

ISSN 0354-3293
eISSN 2217-8082

ЗБОРНИК РАДОВА

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA / UNIVERSITY OF PRIŠTINA
FACULTÉ DE PHILOSOPHIE / FACULTY OF PHILOSOPHY

RECUEIL DE TRAVAUX

DE LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE
DE L'UNIVERSITÉ DE PRIŠTINA

COLLECTION OF PAPERS

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
OF THE UNIVERSITY OF PRIŠTINA

L (4)/2020

KOSOVSKA MITROVICA

2020

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ЗБОРНИК РАДОВА
ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У ПРИШТИНИ

L (4)/2020

КОСОВСКА МИТРОВИЦА
2020.

ЗБОРНИК РАДОВА

Филозофског факултета Универзитета у Приштини

Број L (4), 2020. година

ISSN 0354-3293

eISSN 2217-8082

Главни и одговорни уредник

Проф. др Звездан Арсић

Заменик главног и одговорног уредника

Доц. др Оливера Раговић

Редакција

Чланови редакције из земље: проф. др Јасна Парлић-Божовић, проф. др Душан Ранђеловић, проф. др Јелена Михајловић, проф. др Небојша Лазић, проф. др Божидар Зарковић, проф. др Марта Вукотић-Лазар, проф. др Оливера Марковић Савић, проф. др Наташа Бакић Мирић, проф. др Александра Костић Тмушић, проф. др Јелена Бајовић, проф. др Младен Јаковљевић, проф. др Нецид Прашевић.

Чланови редакције из иностранства: Prof. dr Laurence Armand French, Justiceworks Institute, University of New Hampshire, Durham, USA; prof. dr Alexandra Perović, University College London, Division of Psychology and Language Sciences, United Kingdom; prof. dr Giada Goracci, University of Verona, Department of Foreign Languages and Literatures, Italy; prof. dr Sara Corrizzato, L'Università di Verona, Italia; проф. др Георгиос Нектариос Лоис, Факултет хуманистичких наука, Отвореног Универзитета у Патри, Грчка; prof. dr Davronzhon Erkinovich Gaipov, University Suleiman Demirel, Almaty, Kazakhstan; проф. др Nijolė Burkšaitienė, Institute for Literary, Cultural and Translation Studies, Vilnius University, Lithuania; проф. др Татьяна Юрьевна Анопченко, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; доц. др Наталия Николаевна Муравьева, Южный федеральный университет, Ростов-на-Дону, Россия; проф. др Маргарита Вениаминовна Силантьева, ФГАОУ ВПО МГИМО МИД, Международно-правовой факультет, кафедра философии ИМ. А. Ф. Шишкина, Россия; доц. др Ахмет Јуксел (Ahmet Yüksel), Факултет за књижевност (Edebiyat fakültesi), Универзитет „Џумхуријет“ (Cumhuriyet Üniversitesi), Сивас (Sivas), Република Турска (Türkiye Cumhuriyeti); проф. др Љубица Кардалеска-Радојкова, ФОН универзитет Скопје, Факултет за стране језике, Р. С. Македонија; доц. др Стефан Иванов Анчев, Универзитет „Св. Ђирило и Методије“, Велико Трново, Бугария.

Секретари редакције: *масџер Дејан Гашић, асисџенџи; Сузана Сџојковић, виши лекџор.*

Часопис излази четири пута годишње.

zbornik.ffkm@pr.ac.rs | http://fifa.pr.ac.rs/zbornik_radova_filozofskog_fakulteta_u_pristini/

Чланци се објављују и дистрибуирају у складу са лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY NC 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Радови објављени у овом часопису се не хонораришу. Оцене изнете у чланцима лични су ставови аутора засновани на њиховим истраживањима и не изражавају мишљење Редакције нити установе у којој су аутори запослени.

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНОСТ

ЈАСМИНА М. АХМЕТАГИЋ	
Студија случаја Славенке Дракулић: Чија је жртва Милева Ајнштајн?	3
РАДАНА Д. ЛУКАЛИЋ	
Исказ у првом лицу у француској књижевности 17. вијека: роман, мемоарска и епистоларна књижевност.....	19
МАРИЈА С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЛЛОВИЋ	
Женски принцип и питање универзалне кривице у роману <i>Пејруша и Милуша</i> Петра Сарића	41

ЈЕЗИК

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ	
Специфичне граматичке и лексичко-граматичке ријечи (на грађи Његошевог <i>Шћепана Малој</i>)	59
IREN BOYARKINA	
Dagli anni settanta a oggi: i nuovi orizzonti della linguistica cognitiva e la sua applicazione in CLIL, SLA e studi di traduzione, didattica delle lingue e letteratura.....	89
МАРИНА М. НИКОЛИЋ	
Изазови у стандардизацији језика – теоријска проматрања	103
ДАНИЈЕЛА Д. ЋОРЂЕВИЋ, ЗОРАН М. ПАВЛОВИЋ, ТИЈАНА С. ВЕСИЋ ПАВЛОВИЋ	
Мишљења студената о онлајн настави енглеског језика – могућности и ограничења.....	117

ИСТОРИЈА

МИРОСЛАВ Д. ПЕШИЋ	
Странацке борбе у Краљевини Србији од 1884. до 1887. године	143
ВЕСНА С. ЗАРКОВИЋ	
Иса Бољетинац и младотурски режим	161
МИЛОШ М. МАРСЕНИЋ, САША Д. СТАНОЈЕВИЋ	
Дигитални ресурси у настави историје са освртом на европски пројекат <i>Europeana</i>	185
ЋОРЂЕ Н. ЋЕКИЋ, БОЖИДАР В. ЗАРКОВИЋ	
Представа жене у делу Стефана Првовенчаног	197

КРИСТИНА Р. ПАВЛОВИЋ, ЖАРКО Д. ИЛИЋ	
Рударство у Кнежевини Србији од 1859. до 1873. године	213

ПЕДАГОГИЈА

ТАТЈАНА В. МИХАЛЛОВИЋ, МИЛЕ Ћ. ИЛИЋ	
Христоликост педагогије Светог Саве	249
ТАТЈАНА П. КОМПИРОВИЋ	
Социодемографске детерминанте као предиктори социјалних компетенција ученика основне школе на Косову и Метохији	271
ЉУБИСА S. ISAKOVIĆ, ТАМАРА R. KOVAČEVIĆ, МАЈА S. SRZIĆ	
Sign Languages – Then and Now	293
МИЛИЦА П. БАЈИЋ, ГОРДАНА В. КОЗОДЕРОВИЋ, МИА Р. МАРИЋ	
Ставови учитеља о примени амбијенталне наставе у почетном еколошком образовању	315

СОЦИОЛОГИЈА

ЗОРАН Д. НЕДЕЉКОВИЋ	
Три лица Америке и проблем асимилације у Хантингтоновој парадигми.....	337

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ, НАУЧНЕ КРИТИКЕ,
НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ, ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

АЛЕКСАНДРА С. КОСТИЋ ТМУШИЋ	
50 година Универзитета у Приштини / 50 years of the University of Priština	359
САРА Р. ЈЕКИЋ	
<i>Поетски елементи у српској хистографској књижевности</i> Александре Костић Тмушић	365
ЉИЉАНА С. ЈЕРКОВИЋ	
Научно-критичко поимање националног васпитања у настави музичке културе	371
Упутство за ауторе	375

CONTENTS

LITERATURE

- JASMINA M. AHMETAGIĆ
The Case Study by Slavenka Drakulić: Whose Victim is Mileva Einstein? 3
- RADANA D. LUKAJIĆ
First-person narration in 17th century French literature:
novel, memoirs, epistolary literature 19
- MARIJA S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ
Women's Principle and the Issue of Universal Guilt
in the Novel *Petruša i Miluša* by Petar Sarić 41

LANGUAGE

- RADMILO N. MAROJEVIĆ
Specific grammatical and lexico-grammatical words (based
on the poem by Njegoš „The False Tsar Stephen the little”) 59
- IREN BOYARKINA
From 1970s until Present: New Horizons of Cognitive Linguistics
and Its Application in CLIL, Teaching Languages and Literature,
SLA and Translation Studies 89
- MARINA M. NIKOLIĆ
Issues Concerning the Language Standardisation – Theoretical View 103
- DANIJELA D. ĐORĐEVIĆ, ZORAN M. PAVLOVIĆ, TIJANA S. VESIĆ PAVLOVIĆ
Students' Opinions on Online Classes
of English – Possibilities and Limitations 117

HISTORY

- MIROSLAV D. PEŠIĆ
Party Struggles in the Kingdom of Serbia from 1884 to 1887 143
- VESNA S. ZARKOVIĆ
Isa Boljetinac and Young Turk Regime 161
- MILOŠ M. MARSENIĆ, SAŠA D. STANOJEVIĆ
Digital Resources in History Teaching with Reference
to the European Project *Europeana* 185
- ĐORĐE N. ĐEKIĆ, BOŽIDAR V. ZARKOVIĆ
The Notion of a Woman in the Work of Stefan the First-Crowned 197

KRISTINA R. PAVLOVIĆ, ŽARKO D. ILIĆ Mining in the Principality of Serbia 1859–1873	213
---	-----

PEDAGOGY

TATJANA V. MIHAJLOVIĆ, MILE Đ. ILIĆ Christlikeness of Saint Sava's Pedagogy	249
--	-----

TATJANA P. KOMPIROVIĆ Socio-Demographic Determinants as Predictors of Elementary School Pupils Social Competences in Kosovo and Metohija	271
--	-----

LJUBICA S. ISAKOVIĆ, TAMARA R. KOVAČEVIĆ, MAJA S. SRZIĆ Sign Languages – Then and Now	293
--	-----

MILICA P. BAJIĆ, GORDANA B. KOZODEROVIĆ, MIA R. MARIĆ Teacher's Attitudes on Ambient Teaching Implementation in the Beginning of Environmental Education	315
--	-----

SOCIOLOGY

ZORAN D. NEDELJKOVIĆ The Three Faces of America and the Problem of Assimilation in the Huntington's Paradigm	337
--	-----

SCIENTIFIC REVIEWS, POLEMICS, COMMENTS, VIEWS

ALEKSANDRA S. KOSTIĆ T MUŠIĆ 50 years of the University of Priština	359
--	-----

SARA R. JEKIĆ <i>Poetic elements in Serbian hagiographic literature</i> by Aleksandra Kostić Tmušić.....	365
--	-----

LJILJANA S. JERKOVIĆ Scientific understanding of national education in the teaching of musical culture.....	371
---	-----

Instructions for authors	375
--------------------------------	-----

КЊИЖЕВНОСТ

ЈАСМИНА М. АХМЕТАГИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА/ЛЕПОСАВИЋ

СТУДИЈА СЛУЧАЈА СЛАВЕНКЕ ДРАКУЛИЋ: ЧИЈА ЈЕ ЖРТВА МИЛЕВА АЈНШТАЈН?

САЖЕТАК. Роман Славенке Дракулић *Милева Ајнштајн, теорија туге* сагледавамо у контексту психолошких теорија, будући да је у фокусу протагонисткиња чији се живот објашњава психолошким сломом и пре свега њеним индивидуалним психолошким одговором на животне трауме. У тексту се ослањамо на Фројдов чувени текст „Жаљење и меланхолија“, на који цитатним призивањем указује ауторка и анализирамо узроке трагичног удеса које је у својој интерпретацији судбине Милеве Марић Ајнштајн, Славенка Дракулић истакла у први план. Указујемо на основна својства од којих роман задобија своју естетску пуноћу (уверљива и прецизна слика депресије, те продубљена анализа јунакињиног комплекса инфериорности, неурозе нарцизма, односно нарцистичког избора љубавног објекта, те присуство проблема карактеристичних за адолесцентску развојну фазу). Вредновање романа утемељујемо на сучељавању његових публицистичких својстава, с једне, и својстава психолошког романа, с друге стране, као и на чињеници да роман надилази феминистичку идеологију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милева Марић Ајнштајн; депресија; туга и меланхолија; инфериорност; неуроza нарцизма; сепарација.

Каузално повезујући чињенице познате из сада већ бројних биографија Милеве² и посебно Алберта Ајнштајна и представљајући их свезнајућим приповедањем у које продире пер-

---

¹ ahjasmina@yahoo.com

Рад је примљен 13. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

спектива интроспективне главне јунакиње, Славенка Дракулић у роману *Милева Ајнштајн, теорија туге* (2016) фикционализује пре свега тако што пажљиво бира ракурс из којег ће осветлити живот протагонисткиње: пређени пут Милеве Марић Ајнштајн представља у неколико преломних животних фаза током две деценије („У кухињи, 1914.“, „У влаку, 1914.“, „У болници, 1916–1919.“, „На балкону, 1925.“ и „У санаторијуму, 1933.“). Насловном синтагмом „теорија туге“ ауторка сугерише да се живот Милеве Ајнштајн може објаснити у контексту психолошких теорија, односно узети као парадигматичан за осећања меланхолије и депресије. „Теорија туге“ иронијски дозива теорију релативитета са којом име Милеве Марић није у науци повезано, упркос, према Славенки Дракулић, њеном фактичком доприносу. Свезнајућа нарација се, како се дубље осветљава Милевин живот, све више претапа у јунакињин ток свести, а у роману се разрешава кључна загонетка њеног живота: како је дошло до тога да једна изузетна, образована, талентована жена, која је добила за ондашње време сасвим ексклузивну емотивну и финансијску подршку свога оца за школовање у Цириху, проведе читав свој живот далеко испод властитих могућности.

Промишљен одабир пресудних тренутака Милевиног живота – а у свакој од пет целина романа јунакиња збраја своје промашаје – допринео је ситуирању њених актуелних мисли у шири животни контекст. У распону од 1914. до 1933, уз све околности Милевиног живота, које укључују студентски живот у Цириху и занетост науком и Ајнштајном, губитак детета, брак, љубавно разочарење и развод, одустајање од каријере, светски рат, губитак контакта са братом, сестрину болест и очеву смрт, опадање здравља, страшну усамљеност, те разбољевање млађег сина којег је приморана да смести у душевну болницу, провлачи се Милевин доживљај света, који ауторка истражује у намери да пронађе одговор на енигму њеног живота.

Мада је допринос Славенке Дракулић идеји феминизма и еманципације жене несумњив, и мада и она сама у интервјуима скреће пажњу на то да се положај Милеве Ајнштајн није много разликовао од положаја других жена њеног времена, у роману је

² Исцрпна биографија из пера Радмиле Милентијевић *Милева Марић Ајнштајн: живој са Албертом Ајнштајном* или пак мање исцрпна и мање научно утемељена, али прва која је и код нас и у свету поставила питање улоге Милеве Марић у радовима славног Ајнштајна, *У сенци Алберта Ајнштајна* Десанке Ђурић-Трбуховић.

Милевина судбина предочена као последица читавог низа околности, па и скучених животних могућности жене, али је ипак и пре свега директна последица њене индивидуалне психологије, и управо је стога његов естетски учинак већи. Иако је централни ток Милевиних мисли неодвојив од Алберта, од разочарења које је искусила у свом љубавном односу са њим – а неколике његове особине су посебно наглашене (неодговорност, емотивна незрелост, егоизам, поводљивост, таштина, одсуство емпатије, несигурност) – роман Славенке Дракулић настоји да продре до оних својстава своје јунакиње које су одговорне за понижавајуће животне околности једне изузетне жене. Ауторка разоткрива да је управо рањиви простор Милевине унутрашње констелације, у који је укључен и њен доживљај саме себе, онај централни разлог за трагику коју живи.

Конечно, списатељица је изабрала карактеристичне периоде јунакињиног живота, показујући каталог разочарења и тегоба са којима се ова носила двадесет година. Једини светао период њеног трагичног постојања обухвата љубав са Ајнштајном и студентске године (од 1987. до 1905. године у Цириху и Берну), али то у Милеви постоји још само као сећање на еталон жељених и једном досегнутих вредности, док и за њу саму остаје до краја несагледива природа доживљеног преокрета и губитка, јер јој се живот дели „на онај с Албертом и онај последије њега“ (Drakulić, 2016, стр. 20). Иако роман започиње 1914. годином и Милевиним раздвајањем од Алберта, већ те године у њеном су животу присутни готови сви аспекти личне трагедије, који се касније само продубљују и компликују.

„Више од десетљећа осјећа као да живи попут особе која се једног дана саплела и пала у бунар. [...] Милева понекад виче и дозива, но њезин глас не допире до других. Вријеме проводи шћућурена у црној рупи, у страху да може потонути још дубље. Затвореница без наде у помиловање. Други одређују увјете и простор у којему се смије кретати, дубину њезиног затвора, тежину кугле, чак и јачину боли.“ (Drakulić, 2016, стр. 26–27)

Иако без психолошке дијагнозе, Милева Ајнштајн је свесна да „с њом нешто озбиљно није било у реду“, она зна „да пати од меланколије – или депресије, како је гласило ново име те болести“ (Drakulić, 2016, стр. 27–28), и то зна само она. Њен унутрашњи свет и преживљавања, како сведоче Милевине биографије а роман дочарава, остали су непознати Алберту Ајнштајну, а интимног другог, оног коме би непосредно открила властита преживљавања,

крај себе није имала. Роман Славенке Дракулић показује да разлог јунакињиног пропадања није пре свега у личности славног Ајнштајна, већ у самој Милеви, у њеној неасертивности и немогућности да искомуницира онај след расположења који јој се константно понавља – „Немир, туга, очај, равнодушност, тупост“ (Drakulić, 2016, стр. 28) – односно у самој природи њеног психолошког стања. Уосталом, већ одсуство разговора о кључним проблемима формира нездраву атмосферу у породици Ајнштајн. Ако је и постојала намера да се покаже како изузетна жена тоне у друштву које за њу има само ограничене могућности – а да је тако може се наслутити у Милевином писму Алберту које је, мада означено звездицом као аутентично, у ствари ауторкина мистификација (у том писму она обзнањује свој допринос његовом раду) – естетске вредности романа се остварују баш на оном месту где се дело отима намерама свога творца. Јер, ауторка не утврђује шта је Милева Маријћ била Алберту Ајнштајну, као вољена па потом одбачена жена (нити како је била вољена, уосталом), као она која је допринела његовом раду, али је била прећутана, већ шта је он био њој, односно зашто је Милева цели живот остала обележена једним односом који је за њу недовршив, иако је фактички давно завршен. У контексту њеног реаговања на прилике, и сва јунакињина настојања да своју судбину сагледа у контексту неравноправног положаја жене изгледају као психолошке одбране од закључака о властитом односу са Ајнштајном. Укратко, роман Славенке Дракулић улази у психологију жене која од почетног слома тоне све дубље у депресију, која бележи само личне губитке, и нуди једну перспективу која нужно поставља питање шта су ово двоје људи били по себи, пре но што су остварили заједништво.

У интерпретацији Славенке Дракулић психолошки слом Милева доживљава 1902. године, губитком ванбрачно рођене ћерке Лизерл, и од тог се догађаја никада није опоравила. У том је искуству, иако је тада у љубавном односу са Албертом, а годину касније и у браку са њим, потпуно усамљена: он не само да никада није видео Лизерл него је сву бригу о заметању трагова да је икада била рођена препустио Милевиним родитељима. Чињеница је да Милева већ на почетку романа, док пере посуђе, пролази кроз, за меланхолију карактеристично, искуство дереализације, односно деперсонализације: она се осећа толико нестварном да се заправо држи за предмете, јер су „једино за шта се има ухватити, у овој берлинској кухињи, као и у оној прашкој или циришкој“

(Drakulić, 2016, стр. 29). И то је показатељ стања живота у њој: она је доследно приказана као безвољна, суморна жена оловно тешког тела. Међутим, ауторка показује како Милевина несигурност у себе сеже још од трауме детињег доба, када су јој се деца изругивала речју „шепавица“, те постигнућем у школи и образовањем компензује несигурност у погледу своје женствености. Стога је љубав Алберта Ајнштајна за њу значила потврду личне вредности у много већој мери од оне која се уобичајено добија у љубави. Милева осветљава властито осећање инфериорности због телесне мане с којом је рођена и од којег је побегла у науку, а отац ју је послао на студије у Цирих „далеко од средине у којој су такве жене мање вриједне“ (Drakulić, 2016, стр. 81). И отац и мајка су је доживљавали као дефектну девојку која ће тешко наћи мужа; немогуће је било не интројектовати родитељски вредносни суд. Наратив који је за себе изградила – да жене више нису само украс – снажно је био подржан Албертовим заљубљивањем у њу: „Одрасла је с увјерењем да јој није најважнији изглед, него оно што носи унутра, љубав за музику, математику и неизмјерну знатижељу. Веза с Албертом јој то само потврђује“ (Drakulić, 2016, стр. 77). У својој несигурности, Милева је тежила симбиотском односу и, пошто је искусила ексклузивно заједништво, није у стању да крене даље у часу када је оно завршено: „Алберт је био мој чаробни штит од свијета. У том сам тренутку повјеровала да смо нераздвојни, да смо једно другом довољни и да ће тако остати заувјек“ (Drakulić, 2016, стр. 74). Укратко, Милева у односу са Албертом задобија жељени селф, са њим је искусила прекид усамљености, те „целовитост свог тела и себе“ (Drakulić, 2016, стр. 93) и стога љубавни губитак за њу има смисао неминовног личног осиромашивања. То значи да је узрок њеног слома пре свега у ниском самовредновању – она није у стању да воли и подржи себе онда када изгуби Албертову љубав и подршку – које се у депресивном стању још продубљује, те подстиче и животну фиксацију на прву и једину љубав.

Роман тако представља Милевин поглед на властити живот који у њеним биографијама недостаје – упркос преписци³ коју је неговала цели живот – услед велике затворености али и непотпу-

³ Преписку са Хеленом Савић, у којој су многе странице уништене, објавио је Хеленин унук Милан Поповић *Једно пријатељство. Писма Милеве и Алберта Ајнштајна Хелени Савић*. Милевина преписка са Ајнштајном је само делимично сачувана. *Драги моји кумови* је књига у којој су скупљена Милевина писма кумовима Сидонији и Ђоки Гајину.

ности докумената. Два пута Милева није успела да положи усмени део дипломског испита, а након другог пораза тоне у суморно расположење.

„Зар Алберт још увијек не схваћа да постаје домаћица, жена без звања. Ништа од самосталности. Још мање од бављења знаношћу. [...] Али Алберт је био неуобичајено весео и оптимистичан, смијешило му се посао у Уреду за патенте и једино га је то занимало.“ (Drakulić, 2016, стр. 89)

Мада о себи мисли као о жени којој пола испита стоји „између њезине стварности и могућности сасвим другачијег живота“ (Drakulić, 2016, стр. 33), и неположени испит је тек последица, сведочанство њене сломљености и одустајања. Између њених могућности и стварности стоји депресија, која се сама собом храни и продубљује толико да у току две деценије не показује никакве промене, нити јунакиња остварује психолошки развој, што јасно говори о њеном озбиљном, патолошком облику. Милева, сходно симбиотском односу коме тежи и искуству губитка граница селфа у љубавном односу са Албертом – она није више „била у стању разлучити своје идеје, мисли и планове од његових“ (Drakulić, 2016, стр. 39) – очекује да је Алберт разуме без иједне њене речи и учини исто што је учинила и сама, те тако одговори на њену идеју љубави: да њене потребе и стања претпостави својима, што се не догађа ни у време када су њихови односи идилични, нити икада касније. Недостатак „спонтане самоуверености“ умањује њену „способност да истакне своје захтеве“, те неуротично очекује „да други води бригу“ о њеним жељама (Hornaj, 1991, стр. 191). Управо се ту указују важне разлике њихових личности, не само темпераменталне које су очигледне већ и у домену њиховог осећања живота, очекивања и настојања, те односа према самом себи. С друге стране, ако је Алберт прећуткивао Лизерлино постојање – чиме је свакако поништавао Милевину емотивну реалност, те је она све више осећала да је Лизерл попут духа – зашто је исто то чинила и Милева? Зашто би се његово ћутање из личних интереса сматрало горим од њеног ћутања, које је такође спровођено из личних интереса: Милева се прилагођава како би очувала однос, иако мужу замера, а њена патња, очигледна и Алберту мучна, служи и као прекор, у функцији је пасивне агресије: „Патњом неуротичар може претворити себе у живи прекор“ (Hornaj, 1991, стр. 191).

Лизерл, односно Љубица, како су је назвали Марићеви, Милевино и Албертово ванбрачно дете, у интерпретацији Славенке-

Дракулић (бдући да је судбина тог детета остала непозната), дато је на усвајање и умрло од шарлаха са непуне две године, што је Милеву трајно испунило осећањем кривице. Ипак, у свом унутрашњем пресабирању она зна да ју није оставила „због Алберта“, већ због себе саме, да је однос са Албертом њена прека унутрашња потреба: „Он ми је улијевао сигурност. Због њега сам се осјећала стварном. Једино сам с њим могла бити жена“ (Drakulić, 2016, стр. 90). Прекомерна зависност од Албертове љубави и подршке (исказана признањем Хелени да га воли „тако застрашујуће“) – а то показује ауторка у свом роману – имплицира јунакињу несигурност и осећање инфериорности.

У свом реминисцентном, самосажаливом току мисли – а реч је о тзв. депресивним руминацијама које се опсесивно враћају истим мотивима – мешају се пребацивања Алберту (она збраја сва његова огрешења, у која спада и то што је пред пријатељима оптужује да глуми болест, док она лежи у болници, али и његово окротно и ирационално дијагностицирање ближњих) и самопребацивања, која постају све снажнија и свеобухватнија: није испунила обећање дато Лизерл да ће се по њу вратити, претпоставила је Алберта детету, отежала је синовима ситуацију са оцем због своје повређене таштине... Ако констатује да је он постајао све сличнији људима које није подносио, читалац убрзо добија и информацију да је она, жена која би требало да најбоље разуме шта значи живот са физичком маном, била велики противник синовљеве женидбе патуљастом Фридом. Када у својој посвећености деци препозна само властиту себичност којом их је држала уз седе, читалац добија јасан знак да „мера самопрезира и њена стварна оправданост [...] не одговарају једна другој“ (Frojd, 1985, стр. 123). Стога је и Милевин ток мисли сведочанство самог „рада меланхолије“ – и утолико сасвим непоуздан – доминантно суморно расположење изопачује реалност којом се јунакиња опсесивно бави и то је оно што роману даје један тон. Милева се суочава са најдубљим истинама о себи, али од њих у исти мах и узмиче. Тако, упркос очигледној посвећености синовима, она сама инвалидира слику о себи као *хероини мајчинсџива* свесна да је Алберт тај који је за њу имао највећу вредност.

Цитатним призивањем чувеног Фројдовога текста „Туговање и меланхолија“, који Милева чита и који јој помаже у саморазумевању, Славенка Дракулић сигнализира кључни разлог јунакињиног неуспеха: то је од других непрепозната и нелечена депресија,

која се манифестовала и у психосоматским тегобама са срцем и парализом.

„Туговање је [...] нормалан процес из којег се особа враћа у стварност, док је меланхолија управо *одвраћање* од стварности. И још горе – окривљавање себе, због чега се особа осјећа још мање вриједном.“ (Drakulić, 2016, стр. 125)⁴

Виновник Милевине трагедије управо је патолошки облик жаљења (најпре због Лизерл, а потом због расанка са Албертом), које код ње не пролази након одређеног времена.

„Душевно се меланхолија одликује дубоко болним нерасположењем, прекидом занимања за спољашни свет, губитком способности за љубав, спутаношћу сваког делања и опадањем самопоштовања.“ (Frojd, 1985, стр. 121)

Описујући „рад мелахнолије“, Фројд указује на процес који се дешава са појединцем када се нађе пред захтевом да се читав либидо повуче из својих веза са изгубљеним објектом: за разлику од жалости, у којој „провера стварности“ односи превагу, у меланхолији долази до „окретања од стварности и чвршћег задржавања објекта путем халуцинантних психотичних жеља [...]“ (Frojd, 1985, стр. 121–122). Ипак, кључна разлика између жаљења и меланхолије јесте у односу према самој себи:

„Меланхолик нам показује [...] једно изузетно опадање сопственог самоосећања, ванредно осиромашење ега. У случају жалости, осиромашан и празан је постао свет; у случају меланхолије, такво је само ја.“ (Frojd, 1985, стр. 122–123)

Осиромашење ега и јесте оно што доживљава Милева, живећи са своја два сина, далеко од Алберта, али немоћна да разобличи фантазам о њиховој чврстој повезаности.

Мада препознаје да је психолошки слом наступио губитком Лизерл, из Милевиног промишљања произилази да је *иреширџела јудишак који се пишче њеноја ја* (в. Frojd, 1985, стр. 124). Нема никога ко тако лоше мисли о њој, као она сама: када јој Алберт упути увреду („Ако је нетко нула, нема му помоћи“ – Drakulić, 2016, стр. 158), у одговор на њену претњу да ће писањем мемоара обелоданити своју улогу у његовим радовима, она је та која у значење његових речи нема нимало сумње: „Написао је то само да ме

⁴ Коначно, симболична је и сама чињеница о којој размишља јунакиња: док она себе разумева преко Фројдовога текста, а психоанализом је очаран и млађи син, Тете, Ајнштајн је велики противник и Фројда и психоанализе.

увриједи. Али ја знам да је то истина, премда је болест та која ме поступно претворила у рушевину“ (Drakulić, 2016, стр. 158). Поводом меланхоличаревих самооптуживања Фројд тврди:

„Прекори упућени себи препознају као прекори објекту љубави који су се од тог објекта одвојили и окрећу се према властитом ја. [...] Њихове жалопојке су *шужбе* у смислу *ойшшужди*; [...] далеко су од тога да према онима који их окружују покажу понизност и покорност које би једино доликовале тако недостојним особама; напротив, увек су у највећем степену учитељски расположени, као да су повређени и да им се десила нека велика неправда“ (Frojd, 1985, стр. 124).

У меланхолији, како даље објашњава Фројд, либидо се, након губитка, *иовлачи у ја*, у унутрашњу преокупацију собом, екстремну форму самоцентрираности, где се успоставља „*идентификација* ега с напуштеним објектом. [...] С те стране се објектни губитак преобразио у губитак ега, а конфликт између ега и вољене особе у раскол између критике ега и ега преиначеног идентификацијом“ (Frojd, 1985, стр. 125–126). Идентификација је овде, у ствари, „асимилација другог на основу сродности које су смештене у несвесном“ (Makginli, 2010, стр. 109), што значи да јунакиња остаје са „деструктивним унутрашњим објектом“ (Flin & Skostad, 2010, стр. 99) и стога у њеном понашању има тако много мазохизма. Укратко, када је реч о дубокој меланхолији, Фројд тврди (а о томе сведочи и поменути јунакињин губитак граница и симбиотски однос) да је реч о избору објекта „на нарцистичкој основи“, односно да бар део диспозиције за меланхолично обољење „лежи у преминацији нарцистичког типа објектног избора“ (Frojd, 1985, стр. 126). У самом депресивном процесу измењен је и его, те Милева постаје обузета, заглављена, опседнута својом љубавном причом. Тада однос према објекту одликује снажна амбиваленција, о чему јунакиња и те како оставља траг, промишљајући своју распетост између љубави и мржње, презира и оданости. Трагови њене амбиваленције биће присутни и у тврдњама које износи: тако каже да је Алберт добар отац и да се трудио да проводи време с децом, а нешто касније да у Берлину уопште није био са децом. Она је свесна да ју је Алберт „препустио саму себи“ (Drakulić, 2016, стр. 28) у најтежим часовима, али чак и када то именује, она узмиче у самопрекоровање.

Романсијерка експлицитно не открива порекло Милевиног меланхоличног удеса, али се у проширивању слике о јунакињи, изван њеног непоузданог тока мисли, налази функција свезнају-

ће наратије. Стога се у романескној слици Славенке Дракулић може наслутити зашто је баш неизлечива безвољност (а не неки други облик понашања) Милевин психолошки одговор на прилике, а велику улогу има и њено снажно осећање кривице због губитка детета. Своју судбину (за коју су одговорна и њена уверења: на пример да све мора да стиче на тежи начин, да за све мора да буде кажњена) Милева доживљава као казну „за напуштено дете за које нико од пријатеља није знао да постоји“ (Drakulić, 2016, стр. 17), но не треба заборавити ни самокажњавајући аспект Милевиног понашања и избора које прави – ту функцију има и стално оживљавање Лизерл у сећању. Прво искуство депресије и тада соматизовано (она само осећа да има оловно тешко тело) десило се након порођаја и повратка у Цирих, мада се у часу када наилази на противљење Албертових родитеља већ суочава са својом потиштеношћу, несаницом, деконцентрисаношћу. У свим тим искуствима она је усамљена, али је немогућност да се одвоји од Алберта доводи у безизлазну ситуацију. Сугеришући читаоцу зашто је баш депресија (од свих других психолошких могућности) одговор Милеве Марић Ајнштајн на прилике, роман прераста публицистичке оквире, у које ово дело смештају кратке реченице, на срећу сасвим недоследно спроведене: на самом почетку, оне својом искључиво информативном вредношћу наликују дидактикама и изгледају као најлакши а не најпромишљенији избор. Знаци ауторске журбе присутни су и на другим местима (да ли је Милева ултимативно писмо у Берлину добила увече како стоји на седмој или ујутру, како стоји на страни 117? Нејасна је и естетска функција два пута поновљеног исказа (да је Ајнштајн живео као апатрид још од своје 16. године), најпре из перспективе свезнајућег аутора (2016, стр. 60), а потом из угла јунакиње (2016, стр. 92).

У интерпретацији Славенке Дракулић Милева је жена чија је душевна снага трошена немилице (у загревачкој мушкој гимназији требало јој је снаге да се уопште појави на часу), а услед велике затворености, али и порицања реалности, она соматизује осећања (срчани удар, а потом и парализа која нема органске узроке, разлози су њених дуготрајних боравака у болници). Милева одбија да прихвати чињенице и заузме однос према њима, иако је „пажљива проматрачица“ (Drakulić, 2016, стр. 61) свога мужа, а изолован начин живота погодује све лошијем односу према стварности. Након што је у Берлину добила мужевљеве услове, она размишља како се за три месеца у том граду није ни распако-

вала сасвим, јер је имала „лош предосећај“, да би у возу на повратку у Цирих констатовала да није требало да буде изненађена развојем догађаја. Када узмемо у обзир све што је до тог часа знала о свом мужу – још пре доласка у Берлин преселили се у другу соба; једва разговарају и он за њу не мари; две године се дописује са Елзом, а када је ова дошла да их посети у стану у Берлину, уверила се у то да је заљубљен у њу; још у Прагу јој је постало јасно да почињу живети различите животе, а већ је имала сазнање о томе како се понео према својој првој вереници Мари Винтелер – очигледно је да нема никаквог простора за предосећања, да су чињенице довољно речите, а Милева ипак долази у Берлин у нади да ће се здложити са мужем. „’Меланхолични болесник не да се поучити чињеницама““ (Binsvanger,1985, стр. 137). Пред свим знацима нелојалности она узмиче у оправдавања Алберта и наду: иако се до тада већ осведочила у његова неверства, Милева је желела да верује „да између ње и Алберта постоји чврста веза“ (Drakulić, 2016, стр. 35). Она верује упркос чињеницама, упркос свакој нади, онако како је о томе писао чувени меланхолик Кјеркегор: онај ко воли жели да не буде у праву, „јер је жеља да се не буде у праву израз бескрајног односа“ (1990, стр. 755). Милева своје безусловно поверење, љубав и наду (и то је узрок њене трагедије) смешта у друго људско биће: за њу је Алберт добио значење Апсолута. Но, и када верује и нада се, она то чини на меланхоличан начин, слутећи свој пораз и док се креће ка остварењу циља и тако га припремајући. Меланхолик се „према губитку не односи као према нечем предстојећем, него као према нечем што се већ десило“ (Binsvanger,1985, стр. 137). Милева не прилагођава своју слику о Алберту ни фактима са којима се суочава од часа када остаје први пут трудна (Алберт је саму пушта на пут, да се породи у кући својих родитеља и не долази да је види потом, ни њу ни дете). Тада га је правдала пред оцем, не само зато што се у том часу њени и Албертови планови поклапају (и она мисли да је најважније да Алберт нађе посао како би се могли венчати и довести Лизерл у Швајцарску) већ и као „још младог човека“, као човека на којег се не смеју применити уобичајене категорије вредновања. Када се суочи са Албертовим прећуткивањем Лизерл и идејом о усвајању детета, она се налази пред алтернативом да ревидира свој однос према Алберту и своје мишљење о њему или да утоне у депресију. И Милева тоне, што значи да је за њу депресија решење у условима који захтевају да се суочи са квалитетом свога брака у коме нема реципроцитета, нити емпатије, те да поводом тога не-

што предузме. Њен брак са Албертом није издржао њене личне тешкоће: док је она њему била потребна, веза је била идилична. због чега и раскид са њим представља идентитетско питање.

Славенка Дракулић нам у драми Милеве Ајнштајн слика и њену психолошку немогућност да пристане да живи на, за то време уобичајен начин: као домаћица и гувернанта мужа који је, заузврат, издржава. Иако приказана као еманципована млада жена, она које се презриво односила према ношењу стезника и ставу да је жена мушкарцу само украс и муза, Милева Ајнштајн на концу остварује много беднији живот од издржаваних домаћица. Оно што Славенка не експлицира (нити сама Милева), али се може домислити на основу емпатијског проосећања положаја романескне јунакиње, то је драма једне стваралачке личности удављене у баналности свакодневице. Није Милева тек преоптерећена баналношћу, већ је то једини, искључиви садржај њеног живота. Оно што је било нужно да се деси након губитка Лизерл и њеног психичког слома – а није се десило – за једну стваралачку личност, то је превладавање бола посредством духовног или интелектуалног заноса. А ко ју је боље могао увести у тај простор од супруга генија? Геније физике и имагинативног мишљења био је у исти мах човек површних осећања и конзументског односа према жени. И мада Милеви више није било стало до каријере, и посветила се деци „на нездрав, очајнички начин, као да су појас за спасавање“ (Drakulić, 2016, стр. 23), потенцијална прекретница за излаз из депресије стваралачке личности јесте интелектуални ангажман, а баш у том часу се Милева и Алберт раздвајају.

Ко је била Милева Марић пре но што је упознала Ајнштајна? Мада се сећа своје сигурности у себе и изналази примере из младости када се успешно изборила за признавање властите вредности, индикативно је да један од тих примера сведочи о потискивању емоција (након трауме коју је доживела од вршњака, она се враћа у школу глумећи да је нису повредили), а друга два о компензацији своје слабости учењем и образовањем (када није могла да плеше на плесним вечерима, она свира клавир; у загревачкој мушкој гимназији она сатисфакцију за константно игнорисање које је доживљавала задобија најбољим оценама) – Милева се ни у свом одраслом животу није променила, само је добро учврстила свој стил живота. Због односа друштва према жени Милева је навикла да се труди много више од својих мушких колега, навикла је да буде невидљива и игнорисана: то на неки начин обја-

шњава и зашто јој треба много еклатантних примера у односу са Ајнштајном да би уистину препознала своју невидљивост и непризнатост. Њено сећање на властиту сигурност у себе пре нам показује каква је та сигурност била, јер није издржала тест реалности. Уосталом, „у предисторији меланхолика, како то сваки психијатар зна, налазимо много чешће веселе (’синтоне’, ’сангвиничне’, ’оптимистичке’) конституције или темпераменте него оне који тешко прихватају живот“ (Binsvanger, 1985, стр. 136).

Усамљеност и изолација, на шта је навикла као жена на мушком терену, али и као девојчица и девојка са телесном маном, касније постаје још изразитија, јер се својом затвореношћу удаљила од пријатељица, а утеху није потражила ни код родитеља, преоптерећених тешкоћама са душевно оболелом Зорком и несталим Милошем. Депресијом је стално појачавано њено повлачење, јер је то стање духа у коме „човек више није кадар да дела у смеру света“ (Lepeniz, 1985, стр. 148).

Капацитет да се толерише сепарација и зависност, као и управљање разликама без упадања у нарцистичка поистовећивања два су централна задатка адолесценције (в. Vodel, 2010, стр. 68). То су задаци које у тумачењу Славенке Дракулић Милева Ајнштајн није савладала и то је најдубљи утисак о узроцима њене трагичне судбине. Славенка Дракулић је дала прецизну слику депресије једне жене препуњене унутрашњим конфликтима. Њена Милева Ајнштајн нема никакву сумњу у властиту допринос Ајнштајновом раду и о томе експлицитно говори у свом писму, тврдећи да је њихов заједнички успех постао само његов. Да ли је због тога роман Славенке Дракулић постао „постистински“, изразите феминистичке тенденције (Kalčić, 2018), ако је оно што је најверљивије у њему везано за психолошки слом, јунакињин одговор на прилике који је аналоган зрелости једне личности. Уосталом, Фројд је говорио да је начин на који особа поступа с губитком мера развоја личности: стања ега, степена зрелости и интеграције его функција (Makginli, 2010, стр. 105). Ипак, последња њена реч у роману упућена је Алберту („Алберте, тако сам сама“ – Drakulić, 2016, стр. 205), на начин на који се обраћамо разумевајућем ближњем са којим смо још увек чврсто повезани.

Могла је Милева кроз Алберта да премери своју вредност: ако је он њихов успех прогласио само својим, онда је то и јасан знак колико она вреди као ослонац, партнер и подршка. Милева Мариј Ајнштајн је пропустила да себи буде оно што је била Алберту

Ајнштајну. Њена жеља за успехом паралелна је са страхом од успеха и меланхоличним осећањем губитништва који губитку претходи и надахњује га, а у тоталности туге има макар мале утехе: „Мала је утеха бити поражен као сви; а већа у ставу погођенога који може замишљати да је изабрани патник. То је најснажнија легитимност која се може стећи“ (Lepeniz, 1985, стр. 162). Насловом свога романа Славенка Дракулић као да алудира на такву врсту легитимности.

ИЗБОР   Drakulić, S. (2016). *Mileva Einstein, teorija tuge*. Zagreb: Fraktura.

ЛИТЕРАТУРА   Binsvanger, L. (1985). Melanholična zabluda. *Delo*, 31 (8–9), 135–139.

Vodel, M. (2010). Narcissism – an adolescent disorder? In: E. McGinley, A. Varchevker (Eds.), *Enduring Loss: Mourning, Depression, and Narcissism through the Life Cycle* (63–82). London: Karnac.

Kalčić, M. (2018, 11. фебруар). Postistinski roman: Slavenka Drakulić. *Stav: časopis za kritiku*. Преузето са: <https://www.stav.com.hr/tekuca-kritika/postistinski-roman/>

Kjerkegor, S. (1990). *Ili-ili*. Sarajevo: Svjetlost – „Veselin Masleša“.

Lepeniz, V. (1985). Melanholija i traganje za legitimnošću. *Delo*, 31 (8–9), 148–162.

Maginli, E. (2010). Mourning or melancholia: What’s love got to do with it? In: E. McGinley, A. Varchevker (Eds.), *Enduring Loss: Mourning, Depression, and Narcissism through the Life Cycle* (105–122). London: Karnac.

Flin, D. & Skostad, H. (2010). Facing towards or turning away form destructive narcissim. In: E. McGinley, A. Varchevker (Eds.), *Enduring Loss: Mourning, Depression, and Narcissism through the Life Cycle* (83–102). London: Karnac.

Frojd, S. (1985). Žaljenje i melanholija. *Delo*, 31 (8–9), 120–134.

Hornaj, K. (1991). *Neurotična ličnost našeg doba*. Beograd: V. Milić.

JASMINA M. AHMETAGIĆ
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE – PRIŠTINA/LEPOSAVIĆ

SUMMARY

THE CASE STUDY BY SLAVENKA DRAKULIĆ:
WHOSE VICTIM IS MILEVA EINSTEIN?

By embedding the „theory of sadness“ phrase in the novel’s title (*Mileva Einstein, a theory of sadness*), Slavenka Drakulić suggests that

she sees her heroine's life as a paradigm of melancholy and depression. By diving into the psychology of a woman who has been portrayed during the two decades as wilingsless and gloomy, always lacking the sense of self-fulfillment, the author is trying to reveal the key drivers which are responsible for Mileva's humiliating life circumstances—non-assertiveness, suppression, adjustment, feeling of inferiority, inability to tolerate separation and addiction, as well as a tendency to deny the facts. The protagonist illuminates her own feelings of inferiority due to her birth physical defects which pushed her into the science. She compensates her low self-esteem by school achievements and by nurturing the love relationship towards the symbiosis and removal of self-boundaries. Therefore, the love loss is a personal impoverishment and an identity issue.

The novel is told by the omniscient narrator influenced by the influx of Mileva's stream of consciousness (still unreliable, since it is a testimony of "melancholy effect" and distortion of reality). The heroine faces the deepest truth about herself and at the same time turns away from it. Intertwined contradictions and ambivalences are revealing that the main cause of Mileva's tragedy is her pathological sadness.

Using the psychoanalytical repertoire of *object relations*, we point out that, following the loss of the object, the heroine transferred her libido to herself and became self-obsessed in a destructive manner. By suggesting to the reader why Mileva Marić Einstein's response to the circumstances was depression (amidst all other psychological possibilities), Slavenka Drakulić's work is breaking the journalistic boundaries and emerges as a psychological novel.

KEYWORDS: Mileva Marić Einstein; depression; sadness and melancholy; inferiority; neuroses of narcissism; separation.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

РАДАНА Д. ЛУКАЈИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

ИСКАЗ У ПРВОМ ЛИЦУ У ФРАНЦУСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ 17. ВИЈЕКА: РОМАН, МЕМОАРСКА И ЕПИСТОЛАРНА КЊИЖЕВНОСТ

САЖЕТАК. У овом раду бавимо се присуством исказа у првом лицу – било да је оно хомодијегетичко или аутодијегетичко – у романескној, мемоарској и епистоларној француској књижевности 17. вијека. У уводу дајемо осврт на општу климу свијести која се, нарочито од половине вијека, све више приклања морализаторском духу који је под немалим утицајем јансенистичке мисли. Потом слиједи осврт на поменуте жанрове и на заступљеност „аутобиографског“ исказа у ширем смислу ријечи у појединим репрезентативним књижевним остварењима тог доба. Ово је покушај да дамо један панорамски преглед присуства, положаја и функције ја-исказа у поменутим жанровима, као и њихову спрегу са етичким и естетским канонима који постају све одређенији у периоду класицизма. У закључку наводимо да, и поред владајућих узуса у моралној и естетској сфери, третирани жанрови их на својеврстан начин крше, у корист све јасније ауторефлексивности и аутобиографског исказа који ће свој пуни замах добити тек у наредном вијеку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: исказ у првом лицу; класицизам; роман; антироман; мемоари; епистоларна књижевност; француска књижевност.

---

¹ radana.lukajic@flf.unibl.org

Рад је примљен 20. априла 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

УВОД

Паскалова (Pascal) чувена крилатица „Ја је достојно мржње“ засигурно је израз његових сопствених морално-религијских аксиома, али и парадигма класицистичке одбојности према свакој пројави сувише личног, уколико оно није подређено функцији моралног усавршавања. При томе, потчињеност класицистичке књижевности аристотеловским императивима „пристојног“ и „вјеродостојног“, те корисног и лијепог, остављало је мало мјеста ономе што се данас назива его-литературом. Аутодијегетичке форме о којима ће бити говора у даљем излагању свакако постоје, но аутобиографски дискурс још увијек не познаје модел који ће се јавити тек са Русоовим *Исповијесима* (J.-J. Rousseau, *Confessions*)² у стољећу које слиједи, са јасно постављеним премијама аутобиографије као жанра³. Распојасаност барокне поезије која није презала од придјегавања лирском „ја“ једног Теофила де Вијоа (Théophile de Viau) или Сент-Амана (Saint-Amant), нада све оне либертенске, ласцивно-кабаретске која је цвјетала с почетка вијека, а која је увелико валоризовала епикурејски хедонизам, скончавала је већ од тридесетих година 17. вијека. Класицистички презир како према барокној разузданости и свеколиком одсуству правила, тако и према присуству одвећ спекулативног у односу „ја“ према „ја“, израз је не само устоличених књижевних норматива на којима почива ова естетика, већ и климе свијести једног доба прожетог морализаторским духом који ће свој климакс доживјети у другој половини вијека. Утицај религијских догми западнохришћанске цркве током 17. вијека, у оквиру којих се јављају бројне распре, засигурно је умногоме утицао на тематику као и на каноне књижевног израза.⁴ У оној мјери у којој Декартов (Descartes) *cogito* васпоставља разум као основно оруђе човјекове спознаје свијета и самог себе, те афективно изједначује са оним анималним у човјеку чиме треба умно

² Први дио *Исповијесии* објављен је 1782, а други 1789. године. Прва интегрална верзија изашла је 1813. године.

³ О одликама аутобиографског жанра и могућим разграничењима исказа у првом лицу на аутобиографију, аутофикцију, аутонарацију, фабулирање о себи, фантастичну аутофикцију, аутосоциобиофикцију (в. Поповић, 2019, стр. 154–157).

⁴ Напоменимо само неке од религијских струја 17. вијека које су се јавиле у оквиру католичке цркве, чији утицај је био немали на општу климу свијести, као и на умјетничке каноне: језуитизам, квијетизам и нада све јансенизам.

загосподарити, књижевност – надасве од друге половине вијека – увелико третира тематику самољубља и страсти као погубне по човјека. Јансенистичка мисао, чији је утицај неспоран, нарочито од педесетих година 17. вијека, истискује сваку идеју о индивиду која би сама по себи била достојна да се човјек њоме бави, уколико то није у сврху спознаје сопствене ништавности и потребе за преумљењем, саобразно са религијским канонима и етиком доба, како то сажето изражава горе наведена Паскалова мисао.

Но, писање о себи у гносеолошке сврхе свакако се није могло заобићи, а оно се, како то наводи Жан Русе (Jean Rousset), распо­ређује на два идеолошка пола: немогућност спознаје самог себе – чији је представник јансенистички мислилац Никол (Nicole), који каже: „Ми увијек остајемо непознати себи самима“ – или постизање самоспознаје услијед приљежног и непристрасног самопосматрања, чему тежи Ла Рошфуко (La Rochefoucauld): „Довољно сам себе посматрао да бих се добро упознао“ (цитирано према: Русе, 1995, стр. 44). Па ипак, ако моралистичка, мемоарска и епистоларна књижевност – о којима ће бити говора у даљој разради – још увијек на самосвојан начин његују култ спознаје сопствене индивидуе, романескна остварења класицистичких писаца прилично зазиру од употребе првог лица. Но, ситуација није једнообразна, како у дијахронијском тако и у естетско-идеолош­ком смислу, што ћемо објаснити у даљем тексту.

ЈА-ИСКАЗ У РОМАНЕСКНИМ ОСТВАРЕЊИМА

Наиме, романескна остварења 17. вијека гранају се у двије струје: с једне стране, пасторални и њему сличан потоњи херојскоидеалистички роман, који се називају генеричким термином барокни роман⁵, и, с друге стране, оно што се назива антироманом, а укључује сатирично-бурлескни, њему сличан научнофантастични, те такозвани реалистички роман (Hollier, 1993). Литерарне конвенције знатно варирају од једне до друге тенденције. Ревалоризација идеје златног доба, која је у уској спрези са друштвенополитичким збивањима у Француској с краја 16. и почетком 17. вијека, довешће до све веће заступљености пасторалног романа, како у Француској, тако и у другим земљама западне Европе,

⁵ Термин није хронолошки, него генеричкоквалификативан.

прије свега у Италији и у Шпанији. Неприкосновени узор за ову врсту романа свакако остају Вергилијеве *Буколике* (Publius Vergilius Maro, *Vicologica*), али утицај грчког романа коме се враћа публика тог времена, као да је био пресудан за редакцију *Асџреје* Онореа д'Ирфеа (Honoré d'Urfé, *L'Astrée*, 1607–1627), тог „романа над романима 17. вијека“⁶. Напоменућемо само неке од романа тог типа: Лонгов *Дафинид* и *Хлоја*, Таџијев *Клиџофонџи* и *Леукија*, Апулејев *Злајни маџарац* (в. Mesnard, 1990, стр. 52–55).

Асџреја је типичан барокни роман, лабаве структуре, с низом споредних интрига, романа у роману, испричаних на преко пет хиљада страница. Хипотекст овог романа представља архетипски мотив златног доба, присутан у митолошкој грађи готово свих цивилизација, али аркадијска носталгија тек је екран за разраду једног другог мотива коме је подвргнута читава структура романа: тема љубави која прераста у мит о љубави. Наиме, ријеч је о једној новој врсти сензибилитета, који популаришу превасходно жене, како у друштвеним микроструктурама монденског свијета, тако и у литератури: у традицији платонизма и неоплатонизма љубав је преображена у метафизичко начело слоге, хармоније, мира (Mesnard, 1990, стр. 58). Формално гледајући, иако наставља те модернизује традицију *буколичке* литературе, *Асџреја* је писана према обрасцу „грчког“, или „софистичког“ романа који цвијета између 2. и 6. вијека нове ере, о којем детаљно говори Бахтин (Bakhtine, 2008, стр. 239–260). Поред одређених, врло препознатљивих топоса „грчког“ романа, издвојили бисмо овдје сљедећу чињеницу: лабава структура овог романа-ријеке, разуђеног бројним споредним интригама, омогућава прелазак са увријезене конвенције писања у 3. лицу на уметања монолошких секвенци, које имају типично исповиједни карактер. Хомодијегетичке епизоде имају за функцију, између осталог, да изнесу метафизичке спекулације о љубави – сасвим у маниру куртоазне и алегоријско-дидактичне књижевности средњег вијека – кроз ликове два главна „филозофа“, који се баве љубавном казустиком: друида Адамаса и пастира Силвандра.

⁶ Популарност овог романа била је изузетна, те га многи називају управо тим термином. *Асџреја* је „роман над романима“ и по свом обиму – пет дијелова са по 12 књига, 40 прича, које се протежу на укупно 5399 страница. Овај роман се и данас објављује, интегрално или у дијеловима, а постоје и стрип-верзије (в. Mesnard, 1990, стр. 49–62). За опште податке видети линк: <https://fr.wikipedia.org/wiki/L%27Astr%C3%A9e>, (прегледано дана 04. 02. 2020).

Иако је опсег хомодијегетичких уметања у *Асџреји* незанемарљив, како то примјећује Русе, већина романописаца сљедеће генерације сужава употребу ја-исказа (Русе, 1995, стр. 62). Канони монденске етике, те све већи утицај класицистичке естетике, свакако ће довести до дјелимичног или потпуног истискивања употребе првог лица. Русе то образлаже на сљедећи начин (Русе, 1995, стр. 62–63):

„Уколико се овим искључивањима може признати стални критеријум, чини се да је он везан за положај личности: главни јунаци не причају о себи. Пошто хијерархија тих романескних личности одговара друштвеној хијерархији, јунаци су краљеви или принчеви предодређени за престо; из тога закључујемо да им њихово племићко достојанство не допушта да се икоме повере. У сваком случају, они преносе ту повластицу на неког заменика из нижег сталежа, али довољно блиског да би могао добро да познаје њихов живот, па чак и њихове скривене мисли; отуд стереотипни обрасци као: дозволите да „Гарсија говори уместо мене, и исприча вам оно што зна боље од мене“ [...] Ове изјаве сасвим очигледно скривају збуњеност романописца, прикљештеног између забране првог лица и обавезе које му намеће његов наративни систем [...] да узгред обавештава о прошлости својих јунака [...] Он је осуђен да прибегне свезнајућем поверенику.“

Херојскоидеалистички роман балансира између барокне разводњености, дивергентног наративног обрасца, робовања топосима „софистичког“ и пасторалног романа пређашње генерације, те етичким обрасцима *honnête homme* и правилима прикладности и пристојности који су, како смо претходно поменули, типично француски трансфер из естетичке у моралну и обичајну сферу. С друге стране, већина писаца херојскоидеалистичког романа – на првом мјесту г-ђица Мадлен де Скидери (Madeleine de Scudéry), као и њен брат Жорж де Скидери (Georges de Scudéry), Ла Калпренед (La Calprenède) и Гомбервил (Gomberville) – припадају некадашњем клану аристократске фронде. С тим у вези, како наводе неки критичари, романсиране херојске идиле настављају апотеозу аристократске класе и након коначног слома фронде (Hollier, 1993, стр. 289). Сходно томе, роман постаје оруђе политичке пропаганде и величања једне друштвене класе која се још од Ришељеових (Richelieu) реформи не мири са новим поретком којим су јој одузете вјековне повластице, те унижено њено кастинско достојанство. Нарација у трећем лицу остаје доминантан израз, а хомодијегетички исказ се система-

тично избјегава употребом најрудиментарнијих средстава, као што је уметање синтагми неуправног говора, којима се уједно избјегава свака подробнија анализа осјећања. Морализаторски и идеолошки дух преовладава науштрб романескне пластичности, те се иде ка насилном раздвајању „приповједања“ и „говора“ (Русе, 1995, стр. 66–67).

Струја такозваног антиромана јавља се као реакција на стереотипну тематику херојскоидеалистичког романа, његову барокну, калеидоскопску структуру, елементе бајковитог са реминисценцијама на витешки роман средњег вијека, али и као својеврсно критичко преиспитивање самог романескног жанра. Роман овог типа често је у цјелости бурлескно-пародијског карактера, при чему свјесно негира романескне каноне барокног романа, или их свјесно изокреће⁷. Ова тенденција романа почиње да се развија са Шарлом Сорелом (Charles Sorel), док је најзначајнији представник бурлескног романа свакако Пол Скарон (Paul Scarron). Засигурно да се писци попут Сорела и Скарона својим романима окомљавају на књижевне конвенције барокног романа, али значај ових романа више је у настављању сервантесовске традиције, у којој роман свјесно преиспитује себе као књижевни род (в. Роров, 2001). Функција исказа у првом лицу, превасходно код Скарона, најчешће тежи ка стварању једне рефлексивне, отворене форме романа, и то свјесним нарушавањем литерарних конвенција. Аутодијегетичка уплитања у *Роману о љумцима* (*Le roman comique*, 1651–1657) Пола Скарона наговјештавају Стерна (Sterne) и Дидроа (Diderot). Још увијек актуелно преиспитивање односа између имагинарног и реалног, између фикције и њеног референцијалног модела, ствара сложен наративни систем који намјерно премеће однос наративних инстанци. Како је то случај са Раблеом (Rabelais) и Сервантесом (Cervantes) који су највећи представници критичког става према романескном жанру прије 17. вијека, Скаронове аутобиографске интервенције двојачке су природе: „ја“ се представља као писац књиге, при чему су сви коментари још увијек у функцији испричаног; с друге стране, „ја“

⁷ Напоменимо да су елементи реалистичког веома често присутни у романима овог типа, али и научнофантастични. С обзиром на ограничену дужину рада, а и тематику која нас превасходно интересује, нећемо се бавити научнофантастичном струјом антиромана, чији би најзначајнији представник био Сирано де Бержерак (Cyrano de Bergerac), нити првим покушајем писања реалистичког романа, који је учинио Антоан Фиртијер (Antoine Furetière).

отвара дијалог с имагинарним читаоцем и практично га приморава да одустане од књижевног пакта увјеравајући га да, иако аутор романа, ни сам нема ваљан план и напросто импровизује (Русе, 1995, стр. 98–99). На нивоу дијегезе, роман се јавља као полифона форма, док на нивоу екстрадијегезе посеже за метатекстуалним дијалогом.

Прва озбиљнија критика традиционално схваћеног „романескног“ у романима „од десет томова“ која не прибјегава пародијско-сатиричној форми, него тражи нове обрасце за романескно писање, јесте и први модерни роман уопште, *Принцеза од Клева* г-ђе де Лафајет (*Madame de La Fayette, La Princesse de Clèves*, 1678). Иако г-ђа де Лафајет није без претходника по питању новина које овај жанр доноси, романескни „образац“ који изналази ова списатељица, како у формалном тако и у тематском смислу, био је толико оригиналан да је већ од самог објављивања изазивао бројне полемике. Први у традицији *récit à la française*, или оног што данас називамо интимистичким романом, који ће своја најважнија остварења добити у 19. и 20. вијеку, *Принцеза од Клева* прекида с традицијом барокног романа који је већ увелико критикован од стране многих критичара тог времена и удаљава се од његове суштински епске структуре. Наиме, алиби „историјског“ романа – парадокс квалификатива не треба посебно истицати, имајући у виду да су главни ликови фиктивни – имао је за циљ да нагласи два момента: с једне стране тјешњу везу са реалношћу, што значи досљедније прибјегавање принципима вјеродостојности и начелима хронолошке наратије, што није био случај са херојскоидеалистичким романима. Наиме, сама тежња ка ужој вези са референцијалним, као и условна сведеност радње на једну интригу, приближава роман новели. Истина, одвећ романескни елементи још увијек су присутни у роману, но одступања од принципа вјероватности и прикладности нису, како то појашњава Русе, тек дуг традицији херојскоидеалистичког романа (Rousset, 2014, стр. 28–36). Што се тиче упоредних интрига, оне су у потпуности у функцији главне интриге романа, уколико га схватимо као својесврстан *Bildungsroman*. Модерност *Принцезе од Клева*, о којој се често говори, почива на новој наративној техници, која уједно поштује класицистичко истискивање ја-исказа, а при томе премјешта оптику на чисто субјективно код самог главног лика: за данашње читаоце који располажу критичким критеријумима романескног писања, техника унутрашње фокализације није ништа неубичајено и чини дио широког спектра наративних дис-

позитива, што није био случај у вријеме објављивања овог романа. Захваљујући финим психолошким анализама којима ауторка систематски придјегава током цијелог романа, а које врло ријетко излазе из наративног обрасца унутрашње фокализације, више није потребна улога лика-портпарола који се „делегира“ како би пренијео читаоцима исповијест главног лика (Русе, 1995, стр. 663). Па ипак, хомодијегетички исказ у правом смислу ријечи сасвим изостаје. Као и већина њених савременика, г-ђа де Лафајет пише под утицајем владајућих естетичко-етичких норми. Теме привида и истине, као и разарајуће силе страсти, сасвим су третиране у духу јансенизма.

Уопште гледано, од 1660. године јавља се одређена клима свијести која ће се дотакнути свих облика промишљања и умјетничког израза. Заправо, ријеч је о западноевропској кризи свијести у оквиру које су све до тада важеће вриједности, на различите начине обрађиване и у књижевности, сведене на пуку испразност иза које се крије самољубље (Couty, 2000, стр. 342). Вријеме великих митова, како књижевних тако и друштвених, скончавало је већ од друге половине вијека, а јансенизам намеће идеју погубности испразних маштарија којима је књижевност више него плодно тле. Књижевно „ја“ од сада је значило исто што и *homo universalis*, што ће увелико допринијети развоју морализаторске литературе. „Ја“ као онтолошка датост, како то Паскал пише у својим *Мислима (Pensées)*, јесте „неправично по себи, будући да себе чини средиштем свега; неподесан је за друге, јер жели да их потчини: јер свако ја јесте непријатељ и тиранин свих других“⁸ (цитирано према: Lecarme, 1999, стр. 48). Књижевност тог доба као да налази једино задовољство у проматрању како других тако и самог себе, кроз призму владајућег моралног кодекса епохе. Иако је „ја“ проказано као нарцисоидно и самољубиво, аутобиографско писање, у ширем смислу ријечи, ипак постоји и прати једну дугу традицију која сада мијења своју функцију у складу са идеалима и тежњама доба: ријеч је о мемоарској и епистоларној књижевности. Ова потоња даће и једно ремек-дјело књижевности овог вијека, *Лисма г-ђе де Севиње (Madame de Sévigné, Lettres)*.

⁸ „[I]njuste en soi, en ce qu'il se fait centre du tout ; il est incommode aux autres, en ce qu'il veut les asservir : car chaque moi est l'ennemi et le tyran de tous les autres.“ Овај, као и други цитати са француског језика, превод су аутора овог чланка, осим уколико није другачије назначено.

АУТОБИОГРАФСКИ ИСКАЗ: МЕМОАРСКА И ЕПИСТОЛАРНА КЊИЖЕВНОСТ

И једна и друга фома у сложеној су спреси. Мемоарска књижевност 17. вијека надовезује се на дугу традицију, која своје значајне представнике има још код античких писаца, а утврдиће се у средњем вијеку и у периоду ренесансе.⁹ Мемоарску литературу од њених раних периода карактерише сљедеће: аутобиографски дискурс у ужем смислу ријечи уступа мјесто једној другој функцији текста, у којој је аутор и свједок догађаја или времена. Како истиче Жак Лекарм (Jacques Lecaume), писац мемоара не пише као индивидуа чији би превасходни фокус био субјективитет у његовом тоталитету, него као представник одређене класе, касте, реда, чији је он типични представник, као и свједок догађаја или одређених друштвених феномена које је вриједило забиљежити. Мемоари су заправо *memo, memoranda*, дакле својеврсан „историјски“ документ писан у ја-исказу (Lecaume, 1999, стр. 48). „Секторизација индивидуе“ јесте једна од основних одлика мемоарске књижевности (Lecaume, 1999, стр. 49–50):

„Аутобиографија је усмјерена на јединку у живом субјекту, али читаву јединку, са њеним приватним и јавним животом. [...] Писање о себи тежи да обухвати цјелину, како по питању времена тако и јаства. Насупрот томе, мемоари претпостављају секторизацију индивидуе: Сен-Симон себе доживљава као војводу и дворјанина, остало га готово не занима. Де Рец осјећа жељу да пише као неко коме је осујећено да добије власт. [...] Док аутобиограф неријетко подлијеже илузији посебности у односу на околину и своју генерацију, писац мемоара функционише по принципу егземпларности: свједок је и представник своје генерације, кроз њега су приказани сви велики сукоби вијека; једнак је са свима осталима, но он је позван да опише ту једнакост; убјеђује себе да су његова сјећања сјећања свих савременика.“¹⁰

⁹ Најзначајнији мемоарски спис из периода антике јесу *Коментари о Галском рату* (*Commentarii de Bello Gallico*) Гаја Јулија Цезара, написани између 57. и 43. године п.н.е. Француски хроничари средњег вијека и ренесансе допринијеле умногоме развоју мемоарске књижевности: Жофроа де Вилардуен (Geoffroi de Villehardouin), Жан де Жоенвил (Jean de Joinville), Филип де Комин (Philippe de Commines), Блез де Монлик (Blaise de Monluc).

¹⁰ „[L']autobiographie vise dans le sujet vivant l'individu, mais tout l'individu, avec sa vie privée et publique [...] l'écriture du moi veut saisir une esquisse de totalité,

Мемоарска књижевност 17. вијека у потпуности одговара дефиницији Жака Лекарма: Кардинал Де Рец (Cardinal de Retz), Ла-рошфуко (La Rochefoucauld), Сен-Симон (Saint-Simon) – чији ће *Мемоари (Mémoires)*¹¹ обухватити период на размеђи два вијека – пишу своја дјела као егземпларни представници једне епохе и једне класе, дакле као хроничари догађаја којима су били свједоци из прве руке. Но, иако су базирани на принципу вјеродостојности и историјске истинитости, у мемоарима овог периода често наилазимо на романескни калк: уметнуте приче, пренебрегавање хронолошког реда казивања, дигресије, као и вјеште монтаже којима се уводе романескне ситуације. Елемент субјективног доживљаја често се граничи са фикционализацијом догађаја, па чак и личности. С друге стране, „ја“ у мемоарима повремено ставља акценат на личну авантуру проживљену у оквиру историјских дешавања (Mesnard, 1990, стр. 278), те тиме од „центрифугалне“ структуре у односу на лично „ја“, приближава *temento* чисто аутобиографском изразу. Но, класицистички зазор према сувише личној исповијести још увијек не оставља довољно простора интроспекцији чији циљ би био схватање генезе сопствене личности, а не лична визура историјских догађаја. „Секторизација“ о којој говори Лекарм, још увијек остаје доминантна у мемоарској књижевности 17. вијека.

Мемоари (Mémoires, 1675–1676) кардинала де Реца најилустративнији су облик комплексног односа биографског, хроничарског и аутобиографског: посвећени догађајима везаним за Фрон-

---

dans l'ordre temporel comme dans l'ordre du moi. Les mémoires supposent, au contraire, une sectorisation de l'individu : c'est comme duc et homme de cour que Saint-Simon se voit, le reste ne l'intéresse guère. C'est dans sa conquête impossible du pouvoir que Retz éprouve le désir de raconter. [...] Alors que l'autobiographe cède souvent à l'illusion d'un état d'exception par rapport à son environnement et à sa génération, le mémorialiste fonctionne sur l'illusion de l'exemplarité : il est le témoin et le porte-drapeau de sa génération, il résume en lui les grands conflits du siècle ; il est l'égal de tous les autres, mais il est investi de la mission de décrire cette égalité ; il se persuade que ses souvenirs sont partagés par tous ses contemporains.“

¹¹ Сен-Симонов *Мемоари* хронолошки припадају књижевности 18. вијека – писани су у периоду од 1739. до 1749. Но, будући да збивања која писац описује покривају период од 1691. до 1723, *Мемоари* историјски припадају и једном и другом столећу, те су незаобилазан документ о политичким збивањима епохе и општој клими духа на двору Луја XIV, као и о самом краљу у посљедње двије деценије његове владавине. Уопште гледано, историјска граница краја 17. вијека не поклапа се са хронолошком: она завршава смрћу „Краља-Сунца“, 1715. године.

ду, они су њена романсирана верзија, као и апологија једне класе која се не мири с одузетим привилегијама, са много аутобиографских елемената који се односе на самог писца. У неку руку, ови *Мемоари* пандан су хроникама, с бројним одступањима од принципâ историјске вјеродостојности и аутентичности, херојскоидеалистичким епопејама бивших фронталера-романописаца, прије свега романа г-ђице де Скидери. Као типичан представник како аристократске класе, тако и једне књижевне епохе, кардинал де Рец остаје вјеран херојском идеализму, али и једном од битних принципа класицистичке књижевности – допадљивости кроз елоквентност и вјешту комбинацију аутентичног и романескног (Mesnard, 1990, стр. 280).

С друге стране, епистоларна књижевност у 17. вијеку по својој садржини и функцији најближа је аутобиографском исказу. Узимајући за модел античке реторичаре и њихова писма, још је француска ренесанса наставила да развија теорију о епистоларној књижевности. Француска књижевност његује ову форму од самог почетка 17. вијека: Ге де Балзак (Guez de Balzac) један је од првих и највећих мајстора епистоларне књижевности након ренесансе, чија су писма намјењена превасходно јавном читању.¹² Популарност епистоларне форме опстаје до краја вијека, и даће и једно ремек-дјело француске књижевности, и то не само периода класицизма – *Писма г-ђе де Севиње*, о чему ћемо подробије говорити у даљој разради. Наиме, монденска средина све више његује ону врсту епистоларне књижевности која се удаљава од античког реторичког модела официјелног писма и наставља традицију која је започела са Цицероновим писмима *Epistulae ad familiares* (између 63. и 43. године п.н.е.) у којима се изражава не више трансисторијска *persona*, него индивидуа, са свим њеним особеностима (Ferrerolles, 2010, стр. 9). Но, говорити о писму као „огледалу душе“, што значи као о аутобиографској форми, није могло бити помена све до 18, а надасве до 19. вијека. Наиме, „фамилијарна“ кореспонденција још увијек не значи претјерано залажење у зоне интимног и чисто субјективног промишљања у

¹² Жан-Луј Ге де Балзак (Jean-Louis Guez de Balzac, 1597–1654) први је велики епистоларни писац француске књижевности. Први том његових *Писама (Lettres)* излази 1624, гдје се већ среће један нови стил, прожет традицијом великих античких реторичара. Ге де Балзак пише у складу са Малербовим (Malherbe) програмом јасног и прочишћеног израза, при чему стилски склад и елегантност Де Балзаковог израза надиласе Малербове сувише штуре и круте мјере дате у циљу реформе француског језика с почетка вијека.

гносеолошке сврхе. Фамилијарност још увијек потпада под домен реторике: ствара се један „етос неформалног“ (цитирано према: Ferreyrolles, 2010, стр. 10) при чему је фамилијарност тек поза, док писмо његује књижевни стил намијењен одређеној друштвеној елити.

Док на почетку 17. вијека Ге де Балзак још увијек његује елоквиентни реторички стил у духу антике, али и у духу Малербових реформи које иду за прочишћењем и кристализацијом француског језика, од средине вијека јављају се нове тенденције – којима је безмало страна реторичка традиција – које теже ка спонтанијем и слободнијем изразу: монденско друштво обликује нове епистоларне форме различите садржине. Г-ђица де Скидери у спису „*O ĩаланїном оїхођењу*“ и *осїалим разїговорима* («*De l'air galant* » et autres conversations : pour une étude de l'archive galante, 1655) наводи десет типова писама од којих сваки има посебну намјену, а и конвенционалан стил. Навешћемо овдје неке од датих типологија које представљају нове епистоларне форме, а типичан су културолошки продукт специфичног миљеа једне епохе: *їисмо комїлименаша*, *їисмо-новосїи* (из градских четврти, са двора, из париских салона), *їаланїна їисма* у којима се његује „умјеће да се лијепо кажу тричарије“¹³, *људавна їисма* (Scudéry, 1998, стр. 150–157). Уопште гледано, салонска средина наставља традицију фамилијарног, присног писма при чему треба имати на уму да се и овдје ради о пуком реторичком моделу са горе поменутиим „етосом неформалног“ насупрот не мање обимној епистоларној продукцији која има сасвим другачију сврху, а коју чине ерудитска, теолошка, филозофска кореспонденција која користи ово средство комуникације у сврху размјене информација или филозофско-научних расправа.

Откуда толика популарност ове форме, поготово у другој половини вијека када се пишчево „ја“ још увијек могло појављивати тек закулисно, или пак начелно издјегавати? Писмо као књижевна форма, поготово онаква какву су његовали монденски кругови – галантно писмо, љубавно писмо, писма-новости – јесте намијењено за јавно читање па чак и објављивање, те се самим тим и удио „искрености“ испоставља као прилично проблематичан. Сходно томе, писмо тежи да остави утисак не толико на кореспондента, колико на много ширу читалачку публику, те стога рецептивни фактор одређује не само садржину, него и формалне

¹³ „[L]’art de bien dire des bagatelles“.

карактеристике писма. Даље, сама природа жанра не обавезује писца на садржајну хомогеност, будући да, по дефиницији, садржај може да варира од писма до писма. Осим тога, за разлику од мемоарске књижевности, афективни елеменат често је веома наглашен, док је рефлексивна синтеза о проживљеном присутна, али подразумијева и извјесну фрагментираност субјекта: временска дистанца између проживљеног искуства, између „доживљаја“ и тренутка писања често је минимална.

*Писма г-ђе де Севиње*¹⁴ представљају ремек-дјело не само епистоларне књижевности него и једно од најбољих прозних остварења француског класицизма уопште. Мит о „љубавној вези“ мајке према ћерки о којој наводно свједоче *Писма*, оповргнут је од стране многих егзегета. Искреност која свакако не изостаје из ових писама ипак остаје у оквирима класицистичке „пристојности“. С друге стране, писмо као књижевна форма, без обзира на степен намјере јавног читања, или пак објављивања за ширу јавност, јесте вид „постављања себе на сцену“¹⁵ (цитирано према: Ferreyrolles, 2010, стр. 11), те без обзира да ли се ради о фиктивним писмима гдје је већ ријеч о епистоларном роману, или о аутентичним писмима намијењеним најчешће једном кореспонденту, писмо тежи да изазове утисак, произведе осјећај код кореспондента/читаоца – да га узбуди, доведе у недомицу, потакне на размишљање, очара, чак шокира итд. С тим у вези, многи теоретичари говоре о „епистоларној обмани“ иза које се крију многе реторичке формуле, као и многи владајући књижевни топови тог времена.

Што се тиче *Писама г-ђе де Севиње*, одликује их прије свега осцилација, типична за епистоларну књижевност, између личне исповијести, аутокритике, откривања сопствене интиме и прећуткивања, алузија, опсервација и коментара спољашњих догађаја, укратко, цензуре сфере интимности. Жерар Ферејрол (Gérard Ferreyrolles) то дефинише на сљедећи начи (Ferreyrolles, 2010, стр.14):

¹⁴ Укупан број писама досеже 1120, од којих су 764 упућена ћерки, г-ђи де Грињан (Mme de Grignan), датирана од 6. фебруара 1671. године, па све до смрти г-ђе де Севиње (1697). Прво издање објављено је 1725. године, и има свега 28 писама. Највећи број издања на француском језику укључује изабрану преписку г-ђе де Севиње са појединим пријатељима и савременицима, док је највећи дио објављених писама упућен ћерки. За више података о издањима *Писама* видјети: <http://www.alalettre.com/sevigne-oeuvres-lettres.php> (прегледано 04. 02. 2020).

¹⁵ „[U]ne mise en scène du moi.“

„То осцилирање између дијалога и монолога важи за епистоларни феномен у цјелини, будући да је условљено његовом темељном функцијом да буде, према канонској формули, разговор са одсутним. [...] Одсуство другог уводи оног који пише у простор фикције: други коме пише није више онај стварни други, него неко имагинаран, а ја које се ставља на сцену намијењено другом такође је једно имагинарно ја. На тај начин писмо тежи да постане чисто спекуларно – у њему ја говорим себи.“¹⁶

С друге стране, будући да је француска књижевност друге половине вијека у знаку кризе, како смо раније напоменули, књижевност као да се свела на пуки „ужитак писања“ (Couty, 2000, стр. 343) – г-ђа де Севиње, формирана у најпознатијим салонима тог доба, и те како добро познаје своју публику и њен укус, а *Писма* су неспорно повод да изрази своје књижевне таленте. Коментари по питању стилске вриједности писама које добија од своје ћерке, г-ђе де Грињан, нису ријетки¹⁷, што иде у прилог чињеници да „фамилијарни регистар“ јесте својесврсна реторичка форма („неформални етос“). С друге стране, метатекстуалност, или другачије речено метаепистоларност, која свједочи о критичкој дистанци према написаном, израз су много ширег дијапазона епистоларне намјере који се ушанчио у границе фамилијарног етоса¹⁸.

Неспорно је да *Писма* г-ђе де Севиње свједоче колико је порозна граница између писма као онога што припада домену *sermo* – писмени дијалог између одсутних саговорника – и књижевности, односно литерарности, према Јакобсоновој одредници¹⁹, те између референцијалног и фиктивног. Писма осцилирају између

¹⁶ „Cette oscillation entre dialogue et monologue vaut pour le phénomène épistolaire dans son ensemble, parce qu'elle est induite par sa condition fondamentale d'être, selon la formule canonique, une conversation avec un absent. [...] L'absence de l'autre fait entrer le scripteur dans un espace fictionnel : l'autre auquel il écrit n'est plus l'autre réel mais celui qu'il imagine, et le moi qu'il met en scène à destination de l'autre est lui-même un moi imaginaire. La lettre tend par là à devenir purement spéculaire – en elle, je parle à moi.“

¹⁷ „Писма су прије свега веома добро написана, а уз то тако њежна и природна да је немогуће не вјеровати им [...] Ваше ријечи служе само како бисте себе изјаснили а у тој племенитој једноставности оне добијају снагу којој се не може одољети.“ („Elles sont premièrement très bien écrites, et de plus si tendres et si naturelles qu'il est impossible de ne les pas croire [...]. Vos paroles ne servent tout au plus qu'à vous expliquer et, dans cette noble simplicité, elles ont une force à quoi l'on ne peut résister.“ Sévigné, http://www.crdpstrasbourg.fr/je_lis_libre/livres/Sevigne_LettresChoisies.pdf, стр. 21). Слични коментари могу се наћи и на другим мјестима у кореспонденцији г-ђе де Севиње.

хронике, личног дневника, исповијести, моралистичке књижевности и пуке реторичке игре која подједнако црпи из свих наведених жанрова. Развој епистоларног романа који почиње крајем вијека са Гијераговим *Порџуїласким њисмима* (Guilleragues, *Lettres portugaises*, 1669), а свој процват ће доживјети у наредном стољећу, јасно свједочи о веома флуидној граници између стварног кореспондента и аутора епистоларне фикције: степен намјере јавне обзнане или објаве не може бити сасвим поуздан критеријум (од Ге де Балзака до г-ђе де Севиње сасвим је јасно да се писма пишу за ширу пиблику), а што се тиче критеријума реалног и фиктивног свакако да процјена истинитости и аутентичности остаје паушална, будући да „ја“ које пише уједно „гледа себе како пише“ док је наметнута аутоцензура морала да се приклони естетичким и обичајним канонима времена, као и публице на коју се циљало.

ЗАКЉУЧАК

Посезање за хомодијегетичким уметцима у романеским остварењима нису ријетка чак и након што класицистичка естетика, а затим и етика, није готово сасвим проказала ја-исказ као подзорења вриједан или пак непристојан (Русе, 1995, стр. 64–65). Наиме, кад је ријеч о романеској фикцији, за разлику од епског, херојскоидеалистичког романа, чији најважнији писци јесу и најважнији теоретичари романа, а који своја највећа остварења дају у периоду већ зрелог класицизма, струја антиромана не преза од хомодијегетичких па ни аутодијегетичких исказа, како смо на то указали на примјеру Скарона. Пародијско-сатирична функција ја-исказа може се посматрати секундарном у односу на критичко-рефлексивни став према самом роману као жанру. Тај критички став ће довести до изналажења нових наративних

¹⁸ „Да ли је могуће да су Вам моја [писма] толико пријатана колико кажете? Уопште их не сматрам таквима кад ми оду из руку; вјерујем да постају таква тек кад прођу кроз Ваше [...] јер је мој стил толико недотјеран да треба посједовати дух природности и свакидашњице како бисте се на њега навикли.“ („Est-il possible que les miennes vous soient agréables au point que vous me le dites ? Je ne les trouve point telles au sortir de mes mains ; je crois qu'elles deviennent ainsi quand elles ont passé par les vôtres [...] car mon style est si négligé qu'il faut avoir un esprit naturel et du monde pour s'en pouvoir accommoder.“ De Sévigné, http://www.crdp-strasbourg.fr/je_lis_libre/livres/Sevigne_LettresChoisies.pdf, стр. 63).

¹⁹ Према Јакобсону, „литерарност“ је квалитет вербалне поруке који је чини умјетничким дјелом (Jakobson, 1963, стр. 210).

образаца, као што је то случај са *Принцезом од Клева* г-ђе де Лафает: иако се у роману још увијек користи маневар заобилажења ја-форме, унутрашња фокализација свједочи о одбацивању и превазилажењу романеског топоса „делегираног приповједача“, као и многих других канона епског романа-ријеке. Осјећај за аутентичност, ужу спрегу са реалношћу, иде у корак са луцидним психолошким анализама које су нека врста примјене декартовске методе на субјективно искуство. Било како било, овим романом се инаугурише нова ера романа која ће свој пуни замах добити у романима 19. вијека.

Мемоарска и епистоларна књижевност неоспорно настављају једну дугу жанровску традицију, но лична исповијест, иако врло често мистификована етичким и естетичким нормама епохе, те одређеним реторичким топосима, свакако заузима много значајније мјесто него што је то био случај са оваквим жанровским остварењима претходних епоха. Иако је ја-исказ наративни образац *sine qua non* меморијалистичке и епистоларне књижевности, он у 17. вијеку још увијек не би требало да значи и отклон ка чисто исповијесном и аутобиографском („центрипеталном“). Као што смо напоменули, код кардинала де Реца одступања од нормe нису ријетка, док г-ђа де Севиње, поред патоса који се намеће фамилијарним, „неформалним етосом“, има веома развијену свијест о удвајању субјекта који пише: субјекат пише о себи али и прави одређену дистанцу у односу на „себе који пише“, те је мање или више свјестан да књижевне конвенције подразумијевају и „постављање себе на сцену“. Иако је немали дуг г-ђе де Севиње књижевним и етичким кодовима времена и средине у којој (и за коју) пише, с правом се може говорити да њена *Писма* припадају домену аутобиографског писма *largo sensu*, иако интроспекција у смислу самоспознаје сопственог субјективитета често изостаје у корист имага, аутомита и друштвене *personae*.

Но, вријеме аутобиографске литературе која ствара своје сопствене каноне и „пактове“ још није дошло: да би се могло говорити о аутобиографском дискурсу у правом смислу ријечи, било је потребно да се стекну бројни спољни услови који ће изњедрити климу свијести која упућује на јасну свијест о индивидуи и њеној самосвојности. Тек са Русоовим *Исповијестима* – које се сматрају архетипом и прототипом аутобиографије – ствара се једна посебна интимистичка херменеутика. Ево како то Миро образлаже (Miraux, 1996, стр. 26):

„Питање ’Ко сам?’ могло је стварно да буде постављено тек кад су економија, образовање, политичка организација, идеологија, бројна научна и морална достигнућа отворила врата једној новој концепцији човјека као јединственог, незамјењивог, посебног бића, али исто тако и тајанственог, херметичког. Тек тада је писање о себи могло да се васпостави као хеуристичко писање, писање у сврху откривања унутрашњости.“²⁰

Ако узмемо у обзир класицистички зазор према „ја које је достојно мржње“ и климу свијести која од шездесетих година стољећа, како смо навели, доводи до опште кризе вриједности и доводи до процвата моралистичке литературе, која позива – барем реторички и формално – да се освјести испразност, таштина, па и бесмисао многих човјекових тежњи и дјелања, онда је заступљеност ја-исказа прилично изненађујућа. Пуки „ужитак писања“, здружен са незаобилазним класицистичким начелом допадљивости и самоспознаје у сврху моралног усавршавања засигурно је одиграо своју улогу у празнини која је настала усљед идеолошких и етичких императива доба. Па ипак, настављање жанровске традиције с једне стране – овдје прије свега мислимо на мемоарску и епистоларну књижевност – , те немогућност да се од монтењевског „Ко сам“ начини *tabula rasa*, ствара врло јасну потребу да се субјективно искаже и разјасни.

У нашој разради нисмо се бавили „лирским ја“ које се, како смо успутно поменули, тиче прије свега неколицине барокних пјесника. Заобишли смо и драматуршка остварења која су по својој дефиницији дијалогска, али великим дијелом и поетска: након барокне поезије из прве три декаде вијека, „лирско ја“ добиће свој најсавршенији израз, условно говорећи, у драматуршким остварењима једног Расина (Racine). Но, сама природа поменутих жанрова искључује их из проблематике којом смо се бавили: хомодијегетичке и аутодијегетичке форме посматрали смо кроз призму интенционалног, те формалног и садржајног присуства „аутобиографског“ – у ширем смислу схваћено – исказа у прозним остварењима, у свјетлу естетичких и етичко-идеолошких

²⁰ „La question du « Qui suis-je ? » ne pouvait être posée réellement que si l'économie, l'éducation, l'organisation politique, l'idéologie, les multiples découvertes scientifiques et morales ouvraient la voie à une nouvelle conception de l'homme comme être unique, irremplaçable, singulier, mais aussi énigmatique, hermétique. L'écriture du moi pouvait alors s'imposer comme une écriture heuristique, écriture du dévoilement de l'intériorité.“

услова у којима се исти јавља у француској књижевности 17. вијека.

-
- ЛИТЕРАТУРА Bakhtine, M. (2008). *Esthétique et théorie du roman*. Paris: Gallimard.
- Couty, D. (sous la direction). (2000). *Histoire de la littérature française*. Paris: Larousse-Bordas.
- Ferreyrolles, G. (2010). „L'épistolaire, à la lettre“. *Littératures classiques*, 2010/1 (N° 71), 5–27. Paris : Armand Colin. DOI: 10.3917/licla.071.0005. URL: <https://www.cairn.info/revue-litteratures-classiques1-2010-1-page-5.htm> (16. 03. 2020.)
- Hollier, D. (sous la direction). (1993). *De la littérature française*. Paris: Bordas.
- Jakobson, R. (1963). *Essai de linguistique générale*. Paris: Minuit.
- Lecarme, J. et Lecarme-Tabone E. (1999). *L'autobiographie*. Paris: Armand Colin.
- Mesnard, J. (sous la direction). (1990). *Précis de littérature française du XVIIe siècle*. Paris : PUF.
- Miriaux, J.-P. (1996). *L'autobiographie. Écriture de soi et sincérité*. Paris: Nathan.
- Popov, J. (2001). *Klasicistička poetika romana*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Popović, D. (2019). „Osobnosti proznog dela Matea Maksimova i problematika žanrovskog određenja“. У: Гудурић, С. и Б. Радић-Бојанић (ур.). *Језици и културе у времену и њросиору*. Књ. 8/2, тематски зборник. Нови Сад: Филозофски факултет – Педагошко друштво Војводине.
- Rousset, J. (2014). *Forme et signification. Essai sur les structures littéraires de Corneille à Claudel*. Paris: José Corti.
- Русе, Ж. (1995). *Нарцис романојисац. Олгед о њрвом лицу у роману*. Превела с француског Јелена Новаковић. Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.
- Scudéry, M. de (1998). « *De l'air galant* » et autres conversations : pour une étude de l'archive galante. Édition établie et commentée par Delphine Denis. Paris: Champion.
-
- ИЗВОРИ Balzac, G. (2012). *Lettres de Jean-Louis Guez de Balzac*. (Éd. 1873). Paris: Hachette.
- La Fayette, Mme de (1973). *La Princesse de Clèves*. Paris : Classiques / Le Livre de poche.
- La Rochefoucauld, F. (2006). *Mémoires*. Édition de Jean Lafond. Paris : Gallimard / Folio.
- Pascal, B. (2004). *Pensées*. Paris : Gallimard / Folio.

Retz, C. de (2003). *Mémoires*. Édition de Michel Pernot. Paris : Gallimard / Folio.

Rousseau, J.-J. (2009). *Confessions*. Paris : Gallimard / Folio.

Saint-Simon, D. de (2007). *Mémoires. Anthologie*. Paris : Les auteurs classiques / Le Livre de poche.

Scarron, P. (1985). *Le roman comique*. Paris: Gallimard.

Sévigné, Mme de (2009). *Lettres choisies*. Édition électronique. Доступно на: http://www.crdpstrasbourg.fr/je_lis_libre/livres/Sevigne_LettresChoisies.pdf (16. 03. 2020.)

Urfé, H. d' (1984). *L'Astrée*. Édition et choix de Jean Lafond. Paris: Gallimard / Folio.

RADANA D. LUKAJIĆ

UNIVERSITÉ DE BANJA LUKA

FACULTÉ DE PHILOGIE

RÉSUMÉ

L'ÉNONCÉ À LA PREMIÈRE PERSONNE DANS LA LITTÉRATURE
FRANÇAISE DU XVIIE SIÈCLE : ROMAN, MÉMOIRES, LITTÉRATURE
ÉPISTOLAIRE

Dans le travail présenté, notre objectif était d'interroger la présence aussi bien que la fonction de l'énoncé à la première personne dans les genres majeurs en prose de la littérature française du XVIIe siècle : roman, mémoires, production épistolaire. En effet, après la licence baroque des trois premières décennies du siècle qui ne rechigne pas devant le recours à l'énonciation sous la forme du « je », suit la période d'une prohibition distincte de l'usage de la première personne dans les œuvres destinées à la publication ou à la diffusion plus ou moins intentionnelle. Certes, la haine pascalienne envers le « je » est emblématique quant aux partis pris éthico-esthétiques de la plupart des esprits de l'époque : si le « je » n'est pas toujours autant « haïssable », il est pour le moins incongru, voire indécent, puisque la subjectivité ne saurait être l'objet d'un dévoilement trop direct si ce n'est dans le but d'un examen lucide des vices personnels qui appellent à une auto-correction. Nous avons insisté sur l'impact des idéologies théologiques de l'époque, en particulier du jansénisme dont l'austérité morale a déteint incontestablement sur les normes à la fois éthiques et esthétiques. Cette conjoncture exceptionnelle de la morale régnante et des codes esthétiques a été à l'origine de la quasi-prohibition du « je » de la littérature, cette

instance « égoïste » qui se veut « le centre du tout » selon la récrimination pascalienne. Cependant, le « je » ne pouvait pas tout simplement désertier des écrits littéraires : sa présence persiste tout au long du siècle, qu'il s'exhibe ouvertement, masqué, ou se serve des genres littéraires où sa présence est protocolaire, comme c'est le cas de la littérature mémorialiste ou épistolaire.

Après le propos préliminaire, nous traitons des trois genres littéraires pour en donner un aperçu panoramique tout en insistant sur la fonction de l'énoncé à la première personne, imposée par les structures génériques des œuvres d'un côté, et des codes tant éthiques qu'esthétiques qui présentent à l'époque une interférence inouïe. Cela dit, en ce qui concerne le roman, soit il use librement des séquences homodiégétiques et/ou autodiégétiques, soit il les évite soigneusement. Dans le premier cas, la tolérance de l'énoncé à la première personne est à chercher dans l'architecture des romans-fleuves du XVIIe siècle qui ne connaissent pas encore les interdits classicistes : la structure « débordante » du roman pastoral (*L'Astrée*) n'a pas pu – ou n'a pas voulu – éluder les séquences dites monologiques. Suit la période du roman héroïco-idéaliste qui fleurit après les années cinquante du XVIIe siècle et qui respecte en revanche les normes éthico-esthétiques intronisées par le classicisme dorénavant régnant. La réaction au roman pastoral, et en particulier au roman héroïco-idéaliste, donnera naissance à ce qu'on appelle l'antiroman : la présence du « je » autodiégétique dans le roman parodico-burlesque, notamment chez Scarron, représente non seulement un correctif parodique aux romans idéalistes, mais une structure spéculaire ayant pour but d'interroger le roman en tant que genre avec ses dispositifs fonciers. *La Princesse de Clèves* de Mme de La Fayette est évoquée en tant qu'une innovation à la fois formelle et conceptuelle quant au genre romanesque où la présence du « je » diégétique est éludée par le biais de la technique – à la fois ingénieuse et déroutante pour les contemporains – de la focalisation interne.

Les mémoires et la littérature épistolaire, tout en continuant une longue tradition générique, s'inscrivent positivement dans ce qu'on appelle aujourd'hui le champ de l'écriture de soi. Cela dit, nous avons essayé de montrer l'impact du purement subjectif dans ce type des écrits, en nous penchant sur les œuvres canoniques et représentatives pour ces formes littéraires – *Mémoires* de Cardinal de Retz et *Lettres* de Mme de Sévigné. Les écarts par rapport aux normes classicistes ne sont pas rares, avec en outre un positionnement auctorial

de plus en plus réfléchi (les effets prémédités sur l'instance réceptive, le métatexte, une rhétorique adaptée au goût et au champ d'attente du public ciblé...). La conclusion de notre travail insiste sur la présence plutôt fréquente de l'énoncé sous la forme du « je » malgré les interdits éthico-esthétiques de l'époque. Néanmoins, les circonstances multiples – idéologiques, politiques, technologiques etc. – ne permettaient pas encore un libre usage de la première personne dans un but peu ou prou gnoséologique, et non idéologique : l'instauration d'un vrai protocole autobiographique n'apparaîtra que dans le siècle suivant avec les *Confessions* de Rousseau.

MOTS-CLÉS : énoncé à la première personne; classicisme; roman; antiroman; mémoires; littérature épistolaire; littérature française.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАРИЈА С. ЈЕФТИМИЈЕВИЋ МИХАЛЛОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ – ПРИШТИНА/ЛЕПОСАВИЋ

ЖЕНСКИ ПРИНЦИП И ПИТАЊЕ УНИВЕРЗАЛНЕ КРИВИЦЕ У РОМАНУ *ПЕТРУША И МИЛУША* ПЕТРА САРИЋА

САЖЕТАК. У раду се проблематизују *женски принцип* и питање *личне и опште (метафизичке) човекове кривице* у роману *Петруша и Милуша*, аутора Петра Сарића, који је овим делом померио границе не само у домену свог стваралаштва него и у односу на целокупну српску прозу са сличним тематским преокупацијама. Дионизијски принцип оличен је кроз императиве тела, законе крви и нагонске Петрушине реакције, кроз њену необуздану природу која истовремено тежи самообнављању и самоуништењу. Она је начело женског принципа – стваралачког и уништитељског истовремено, мрачног, хтонског, чему се супротстављају аполонијска оријентација, обожавање светлости и заумна обасјања њене ћерке Милуше.

Иако се може претпоставити да је реч о *породичном роману*, код Сарића је породица само фокус у који се сливају токови свеукупне егзистенције и у којем се ствари згушњавају и одсликавају у њиховим правим димензијама. Семантичка пуноћа и психолошки динамизам романа, осим у сложеној наративној схеми у којој се преплићу два гласа – глас мајке и глас ћерке – произилазе највише из динамизма борбе коју човек води сам са собом.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Петруша и Милуша*; Петар Сарић; женски принцип; дуализам; дионизијски принцип; кривица; трагедија; жеља.

¹ mjmhajlovic@gmail.com

Рад представља део необјављене докторске дисертације *Стилско-тематска одележја романа Петруша Сарића*, одбрањене на Филозофском факултету у Косовској Митровици 15. 07. 2016. године. Рад је примљен 2. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

„Посїоји један годар љринциј који је сїворіо
рег, свейлосї и мушкарца, и један рђав љринциј
који је сїворіо хаос, мрак и жену“

Протагора

Респектабилан књижевни опус Петра Сарића, сачињен од седам романа: *Велики ахавски љрї* (1972), *Суїра сїиже Госїодар I и II* (1979. и 1981), *Дечак из Ласїве* (1986), *Пеїруша и Милуша* (1990), *Сїрах од свейлосїи* (2005), *Сара* (2008) и *Миїрова Америка* (2012), три збирке поезије, драма, публицистичких текстова, приповедака, последњих десетак година је дошао у значајнији фокус књижевне јавности. Па иако је реч о јасно конципираној поетици, специфичне тематско-мотивско-стилске структуре, препознатљивих наративних проседеа, сваки од наведених романа има и свој препознатљив спецификум као диференцијалну нит која га раздваја и разликује од претходног или потоњег. Оно што се може издвојити као основна тематска линија, утемељено је на неколиким значењским компонентама: о љричи и љричању, механизам власїи, љема геоба, љродлем иденїиїейїа, наличје љаїријархалної морала (їїеме инцесїа, наїона крви, їреха и родоскрвнућа, а са тим у најближој вези стоји и тема љроклейсїва женске лейоїе и женскої ероса). У том смислу, и четврти по времену настанка, роман *Пеїруша и Милуша* (1990) може се тумачити и у контексту целокупне прозе Петра Сарића, али и као самостално и вредно књижевно остварење.

Сложена наративна схема у виду два гласа која наизменично теку или две приче које се преплићу и граде трећу – причу о причи – основна је карактеристика романа *Пеїруша и Милуша*. Овим романом, са тако изразитим структурним спецификумом, Сарић је, с једне стране, наставио формално усавршавање започето претходним романом, док је с друге стране – по питању основне поетичко-филозофске претпоставке која се односи на питање личне и опште (метафизичке) човекове кривице – отишао знатно даље не само у домену свог стваралаштва него и у односу на целокупну српску прозу са сличним тематским преокупацијама.

Овај роман је богат исказима и деоницама о причи и причању, због чега се показује као универзална прича о „божем изабранику то јест изгнанику“. „Метаприча“ која израста из романа има утемељење у читавој Сарићевој поетици. Роман *Пеїруша и Милуша* се може третирати као својеврсна сарићевска *Проклейїа авлиїа*.

Фантастично и имагинарно чине посебан квалитет овог романа, јер се у контексту психологизације могу тумачити као поглед у непознате, недокучиве стране бића, а у контексту поетизације романа чине његов највиши метафизички слој (в. Јефтимијевић Михајловић, 2017, стр. 75).

Овим романом Петар Сарић, дакле, наставља истраживање на већ успостављеној тематској линији у претходним романима, нарочито са романом који је написао пре овог – са *Дечаком из Ласџве*. Карактеристика оба романа јесу сложени односи (емотивни и психички) и чврста везаност сина за мајку (у *Дечаку из Ласџве*) и ћерке за оца (у *Петруши и Милуши*) и ти односи су осветљени до највећих дубина. У том смислу, *Петруша и Милуша* означава подједнако присуство књижевне доследности и књижевних модификација, *континуицијет* и *дисконтинуицијет*. Континуитет препознајемо у проблематизовању истог, хронотопски – просторно и временски дефинисаног амбијента, обухваћеног хронотопом *Бањани*, док се дисконтинуитет огледа у другачијем фокусирању на тематске слојеве романа и у дубинскопсихолошком профилисању ликова и карактера. Већ је претходним романом *Дечак из Ласџве* Сарић јасно наговестио тај дисконтинуитет и он је назначио пишчев интерес да се фокус на човека у времену замени „интересом за човека самог, за пејзаж људске душе, за симболику времена у човеку“ (Пенчић, 1991, стр. 1200). Зато се с правом може рећи да је романом *Петруша и Милуша* Сарић реализовао и заокружио идеју започету у *Дечаку из Ласџве*, о модерном роману који је у дослуху са стваралачким изазовима савременог експерименталног, али и класичног психолошког романа (в. Јефтимијевић Михајловић, 2017, стр. 73–74).

У фокусу пишчеве пажње нису уобичајене и очекиване „мушке теме“, већ писац, дајући реч двома женама, у чијим је причама обликована драма живота, дубоко понире у њихове личне драме и тематизује њихове интимне кризе, а истовремено открива недовољно познате слојеве нашег патријархално-фолклорног менталитета. Прича романа је сама по себи врло провокативна, а висока драмска тензија заснована је на међусобном односу два доминантна књижевна лика – мајке Петруше и њене ћерке Милуше. Оне у композиционо одвојеним целинама излажу свака своју причу о догађајима који су обележили њихову животну, али и романескну судбину у књизи.

Сарић је и у претходним романима трагао за „суштином човека“, али је *Петрушом* и *Милушом* наставио да човекову душу дубље

подвргава психолошкој анализи. По природи трагично, несрећно биће, Сарићев човек је страдалник, јер његова несрећа има корене у дуалистичкој природи његовог порекла – од Бога и Сатане уједно, због чега је осуђен на „метафизички немир“ или „метафизички бол“ (Tomović-Šundić, 2006, стр. 17), као суштинско обељеје своје егзистенције. Подсетимо, Гете је у *Фаусту* писао да у грудима постоје две душе, односно да човек као биполарно биће, носи ерос и танатос, некрос и биос, инстинктивно и духовно. Човек је „егзистирајућа напетост између животиње и бога, стална борба, кавга божанског и животињског у нама“ (Узелац, 1987, стр. 65). Место човека на размеђи два света одређено је као *mundus sensibilis* и *mundus intelligibilis*. Онтолошки дуализам Сарићевог човека назначен је самим мотоом романа, речима Чарлса Буковског:

„Да, даме и господо, унутра, овде унутра..., заробили смо ђавола! Изложен је да га видите сопственим очима! Помислите, за само један новчић, двадесет пет центи, можете уистину видети ђавола..., највећег губитника свих времена! Пораженог у јединој револуцији покушаној на Небу!“ (Сарић, 1972, стр. 3)

Међутим, није само структурни модалитет у виду двоструке заснованости (приче), коју Сарић остварује на плану форме, оно што је карактеристика овог романа. Такав двоструки модалитет преноси се и на ниво садржаја кроз две јунакиње сасвим супротстављених животних погледа, физичке и метафизичке оријентације и њихових позиција злочинца и жртве. Петрушине и Милушине приче су две стране једне исте *живојне* приче, али је и њихова различитост слика дуалистичке природе човека, његовог чулног и рационалног доживљаја света, на шта упућује и мото књиге. Роман је, дакле, грађен на том „дуалитету људске природе“ који тежи превазилажењу, али који „латентно остаје непревазиђен“ (Хаџи-Танчић, 1991, стр. 1198). Тако роман *Петруша и Милуша* повезује и супротставља митско и историјско време, патријархално и исконско, реално и фиктивно кроз две стране исте приче, временски и приповедачки опречне.

Изразити дионизијски принцип оличен је кроз императиве тела, законе крви и нагонске Петрушине реакције, кроз њену необуздану природу која истовремено тежи самообнављању и самоуништењу. Петруша је начело *женској принцип* – стваралачког и уништитељског истовремено, мрачног, хтонског, чему се супротстављају Милушина аполонијска оријентација, обожавање светлости и њена заумна обасјања. Милуша представља принцип

мушкој – стваралачког и светлог (нарочито израженог њеном андрогином природом – више је дечак него девојчица – јер не поседује ни трунчицу мајчине женске, фаталне лепоте, као и духовним поистовећивањем са оцем Кирилом). Она је „женски Кирило“ (Сарић, 1990, стр. 43), дечак у телу девојчице.

Човеково бивство је, према Сарићу, одређено растрзаношћу између чулног и духовног, животињског и божанског. То је врло блиско ставу западне метафизике да је човек *дух окаљан чулношћу и животињаша збуњена духовношћу* (Узелац, 1987, стр. 65). Као разумно створење, човек је осуђен на патњу, при чему сазнање и страдање стоје у онтолошкој повезаности. Страдање је нераздвојна појава живота, као што је и свест нераздвојан део његовог бића. Очајање се зато појављује као метафизички појам. Овај Сарићев роман карактерише управо такав антрополошки песимизам, јер је човек о коме Сарић пише прожет јединством поларитета које није у стању да помири и превлада.

Сарићева Петруша јединствен је и особен лик не само у његовом опусу већ и у целокупној српској књижевности. Она је прототип жене из далеке архајске прошлости, *файална жена*, прва жена – Лилит, чије различите представе срећемо у митологији, уметности, историји, животу, док у књижевности она има праузоре у Шолоховљевој Аксињи из *Тихој Дона*, Грушењки из *Браће Карамазова*, али и у Флоберовој Еми Бовари, Лоренсовој Леди Четерли, Андрићевој Аники, Павићевој Лилит из *Хазарској речника*. Сарић тако наставља ону линију писаца из наше књижевне традиције којима је било блиско приповедање о страстима тела, императиву крви и чула, о снази греха, злочина и кривице, због чега његова Петруша личи на Станковићеве и Андрићеве јунакиње, али за разлику од њих, чини далеко тежи грех – постаје чедоубица! Психоаналитичка критика би у сложености Петрушиног бића могла пронаћи разлоге и аргументе за своје закључке о природи женског бића и његовој пројекцији у савременом књижевном тексту, што свакако није једини нити највећи квалитет романа.

Петрушин лик је изразит, снажан, са јаким печатом дионизијске раскалашности и непрекидног задовољства и бола. Као жена, она је по иманенцији створитељка – мајка, али и жена-уништитељка свега створеног. И њена лепота и њена „женска вештина“ јесу деструктивна снага која се, по логици вишег реда, преиначује у аутодеструктивност и укидање свега што представља „виши“ квалитет њеног бића. Петруша је изразито трагичан лик, чија је трагичност, с једне стране, условљена спољним, транспарент-

ним, животним, а са друге, унутарњим, психолошким, личним разлозима. Као осуђеник патријархалне средине у којој живи, она је истовремено и предмет пожуде свих мушкараца те средине: „Тешко је наћи ону која је на мојој страни, као што су ријетки мушкарци који су против мене“ (Сарић, 1990, стр. 9). Суштину њене трагедије изражава чињеница да она није „свога тијела господар“, ни свог тела, нити свог живота, будући да јој је живот одређен подлим наумом сеоског кнеза да је учини својим подаником, то јест уценом претвори у жртву и на крају придобије за себе.

Петрушина прича има изразито субјективан карактер; одмотава се ретроспективно и њен ток не иде у очекиваном следу низања догађаја који ће је довести до кулминације, већ се изношење најважнијих и пресудних момената из Петрушиног живота може разумети као покушај разумевања њене кривице. Петруша прибегава својеврсној *одбрани*, са намером да емпатијом у страдањима и магијом приповедања на своју страну привуче и придобије замишљеног саговорника:

„Као да се све одвија по некој вишој сили („ми постојимо да бисмо извршавали њене законе“), па иза тешких часова, по правилу, дођу они други, они који уставе самоубилачку руку над твојом шијом и отријезне те: *џа нијеси даш џаква, џром џе удио!..., дила си џошова да џресудиш себи, а није даш дошле дошло..., само да знаш каквих људи има! ..., с онима који цео животи смишљају замку за другоја џи немаш нишџа заједничкој!..., џи си, да џи нишџа не удлажим, џочинила мноје неваљашишине, али ниједну нијеси сама смислила и џланирала, но си сваки џуш дила наведена или џриморана да сџанеш на зли џуш!..., има вјешџака који се џако џрешварају да би народ у ваџру за џима, а, вјеруј, они су најчешџе џодмукли џреваранџи, цео вијек једно мисле друго раде!..., они који их слиједе, слијейци су!..., а џи шџо мислиш, без чекања, учиниш!..., за свакоја си доља но за саму седе!...“ (Сарић, 1990, стр. 9)*

Сарић користи поступак инверзије, у којем се најпре предочавају разлози и евентуална оправдања Петрушиног злочина (за разлику од Раскољникова, на пример, чији су разлози оправдања злочина *post festum* представљени) и тако намеће идеју да истина никада није једнострана, једносмерна ни једноставна, већ је потребно сагледати је са више страна, то јест „заронити“ испод површине. Када би била сведена само на драму своје чулности, Петрушина судбина „не би превазилазила значај једног психолошког случаја, али опсег њене драме диктиран је околностима и сукобима који се не ограничавају само на оквире њеног случаја“

(Ковач, 1990, стр. 1188). Она је двострука жртва, али и двоструки убица. Убивши, по кнежевој наредби мужа Кирила, она убија и рођено дете – из страха да је кнез не оптужи за мужевљево убиство. Своју намеру о убиству Кирила, кнез је беспоговорно правдао чињеницом да ћерку Милушу треба ослободити очевог очигледног утицаја који може бити погубан по њено душевно здравље. Тако се убиство рађа као резултат кнежеве уцене и претње да ће злочин бити откривен. У том зачараном кругу, носилац злочиначког чина постаје жртва уцене и трагичног испаштања, у коме „људска трагедија није само резултат индивидуалне одлуке него и израз околности који диктира једна демонска сила“, како пише Никола Ковач (1990, стр. 1188–1189), која се крије у сваком човеку: „Сва та зла, мајко, о којима си говорила и за која човјек од памтивјека зна, постоје и у нама...“ (Сарић, 1990, стр. 23).

Изразито субјективну Петрушину причу (која се односи на *ојравдање* и *разумевање* њене природе и њеног злочина) допуњује Милушина прича, са мањим степеном субјективности (нарочито у деоницама у којима се приповеда о хтонској природи човека уопште). Ове две испреpletене приче граде целовиту слику човека, али истовремено омогућују читаоцу позицију *независној њо-смајрача* који је у прилици да на основу њихових виђења догађаја, међусобних односа и релација унутар породице и сеоске заједнице, дође до потпуне „истине“ романа. Та истина темељи се на сазнању да је човековој егзистенцији иманентна патња, која произилази из несклада жеље да се буде оно што се *хоће* и ограничења која човек или поставља себи (вођен савешћу и моралом) или су пак она условљена спољашњим околностима. Сукоб поларитета рађа потребу да се превлада људска ограниченост, да се „изађе из сопствене коже“ и обједини са једним вишим светом чији смо део, али рађа и патњу, која постаје темељ метафизичког бола.

Петрушина несрећа, која се као невидљива нит провлачи у свим деловима њене приче, сагледава се кроз следеће релације: (само)спознају дуалистичке природе њеног бића, сукоб *мајке* и *жене* у њој и кроз питање *кривице* и *казне*. Ахронолошко уметање деоница у којима Петруша говори о догађајима из детињства има функцију проширивања основног мотивационог језгра романа које се односи на убиство Кирила а затим и Милуше. Девојчица „која обећава“, чије је порекло „племенито“, а лепота и памет ретка, готово су увек предзнак онога што се може означити

као „изазивање судбине“ (сентенца која се често среће у народној књижевности али и код Достојевског и Андрића, па их можемо посматрати као известан *ирейксѝ* на који се Сарић могао угледати). У питању је такозвана детерминација коби, и не само о биолошка, социолошка или историјска условљеност:

„За мене су одмалена говорили да ћу, осим љепотом, одвојити и бистрином, познавали по вијарцу у коси изнад чела да ме неће бит лако преварит или ми што измамит, да ћу људима погађати мисли, да ћу им читати судбине..., да ће надалеко колат приче о мени... Ама тај мој вијарац изнад чела може да казује и друго: пипали ми косу на том мјесту, дували из пунијех уста тако да сам морала држати затворене очи, загледали у уврнути вијарац, примицали се као да су кратковиди, чешкали се по глави, кашљуцали..., и открили да је моја бистрина равна несрећи.“ (Сарић, 1990, стр. 64–65)

Петрушина различитост, чак обележена знаком у коси, рађа самољубље и каприциозност, особине које најчешће нису урођене, већ се јављају као резултат „наметнуте“ позиције различитости, то јест неприпадања свакодневном, обичном. Занимљиво је да и код јунакиња Достојевског Настасје Филиповне и Аглаје Јепанчине (из романа *Идиѝ*), лепота која је удружена са каприциозношћу постаје фатална по њене носиоце. Лепота „пропада“ заједно са свим врлинама које поседује. Разлог тог „пропадања“ Андрић је видео у универзалној формули трагичне кривице, оне која унапред одређује судбину појединих ликова (као што је, на пример, родитељски грех). Други разлог због којег лепота „пропада“ јесте зло које испуњава свет, које се испољава кроз телесне пороке и страсти, неограничену власт, завист, љубомору, пакост итд.

У том смислу, ни Петрушина лепота се не издваја од других, јер као таква тражи слободу без ограничења, неповиновање начелима нити ауторитетима. Лепота тражи своје задовољење у обожавању и своју сврховитост види у *исѝуњењу* прохтева духа и тела. Али самообожавање захтева и обожавање целог света, јер у његов епицентар ставља себе. Трагичан пут којим се од „чисте“ *леѝѝе* Петруша суновраћује у хтонско биће које се храни мушком пожудом, сличан је као и код многих других познатих јунакиња. По својој суштини, Петрушина лепота јесте она ничеовски схваћена лепота која „дражи на оплодњу“.

„Скројена судбина“ или угушена индивидуалност доводи до усијања свих животних снага и прохтева духа и тела, нарочито од оног момента када Петруша појми страхоту удеса у коме је се-

оски кнез удаје за јуродивог и благог, али сиромашног и занесеног Кирила. Она касно схвата да је кнежево обећање дато још у њеном детињству „да ће је добро удати“ само страشان наум да је придобије за себе. Сазнање о „задатом животу“ са ограничењима буди уништитељски порив да подреди себи макар оно што може, ако већ не може сам ток судбине. Одмах по рођењу ћерке Милуше, она почиње да тражи задовољства у сексуалним општењима са мушкарцима. Придобија „власт“ над њима, подсвесно желећи да поврати макар део оне моћи коју је осећала као девојчица. Тај демонски део њеног бића додатно потпирује жудња мушкараца према њој, али све изразитија и снажнија мржња сеоских жена према њој и њеној „власти“.

У њој се сукобљавају *Ероѝ* (као давалац животне енергије) и *Ерос* (као давалац еротских уживања). Неутажива жеђ за животом и телесним насладама добија карактер скоро ритуалних обреда којима храни демонско у себи. Тако се њена лепота, уместо да постане ода животу, преиначује у зов смрти. Већ у првом сусрету са видаром Јованом (одмах након удаје за Кирила), Петруша спознаје „оног другог у себи“, господара таме, који ће је од тада непрекидно наводити да му „прода душу“. Видарова реченица: „Ватра твог тијела сажиге чега се дохвати...“ (Сарић, 1990, стр. 15), рађа болну самоспознају да она није само девојчица коју је кроз живот носио сан о Турчину Исмету. Тај сан је у причу уметнут као чежња за лепотом и смислом постојања, за лепотом која надахњује, у којој је чежња најчистији вид еманације љубави.

Особена концепција романа у којој свака јунакиња прича „своју“ причу и даје своје виђење догађаја, омогућава рецепијенту „бочно осветљење“ па се лакше допире до скривених тајни и порука у делу, у драму персоналних односа и, што је још важније, у драму узајамних спознаја. То „двополно устројство“ које је Сарић изградио омогућава да јунакиње буду „предмет анализе и аналитичари сами“, „самоисказ о себи и огледало у којем се, рашомонски узбудљиво и загонетно сложено одсликавају други“ (Пенчић, 1991, стр. 1200). Тако је могуће сагледати и ону другу страну Петрушину која није вођена нагонима крви и тела, иако је у непрекидном сукобу са њом. Између традиционализма патријархалног морала и жудње за пуним животом бића, она се јавља као расцепљена личност захваћена проклетством несклада између душе и тела, између хтења и могућности, између маштања и стварности.

Несвакидашња и неприхватљива Кирилова природа, у којој „нема мушког дамара“, већ његово необично друговање са биљем и животињама, општење са невидљивим светом, само су неке од особина које Петруша препознаје у својој ћерки. Због тога се иза честих суровости према девојци није крила мржња, већ напротив, љубав, али је та љубав неумерена и неартикулисана, деструктивна и уништителска као и све њено. У својој несрећи, она је усамљена. У Милушиној од оца наслеђеној природи и њеној привржености оцу Петруша је видела најтежи ударац судбине: „Окренуло ми се у глави: и Милуша, ако буде живјела поред њега, мора нешто његово примити...“ (Сарић, 1990, стр. 14). Иако је Милушино рођење требало да буде нека врста извојеване победе добра над злом, *свѣтлостѣи наг мраком* („Говорила сам себи, увјеравала себе да ће ме везаност за Милушу одбранили од насртљивих мушкараца који су, чим сам дошла за Кирила, почели да кидишу на ме“ (Сарић, 1990, стр. 11), оно се преиначује у горки укус судбине. Проницљива и видовита Милуша дубље и јасније препознаје и осећа добро и зло, али, уз сво разумевање природе своје мајке („Ако си из досадашњег причања помислила да ме мајка мрзи, сад ти је јасно да је то бесмислица“ (Сарић, 1990, стр. 31)), не показује никакву емпатију према њој, већ само застрашујућу равнодушност. Препрека између крајности њихових природа је толика да се не може савладати. За Петрушу је живот овај један – земаљски, телесни, опипљиви и доживљени, док су Милушине пројекције есхатолошког карактера, али прожете неком врстом паганске духовности обожавања биљног и животињског света. Због тога се Петрушино *исѣиѣивање соѣсѣивених ѣраница* може означити као трагање за егзистенцијалним, док је Милушино трагање – трагање за есенцијалним.

Једно од могућих значења приче које се може читати као значење које није иманентно садржини текста јесте *освѣѣа*, Петрушина освета према животу кроз непрестано телесно уживање, кроз давање којем се одузима од живота и свети му се за његову неправедност и немилосрдност. Петруша постаје Медеја, убица и чедоморка, због чега се издваја као осоден лик у српској литератури. Што је више схватала да јој је судбина унапред скројена, те да од великих очекивања живота остаје само *сан о њему*, то се њена природа разбуктавала и односила све пред собом. У незадовољством распаљеном бићу лако је распирити зло, јер „женско има ђавола у себи“ (Сарић, 1990, стр. 55).

Ограниченим егзистенцијалним и метафизичким Петрушиним простором господарио је један човек – Обрад Стеванов Шапурић, „кнез Бањана и Опутне Рудине“. Овде на микроплану препознајемо идеју из романа *Суџра сџиже Госџодар* о суровости власти и њеним последицама, али и о природи поданика. Кнез је суров и подмукао убица баш као и Господар Којадин. Он је господар Петрушине судбине јер је кроји по мерилима властитих прохтева и жеља; „најсудбоноснија личност ове исповести... он је у причи што у Бањанима: кнез и господар!...“ (Сарић, 1990, стр. 173). Дан у који кнез прелази праг Петрушиног дома јесте дан у коме она прелази *с оне сџране годра*, јер се у њеном неодбијању наредбе да отрује Кирила оличава *џакџ са џаволом*: „Данашњи дан биће за мене судбоносан: стала сам на џавољи пут, ама тако да задуго нећу знати куда он води, нити да је тако опасан...“ (Сарић, 1990, стр. 36).

Питања која се тичу *џрекорачења џраница* у уској су и тесној вези са питањима ауторитета, али и са питањима женске природе као (ауто)деструктивне снаге. Тренутак у коме Петруша осећа надмоћ над великим кнезом који пред њеним чарима пада као и сви „обични“ сеоски мушкарци јесте тренутак прекорачења граница, тренутак у којем се на пиједестал уздиже њена „мрачна“ лепота – њена *хџонска џприрода*. Снагу која Петруша добија успоставивши моћ над кнезом јесте она нагонска природа оличена у Лилит и свим другим женама-демонима да се *женскошћу* надвлада древно господарење мушкарца и стави под власт женске чулности. Петрушина „неутажена жеђ“ не тражи само задовољење у физичком сједињењу, већ у апсолутној доминацији над мушкарцем који би изван датих околности био „недодирљив“. Кнежеве речи: „твоја дужност је да одбраниш дијете!“ (Сарић, 1990, стр. 43) Петруша не схвата као упозорење да је то води ка тежем и опаснијем путу, већ се њена свест идентификује са свешћу њеног господара – Мефистофела. Она пристаје на то убеђена да ће тако заиста помоћи Милуши. Петруша придобија кнежеву заштиту и наклоност јер га је „учинила мушкарцем“. Прећутна погодба имала је високу цену.

Петрушина прича, као облик субјективне исповести, од самоосуде до самоодбране, креће се од мисли о одбијању извршења злочина над невиним човеком („[...] откуд здравој памети таква мисао“) до пристајања ради „вишег смисла“ („[...] на такву помисао, од које ми се устављао дах, [...], ја сам се временом навикавала, она је све отвореније постајала моја“ (Сарић, 1990, стр. 123)).

Овде се, у ширем контексту, понављају питања карактеристична за Сарићев приповедни свет: да ли је човек господар свог живота и своје судбине? Може ли се човек у сукобу опасних опречности у себи сачувати од потпуног слома?

Карактеристично је то што Петрушина прича не поштује хронологију и логику догађаја, па се преплићу одељци о злочину који треба извршити и они који апострофирају Петрушин сан о Турчину Исмету. *Ушћошћјска љрича* о доброћудном и праведном Исмету јесте прича која одређује њен живот, „осаму и несаницу“. Пошто њена „прича, као ни очева, није пошла онуда куда је замислила, већ онамо куда је она сама хтјела...“ (Сарић, 1990, стр. 64), односно живот је одвео у нежељеном правцу, то се Петруша суновраћаује унутар себе, у најмрачније поноре, који ће је неминовно одвести у трагедију.

Најдубљим питањима романа свакако се могу сматрати питања кривице и казне („оно што ми народ пришива мало је у односу на оно што сам заслужила“ (Сарић, 1990, стр. 10)), која се антиципирају као питања иманентна човеку чак и онда када је плотско, нагонско преузело примат над рационалним. Овде се с правом може поставити питање: шта је етичко у Петруши? Одговор филозофије на то јесте да је етичко у човеку оно чиме он *ћосћјаје шћћо ћосћјаје*, па би се, сходно томе, и Петрушино самопреиспитивање већ могло назначити као *дућђење ећћичкој* у њој (пре би се рекло да је њој иманентно *есћјећјско живљење* – то је оно чиме је човек непосредан). Комплексна ситуација у којој се нашла сплетом најразличитијих животних околности и за/датости свог дића (велики распон психолошких и емоционалних супротности), не може се ни у ком случају узети као „олакшавајућа околност“ за тежину злочина које је починила. Борба два супротстављена, али подједнако тешка осећања у Петруши – од којих прво Кирилово убиство тумачи као Милушин *сћас* и пребацивање кривице на кнеза, а другим преузима кривицу за смрт недужног човека – представља можда естетски врхунац романа, јер су семантичка пуноћа и психолошки динамизам романа садржани баш у тој борби човека са самим собом.

Питања о личној и *оћћшћјој* (мезафизичкој) човековој кривици¹ заокупљају Сарића током читавог стваралачког периода и, чини се, трају и данас. Петнаеста глава романа *Пейруша и Милуша* се у том

¹ У делу *Пћћње кривице* Карл Јасперс разликује четири врсте кривице: кривичну одговорност, политичку кривицу, моралну кривицу и метафизичку кривицу (Jaspers, 2009, стр. 18).

смислу издваја као филозофско и онтолошко проблематизовање феномена кривице, које се, с мањим или већим успехом, може поредити и са сличним одељцима у другим Сарићевим остварењима (питање кривице код Митра у *Великом ахавском штрџу*, Господара Којадина, Тугомира из Ластве, Сарино или Митрово из каснијих романа):

„Данашњи дан најтежи је у мом животу, он једном долази: вечерас ћу постати убојица свог, ни кривог ни дужног, човјека!... Ако хоћеш тачно: убија га кнез, ма мојом руком... Немам куд: морам извршити његову заповијед...“ (Сарић, 1990, стр. 140)

Психолошку драму засновану на Петрушином јаловом отпору да не жели постати убица, већ мајка која *шћиши* своје дете, која предацивањем кривице на кнеза аболира сопствени злочин, Сарић је уткао у можда најбоље странице своје прозе, јер је дубоко зашао у тајне људске подсвести и одговора на питање: шта је човек? А човек није, читамо у подтексту Петрушине приче, оно што *мисли*, већ оно што *чини*, јер је у крајњем исходу релевантан чин а не замисао. У том психолошком профилисању Сарић је ликом Петруше далеко одмакао од свих својих књижевних јунака. На нивоу психолошких тумачења – ово је тренутак у коме се Петруша спушта до непознатих дубина сопственог бића, у мрачно подземље своје свести, на шта се већина људи и не одважује, па остаје на нивоу нарцистичког самопрецењивања, односно непознавања себе:

„[...] потајно сам такво наређење прижељкивала, зато је моја кривица старија и подлија од кнежеве!“ (Сарић, 1990, стр. 142)

По први пут она себе види као што је други виде. Та врста самоспознаје до које долази јесте отварање питања: шта она јесте: „[...] ја сам женска наказа каква се није рађала...“ (Сарић, 1990, стр. 162); мајка која је детету одузела невиног оца, она која је крива за смрт недужног човека, мајка која у поноћ истерује дете из дома јер то њен Господар тражи, напослетку – она која и не господари својим животом, јер њен живот и није ништа друго до низ трагичних догађаја: „Како год пођеш, од мог живота нема ништа. Суђено ми је да намирујем нечије пасјалуке...“ (Сарић, 1990, стр. 164). Разлика која постаје све очигледнија између ње и кћери постаје узроком даљих несрећних догађаја и окидачем судбоносне кнежеве наредбе да рођеном детету одузме живот. Догађај са Жутом гредом (која има легендарну подлогу о инцестуозном догађају између брата и сестре у прошлости), Милушино пењање и

„скрнављење“, сасвим је анатемисало Петрушину кућу и она добија наредбу од кнеза да отрује ћерку како би се решила срамоте. Али, несрећа рађа несрећу и то Сарић вештим приповедачким умећем представља кроз нову и неочекивану приповедну ситуацију. И као што Адромаха не може заборавити Хектора ни одбити Пира плашећи се за живот сина кога уцјењује епирски побједник, пише Никола Ковач, тако ни Петруша не може одустати од свог злочина из страха да се не открије злочин који је већ починила. „Носилац злочиначког чина, игром неизбјежности, постаје жртва уцјене и трагичног испаштања“ (Ковач, 1990, стр. 1188–1189).

Сарић је овим романом представио „задат живот“ својих ликова. Сцена у којој Милуша између осталих бира баш шарену (отровну) бомбону коју јој је наменио кнез, изостављена је из приповести, па се њено убиство представља као нехотичан сплет околности, јер Петруша из страха да ће наићи кнез, сакривену отровну бомбону враћа међу остале у Милушину кутију. Изненадно дуђење откриће јој страшну истину: у Милушиној кутији нема шарене бомбоне! Необичан завршетак романа није и необичан завршетак приче. Напротив. Прича се наставља у свести читаоца који је завршава према свом рецепцијском потенцијалу, односно имагинацији. И као што се не може тврдити где је тачно почетак ове приче, још се мање може потврдити „да је овде реч о крају“ (Сарић, 1990, стр. 217). Подсетимо се да је још на почетку своје приче Петруша направила увод у то „циклично приповедање“ без почетка и краја: „Исповијест, друго моја, је једна, као што је један живот... Признајем ти да најузбудљивије дјелове приче одгађам...“ (Сарић, 1990, стр. 41).

Роман *Петруша и Милуша* је прича о борби добра и зла, али у тој причи тријумфује зло – оно зло које је Сарић већ на почетку именовао као демонско у човеку. Петрушино биће обузето је хаосом без реда и логике, па се у складу с тим и губи, ништи под властитим противречностима. Насупрот њој, Милуша чини „једно“ с космосом, с утврђеном хијерархијом вредности и принципа, али се њена логика коси с животном, овоземаљском и реалном, због чега такође постаје страдалница, као и њена мајка. Оне се сурвавају у личне амбисе, уоквирујући један „сурово убедљив свет с бројним симболима општељудског“ (Мирковић, 1996, стр. 308).

Овај роман није модел породичног романа (иако се то може претпоставити) већ је код Сарића породица само фокус у који се сливају токови свеукупне егзистенције и у којем се ствари згушњавају и одсликавају у њиховим правим димензијама (Пенчић,

1991, стр. 1200). Ова чињеница нимало не изненађује, нарочито уколико се узме у обзир да се својим претходним романима (*Сушра сџиже Госџодар*, а нарочито *Дечаком из Ласџве*) Сарић већ доказао као књижевник који трага за најдубљим тајнама човекове природе, уводећи читаоца у „тамни вилајет“ човекове душе, у коју је вештином свог приповедачког талента закорачио смело и одважно.

- ЛИТЕРАТУРА Јефтимијевић-Михајловић, М. (2017). Значај приче и причања (Структурно двогласје као семантички слој романа *Петруша и Милуша* Петра Сарића). *Башџина*, 42, 73–83.
- Ковач, Н. (1990). Моралне димензије фолклорне прозе. *Књижевносџ*, 46 (92), (9–10), 1187–1189.
- Мирковић, Ч. (1996). Страст и злочин: *Петруша и Милуша* Петра Сарића. У: Ч. Мирковић (прир.) *Под окриљем нечасџивоџ* (шездесет шест савремених српских романсијера) (307–309). Београд: Дерета.
- Пенчић, С. (1991). Одабрани круг. *Књижевносџ*, 46 (92), (9–10), 1199–1201.
- Сарић, П. (1990). *Петруша и Милуша*. Београд: СКЗ.
- Узелац, М. (1987). *Филозофија иџре: џрилоџ феноменолоџији иџре код Еуџена Финка*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.
- Хаџи-Танчић, С. (1991). Паралелна карактеризација ликова. *Књижевносџ*, 46 (92), (9–10), 1196–1198.
- Jaspers, K. (2009). *Pitanja krivice*. Beograd: Konrad Adenauer Stiftung.
- Tomović-Šundić, S. (2006). *Književno-antropološki portreti*. Podgorica: CID.

MARIJA S. JEFTIMIJEVIĆ MIHAJLOVIĆ
INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE-PRIŠTINA/LEPOSAVIĆ

SUMMARY WOMEN'S PRINCIPLE AND THE ISSUE OF UNIVERSAL GUILT
IN THE NOVEL *PETRUŠA I MILUŠA* BY PETAR SARIĆ

The main characteristic of the novel *Petruša i Miluša* by Petar Sarić is an elaborate narrative scheme in the form of two voices, mother's and daughter's, two stories that flow and intertwine, and build a third—a story about a story. With this novel and its specific structure, Sarić, on one hand, continued the formal refinement that begun in his previous novels. On the other hand—on the issue of basic poetic-philosophical assumption connected to the question of personal and general (metaphysical) human guilt—he went further concern-

ing both his creative work and the entire Serbian prose with similar thematic preoccupations. The Dionysian principle is represented by the imperatives of the body, the laws of blood, and Petruša's instinctive reaction, through her unrestrained nature that, at the same time, strives for self-renewal and self-destruction. It is a form of the female principle—creative and destructive at the same time, dark, chthonic as opposed to Miluša's Apollonian orientation, worshiping of light, and her mental illumination.

Petruša i Miluša is not a model of a family novel (although it can be assumed). Still, in Sarić's novel, the family is just a focus into which the courses of overall existence converge and in which things are condensed and reflected by their true dimensions. This fact is not at all surprising bearing in mind his previous novels (*Sutra stiže Gospodar*, and especially *Dečak iz Lastve*), Sarić has already proved himself as a writer who searches for the deepest secrets of human nature, introducing a reader to the dark realm of the human soul, which is shaped according to his artistic creation and creative intuition.

KEYWORDS: *Petruša i Miluša*; Petar Sarić; woman principle; dualism; Dionysian principle; guilt; tragedy; desire; wish.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЈЕЗИК

РАДМИЛО Н. МАРОЈЕВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СЛАВИСТИКУ

СПЕЦИФИЧНЕ ГРАМАТИЧКЕ И ЛЕКСИЧКО-ГРАМАТИЧКЕ РИЈЕЧИ (на *ѣрађи Њеїошевої Шћейїана Малої*)

САЖЕТАК. У овом раду разматрају се: (1) ортографеме *е* и *но*, (2) ортографеме *а* и *али*, (3) ортографеме *како* и *ка* и (4) ортографеме *те* и *што*, као и (5) синтагматске везе *ал и*, *кад али* и *те лиш*. У раду се примјењује поредбена анализа примјера из *Шћепана Малога* с контекстима из *Горског вијенца*, *Луче микрокозма* и из других Његошевих дјела.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Петар II Петровић-Његош; спјев *Шћепан Мали*; спјев *Горски вијенац*; спјев *Луча микрокозма*; ортографеме.

---

¹ radmilo@mail.ru

Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

Рад је примљен 12. августа 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

ПРИСТУП

0. У претходном раду објављеном у овом часопису, који има исти поднаслов као и овај, објаснили смо зашто користимо формулацију (на грађи) *Њејошевој Шћејана Малој* (Маројевић, 2020а, стр. 3–4). Иначе је он посвећен не само личним глаголским облицима, тј. глаголу у ужем и правом смислу (руски: собственно глагол) него и инфинитиву и глаголским придјевима, па смо зато користили термин *ілаіолске ријечи*. Највећи се дио размотрених лексема налази у међусобним односима хомонимије: или исто писање, а различит изговор и значење (хомографи), или исто и писање и изговор, а различито значење (и хомографи и хомофони).

Ријечи које у овом раду обрађујемо имају функцију везника, а неке и функцију рјечци, потпуни су хомоними, подударају се и у писању (хомографи), и у изговору (хомофони). Изузетак су, у погледу прозодије, граматичке ријечи **но** (види т. 2) и **а** (види т. 3) те лексичко-граматичка ријеч **што** (види т. 8), као и пуни облици везника **е** (јер, јере; ер, ере) (види т. 1.(3)), они – и у писању и у фонетском саставу. С обзиром на то да се ријечи истог састава налазе у специфичним односима хомонимије и полисемије и на то да неке припадају и замјеницама као лексичко-граматичким ријечима и везницима као граматичким ријечима насталим граматикализацијом као подврстом транспозиције, увели смо, само у међунасловима, сажетку и резимеу, термин *орџоірафема* (у значењу јединице која се исто пише, али у једним значењима припада једним, а у другим значењима – другим категоријама). У завршном одјелку који смо насловили „Исходи“ издвојили смо везе или спојеве двију граматичких ријечи које треба писати раздвојено па представљају предмет реконструкције текста а не само лексичке реконструкције (у нашим критичким издањима такви примјери разматрају се у поглављу „Вербализација текста“).

ОРТОГРАФЕМЕ Е И НО

1. „Грама­тички су хомоними (и хомофони — исти изговор, и хомографи — исто писање) ђ I — везник у значењу 'јер' и у значењу 'да' и ђ II — узвична рјечца“, истакли смо у „Текстологији Горског вијенца“ уз подрoбан опис (Маројевић, 2005, стр. 400–402). Додаћемо да ови хомоними нису настали семантичком творбом (раздвајањем значења у посебне ријечи) него фонетским путем: узвична рјечца ђ II < ех, везник ђ I < ер < ере < јере.

(1) Граматичка ријеч *ѐ* I има функцију везника. Она, прво, уводи адвербијалну узрочну реченицу, и тада јој је синоним у књижевном језику везник *јер*, на примјер: *ѐ тò каже, честити вѣлїсу, / што је ваша вјера нѡпѡкѡ!* [ШМ 1661–1662]. Нешто рјеђе, она уводи објекатску реченицу, и тада јој је у књижевном језику синоним *да*, а у Његошевом језику и *ер*, *ере*, на примјер у 404. стиху:

*мало им је кривдкѣйницима
ѐ ми круну моју одузеше
и свѐ царсѣво, моју ђеговину,
нò ме [с] злдѣом ѡне ѡ свиѣшју,*

[ШМ 403–406].

(2) Спор је изазвала граматичка ријеч *ѐ* I у 785. стиху *Горској вијенца*:

*Ох да ми је очима виђейи
Црна Гора ѡзїуд да намири:
ѡад ди ми се уїраво чинило
да ми свѣїли [= свѣїлї] круна Лазарева
ѡ [= ѡ] слейио Милош међу Србе,
душа ди ми ѡада мирна била
како мирно јушро у ѡрољеће
кад вјеїрови и муїни облаци
дријемају у морској ѡавници.*

[ГВ 781–789].

Граматички гледано, диверѡ *ѡ* [ѡ] = *ѐ* (j)е у 785. стиху *Горској вијенца* могао би имати оба значења: и значење 'да је', па би претходни стих требало завршити запетом, и значење 'јер је', па би се претходни стих могао завршити без икаквог знака интерпункције.

За ову другу граматичку интерпретацију могла би се навести два аргумента. П р в и аргумент: у издању из 1847. године повлаком се завршава 784. стих, а 785. — повлаком и почиње и завршава се (с. 30). И у рукопису 785. стих стоји између двије повлаке, али се 784. завршава запетом (л. 9). Интерпункција рукописа и првог издања потврђује, по нашем мишљењу, јер-интерпретацију везника: *пјесник је истакао повлакама стих: – Е слетїо милошг међу србе –* (л. 9) јер га је схватао као узрочну реченицу.

Д р у г и аргумент: није обично (а могли бисмо рећи и није нормално) да се двије напоредне објекатске реченице уводе различитим везницима — прва везником *да*: (тад би ми се управо

чини́ло) да ми свѣ́јетлѣ круна Лазарева, друга везником е: (тад би ми се управо чинило / да ми свѣ́јетлѣ круна Лазарева,) *ѣ [= да] (j)е слетио Милош међу Србе. Узрочна пак реченица сасвим се нормално везује за претходну објекатску реченицу: (тад би ми се управо чинило / да ми свѣ́јетлѣ круна Лазарева) ѣ [= јер] (j)е слетио Милош међу Србе.

У вези с овом дилемом занимљиво је подсјетити на историју тумачења наведеног стиха и везника. Решетар је у првом издању (1890: 136) полазио од значења 'јер': „спомен на прошлу моћ и славу онесвјешћује и опија Србе, јер мисле да ће се опет повратити“. Критичар му је сугерисао: „Ја оно е не бих објаснио са *јер* него са *га*: чинило би ми се да је слетио Милош међу Србе“ (Стојановић, 1891, стр. 60). Решетар је сугестију прихватио, али суштински тек у десетом издању (1940: 48): „Чинило би ми се да опет сјаје стара српска слава и срећа, да се је међу Србе вратио Милош те их подигао“. У међувремену је, од другог до деветог издања, полазио од значења 'па': „спомен на прошлу моћ и славу онесвјешћује и опија Србе, па мисле да ће се опет повратити“ (Решетар, 1892, стр. 54).

Треба овдје подсјетити да је старославенско (ср.р.) *ѣ* же релативна замјеница у значењу 'које' с постфиксом *же*, али је она граматицизацијом прелазила у везник. Везник *ѣ* же, с једне стране, уводио је адвербијалну реченицу узрока, и онда му је еквивалент савремено српско „јер“, с друге стране, конституисао је узрочно-последичну саставну реченицу, и онда му је еквивалент савремено српско „па зато“. Из тога слиједи закључак да је адекватно тумачење (и семантизацију везника) Милан Решетар изнио само у првом издању и да је корекција Љубомира Стојановића била неоправдана (наш филолог потписивао се са Љуб. сугеришући тиме да он није ни *Љуба ни *Љубо).

(3) Два значења везника у пуном облику у Његошевом пјесничком језику ортографски су разграничена. Везник *јер* и његова варијанта *јере* имају узрочно, а везник *ер* и његова варијанта *ере* — објекатско значење, тј. значење 'да'. С обзиром на то да је Његош та два фонетски и семантички различита везника писао са двије варијанте слова „јест“ (е и е) и да су приређивачи његових издања често гријешили у њиховој идентификацији, везнике је потребно претходно текстолошки реконструисати, али то је предмет посебног рада.

(4) Граматичка ријеч *ѐ* II је узвична рјечца с побочним акцен-том, па се интонационо везује за наредну ријеч с главним акцен-том, што смо у основном издању изразили акцентованошћу и те наредне ријечи, на примјер: *Ë мòгах ли без ове погрде* [ШМ 728]. У оваквим примјерима најближи синоним је узвична рјечца *м̃а*.

Узвична рјечца *ѐ* II може имати значење интензификације 'како', као у примјеру из 2034. стиха *Горскої вијенца*:

*Ë ìрѣдѣван дјеше, јад ѿа наша:
кад се шћаше ођесѣ куд да иде
ѿа одуци оне ѿусѣѣ ѿоке, [...]
красна лица, висок као коѿље –
кад ѿомислим ѿ ј̃а какав дјеше,
расѿале се уз мене ѿл̃мови!*

[ГВ 2034–2036, 2042–2044].

У овом примјеру најближи синоним узвичне рјечце *ѐ* II јесте уз-вична рјечца *ѡ*.

2. У Његошевом пјесничком језику разликујемо поредбени везник *н̃о*, у којем се *м о р а* реконструисати дугосилазни акценат, наравно: побочни, и супротни (адверсативни) везник *н̃ѡ*, са два значења, у којем се *м о ж е* реконструисати (побочни) краткосилазни акценат.

(1) Вук у *Рјечнику* издваја везник *н̃о*, у значењу 'него' и са ознаком „особито у Ц. г.“, с три илустрације (све су с компаративима) (Караѿић, 1852, стр. 422). Зато ми поредбени везник *н̃о*, у коме се мора реконструисати (побочни) дугосилазни акценат, посматрамо као посебну граматичку ријеч, различиту од супротног везника *н̃ѡ*.

У *Горском вијенцу* везник *н̃о* се употребљава у поредбеним конструкцијама у значењу везника 'него', и то с компаративом при-дјева, с компаративом прилога (или с прилогом *ѿриђе* компаративног значења), с компаративом предикатива (прилога или именице у предикативној функцији) и с компаративом глагола (Маројевић, 2005, стр. 402–404). И у *Шћеѿану Малом* везник *н̃о* прати компаративе, на примјер у 2013. стиху: *теже вас је с̃а н̃ѡм раз-двојити / н̃ѡ уставит мутну поточину* [ШМ 2012–2013] (види шири контекст у т. 4.(3)), и ријечи компаративног значења, на примјер у 1027. стиху: *(а приђе ће сунце помрчати / н̃ѡ се ова вјера окаља-ти)*, [ШМ 1026–1027].

Примјере снабдијевамо типском текстолошком напоменом: *нѠ* – компаративни везник у значењу 'него' с дугосилазним побочним акцентом.

(2) Издвојићемо примјере у којима облик компаратива није лексички исказан.

Везник *нѠ* реконструишемо у 230. стиху:

*а ја нѠ кѣх никад ни до вѣка [нѣ^довѣка]
своју чисѣу вѣру ѿѡзиѣи —
вољех царсѣво земно изѣудиѣи,
нѠ небесно да изѣудим царсѣво.*

[ШМ 227–230]

иако је у претходном стиху елидиран компаратив прилога: [више] вољех.

Исто тако, у 556. стиху реконструишемо везник *нѠ*:

*Сѣани ѿѡе да ѣе разаберем:
у Боѡа је ѣрѣнѣѣ ѣѣѡ и вијек,
у Боѡа је вијек ѣѣѡ и ѣрѣнѣѣ,
друкѣје се рачуна нѠ недо
нѠ нѠ земљу ѣѣѡ ми рачунамо —
ѠѠж'ѡ дјела расѣѣѣѣѣ је ѣрѣдно.*

[ШМ 552–557]

иако је у претходном стиху употријеђљен замјенички прилог с алтернативним значењем, а не компаратив (исправљамо акценат основног издања; тамо стоји краткосилазни акценат).

(3) Вук у *Рјечнику*, као треће значење везника *нѠ*, наводи: „у Црној гори кашто се узима мјесто али, а у пјесми на много мјеста не значи ништа. Ово је по свој прилици у обадва значења помијешано са *нѠ* и са *ну*“ (Караѣић, 1852, стр. 422). За супротни везник *нѠ* рекли смо да се у њему може реконструисати (побочни) краткосилазни акценат. А то значи да је такав акценат обичан за овај везник у оба значења, али се, нарочито у значењу 'него, већ', у неким примјерима може допустити и дугосилазни акценат као алтернативни. То је, како би рекао Вук, резултат „мијешања“ са везником *нѠ*, односно прозодијског утицаја пореденог *нѠ* на адверсативно *нѠ*. До тог „мијешања“ долази, с једне стране, зато што је везнику *нѠ* у првом значењу ('већ') синонимичан везник

неіо, који би и у другом значењу ('али'), био сасвим обичан; с друге стране, *неіо* је основни поредбени везник, синоним везника *нѡ*.

У *Горском вијенцу* везник *нѡ* има два основна значења. Прво је значење супротног везника 'већ', које се обично реализује последице одричне конструкције (негације). Друго значење граматичке ријечи *нѡ* јесте значење супротног везника 'али' (Маројевић, 2005, стр. 404–406).

Значење супротног везника 'већ' реализује се, на примјер, у 97: Што му друго име не дадoste / *нѡ* вежете *нѡслик* с *непріликѡм*, [ШМ 96–97], 282: Не питају штѡ сам ни откуд сам, / *нѡ* питају кѡга сам заната. [ШМ 281–282] и у 406. стиху *Шћейана Малоі*: мало им је кривѡклѣтнїцима / [...] / *нѡ* ме [с] злѡћѡм гоне по свијету, [ШМ 403, 406] (види шири контекст у т. 1.(1)).

Кад повезује шире синтаксичке цјелине, везник *нѡ* стоји на почетку реченице и сужава значење у 'него', као у примјеру:

Бѡ л сєрдаре іагно вићейѡ дило
ѡруј ѡѡнїњскѡ — с гѡдѡлевѡм ілавом,
ілаву дїч'јѡ — на ѡруј од јунейѡа?
Нѡ оѡвори очи ѡе ѡіледај
шїѡ би моіло до ѡдслијед дїнїи.

[ШМ 100–104].

У овом значењу Његош користи и везник *нѡіо*, уобичајен у књижевном језику: него немој оче лудѡвати [ШМ 91] (види шири контекст у т. 5.(1)).

Значење супротног везника 'али' везник *нѡ* има, на примјер, у 34. стиху *Шћейана Малоі*: Цар се каже, *нѡ* ако *ѡзлажѡ* – / та несрећа чему ће прилицат! [ШМ 34–35].

Кад повезује шире синтаксичке цјелине, везник *нѡ* стоји на почетку реченице и задржава значење 'али', као у примјеру из стиха: *Нѡ кѡд мрче*, газда ме позове [ШМ 265] (види шири контекст у т. 7.(3)).

(4) Коментаришући 1433. стих *Горскоі вијенца* (*но ми она ружна мјешавина*), Банашевић (1973: 302) каже: „Вук је забележио у *Рјечнику* после *нѡ* ('особито у Ц. г.', са значењем '*неіо*') и *нѡ*, а за ово последње је рекао: под др. 3 'у Црној Гори кашто се узима мјесто *али*, а у пјесми на много мјеста не значи ништа. Ово је по свој прилици у оба два значења помијешано са *но* и са *ну*'. У овом стиху значи *јер*“.

Разматрајући 52. стих *Горскоі вијенца* (*но си оѡров адске своје душе*), Стевановић (1990: 53) пак каже: „везник *но* такође захтева об-

јашњење, за којим нам, истина, није дуго требало трагати. Нашли смо га у Речнику самог песника Горског вијенца, не, додуше, у овоме него у примерима из других његових дела: из Свободијаде, Пјесама, Огледала српског и Лажног цара Шћепана Малог, који су наведени за његову употребу везника *но* као спољњег знака везе последичних реченица са управним (в. Његошев Речник под **но 2**), тамо где бисмо, свакако пре очекивали везник *ѿа*“.

Запажања која смо навели значајна су као индикатор потребе за разликовањем двају хомонимичних везника и њихових значења у Његошевом пјесничком језику. О семантичкој интерпретацији двојице његошолога може се већ дискутовати, тј. да ли везник *но* у 1433. стиху има узрочно 'јер' а у 52. стиху посљедично значење 'зато, па'.

Супротни везник у значењу 'већ, него' посвједочен је и у примјеру који је Стевановић интерпретирао као саставну узрочно-посљедичну реченицу (у којој би наводно могао доћи везник „па“):

*Куѿо људска да ѿе Боѿ удије,
али ѿи је мало ѿд свијеѿа
ѿе си [с] свдјѿм злошћу оѿрвала
нѿ си дѿрѿв адске своје душе
и на овај камен издљувала?*

[ГВ 49–53].

Овдје негација ('није ти мало') није формално исказана, што је и Стевановића навело да везник нетачно интерпретира.

Значење супротног везника 'али, него' имамо и у примјеру у коме је Банашевић видио значење везника узрочне реченице „јер“:

*Ко м' у зли час [кѿм^е^узлѿчас] дочекива, Вуче:
ја нијесам ни ѿозна никоѿа
а кѿмо ли да мѿ ко [дѿме^е^кѿ] дѿчекѿ;
нѿ ми она ружна мјешавина
не даваше ѿз кућѿ изаћи:
сваѿда ѿраја дјеше око мене
када хоћах ѿо ѿраду изаћи,
као у нѿс Бијеле неђеље
кад се крену момчад у машкаре.*

[ГВ 1430–1438].

ОРТОГРАФЕМЕ А И АЛИ

3. Граматички су хомоними супротни (адверсативни) везник а I, који је одлика и књижевног језика, саставни (копулативни) везник а II, који је рјеђи у књижевном језику, и рјечца за интензивирање а III.

(1) Саставни (копулативни) везник а II (у значењу 'и') у Његошевом пјесничком језику је уобичајен, на примјер: примиће ме а примити смију. [ШМ 239]. Он повезује компоненте х е н д и а - д и с а као фразеолошког жанра, на примјер: виђи слику а виђи прилику, [ШМ 88] (види шири контекст у т. 5.(1)); ево згоде а ево прилике [ШМ 593].

Овдје бисмо били дужни учинити двије напомене. Прва напомена: саставни (копулативни) везник а II одлика је и књижевног језика, па зато не указујемо да је то дијалектизам – дијалекатског је карактера проширење његове употребе, а последице ријечи која му претходи не стављамо запету. Изостанак запете сигнализира саставни (копулативни) везник, али ипак на њега треба указивати и у текстолошким напоменама по обрасцу: саставни везн. у зн. 'и'.

Д р у г а напомена: у издањима Његошевих дјела других приређивача испред њега и у овом значењу ставља се (по правилу) запета, што није оправдано.

(2) Супротни везник а I (у значењу 'а') карактерише и Његошев пјеснички језик, и савремени српски књижевни узус, па се у критичким издањима не указује посебно на те случајеве кад је он у својој уобичајеној функцији, само што се последице ријечи која му претходи ставља запета.

Док се он од саставног везника јасно разликује (а на њега указује запета која му претходи), теже га је разликовати од рјечце а III (у значењу 'и то') (види даље т. (3)). У 858. стиху *Шћејана Малој*:

*Ево има ѿеѿ неђеља дан̄
оѿкад си нам на ѿрај кућњи ѿао,
а све лажа и клеѿо ѿањање
у ѿеде нас јесѿе омразило.*

[ШМ 856–859]

посвједочен је супротни (адверсативни) везник а, и он нема акцента.

(3) Рјечцу за наглашавање а III (у значењу 'и то, баш'), у сличном контексту, илуструје 2225. стих спјева:

4. Граматички су хомоними супротни (адверсативни) везник *али* I, који је одлика и књижевног језика, и раставни (дисјунктивни) везник *али* II, који карактерише дијалекат. Поред тога, у Његошевом пјесничком језику издвајамо саставни (копулативни) везник *али* III, који се ријетко среће, и упитну рјечцу *али* IV, која је још рјеђа.

(1) Раставни (дисјунктивни) везник *али* II и његов аломорф *ал* II (у значењу 'или') у Његошевом пјесничком језику је уобичајен. У критичким издањима пропраћамо га напоменом: дијалектизам, раставни везник у значењу 'или', а послије ријечи која му претходи не стављамо запету.

Посвједочен је, на примјер, у 251. стиху:

*„[...] ко л ѿ скрије али куд ѿроџури –
нове ће му муке ударити
којих нема у канон Османов“.*

[ШМ 251–253].

Да је у стиху: цар је – вјеруј ал како ти дрâго. [ШМ 94] (види шири контекст у т. 5.(1)) раставни, а не супротни везник, свједочи синонимични фразеологизирани израз са стандардним раставним везником: Вјеровао ил невјеровао, [ШМ 2912].

(2) Супротни (адверсативни) везник *али* I и његов аломорф *ал* I (у значењу 'али') карактерише и Његошев пјеснички језик, и савремени српски књижевни узус, па се у критичким издањима, у принципу, не би морало посебно указивати на случајеве кад је он у својој уобичајеној функцији, само што би се послије ријечи која му претходи ставила запета, као у примјеру: он је мога утећ као многи, / али што се лажом претовари [ШМ 151–152].

Али пошто се у истој медитацији у прози:

Искрама је допуштено у горама вјековати, али душама у прашина није, него се у њој замотају и из ње излећивају како частице воздуха занесене случајем из пучине. Ко знаде али је више искарā погребенијех али атомā летећијех али играјућијех капалā али звијездā у простору? [МП 47]

у претходној реченици има једно, а у наредној (четири пута) друго значење, морали смо та значења диференцирати наводећи и ријечи које послије везника слиједе: *али* (душама) – овдје: супротни везн., а не раставни у зн. 'или'; (кò знаде) *али* – дијал., раставни

везн. у зн. 'или' (види и друге примјере из медитативне прозе и *Ноћи скуиље вијека* у: Маројевић, 2017, стр. 453–454).

(3) Везник *али* III и његов аломорф *ал* III може, међутим, имати значење 'али и', 'а и', а то је саставни (копулативни) везник који карактерише Његошев пјеснички језик. Његов пуни, двокомпонентни облик је *али и*, али њега разматрамо посебно, у одјељку „Исходи“ (види т. 9.(1–2)).

Саставни (копулативни) везник *ал* III реконструишемо у 2010. стиху *Шћејана Малої*, који наводимо у ширем контексту (контексту реченице), с интерпункцијом (и стављеним потребним акцентима) према основном издању:

*Сва̀к њ̀рѣд Боїом самрї̀но і̀ријеши
ко ди икад хї̀ио и смислио
вас исї̀равий̄ с ваше наклоносї̀и
када вам је срећа, ал несрећа,
са разлоїом некаквим ђ̀бручї̀ —
ї̀еже вас је са њ̀ом раздвојї̀и
нѠ усї̀авий̄ муї̀ну ї̀ої̀очину
која седе ломе ї̀ровалама.*

[ШМ 2007–2014].

У *Горском вијенцу* посвједочена је иста формула, у 527. стиху, па ћемо и њу навести, према основном издању, као интертекстуалну паралелу:

*Слушај Вуче и осї̀ала браћо:
нишї̀а ми се немојї̀е чудї̀и
шї̀о ме црне расї̀езају мисли,
шї̀о ми ї̀рса киї̀е са ужасом —
ко нѠ дрго ак' имало [а̀к^о^ї̀мало] сї̀оји
више види нѠ онај ї̀ѡг дргом;
ја ї̀овише нешї̀о од вас видим —
ї̀о је срећа дала, ал несрећа.*

[ГВ 520–527].

Израз *срећа, ал несрећа* (је дала, обручила) значи (дала је) 'срећа, а и несрећа'.

У критици седмог Решетаревог издања Ђукић (1921: 31), наводећи стихове 526–527. као примјер да се поједина мјеста у *Горском вијенцу* „могу протумачити двојако“, на слједећи начин образлаже своје тумачење: „кад се, после свега онога што је пре тога ре-

чено о владици Данилу, после оне његове патње, због које је 'у образ као земља доша', дође на горње стихове, онда се сасвим логично добија утисак да се оно: 'то је срећа дала, ал' несрећа' односи баш на самога владику, који у колико је срећан што се налази на месту одакле се 'више види', у толико је и несрећан, јер што више зна и види то и више пати".

Ако се прихвати Ђукићево објашњење, а оно је најлогичније, онда се мора поћи од тога да везник ал у 527. стиху нема значење 'или', како се обично тумачи, па ни значење 'али', него – 'али и', као и у 2293. стиху (види т. 9.(2)).

(4) Саставни (копулативни) везник ал III у нијанси значења 'а можда и' реконструираемо у 403. стиху *Горској вијенца*:

*Враї донио на сасїанак дјеше
и сїароїа оцу Брунчевића,
и у њеїа некаква шишана —
лакаї у њој дјеше, ал не дјеше,*

[ГВ 400–403].

Израз *дјеше, ал не дјеше* (лакрат у шишани) значи (у краткој пушки оце Брунчевића) 'било је, а можда и није било' лакрат дужине.

(5) Везник ал III у значењу 'и', 'а и', 'али и', 'исто тако и', по нашем мишљењу, посвједочен је и у 13. стиху Његошеве оде „Нек се овај вијек горди...“, која се традиционално зове *Посвеїа* („Праху Оца Србије“):

*Из їрмена великоїа
лафу изаћ їрудно није:
у великим народима
їенију се їњъздо [їњ^вјѣздо] вије;
овде му је їоїоїову
маїеријал к славном дјелу
и їријумфа дични вїнац [в^вјѣнац],
да му краси їлаву смјелу.
Ал хероју їоїолскоме,
Карађорђу десмрїноме,
све їреїоне на їуїї дјеху,
к циљу досїје великоме:
дїже народ, крсїи земљу
а варварске ланце сруши,*

*из мр̄ӣвијех Ср̄д̄а дозва,
гуну живої ср̄дској души.*

[ГВ П 9–16].

Овдје треба подсјетити на тумачење од кога је полазио Велимировић (1911: 208–209). Он је, у фусноти, претпоставио (што Медаковићев препис, који је касније пронађен, није потврдио) да је у оригиналу умјесто *ал* стајало *и*. У прилог рјечце *и* (и квалитативно „великог грмена“) говоре, по Велимировићу, „сва дела Његошева, док у прилог квантитативно великог грмена ништа до речице [речце – Р. М.] *ал*“. Супротни везник *ал* (и теорија о квантитативно „великоме грмену“) налази се у очигледној контрадикцији с Његошевом вјером у српски народ као „народ јединствени“. Аутор налази и граматичку контрадикцију у реченици „у самој овој посвети Карађорђу“ (претходно објављено у: Велимировић, 1910, књ. 57, стр. 115; уп.: Велимировић, 1921, стр. 173–174).

И граматичка, и логичка контрадикција потиру се с нашом семантичком интерпретацијом 'ал(и) и' везника *ал* у 13. стиху *Посвише*, а њоме се у потпуности потврђује и културно-историјска реконструкција Николаја Велимировића.

(6) Његошев пјеснички језик карактерише и упитна рјечца *ѿли* IV у значењу 'зар', коју реконструишемо у 50. стиху *Горској вијенца*:

*Куіо људска да ѿе Боі удије,
али ѿи је мало ѿд свијеѿа
ѿе си [с] свѿјѿм злошћу оѿрвала
нѿ си дѿѿрѿв адске своје душе
и на овај камен издљувала?*

[ГВ 49–53].

ОРТОГРАФЕМЕ КАКО И КА

5. Граматички су хомоними временски везник *како* I и поредбени везник *како* II, као и упитно-односни замјенички прилог *како* III.

(1) Поредбени везник *како* II у значењу 'као' (с побочним краткосилазним акцентом) представља Његошев дијалектизам. У *Шћеѿану Малом* пјесник га често користи, на примјер у 3432: *Трпија је пѿхлѿпна нѿ дѿшу / како мѿра на млѿдо тијело*, [ШМ 3431–3432] (види шири контекст у т. 9.(1)) и 60. стиху:

Примјер из 546. стиха:

*Невоља је, грађи ѿсѿодаре:
 да ѿзидѣ човјек ѿз свјесѿи
 шѿо се чини на свакоју сѿрану —
 кâ нѣвинѿсѿи сѿрада од ѿирансѿива,
 како ѿлаче ѿ правда ѿред неѿравдом.*

[ШМ 542–546]

пропратићемо двјема напоменама. П р в а напомена: у претходном, тј. у 545. стиху употријеђљен је синоним, замјенички прилог *кâ* II у функцији везничке ријечи, али иако наредна ријеч има акценат на првом слогу, прилог не губи акценат јер је он у објекатској функцији наглашен (с главним, а не с побочним акцен-том). Д р у г а напомена: у контексту је елидиран глагол главне реченице — [погледај] *кâ* нѣвинѿст страда, како плаче правда.

6. Граматички су хомоними поредбени везник *кâ* I и (упитно-односни) замјенички прилог *кâ* II, који може имати и везничку функцију.

Прво ћемо навести контекст у којем су употријеђљени, у три стиха заредом, односни замјенички прилог *кâ* II у значењу 'како', поредбени везник *кâ* I у значењу 'као' и његов синоним, поредбени везник *кâ*ко II у значењу 'као' (види т. 5.(1)):

*Скуѿило се ѿдесесѿи Туракâ
 да ѿледају кâ ћу ѿоѿнуѿи.
 Ја ѿојаши хâѿа кâ сокѿла,
 ѿнесе ме како вихор луди —
 куд сам шћеде и куд ѿрвом скочи;*

[ШМ 290–294].

(1) Замјенички прилог *кâ* II у функцији везничке ријечи и значењу 'како', поред примјера који смо горе навели (у 291. стиху), посвједочен је и у стиху: *кâ* нѣвинѿст страда од тиранства, [ШМ 545] (види шири контекст у т. 5.(4)), а као упитни замјенички прилог налазимо га у 113. стиху: *ма бѿд ли сам јâ, игумне, слијеп, / кâ* толики свијет ослијепи? [ШМ 113–114].

(2) У 389. стиху:

*Ко ће Гѡре, вашу ѡсѡјѡдину,
сѡрмоѡлѡвце иѡда окренуѡи
(кѡ ѡрѡчајѡ ови гѡхѡвнѡци),*

[ШМ 387–389]

замјенички прилог *кѡ* II се граматикизовао — постао везник у значењу 'како, као што', с побочним дугосилазним акцентом.

(3) Поредбени везник *кѡ* I с дугосилазним побочним акцентом (у значењу књижевног *кѡѡ*), поред примјера који смо горе навели (у 292. стиху), илустроваћемо и 287. стихом:

*Сјуѡрѡдѡн ми коња изведоше,
силна хѡѡа кѡ ѡрскоѡа дива,
некована и неодѡхана,
ѡше Хѡлѡѡа ѡрслѡновиѡ-ѡѡе.*

[ШМ 286–289].

Уз примјере ћемо указати на два момента. П р в и: формулација „везник има дугосилазни побочни акценат“ има и алтернативу — „или без акцента“ (везник се атонира нарочито у случају кад наредна ријеч има акценат на првом слогу). Д р у г и момент: изрази (хѡта) *кѡ* (= као) *сокѡла* и (хѡта) *кѡ* (= као) *ѡрскоѡа дива* спадају у фразеолошки жанр *у с т а љ е н и х п о р е ђ е њ а*.

(4) У саставу двокомпонентног везника *кѡ шѡѡ* обје компоненте имају побочни акценат, али поредбени везник *кѡ* II (књижевно *кѡѡ*) има дугосилазни (и метрички) акценат, који се не може атонирати, а односни везник *шѡѡ* II — краткосилазни (и неметрички).

У 2125. стиху двокомпонентни везник *кѡ шѡѡ* у првом је полустиху, тј. у иницијалном такту: и он свеза зрѡке са зрѡкама / *кѡ* штѡ свеза душе са душама, [ШМ 2124–2125], а у 2363. стиху — у другом полустиху, у медијалном такту: ни тај данак мени неће бити / тако сладак *кѡ* штѡ је данашњи; [ШМ 2362–2363].

Компоненте овог аналитичког везника могу бити дистантно употријеђене, као у 380. стиху:

*Ово није нишѡѡа до несреће,
и ѡрехови неки сусѡѡинули
ѡше је ѡреврѡѡ доша и овоме
кѡ све срѡско шѡѡ се ѡреврѡѡило.*

[ШМ 377–380].

Његош и у овом значењу користи синонине, дијалекатски *како шииѿ* (види т. 5.(2)) и књижевни *каѿ шииѿ*: само ону клијет отворимо – / ето Шћепан, као што је био. [ШМ 3230–3231].

ОРТОГРАФЕМЕ ТЕ И ШТО

7. Граматички су хомоними саставни (копулативни) везник *ѿѿ* I, односни (релативни) везник *ѿѿ* II и рјечца за наглашавање *ѿѿ* III.

(1) Односни (релативни) везник *ѿѿ* II илустроваћемо примјером из 627. стиха: Откуда је то двоје Тўраѿѿ / те сте ми их на дָару довели? [ШМ 626–627]. Овај везник је синонимичан с везником *шииѿ* II, а може бити семантизован и релативном замјеницом *који* у одговарајућем облику (види т. 8.(2)).

(2) Рјечца за наглашавање *ѿѿ* III, у значењу 'и то', употребљава се самостално, на примјер у стиху: те Халата Ђрслановић-агѿ. [ШМ 289] (види шири контекст у т. 6.(3)), а у комбинацији с прилогом *лїш* – у збирном значењу 'и то само'. Аналитичку конструкцију *ѿѿ* *лїш* разматрамо посебно, у одјељку „Исходи“ (види т. 9.(4)).

(3) Саставни (копулативни) везник *ѿѿ* I илустроваћемо контекстом у којем је он употријеђљен у два стиха заредом (266. и 267):

*Преїагох се да ћу ѿїинуѿи
јер су јѿзни Турци на Мѿскове.
Нѿ каѿ мрѿче, іазда ме ѿозове
ѿѿ ми скуїа дућану ѿеїовом,
ѿѿ ѿн сѿ мнѿм у врећу ѿамука,*

[ШМ 263–267].

У наведеним примјерима копулативни везник *ѿѿ* I има додатну сему 'па онда'. Запету стављамо само испред поновљеног везника.

Додатна нијанса значења може бити 'па зато', 'па тако', као у примјеру из 631. стиха: Западосмо у днѿ Сўторинѿ, / кад ево их право пўт Нѿвѿга / нагазише те их похватасмо, [ШМ 629–631].

8. Значења и функције лексеме *шїѿ* подробно су описане у критичком издању *Горскої вијенца* (Маројевић, 2005, стр. 441–470). Овдје ћемо размотрити, у комбинацији најприје с копулом *је* а затим и с копулом *ћу* (*ћеш*, *ће...*), употребу везника *шииѿ* II и упореди-

ти је с употребом замјенице *шїѿ* I, која, као односна замјеница, има и функцију везничке ријечи. Посебан случај је адвербијализација замјенице, па издвајамо прилог *шїѿ* III у значењу количине и узрока.

(1) Замјенички облик *шїѿ* I има краткосилазни главни акценат. Он може бити упитна замјеница, и тада нема везничку функцију, као у стиху: Ада штѿ је свијет до трѿпија? [ШМ 3441], или односна замјеница, тј. везничка ријеч, као у стиховима: Ја не знадем штѿ је то даќање, [ШМ 327]; Ја не питам штѿ је ни откуд је, [ШМ 873]; Хајде причај штѿ ће њ тѿ бити — / да видимо њ тѿ чудо штѿ је. [ШМ 913–914]; причајте нам да видимо штѿ је, [ШМ 2962]; Дању причај, да чујемо штѿ је. [ШМ 3241]. Два су примјера у прози: *Народ задѿшен* [зад^ѿјешен] *шайѿи међу собом чудећи се шїѿ је*. [ШМ -2293]; *Пуцају трозови ѡшакѿ^[x] Блѿшом из лѿђѿ^[x]. Сјѿшїшѿ се Турци шїѿ је* — [ШМ +4019 (знак + указује на позицију послѿје стиха, овдје послѿдњег у спјеву)].

У примјерима: ја сам њему послѿдњи пошао, / и видио штѿ је њ како је. [ШМ 67–68]; А ето му облик пѿд Мајине: / да л нијесте њега износили / и виђели (очи вам испале!) / свеколико штѿ је њ како је? [ШМ 180–183]; све му кажи штѿ је њ како је; [ШМ 242]; Кад разумјех штѿ је њ како је, [ШМ 1128]; Јер не могу живјет од нѿчеса / докле знѿдем штѿ је њ како је. [ШМ 1765–1766] — представљен је *х е н д и а д и с* као стилска фигура и фразеолошки жанр, и у његовом саставу на првој замјеници, на замјеници *шїѿ* I, остаје краткосилазни акценат, док се са друге (*како*) преноси на везник *и*.

У Његошевом периоду развоја српског језика облик *шїѿ* има вриједност номинатива и акузатива (а *шїѿ* — вриједност генитива). У савременом језику у херцеговачким говорима (и књижевном језику који је на њима заснован) у наведеним синтаксичким позицијама употребљава се облик *шїѿ*.

(2) Односни везник *шїѿ* II има краткосилазни побочни акценат и синонимичан је с везником *шїѿ* II, на примјер у стиховима 1926: Он сад друге нѿ имѿ кривице / нѿко што је срца плашљивога, [ШМ 1925–1926], 2194: Ђјѿ нешто видим са очима, / дѿди оно што је сваком јавно: [ШМ 2193–2194] и у 2939: стријељат га никако нећемо — / друго свашто што је теби дрѿго. [ШМ 2938–2939], као и у стиху: Мало му је што је у тамници — [ШМ 3330].

Везник *шїѿ* II синонимичан је и с релативном замјеницом *који* у одговарајућем облику, али је таква синонимија ограничена

само на неке примјере, као у стиховима 2086: онај кàми што је претекао, / све је голо кà прст остануло — [ШМ 2086–2087 'који (је претекао)'] и 2161: Баш овога чуда није било / од постања људї и свијета / што је овдје у овим горама: [ШМ 2159–2161 'које (је овдје)'].

Ако је глаголски облик *је* < *jest* предикат реченице (пунозначни глагол), везник *шӣо* је атониран, па је на њега пренесен акценат с глаголског облика, тако да он има прозодију *шӣд* I (је). Такав лик везник има у стиховима 789: Ја бих сада све то мудровање / из дубине штò је – да се баџи, [ШМ 788–789] и 3108: Мало мања него òнā штò је / те Мустафу братом сунца зову. [ШМ 3108–3109], као и у стиху: Куд ће већа него ова штò је! [ШМ 3260]. Ово преношење акцента је само историјско — у савременом језику облик *је* углавном је енклитика.

И у савременом језику, тј. у херцеговачким говорима и у књижевном језику који је на њима заснован, употребљава се исто везник *шӣо*.

(3) Диверб *шӣд* II настао је елидирањем из формалне структуре показне замјенице (*òнò, ш̄ò*) испред везника *шӣд*, али показна замјеница остаје у семантичкој структури, тако да се реализује збирно значење:

1^а значење 'оно што' диверб има у другом такту стиха: штò ћу крити штò је пред вратима! [ШМ 690], као и у стиховима 941: да вратите једну силну војску / [...] / да не сврши штò је наумила, [ШМ 939, 941] и у 2084: Ама штò је војска румел'јинскā, / она ти је лїстом изгинула; [ШМ 2084–2085];

2^а значење 'то што' диверб има у стиху: штò је Шћепан, то је ствар òдништа – [ШМ 3190].

У савременом језику, тј. у херцеговачким говорима и књижевном језику који је на њима заснован, у функцији диверба користи се облик *шӣа*, тј. замјеница, а не везник. Другим ријечима, послије елипсе показне замјенице везник се трансформише у замјеницу, од које је и сам настао.

(4) Испред глаголске копуле *је* замјеница *шӣд* III у значењу адвербијала количине и мјере ('колико') чува краткосилазни акценат, као у 573. стиху: штò је турске силе у Европу / ето ти је листом ў сватове – [ШМ 573–574]. И у савременом књижевном језику користи се варијанта *шӣо*.

(5) У комбинацији с помоћним глаголом за грађење футура упитно-односна именичка замјеница *шїѿ I* има краткосилазни акценат, у два случаја, а у једном — краткоузлазни:

1^а краткосилазни акценат има у функцији упитне замјенице (укључујући и реторско питање) — кад није у саставу фразеологизма, на примјер у стиховима: *ѿл штѿ ће му ту помѿћи дѿжде*: [ШМ 585]; *штѿ ће Гора Црна ѿправїти*, [ШМ 1591], осим ако је акценат већ пренесен на претходни предлог: *На што ћемо поганити руке* — [ШМ 1681];

2^а краткосилазни акценат има у функцији односне замјенице, тј. везничке ријечи — кад је на њој логички нагласак, на примјер у стиховима: *Чѿј нѿроде штѿ ћу сада рећи*: [ШМ 1935]; *Него мјери штѿ ћеш говорити*; [ШМ 2186]; *Чујте добро штѿ ћу ви казати*: [ШМ 2925], као и у 2553. стиху: *Јѿмнїм, оче, мало што и мислиш, / но смирено, филозофски чекаш / штѿ ће теби дан који довести?* [ШМ 2551–2553].

3^а Односна именичка замјеница *шїѿ I* (ће) у комбинацији с помоћним глаголом за грађење футура има пренесени, краткоузлазни акценат кад није логички наглашена, и то у саставу фразеолошког жанра *и д и о м ѿ — шїѿ ће рећи* и *шїѿ ће диїи* у значењу 'шта значи': *Ја се чудим штѿ ће ово рећи* [ШМ 2212]; *Ти се чудиш штѿ ће ово рећи*, [ШМ 2215]; *Помазѿник не знаш штѿ ће рећи* — [ШМ 2860]; *Хајде причај штѿ ће і то бити* — [ШМ 913], а исто тако *шїѿ ћу рећи* и *шїѿ ћу ѿрїчайїи* у значењу 'шта да кажем': *И штѿ ћу ти причат игѿмане*: [ШМ 1794]; *даш је ово... (не знам штѿ ћу рећи)* — [ШМ 2379].

(6) Испред помоћног глагола за грађење футура везник *шїѿ II* (ћу) има пренесени, краткоузлазни акценат: *кѿ ја штѿ ћу ово јѿјце бацит*. [ШМ 1365].

(7) Испред помоћног глагола за грађење футура замјенички прилог *шїѿ III* (ћу) у узрочном значењу ('зашто') има пренесени, краткоузлазни акценат, као у првом такту стиха: *штѿ ћу крити штѿ је пред вратима!* [ШМ 690].

(8) Како је дошло до наведене акценатске диференцијације?

Кад облик *шїѿ* није био наглашен, тј. кад је имао ослабљен, побочни акценат, испред облика (х)ѿћу тај акценат се могао неутралисати, атонирати: *шїѿо ѿћу*. Сљедећа фаза: кад су се образовали говори с преношењем акцената, акценат се са друге

компоненте пренио на прву: *ш̄ӣд̄ о̄ћу*. Завршна фаза: кад се образовао енклитички облик глагола (*ћу*), он је замијенио пуни (*о̄ћу*), тим прије што ни он у оваквој позицији није имао свој самостални акценат.

У случају кад је облик *ш̄ӣд̄* био наглашен, тј. кад је имао главни акценат, остварила се само ова завршна фаза: *ш̄ӣд̄ (х)д̄ћу* → *ш̄ӣд̄ ћу* (замјена пуног глаголског облика енклитичким).

ИСХОДИ

9. Специфичне граматичке (и лексичко-граматичке) ријечи које карактеришу пјеснички језик Његошев систематски се обрађују у критичком издању *Шћејана Малої* и у монографском истраживању „Текстологија Шћејана Малог“ које то издање прати (Маројевић, 2020δ, стр. 613–625). Зато ћемо ми овдје, умјесто извођења општих закључака, размотрити неке од граматичких ријечи које су биле предмет овог рада са аспекта синтагматике, тј. размотрићемо везе или спојеве двију граматичких ријечи које треба писати раздвојено, а то већ спада у проблематику вербализације текста а не само лексичке реконструкције.

(1) Двокомпонентни саставни (копулативни) везник *ал(и) и*, у значењу 'и', 'а и', 'али и', чије компоненте ми пишемо растављено, реконструисамо у 3435. стиху *Шћејана Малої*:

*Тр̄ӣӣја је њ̄д̄хл̄а̄йна н̄а д̄ӯшу
како м̄дра на м̄ла̄до њ̄ӣјело,
ал' и она има̄де 'џ̄ћима -
ѡрави разум с дис̄ѡрима очима
које с̄ѡвари ово̄а свӣјѡа
чис̄ѡо виде, а не кроз ко̄рену.*

[ШМ 3433–3438]

и у 44. стиху *Луче микрокозма*:

*Нд̄ вр̄ѡмен̄а ѡӣѡаѡелница ми
(окићена цвӣјѡјним временом,
о̄круњена сунч̄ан̄им зр̄акама,
ал' и вл̄асе цвӣјѡјне ѡлеш̄ући, [...])*

[ЛМ 41–44 (Пролог)].

Везник *ал и*, чије компоненте смо ми први вербализовали растављено, посвједочен је и у 33. стиху *Горскої вијенца*. У критичком из-

дању спјева везник смо означили без апострофа, тј. без редукције вокала *и*, али се и ту може реконструисати неслоговно [и̣] на крају прве компоненте, на мјесту апострофа:

*А ја ш̣и̣д̣ љу, ал' и са киме љу:
мало рук̣а — малена и сна̣а,
једна сламка међу вихорове,
сирак њужни без ни̣ђе нико̣а!*

[ГВ 33–36].

У аутентичном изговору остварује се таувокалски дифтонг између двају везника: **ал' и она** [ал̣и̣^{и̣}а̣д̣на] = али и она; **ал' и власе** [ал̣и̣^{и̣}ивлас̣е] = али и власе; **ал' и са киме љу** [ал̣и̣^{и̣}исакиме̣љу] = али и са киме љу. Прво, неслоговно *и* припада претходној, побочној фонетској ријечи, а друго, слоговно *и* — наредној, главној фонетској ријечи, као њена проклитика.

У критичком издању *Горској вијенца* (види подробније у: Маројевић, 2005, стр. 407–408) подробно је описана граматичка хомонија супротног (адверсативног) везника *али* I, раставног (дисјунктивног) везника *али* II, саставног (копулативног) везника *али* III и упитне рјечце *али* IV. И у текстологији *Шћејана Малој* примјењујемо правила која су тамо формулисана (види т. 4). Примјери у којима везник *али* III и његов аломорф *ал* III има значење 'али и', 'а и' описани су у т. 4.(4) овог рада.

(2) Издвојићемо примјер из 2293. стиха *Горској вијенца*, којим се завршава најсложенија периода спјева (види историју тумачења у: Маројевић, 2005, стр. 551–604):

*време земно и судбина људска —
два образа највише лудос̣и̣и,
дес̣орей̣ка — најдубља наука,
сна људско̣а — ђеца, ал' очеви;*

[ГВ 2290–2293].

У трећем такту 2293. стиха посвједочен је двокомпонентни везник *али* (у значењу 'али и') чија се друга компонента слоговно редукује испред ријечи *очеви* формирајући на тај начин с иницијалним вокалом именице контекстуални дифтонг [и̣д̣]. Ми апострофом овдје ортографски не означавамо потпуну редукцију финалног вокала у првом везнику (*али → ал'), као што се то чини у другим издањима, него неслоговност другог везника *и*, сматрајући да се на функ-

у првом издању компоненте су одштампане састављено: Телиш оном, ко га чуо није. (Стојковић, 1851, стр. 124).

И у 3709. стиху:

*Пушови се ни зваши не моју,
нд сӯ ово йраве дѣсѣушице,
йѣ лйш днйм који су одрасли
на ћилиму у дивном Сйѣмдолу —
йушови су наши ка йрозница.*

[ШМ 3707–3711]

у првом издању примијењено је састављено писање с апострофом на облику *оним*: Телиш *оним'* који су одрасли (Стојковић, 1851, стр. 171).

У другом издању спјева, у другој свесци издања браће Јовановића, компоненте су растављене у прва два примјера: Те лиш *оним*, што код куће чамју. (1881: 100); Те лиш оном, ко га чуо није. (1881: 103), док је у трећем примјеру остало састављено писање: Телиш *оним*, који су одрасли (1881: 141). Приређивач је примјере интерпункцијски уједначио. Даљи корак чини Костић (1902: 143, 147, 198) — он досљедно примјењује растављено писање: Те лиш *оним*, што код куће чамју. (2604); Те лиш оном, ко га чуо није. (2686); Те лиш *оним*, који су одрасли (3783). Растављено писање задржава Решетар (1926: 281, 284, 323) бришући непотребне запете: те лиш *оним* што код куће чамју. (IV 35); те лиш оном ко га чуо није. (IV 116); те лиш *оним* који су одрасли (V 301). С обзиром на то да је писање великог слова на почетку стиха коректорска грешка, могла би се историја питања завршити с Решетарем. Растављено писање од Решетара преузима Вушовић (1935: 231, 233, 264) задржавајући га и у свом другом издању (Вушовић, 1936: 256, 259, 296).

Да се историја питања с Решетарем не заврши побринуо се Стевановић (1952: 133, 136, 185) — он се враћа на Стојковићево текстолошко рјешење: телиш *оним* што код куће чамју, (IV 35); телиш оном ко га чуо није. (IV 116); телиш *оним* који су одрасли (V 301). Стевановића слиједи Недић (1964: 110, 113, 154) и Миловић (164, 169, 233), који је вратио у посљедњем примјеру апостроф из Стојковићева издања (*оним'*).

У једнотомном *Рјечнику* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша] Стевановића и Бошковића (1954/1957: 217) првим примјером из *Шћейана Малој* илуструје се ријеч „**тѣлйш** (тј. те лиш) *йрил.* нарочито“.

И све би то било разумљиво да у другом Стевановићевом издању (1967: 135) није враћено растављено писање, али само у првом примјеру: те лиш оним што код куће чамју, (IV 35), у трећем издању (1974: 138) растављене су компоненте и у другом примјеру: те лиш оном ко га чуо није (IV 116). У трећем примјеру остало је састављено писање, у свим издањима (1967/1974: 187): телиш оним који су одрасли (V 301).

Варијантност је одражена и у двотомном *Речнику Његошева језика: „телиш (и те лйш) прил. нарочийо, осодиийо“* (Стевановић и др. 1983, т. II, стр. 379), па се прво наводи трећи примјер из *Шћейана Малої*, написан састављено, а онда прва два примјера, растављено написана. Лексикографи су се служили четвртим издањем *Целокујних дела*, из 1975. године, а оно је фототипија трећег издања.

Како се објашњава ова неуједначеност? Једноставно: коректори су у другом издању спјева раставили компоненте у првом примјеру, а у трећем издању и у другом; лексикографи, коаутори Стевановићеви, како би убрзали рад на *Речнику*, нису увијек ни консултовали Стевановића, у овом и у бројним другим случајевима.

Растављено писање, досљедно, примјењују приређивачи у XXI вијеку; прије нас то је учинио Младеновић (2007: 160, 164, 217): те лиш оним што код куће чамју, (2604); те лиш оном ко га чуо није. (2685); те лиш оним који су одрасли (3782).

Ако је питање текстолоши разјашњено, није лексикографски. Двокомпонентна граматичка ријеч *иѿ лйш* састоји се од рјечце *иѿ* у значењу 'и то', која је дијалектизам, и прилога *лйш* у значењу 'само', који је русизам. У руском језику ријеч **лишь** понаша се као рјечца, која има и везничку употребу, и тада је карактерише побочни акценат, и као прилог, и тада је акценат главни. Другим ријечима, у погледу припадности врстама ријечи заузима прелазну позицију.

Рјечца *иѿ* у значењу 'и то', која је посвједочена у Његошевом језику, има (ослабљен, побочни) акценат, и на њу се не преноси акценат слједеће ријечи. Дужина на другој компоненти у једнотомном рјечнику реконструисана је због претпоставке да је она настала скраћивањем од дијалекатског облика у изразима типа *лйше Мърка*. А то *лйше* је архаични облик номинатива јединине мушког рода неодређеног вида некадашњег партиципа радног садашњег времена од глагола *лишии*.

У сва три контекста граматичка ријеч *иѿ лйш*, с побочним центрима, везује се за облик показне замјенице *онај*, која има глав-

ни акценат. Те три компоненте образују јединствену, али сложену фонетску ријеч: тѐ^лйш^днѐм, тѐ^лйш^днй̆м.

Треба истаћи да рјечца *й̆ѐ* може имати значење 'и то' и без контакта с русизмом *лй̆ш* (види т. 7.(2)).

-
- СКРАЋЕНИЦЕ
- ГВ: *Горски вијенац* [у: Петровић-Његош, 2005, стр. 35–218 (критичко издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 161–265 (основно издање); Петровић-Његош, 2020б (акценатско издање)].
- ГВ П: „Нек се овај вијек горди...“ / Посвета: *Праху Оца Срније* [Прилог II у: Петровић-Његош, 2005, стр. 223–226 (критичко издање); Прилог II у: Петровић-Његош, 2018, стр. 269–271 (основно издање); Прилог II у: Петровић-Његош, 2020б (акценатско издање)].
- ЛМ: *Луча микрокозма* [у: Петровић-Његош, 2016, стр. 105–224 (критичко издање), стр. 903–1020 (акценатско издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 67–149 (основно издање)].
- МП: *Медиѡације у ѡрози* [у: Петровић-Његош, 2017, стр. 323–346 (критичко издање)].
- ШМ: *Шћейан Мали* [у: Петровић-Његош, 2020а, стр. 227–486 (критичко издање), стр. 1011–1153 (акценатско издање); Петровић-Његош, 2018, стр. 289–449 (основно издање)].

-
- ИЗВОРИ
- Петровић-Његош, П. II (2005). *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2016). *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2017). *Биљешница*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2018). *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћейан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоеѡија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија.
- Петровић-Његош, П. II (2020а). *Шћейан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД.
- Петровић-Његош, П. II (2020б). *Горски вијенац*. Акценатско издање у редакцији Радмила Маројевића. [Рукопис у припреми за штампу].

-
- ЛИТЕРАТУРА
- Банашевић, Н. (1973). (прир.) *Горски вијенац* / П. П. Његош. Београд: Српска књижевна задруга.
- Браћа Јовановићи. (1880–1881). (издавачи) *Лажни цар Шћейан Мали: Историјско збитије XVIII. вијека* / сачинио Петар Петровић Његуш владика

- црногорски. Ново издање. Панчево: Накладом Књижаре браће Јовановића. (Народна библиотека. Св. 5, стр. 1–64. Св. 7, стр. 65–152).
- Велимировић, Н. (1910). Религија Његошева. *Дело*, Београд, XV, књ. 54, св. 1, стр. 72–87; св. 2, стр. 240–253; св. 3, стр. 392–409; књ. 55, св. 2, стр. 229–244; св. 3, стр. 403–419; књ. 56, св. 1, стр. 98–112; св. 2, стр. 251–268; св. 3, стр. 413–428; књ. 57, св. 1, стр. 108–126.
- Велимировић, Н. (1911). *Релиџија Њеџошева*. Београд: Штампарија „Св. Сава“.
- Велимировић, Н. (1921). *Релиџија Њеџошева*, II изд. Београд: Издање С. Б. Цвијановића.
- Вушовић, Д. (1935). (прир.) *Цјелокуйна дјела Пејџра Пејџровића Њеџоша*. Београд: Народна култура.
- Вушовић, Д. (1936). (прир.) *Цјелокуйна дјела Пејџра II Пејџровића Њеџоша*. II изд. Београд: Народна култура.
- Караџић, Вук Стеф. (1852). *Српски рјечник исџумачен њемачкијем и лајџинскијем ријечима*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.
- Ђукић, Т. (1921). О коментару „Горског Вијенца“. [Критика издања: Решетар 1920]. *Мисао*, V, 3 (27), 229–233; 4 (28), 314–319.
- Костић, Д. (1902). (прир.) *Лажни цар Шћејан Мали: Исџорическо здијџије осамнаесџоја вијека / од Пејџра Пејџровића Њеџоша*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Маројевић, Р. (2005). Текстологија Горског вијенца. У: Петровић-Његош П. II. *Горски вијенац* (5–34, 225–1004). Подгорица: ЦИД.
- Маројевић, Р. (2017). Текстологија медитација у прози и пјесама из Биљежнице. У: Петровић-Његош П. II. *Биљежница* (5–28, 377–640, 647–662). Подгорица: ЦИД.
- Маројевић, Р. (2020а). Специфични типови глаголских ријечи (на грађи Његошевог Шћепана Малог). *Зборник радова Филозофској факултџејџа Универзијџејџа у Пришџијџини*, L (2), 3–31.
- Маројевић, Р. (2020б). Текстологија Шћепана Малог. У: Петровић-Његош П. II. *Шћејан Мали* (5–226, 491–1009, 1159–1162). Подгорица: ЦИД.
- Миловић, Ј. М. (1965). (прир.) *Лажни цар Шћејан Мали / Пејџар II Пејџровић Њеџош*. Титоград: Графички завод.
- Младеновић, А. (2007). (прир.) *Лажни цар Шћејан Мали / Пејџар II Пејџровић Њеџош*. Подгорица: ЦАНУ.
- Недић, В. (1964). (прир.) *Лажни цар Шћејан Мали. Писма / Пејџар Пејџровић Њеџош*. Нови Сад: Матица српска.
- Решетар, М. (1890). (прир.) *Горски вијенац / владиџе црнојорскоја Пејџра Пејџровића Њеџоша*. У Загребу.

- Решетар, М. (1892). (прир.) *Горски вијенац владике црнојорскоја Пејџра Пејџровића Њејоша*. [Друго издање с коментаром Милана Решетара]. У Биограду.
- Решетар, М. (1920). (прир.) *Горски вијенац / владике црнојорскоја Пејџра Пејџровића Њејоша*. Седмо издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду.
- Решетар, М. (1926). (прир.) *Горски вијенац. Луча микрокозма. Шћејан Мали / Петар Петровић Његош*. Београд: Државна штампарија. (Целокупна дела. Књ. 1).
- Решетар, М. (1940). (прир.) *Горски вијенац / владике црнојорскоја Пејџра Пејџровића Њејоша*. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд.
- Стевановић, М. (1952). (прир.) *Шћејан Мали / Пејџар Пејџровић Њејош*. Београд: Просвета (Целокупна дјела. Књ. 4).
- Стевановић, М. (1967). (прир.) *Шћејан Мали / Пејџар Пејџровић Њејош*. Београд: Просвета (Целокупна дела. [II изд.]. Књ. 4).
- Стевановић, М. (1974). (прир.) *Шћејан Мали / Пејџар Пејџровић Њејош*. Београд: Просвета (Целокупна дела. III изд. Књ. 4).
- Стевановић, М. (1990). *О језику Горској вијенца*. Београд: Српска академија наука и уметности – Научна књига.
- Стевановић, М. и др. (1983). *Речник језика Пејџра II Пејџровића Њејоша*. [На корицама: *Речник Њејошева језика*]. Књ. I–II. Београд: Српска књижевна задруга.
- Стевановић, М. и Бошковић, Р. (1954/1957). *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. Београд: Просвета (Целокупна дјела. Књ. 6).
- Стојановић, Љ. (1891). [Критика издања: Решетар 1890]. *Просвешћени иласник*, Београд, XII (1 и 2), стр. 57–67.
- Стојковић, А. (1851). (прир.) *Лажни цар Шћејан Мали: Историческо Збитије Осамнајестого вијека. Пјесмотрорје Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша, Владике и Господара Црнегоре*. [На 9. страни:] *Шћејан Мали: Повјестно збитије, у пет дјејствијех*. [На насловној страни:] Издао 1851. године Андрија Стојковић у Трсту. [На корици:] У Југославији. [На полеђини насловне стране испод мота:] Печатња браће Жупана у Загребу 1851.

РАДМИЛО Н. МАРОВЕВИЧ
БЕЛГРАДСКИЈ УНИВЕРСИТЕТ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЈ ФАКУЛТЕТ
КАФЕДРА СЛАВИСТИКИ

РЕЗЮМЕ

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ
И ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ СЛОВА
(НА МАТЕРИАЛЕ ПОЭМЫ НЕГОША «ЩЕПАН МАЛЫЙ»)

В настоящей статье критически обосновывается подготовленное автором научное издание поэмы «Щепан Малый» сербского поэта эпохи романтизма Петра II Петровича-Негоша в аспекте лексическом и грамматическом. Рассматриваются специфические типы грамматических и лексико-грамматических слов: во-первых, орфографемы *e* и *no*, во-вторых, орфографемы *a* и *али*, в-третьих, орфографемы *како* и *ка* и, в-четвертых, орфографемы *те* и *што*. В заключительной части статьи подвергаются анализу синтагматические сочетания грамматических слов *ал и*, *кад оно* и *те лиш*.

В работе применяется интертекстуальный сопоставительный подход: примеры, засвидетельствованные в поэме «Щепан Малый», сравниваются с контекстами поэм «Горный венец» и «Луч микрокосма», а также с контекстами других произведений Негоша.

В статье, помимо текстологических задач, выдвигаются теоретические вопросы разработки и лексикографического описания рассматриваемых типов грамматических и лексико-грамматических слов, причем вводится термин «орфографема» в значении «орфографическая презентация грамматических омонимов (омографов и омофонов)».

Ключевые слова: Петр II Петрович-Негош; поэма «Щепан Малый»; поэма «Горный венец»; поэма «Луч микрокосма»; орфографемы.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

IREN BOYARKINA¹

UNIVERSITY OF ROME "LA SAPIENZA"

FACULTY OF HUMANITIES AND PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF EUROPEAN, AMERICAN AND INTERCULTURAL STUDIES

DAGLI ANNI SETTANTA A OGGI: I NUOVI ORIZZONTI DELLA LINGUISTICA COGNITIVA E LA SUA APPLICAZIONE IN CLIL, SLA E STUDI DI TRADUZIONE, DIDATTICA DELLE LINGUE E LETTERATURA

ABSTRACT. Il presente articolo studia alcune fasi importanti dell'evoluzione della linguistica cognitiva dagli anni '70 a oggi. Apparsa nella seconda metà del secolo scorso, una delle idee principali che sta alla base della linguistica cognitiva è che la lingua non può essere trattata come una funzione separata del cervello umano ma costituisce una parte inscindibile delle capacità cognitive umane; quindi, il linguaggio è strettamente intrecciato con la cognizione. Una delle manifestazioni più importanti della cognizione è l'immaginazione, la capacità di proiettare concetti su altri concetti. Questo meccanismo di proiezione (mapping) sta alla base della teoria della metafora concettuale (CMT), introdotta da Lakoff e Johnson, che divenne una pietra miliare nello sviluppo della linguistica cognitiva, nonché uno dei suoi aspetti fondamentali. Questo studio si concentra sulla CMT, così come su alcune altre teorie della metafora, i cui aspetti sono stati elaborati e integrati in CMT. L'articolo analizza anche la teoria neurale della metafora, il prossimo importante stadio evolutivo del-

---

¹ iren.boyarkina@uniroma1.it

Рад је примљен 18. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

la linguistica cognitiva. Facounnier e Turner hanno ulteriormente elaborato i principi della mappatura concettuale e li hanno combinati con il *blending* concettuale nella teoria dell'integrazione concettuale, anche essa studiata nell'articolo come meccanismo che spiega il funzionamento della mente umana. Feldman ha ulteriormente elaborato queste teorie per creare una teoria neurale del linguaggio, trattata in questo articolo. L'articolo sottolinea che la linguistica cognitiva è molto efficace non solo per la ricerca ma anche per l'insegnamento poiché fornisce una serie di potenti strumenti in grado di migliorare l'insegnamento delle lingue e della letteratura (oltre ad altre materie). La teoria della fusione concettuale, la CMT come caso particolare della teoria della fusione, così come la teoria neurale del linguaggio sono di particolare interesse non solo per gli studi sul cervello e sulla mente umana, ma anche per gli studi sull'intelligenza artificiale (AI). L'articolo osserva che questi e altri strumenti di linguistica cognitiva possono essere impiegati con successo negli studi sull'acquisizione della seconda lingua (SLA), studi sulla traduzione, CLIL, ecc.

PAROLE CHIAVI: Linguistica cognitiva; *blending theory*; metafora; SLA studi; CLIL; traduzione; insegnamento.

Negli anni Settanta del ventesimo secolo l'approccio generale agli studi del linguaggio, meglio conosciuto oggi come *linguistica cognitiva*, è emerso come una parte essenziale di una più ampia ricerca a favore di una più profonda conoscenza della natura della cognizione umana in generale e del significato linguistico in particolare.

L'idea principale, condivisa da tutti gli scienziati di *linguistica cognitiva*, è che il linguaggio è un riflesso (o a volte una specializzazione) delle abilità cognitive generali. Quindi, esiste uno stretto legame tra il linguaggio e ogni tipo di cognizione umana, specialmente quella basata sulle esperienze del corpo umano, nonché quella basata sulle esperienze sociali e culturali. Dal punto di vista scientifico, non si può sostenere che il linguaggio, per non parlare di sintassi e di grammatica, costituisca un modulo separato nella mente o nel cervello umano. L'immaginazione, ovvero, l'abilità di proiettare i vari concetti su altri concetti, è una delle capacità cognitive più importanti. Per questo motivo i fenomeni dell'immaginazione come la metafora e la metonimia sono diventati oggetto di studi intensi in *linguistica cognitiva*.

Come risultato, la teoria della metafora concettuale è stata creata ed è diventata un aspetto fondamentale della *linguistica cognitiva*. La teoria della metafora concettuale (CMT) *in primis* formulata da Lakoff e Johnson (ed elaborata in seguito da Mark Turner, Zoltán Kövecses e altri linguisti cognitivi) è diventata una delle teorie più influenti negli studi della metafora. Secondo Gerard Steen, "Non c'è dubbio che la te-

oria della metafora concettuale (CMT) abbia rivoluzionato lo studio della metafora nel linguaggio” (Steen, 2011, p. 585).²

La metafora è un fenomeno molto complesso e affascinante; i dibattiti sulla metafora e la sua natura durano da secoli e risalgono almeno ai tempi di Aristotele. Da quel momento in poi è stata effettuata una notevole quantità di ricerche su questo argomento: la bibliografia sulla metafora da Warren Shibles contiene circa quattromila titoli (Shibles, 1971). Negli anni Settanta sono emerse molte teorie della metafora, le più influenti tra queste sono: la teoria della sostituzione, la teoria della comparazione, la teoria della controversia, la teoria della tensione, la teoria della deviazione, la teoria dell'interazione, la teoria della fusione e la teoria dei tropi. La teoria della sostituzione riguarda “L'intera frase che contiene la metafora sostituisce una serie di frasi letterali” (Black, 1993, p. 31); mentre la teoria del confronto prende “Parafrasi letterale come un'affermazione di qualche somiglianza o analogia, e quindi considera ogni metafora una similitudine condensata o ellittica” (Black, 1993, p. 28). Secondo Max Black, la teoria del confronto è un caso particolare della teoria della sostituzione.

La teoria della controversia è stata elaborata da Monroe C. Beardsley e fa una distinzione tra la metafora e il linguaggio comune, osservando che la lettura letterale della metafora produce false dichiarazioni. Quindi, “Le metafore devono essere parafrasate o convertite in affermazioni di somiglianza – analogia” (Mac Cormac, 1985, p. 28).

La teoria della tensione considera un significato metaforico come un prodotto di un'interazione o una tensione emotiva tra il significato originale di una parola e il suo nuovo uso, “la tensione emotiva generata dall'accostamento di referenti anomali” (Mac Cormac, 1985, p. 24). La teoria della tensione (o la teoria della controversia) è stata anche il filo conduttore della ricerca di Paul Ricoeur (1975). Il filosofo trova almeno tre modi per applicare l'idea della tensione:

- 1) tensione nell'affermazione: tra tenore e veicolo, tra fuoco e inquadratura (focus & frame), tra soggetto principale e soggetto secondario;
- 2) tensione tra due interpretazioni: tra un'interpretazione letterale che l'impertinenza semantica annulla e un'interpretazione metaforica che ha senso con le sciocchezze;
- 3) tensione nella funzione relazionale della copula: tra identità e differenza nel gioco della somiglianza.

² Tutte le traduzioni sono state realizzate a cure dell'autrice.

La teoria della deviazione sottolinea la non grammaticalità della giustapposizione dei due referenti che costituiscono una metafora. Infatti, “La teoria della devianza definisce la metafora come un uso improprio intenzionale del linguaggio e presuppone che una teoria semantica non debba comprendere la metafora” (Mac Cormac, 1985, p. 33).

La teoria dell’interazione è uno sviluppo e una modifica della teoria di Ivory. A. Richard da parte di Max Black (e di alcuni altri scienziati). In questa teoria, l’estensione metaforica di una parola è definita da un contesto sistemico, cioè da un discorso. Si tratta di “concezione di metafore che postula interazioni tra due sistemi, fondate su analogie di strutture in parte create, in parte scoperte” (Black, 1993, p. 41).

Per la teoria dell’interazione la metafora non diventa un’eccezione, ma una norma: si tratta di un’espressione della natura intrinsecamente creativa e fantasiosa del linguaggio.

La teoria della fusione è stata abbracciata da Nuovi Critici, i quali sostengono che “la metafora unisce concreto e astratto, sensuale e concettuale in un concreto universale o simbolo. Un’intera poesia, se organicamente unificata, può quindi essere definita metafora” (Preminger and Brogan, 1993, p. 761). Per i Nuovi Critici tutti i tropi sono metafore e quindi non vi è alcuna necessità per le numerose ambigue classificazioni tramandate dall’antichità; invece, i Critici si concentrano sui nuovi significati creati dalle metafore piuttosto che ridurle alle categorie non tanto informative.

La teoria dei tropi studia la modifica dell’uso normale di un termine. Questa teoria cataloga meticolosamente tutte le possibili relazioni tra l’uso normale di un termine e la nuova idea collegata al nuovo uso retorico dello stesso termine. Se gli studi della metafora rimangono esclusivamente nel regno della retorica sostitutiva, la metafora può giocare solo un ruolo decorativo e ornamentale.

I vari *pro* e *contro* delle teorie della metafora sopraindicati hanno da sempre causato dibattiti molto accesi tra i linguisti. I lunghi dibattiti hanno rivelato che la teoria dell’interazione di Max Black è la più coerente di tutte e, inoltre, sottolinea la funzione cognitiva della metafora; mentre secondo le teorie della sostituzione e del confronto, la metafora non fornisce nuove informazioni.

Alcune delle più illuminanti intuizioni della teoria dell’interazione nella natura della metafora sono state utilizzate da Lakoff e Johnson nella loro teoria della metafora concettuale. I due ricercatori hanno adottato il concetto di soggetto secondario come un sistema e la mappatura di un insieme di ‘implicazioni associate’ sul soggetto primario.

Questa proiezione, cioè la mappatura dell'identità della struttura tra il complesso d'implicazione secondario di una metafora e l'insieme di asserzioni (il complesso d'implicazione primario), prosegue enfatizzando o sopprimendo le caratteristiche del soggetto primario da parte dell'autore della metafora.

Tuttavia, nonostante le somiglianze inequivocabili tra la teoria dell'interazione e la teoria della metafora concettuale, si determinano due importanti differenze tra di loro. *In primis*, la maggior parte delle metafore concettuali sono unidirezionali, cioè, le mappature di solito vanno dal dominio concreto al dominio astratto. *In secundus*, molte metafore concettuali non sono basate su alcun tipo di somiglianza, ma piuttosto sulle correlazioni date dalla nostra esperienza. Si tratta di "metafore di correlazione." Quindi, la teoria di Black dimostra solo una parziale sovrapposizione con la teoria della metafora concettuale.

All'interno della teoria della metafora concettuale, Lakoff e Johnson hanno definito la metafora come la comprensione di un concetto nei termini di un altro (Lakoff and Johnson, 1980, p. 5). Questa definizione è stata ulteriormente elaborata e può essere letta come segue:

La metafora è il meccanismo cognitivo in base al quale un dominio esperienziale è parzialmente "mappato", cioè proiettato su un diverso dominio esperienziale, in modo che il secondo dominio sia parzialmente compreso nei termini del primo. Il dominio mappato è denominato dominio di origine o donatore, e il dominio su cui è mappato l'origine è denominato dominio di destinazione o destinatario. Entrambi i domini devono appartenere a diversi domini superordinati (Barcellona, 2003, p. 3).

Comunque, a questa definizione della metafora Antonio Barcellona propone di aggiungere la seguente: "La metafora è una mappatura di un dominio su un altro dominio, essendo entrambi convenzionalmente e consapevolmente classificati come domini separati, cioè non inclusi nello stesso dominio superordinato" (Barcellona, 2003, p. 9). Anche Zoltán Kövecses aggiunge alcune specifiche alla definizione originale della metafora concettuale da Lakoff e Johnson:

Quando un dominio concettuale è compreso nei termini di un altro dominio concettuale, abbiamo una metafora concettuale. Questa comprensione si ottiene vedendo un insieme di corrispondenze sistematiche, o mappature, tra i due domini. Le metafore concettuali possono essere fornite mediante la formula *a è b* oppure *a come b*, dove *a* e *b* indicano domini concettuali diversi. (Kövecses, 2010, p. 324)

Tuttavia, è proprio la nozione di dominio concettuale che pone un problema alla teoria. Secondo Antonio Barcellona,

Un problema fondamentale, che sta al cuore della teoria cognitiva della metafora e della metonimia, è quello creato dalla nozione stessa di dominio cognitivo, esperienziale. Il dominio cognitivo è caratterizzato da Langacker (1987, pp. 154-158), Taylor (1995, pp. 83-87) e dalla maggior parte degli altri linguisti cognitivi, come un dominio “enciclopedico” (cioè include tutta la conoscenza radicata che un parlante ha circa un'area di esperienza). Quindi, normalmente varierà ampiamente da persona a persona e, in molti casi, non ha confini precisi. Come si può, quindi, utilizzare la netta distinzione tra due domini per distinguere la metonimia dalla metafora (Barcelona, 2003, p. 9).

Alcune teorie postulano che la metafora sia basata sulla somiglianza o sull'analogia. Lakoff e Johnson concordano con questo punto di vista solo in parte. Essi sostengono che

La metafora, in generale, non è basata sulla somiglianza. Invece, è tipicamente basata su correlazioni tra domini nella nostra esperienza, che danno origine alle somiglianze percepite tra i due domini all'interno della metafora. Ad esempio, un uso persistente di una metafora può creare somiglianze percepite (Lakoff and Johnson, 1980, p. 245). Essi esplicano il grounding metaforico in termini di corrispondenze sistematiche nella nostra esperienza. Ma c'è una differenza tra le corrispondenze nella nostra esperienza e le somiglianze, poiché la corrispondenza non deve essere basata su alcuna somiglianza (Lakoff and Johnson, 1980, p. 113). Tuttavia, Lakoff e Johnson non escludono completamente la presenza di somiglianza:

Negare la tradizionale Posizione di Somiglianza non significa negare che la somiglianza di qualche tipo è coinvolta nella metafora, anche se non è una somiglianza di proprietà oggettive e non metaforiche. L'ipotesi che le metafore preservino la struttura dello schema dell'immagine porta alla conclusione che quando un dominio di destinazione viene compreso metaforicamente, condividerà una struttura schematica dell'immagine con il dominio di origine, struttura che potrebbe essere stata in parte introdotta dalla metafora. In breve, a nostro avviso, la metafora si traduce sempre in una somiglianza della struttura dello schema dell'immagine tra i domini di origine e di destinazione. È una teoria in cui la somiglianza di un tipo speciale limitato gioca un ruolo (Lakoff and Johnson, 1980, p. 123).

Parlando della somiglianza delle proprietà, Lakoff e Johnson distinguono tra le proprietà intrinseche oggettive inerenti agli oggetti e alle proprietà attribuite agli oggetti per semplificare la comunicazione, le cosiddette ‘proprietà interazionali’, come in “the fog is in front of the mountain.” È ovvio che non si può dire che una montagna abbia una

parte anteriore o posteriore; questa è stata attribuita dall'individuo in relazione alla sua posizione. Quindi, anche se la metafora può essere basata sulla somiglianza, questa similitudine potrebbe non essere inerente, ma percepita sulla base di altre metafore o proprietà interattive.

Tuttavia, in più occasioni, diversi studiosi della metafora hanno sottolineato l'esistenza di un'interazione molto stretta tra metafora e metonimia. Ad esempio, secondo Albert Henry è la stessa operazione mentale che lavora nella sineddoche, nella metonimia e nella metafora. Lakoff e Johnson suggeriscono che questa simile operazione sia una mappatura. Essi sottolineano la natura concettuale della metonimia: "I concetti metonimici ci permettono di concettualizzare una cosa per mezzo della sua relazione con qualcos'altro" (Lakoff and Johnson, 1980, p. 39). Gli studiosi sostengono anche che: "come metafore, i concetti metonimici strutturano non solo la nostra lingua ma i nostri pensieri, atteggiamenti e azioni" (Lakoff and Johnson, 1980, p. 39).

Cercando di risolvere il problema di distinzione tra la metafora e la metonimia (relazioni tra categoria e sottocategoria), Lakoff and Johnson hanno proposto l'idea che questi fenomeni siano gli estremi di un continuum. Zoltán Kövecses e altri ricercatori stanno lavorando sulla teoria della metonimia che ha diversi contatti e intersezioni con la teoria della metafora concettuale. Kövecses sottolinea la differenza del punto di vista sulla metonimia nella visione tradizionale della metonimia nella *linguistica cognitiva*. Il ricercatore evidenzia un ruolo altrettanto importante della metonimia per le attività cognitive umane insieme con la metafora concettuale e suggerisce la seguente definizione: "La metonimia è un processo cognitivo in cui un'entità concettuale, il veicolo, fornisce l'accesso mentale a un'altra entità concettuale, il target, all'interno dello stesso dominio" (Kövecses, 2010, p. 173) Come dicevamo prima, sia la metonimia che la metafora funzionano per mezzo di mappature (Kövecses, 2010, p. 88). Tuttavia, a volte non è facile stabilire con certezza se la mappatura in questione è metaforica o metonimica. Kövecses sottolinea la differenza nella natura delle mappature impiegate nella metafora e nella metonimia: metafora coinvolge due concetti che sono "distanti" l'uno dall'altro nel nostro sistema concettuale (sebbene siano simili). Nella metonimia, al contrario, abbiamo due elementi, o entità, che sono strettamente correlati tra loro nello spazio concettuale (Kövecses, 2010, p. 175). Kövecses evidenzia anche le proprietà comuni delle mappatu-

re in metafora e metonimia: stabiliscono una connessione tra due entità concettuali (Kövecses, 2010, p. 189).

Le metafore concettuali si manifestano in diversi modi, ma soprattutto nel linguaggio. Ecco perché è importante distinguere tra le metafore concettuali, di natura cognitiva, e le particolari espressioni linguistiche di queste metafore concettuali. In realtà, qualsiasi discussione di una metafora deve procedere su due livelli: il livello concettuale e il livello linguistico. Come Lakoff e Johnson osservano, “la metafora concettuale è una parte naturale di un pensiero umano, e la metafora linguistica è una parte naturale di un linguaggio umano” (Lakoff and Johnson, 1980, p. 5). Gli autori di *Metaphors We Live By* sottolineano che “Le metafore come espressioni linguistiche sono possibili proprio perché esistono le metafore nel sistema concettuale delle persone” (Lakoff, 1980 and Johnson, p. 6).

I recenti progressi nello sviluppo delle scienze cognitive rivelano che i meccanismi mentali di mappatura, cioè la proiezione degli elementi da un dominio concettuale a un altro, impiegati nella metafora e nella metonimia, non sono limitati solo a questi fenomeni, ma sono ampiamente utilizzati quotidianamente dalla mente umana; in questo modo il sistema concettuale opera con i domini in generale. L'integrazione concettuale, o fusione dei domini concettuali, strutturati dalla esperienza umana come operazione mentale fondamentale, è alla base del pensiero immaginativo e figurativo umano. Per descrivere questi processi mentali, Gilles Fauconnier e Mark Turner hanno proposto la teoria di integrazione concettuale (“blending”). Gli studiosi sostengono che “La fusione concettuale (blending) sta alla base e rende possibile tutte queste diverse attività umane, è responsabile per l'origine del linguaggio, dell'arte, della religione, della scienza e d'altri attività umane; è anche indispensabile per qualsiasi pensiero quotidiano di base, come lo è per il pensiero artistico e capacità scientifiche (Fauconnier and Turner, 2002, p. VI).

Anche la logica di tutti i giorni e il linguaggio dipendono dall'integrazione concettuale. Nella loro teoria, Fauconnier e Turner spiegano i principi e i meccanismi dell'integrazione concettuale, nonché i suoi principi strutturali e dinamici:

La costruzione di una rete di integrazione implica la creazione di spazi mentali, la corrispondenza tra gli spazi, la proiezione selettiva a una miscela (blend), l'individuazione di strutture condivise, la proiezione agli input, il reclutamento di nuove strutture per gli input o la miscela e l'esecuzione di varie operazioni nella miscela stessa (Fauconnier and Turner, 2002, p. 44)

Le fusioni (*blends*) sorgono in reti di spazi mentali. Questi sono “piccoli pacchetti concettuali costruiti mentre pensiamo e parliamo, ai fini della comprensione e dell'azione locale” (Fauconnier, 2002, p. 40). Fauconnier e Turner sottolineano che “nell'interpretazione neurale di questi processi cognitivi, gli spazi mentali sono insiemi di assemblamenti neuronali attivati” (Fauconnier, 2002).

Il concetto di spazio mentale è diverso dalla nozione di dominio concettuale. Il primo viene costruito “on-line” ai fini della comprensione; di solito è più piccolo e più specifico di un dominio concettuale, e a volte può essere strutturato da diversi domini concettuali. Una rete minima nel modello multi-spazio è costituita da quattro spazi mentali: due ingressi, lo spazio generico, e il *blend*.

Il processo dell'integrazione concettuale può servire a molti scopi diversi: il trasferimento di emozioni, la creatività nel campo scientifico, ecc. La teoria della fusione è stata ideata per spiegare non solo il fenomeno della metafora e della metonimia, ma anche l'ironia, la grammatica, e così via. L'integrazione concettuale è legata alla categorizzazione, all'analogia e alla logica. Il meccanismo dell'integrazione è anche impiegato in opere letterarie. La varietà di *blends* possono essere trovati in letteratura: metafore, parabole, allegorie, ecc. Molti autori impiegano *blends* sorprendenti che trasmettono messaggi sottili che possono venire compresi pienamente solo eseguendo l'analisi fatta nel quadro della teoria dell'integrazione concettuale di cui sopra.

La teoria della metafora concettuale si concentra sulla funzione cognitiva e comunicativa della metafora; essa è stata utilizzata con successo per identificare e analizzare le metafore in molte discipline: l'analisi del discorso, la linguistica, la letteratura. La nozione della metafora concettuale è estremamente importante nell'analisi delle opere letterarie; tuttavia, non può essere uno strumento universale. Come dicevamo, ci sono molti testi che contengono casi di fusione concettuale in cui l'analisi delle metafore concettuali lasciano fuori grandi porzioni di messaggio, di concetti e di idee della narrazione. È possibile comprendere questi significati più sottili solo se si va al di là dell'ordinaria analisi della metafora concettuale e si analizza il testo come un caso di *blending* concettuale.

In *linguistica cognitiva*, ad esempio in Kövecses, le parabole e le allegorie si basano sulle metafore concettuali. Infatti, è evidente che la teoria dell'integrazione concettuale (parabola) non è incompatibile con la teoria della metafora concettuale, perché la presuppone come il caso particolare. Nella teoria dell'integrazione concettuale, gli spazi misti derivano dagli spazi d'ingresso, e questi ultimi non sono di solito

collegati metaforicamente. Solo nel caso particolare in cui gli spazi d'ingresso interagiscono tra di loro come un dominio sorgente e un dominio bersaglio, emerge una metafora concettuale.

Secondo Mark Turner, la parabola è la proiezione di una storia che

inizia con l'immaginazione narrativa: la comprensione di un complesso di oggetti, eventi e attori come organizzato dalla nostra conoscenza della storia. Quindi combina la storia con la proiezione: una storia viene proiettata su un'altra. L'essenza della parabola è la sua complessa combinazione di due delle nostre forme fondamentali di conoscenza: la storia e la proiezione. Questa combinazione classica produce uno dei nostri processi mentali più acuti per la costruzione del significato (Turner, 1996, p. 5).

Per descrivere una parabola, Mark Turner applica con successo la teoria dell'integrazione concettuale di cui sopra. Come nel caso della metafora concettuale, che si manifesta in varie espressioni linguistiche, anche la parabola, come un processo mentale di base, non si manifesta solo attraverso il genere letterario della parabola.

Tutti i giorni la mente umana interagisce con il mondo, immagina la realtà e costruisce i significati attraverso i processi mentali che sono letterari e che sono sempre stati considerati letterari, ma sembra che i processi mentali fondamentali che rendono possibile questi significati, siano davvero universali. La parabola, intesa come la proiezione di una storia, è un processo fondamentale ed è costantemente sottoposto al lavoro nel pensiero umano, per lo più sotto l'orizzonte della coscienza.

La *teoria neurale della metafora* da Srinivas Narayanan (1997) è un altro importante contributo agli studi della metafora, che cerca di spiegare i processi fisiologici che si hanno durante il pensiero metaforico. Questa teoria spiega e integra aspetti importanti della *teoria della metafora concettuale* presentata da Lakoff e Johnson. Utilizzando le tecniche computazionali per la modellazione neurale, Narayanan Srinivasan ha sviluppato una teoria in cui le metafore concettuali sono calcolate a livello neurale tramite le mappe neurali – i circuiti neurali che collegano il sistema senso-motorio con le aree corticali superiori.

I risultati ottenuti da Srinivasan Narayanan e dagli altri scienziati sono stati elaborati e utilizzati da Jerome A. Feldman nella sua *teoria neurale del linguaggio*. Secondo Feldman, “Per comprendere il linguaggio e il pensiero bisogna amalgamare gli ultimi risultati delle ricerche in biologia, informatica, linguistica e psicologia” (Feldman, 2006, p. XIII). Quindi, il suo approccio principale nella ideazione della *teoria neurale del linguaggio* è quello di individuare i risultati e le teorie chiave

di varie discipline e mostrare come, in combinazione, vincolano le possibili teorie del linguaggio connettendole a una ristretta scelta di possibilità (Feldman, 2006, p. XIII).

La *teoria neurale del linguaggio* fa parte di uno sforzo generale per creare una *scienza cognitiva unificata*, lo strumento per capire il cervello e la mente umana. La scienza cognitiva è una impresa intellettuale multidisciplinare che studia la cognizione umana e cerca di rispondere alle tante domande fondamentali sulla natura della mente umana e dei processi mentali. Il postulato centrale della scienza cognitiva può essere formulato come segue: “La mente umana è un sistema complesso che riceve, immagazzina, recupera, trasforma e trasmette informazioni.” Herbert Simon, il pioniere della scienza cognitiva e dell’intelligenza artificiale, definisce la scienza cognitiva come Riconoscimento di un insieme fondamentale di preoccupazioni comuni condivise dalle discipline della psicologia, informatica, linguistica, economia, epistemologia e scienze sociali in generale (Feldman, 2006, p. XV).

Dagli anni Settanta del secolo scorso, la *linguistica cognitiva* ha subito diversi cambiamenti rivoluzionari: dagli studi di tropi, di metafora e di metonimia alla *teoria della metafora concettuale*, alla *teoria dell’integrazione concettuale*, alla *teoria neurale della metafora* e alla *teoria neurale del linguaggio verso una scienza cognitiva unificata*. Oggi la *linguistica cognitiva* è una parte importante della *scienza cognitiva*, lo strumento potente per studiare la natura complessa della mente e del cervello umano.

Oltre a essere di diretto interesse per gli studi sulla mente e sul cervello, nonché per gli studi sull’intelligenza artificiale (AI), la linguistica cognitiva può contribuire notevolmente a molti altri importanti campi delle attività umane. Ad esempio, oggi la linguistica cognitiva (e le sue branche) ha una serie di potenti strumenti per migliorare la ricerca negli studi sull’acquisizione della seconda lingua (SLA), arricchendo gli approcci linguistici e psicologici adottati nello SLA (che impiegano la neurolinguistica, la teoria dell’elaborazione delle informazioni (IP) , ecc. Meccanismi come la mappatura tra domini concettuali (mapping) e la fusione concettuale (conceptual blending) impiegati nella teoria della metafora concettuale, nella teoria della fusione, ecc. sono principi ampiamente adottati nella linguistica cognitiva. Possono spiegare come la mente umana lavora con domini concettuali ed elabora le informazioni, nonché come il significato è ottenuto e appreso, quindi possono essere impiegati con successo negli studi SLA e CLIL. Un altro postulato importante adottato nella linguistica cognitiva - che la nostra mente opera con domini concettuali - è

utile in CLIL e SLA, nell'insegnamento delle lingue e letterature, ecc., per organizzare il processo di apprendimento in modo più efficace. La linguistica cognitiva fornisce strumenti molto efficaci per la traduzione, soprattutto nei casi difficili, come, per esempio, la traduzione delle metafore (Boyarkina, 2019).

-
- BIBLIOGRAFIA** Barcelona, A. (2003). *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Black, M. (1993). More about Metaphor. In: Andrew Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (19–41). Cambridge: CUP.
- Boyarkina, I. (2019). Translating Metaphor: Some Controversial Issues. In: B. Heinsch, A. C. Lahuerta, N. Rodríguez-Pérez y A. Jiménez-Muñoz (Eds.), *Multilingüismo: Innovación y Nuevos Retos en la Investigación y la Docencia* (53–69). Oviedo: University of Oviedo.
- Fauconnier, G. and Turner, M. (2002). *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books.
- Feldman, J. (2006). *From Molecule to Metaphor: A Neural Theory of Language*. Cambridge: MIT Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: OUP.
- Lakoff, G. and Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: Chicago University Press.
- Mac Cormac, E. R. (1985). *A Cognitive Theory of Metaphor*. London, Cambridge: MIT Press.
- Preminger, A. and Brogan, T. V. (eds.) (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton: Princeton University Press.
- Ricoeur, P. (1975). *La Métafore vive*. Paris: Seuil.
- Shibles, W. (1971). *Metaphor: An Annotated Bibliography and History*. Whitewater, WI: The Language Press.
- Steen, G. (2011). Metaphor, Language and Discourse Process. *Discourse Processes*, 48 (8), 585–591. DOI: 10.1080/0163853X.2011.606424
- Turner, M. (1996). *The Literary Mind*. Oxford: OUP.

IREN BOYARKINA

UNIVERSITY OF ROME "LA SAPIENZA"

FACULTY OF HUMANITIES AND PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF EUROPEAN, AMERICAN AND INTERCULTURAL STUDIES

SUMMARY

FROM 1970S UNTIL PRESENT: NEW HORIZONS OF COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS APPLICATION IN CLIL, TEACHING LANGUAGES AND LITERATURE, SLA AND TRANSLATION STUDIES

The present paper studies some important stages of evolution of cognitive linguistics from the 1970s till present. One of the main ideas, appeared in the second half of the last century, which lies at the basis of cognitive linguistics is that language cannot be treated as a separate function of human brain but it makes and inseparable part of human cognitive abilities; language is closely intertwined with cognition. One of the most prominent manifestations of cognition is imagination, the ability to project concepts onto other concepts. This mechanism of projection (mapping) lies at the basis of the conceptual metaphor theory (CMT), introduced by Lakoff and Johnson, which became a milestone in the development of cognitive linguistics and its fundamental aspect. The paper focuses on CMT, as well as on some other theories of metaphor, which aspects were elaborated and integrated into CMT. The article also analyses the neural theory of metaphor – the next important evolutionary stage in cognitive linguistics. Facounnier and Turner further elaborated the principles of conceptual mapping and combined them with conceptual blending in the conceptual integration theory, which is also studied in the article as the mechanism explaining how human mind works. Feldman elaborated these theories to create a neural theory of language, which is considered in this paper as well. The article emphasizes that cognitive linguistics is very effective for research as well as for teaching since it provides a set of powerful tools able to enhance teaching of languages and literature (besides other subjects). The blending theory, CMT as a particular case of blending theory, as well as the neural theory of language are of particular interest not only for the human brain and mind studies but to the Artificial Intelligence studies as well. The paper observes that these and other instruments of cognitive linguistics can be successfully employed in the Second Language Acquisition studies, translation studies, CLIL, etc.

KEYWORDS: cognitive linguistics; blending theory; metaphor; SLA studies; CLIL; translation; teaching.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МАРИНА М. НИКОЛИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ, БЕОГРАД
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ С ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК И КЊИЖЕВНОСТ

ИЗАЗОВИ У СТАНДАРДИЗАЦИЈИ ЈЕЗИКА – ТЕОРИЈСКА ПРОМАТРАЊА

САЖЕТАК. Овај рад представља увод у ново истраживање изазова у стандардизацији српског језика у контексту савремених европских језика. Њиме започињемо утврђивање и праћење промена које се јављају у српској норми које доводе до стварања паралелног стандарда, тзв. неостандарда.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: норма; стандардни језик; неостандард; медији; српски језик.

УВОД

Како би се утврдила ситуација у актуелној норми, нужно је поставити српски језик у контекст савремених европских језика. Изазови до којих долази у процесу стандардизације српског језика (попут демократизације језика проистекле из демократизације друштва, модернизације, јачег заснивања родно осетљивог језика и инсистирања на његовој употреби, појмова из друштвених мрежа и сл.), али и потребе које такав језик треба да задовољи заједничке су са онима у другим европским језицима. Бележење, праћење и вредновање промена у стандардним језицима у XXI веку представљају фокус овог рада.

---

¹ marina.nikolic@isj.sanu.ac.rs; marina.nikolic@pr.ac.rs.

Рад је примљен 12. августа 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

ЦИЉЕВИ

Основни циљ је показати које су то промене у традиционалном стандардном српском језику које доводе до паралелне норме коју називамо неостандард, а у чијем стварању доминантно утичу медији. Други циљ је прецизно и исцрпно утврдити разлоге за настајање неостандарда, а они су, како досадашња истраживања показују, заједничка у свим европским језицима.

Будући да су се досадашња истраживања бавила у највећој мери променама у лексичкој бази језика (неологизми и позајмљивање: позајмљенице, туђице и калкови, терминологија, жаргонизација), предмет нашег истраживања представљају језичке промене на свим нивоима изазване глобализацијом, модернизацијом, демократизацијом итд. Пошто се дестабилизација језичког система истиче као опасност која прети свим језицима осим енглеског, треба утврдити да ли она заиста и постоји или је и то предрасуда. Наша је хипотеза да дестандардизација језика у потпуности није могућа,¹ али да претња да се то деси представља кључ одржавања традиционалне норме. Будући да је језик носилац националног и културног идентитета, могућност разарања једног таквог идентитетског идентификатора управо одржава систем стандардног језика. Стандардни језик, будући неоргански, вештачки идиом, нема способност саморегулације, већ је и она вештачки створена управо бригом која је једно од доминантнијих осећања које се јавља код највећег броја говорника, у јавности, неретко и међу стручњацима (Пипер, 2004). Нестајање језика, па и неорганског, какав је стандардни језик, може уследити само физичким нестанком представника говорне заједнице или асимилацијом, што је доказано у постојећој литератури (нпр. у: Kristal, 2003).

Друго је питање које се односи на језичку културу једног друштва, уколико се на степен језичке културе може гледати као на резултат упросечавања говорника тог језика. Слобода изражавања која се злоупотребљава, нелимитираност у учешћу у јавној речи олакшана бројношћу и разноврсношћу медија (ту укључујемо и интернет), вулгаризација јавног живота, подилажење нај-

¹ Иако се у неку руку Вукова реформа српског језика може сматрати дестандардизацијом, пре би се могло говорити о промени стандардног кода. Међутим, као што је познато, Вук није направио потпуни дисконтинуитет са тадашњим књижевним српским језиком, како се некада представља.

нижим страстима публице и конзумеристички приступ нису довели само до унижавања степена језичке културе, већ до експлицитног изражавања језичке некултуре. Међутим, савремена језичка култура у српском и другим словенским језицима представљала је предмет истраживања у неким нашим претходним радовима, студијама и монографијама (обједињено у: Николић, 2010), па су ти резултати узимани као полазишна теоријско-емпиријска основа за ово истраживање и нећемо се превише на томе задржавати.

ПОЛАЗИШНА ОСНОВА

Неостандард¹ представља нови облик стандардног идиома неког језика настао у процесу рестандардизације, углавном под утицајем медија и нових начина и потреба комуникације (Berruto, 1987; Tavoni, 2002). Одликује га неформални стил, он је модеран, креативан, субјективан, личан, експресиван, близак говорном изразу итд., што га приближава супстандарду, односно варијантама, за разлику од традиционалног, канонског стандарда који има обележја традиционалности, формалности и блискости са писаним језиком. Појава неостандарда може се поклопити с временом где традиционалне вредности и ауторитети више нису прихватљиви у савременим европским друштвима, а медијска култура ствара начине комуникације који су наднационални (глобални) и неформални. Иако толерише појаве које су на ивици стандарда и флексибилнији је у односу на традиционалну норму, он задржава високи статус и престижност као једну од важнијих особина стандардног језика. Неостандард се налази између традиционалног стандардног језика, с једне стране, и регионалних и супстандардних варијетета, с друге стране, којима је супротстављен не само структурно већ и у смислу статуса и престижа. Можда ће нови стандарди заменити традиционалне, али у овом тренутку та два типа коегзистирају.

Имајући у виду јединствену (социо)лингвистичку ситуацију у државама које су настале након распада Југославије, важно је напоменути да је нужно строго разграничити појмове као што су: (а) нови стандардни језици који су тек недавно настали (као што

¹ Термин је први пут употребио италијански социолингвиста Ђетано Беруто (Berruto, 1987).

је бошњачки) или су, можда, у процесу настајања (црногорски) и (δ) нови стандардни језици као синоним за неостандард.

Особине неостандарда које га разликују од стандарда:

- 1) Није симбол нације, наднационалан је, није регионално идентитетски. Симболичка национална функција језика у савременим европским друштвима престаје да буде важна (изузимајући бивше совјетске или југословенске републике, које су стекле независност и постале самосталне признате државе нпр., или Каталонију).
- 2) Није зависан од ауторитета (институције), јер његову норму оне не прописују. Неостандард није супстандард, он је такође престижан, њиме говоре познати, неретко и интелектуална елита, у најширем смислу.
- 3) Говорна реализација важнија је од писане, у неостандарду очигледан је велики утицај говорног језика на писани.
- 4) Медији имају доминантан утицај на стварање неостандарда. Новинари националних телевизија и штампаних медија, академска заједница, црквени великодостојници, политичари у својим говорима (али не у политичким дебатним емисијама или на Твитеру) држе се и даље стандарда.
- 5) Неостандард је функционално раслојен као и стандард, али преузима улогу и у ситуацијама где се дијалекат раније користио, нпр. у неформалној комуникацији (Auer, 2017) и, посебно, на интернету (Crystal, 2004).¹

СТРУКТУРНЕ ОСОБИНЕ НЕОСТАНДАРДА:

СТРУКТУРИРАН ЈЕ КАО ГОВОРНИ. Говорна реализација извршила је утицај и наметнула своје особине, попут продуктивности стварања посебних назива за женска занимања, титуле и функције (феминативи: *војникиња, деканица, драматуршкиња* итд.)², употребе облика на ивици стандарда и супстандарда, чешће личне употребе гл. *шредаџи*, употреба футуроида (нпр. *Србија ће да пагн!*, *Он*

¹ Према постоје предрасуде о искварености стандардног језика на интернету и доминацији супстандардних форми, Д. Кристал (2004) у свом истраживању језика интернета, који он назива *нешспик* (*Nestspeak*), показује да језик интернета није супстандардан и да се норме писаног језика у највећој мери поштују, мада долази до варирања и одступања. Иако се поменуто истраживање односи на енглески језик, сматрамо да се у српском језику ситуација у битној мери не разликује. Варирање и одступање у оквиру стандардног језика на интернету обележје су неостандарда.

ће да води ову државу, Ко ће да представља нашу државу?, Та издвајања у здравствву ћемо да укинемо, Када ћеће да снимити комедију?), нагомилавања заменица (тај неки осећај, тај неки слајки умор, тај неки унутрашњи немир, онај неки гео друштва) и синонима (како и на који начин, зашто и збо чега, лично и персонално, биши јасан и концизан, морам рећи и казати, особине и карактеристике некога или нечега) и др. На пољу акцентуације, приметно је непостојање постаценатских дужина, као резултат губљења (у именицама попут *ајосол*, *дезакоње*, *деослица* итд.) и употреба силазних акцената на унутрашњим слоговима вишесложних речи (*администратор*, *акумулатор*, *иницијатор*, затим *амбијент*, *диригент*, *документ* или *дисрибуција*, *инвестиција*, као и *Аустралија*, *Јуославија*, *Шелевизија*), као и већи број акцената у оквиру једне речи (*епохри*, *фасифуд*, *хумденки*, *суперсар* итд.).¹

² Осим из комуникативних разлога, већа продуктивност феминатива резултат је тренутних политичких околности у земљи, пре свега њене европске оријентације, поштовања људских права (међу којима су наравно и женска права), равноправности, једнакости и солидарности у друштву, што је довело до усвајања Закона о родној равноправности, којим се, у одређеним ситуацијама, у службеној употреби налаже употреба родно осетљивог језика, а феминативи јесу једна од његових манифестација. Лингвистичка јавност није потпуно сложна око начина и средстава за промовисање родне равноправности и још увек преовладава став да је реч, не о природном језичком процесу већ о *језичком инжењерингу*. Међутим, и то се може оспорити чињеницом да је сваки стандардни језик у својој природи „вештачки“ и да се норма прописује „одозго“, од стране ауторитета, а не из језика, иако није спорно да нормативна решења потичу из саме природе тога језика, дакле системска су. Мада, структурна правила српског језика дозвољавају творбене обрасце којима се деривирају феминативи. Међутим, како се чини, можда је главни проблем несинхронизовање ставова лингвистичких и политичких ауторитета приликом осмишљавања и вођења српске језичке политике.

¹ „Ипак, у говорима који се налазе на територијама двају дијалеката који су послужили као основица за формирање стандардног језика, као и у већим културним центрима са ових простора, бројна су одступања од норме, која се могу класификовати у неколико skupina: а) појави силазних акцената ван инцијалног sloga речи; б) појави више акцената у оквиру једне речи; в) значајним редукцијама дуге ненаглашене прозодеме у бројним фонетским положајима“ (Sredojević, 2018, стр. 187). Важно је на овом месту истаћи да ова одступања од норме нису продуктивна, дакле она су неекспанзивна и не могу довести до дестабилности акценатске норме: „Koliko god da su ove imenice brojne – one se налазе у 'zatvorenim', јасно дефинисаним групама и не узрокују промене акцената код 'сличних' именца (изведених истим суфиксима, тј. насталих по истом творбеном принципу“ (Sredojević, 2018, стр. 188).

НЕФОРМАЛАН. Неформално изражавање обележавају следеће појаве: скраћивање (нпр. је л' у говору), затим продор облика попут *Милицин, Јелицин, на журци* (гласовне промене), *кајућино* итд. Затим *с обзиром да је* (без *на то да је*), *подразумева да је* (без *то да је*) итд. Осим скраћивања, које је доминантно у синтакси, неформално изражавање карактерише употреба нових речи (неологизама) које се тичу савременог друштва, а из области нових технологија, интернета, друштвених мрежа, комуникације, маркетинга, поп културе и сл. На пример, позајмљенице: *хедханџер, ришејл, ејч-ар, ауџисорсини, шуџоријал, инфлуенсер, садскрајдџер, сџирмини, динџоваџи, сџиновџи* итд., али и оне домаћег порекла које су новонастале *џрађанисџа*, односно које су обогатиле своја значења, *џраџилаџ*. Сфере употребе ових речи говоре у прилог томе да је неостандард престижан, а не супстандардан.

ЛИЧАН И СУБЈЕКТИВАН. Врло често се преноси директан говор, ово је типично рецимо за Твитер, али и наслове у новинама, нпр. *Језива несређа на џрузи - Браџи му је рекао: „Пази воз!“ или ПАЗИ, ШТА СИ РЕКАО! Ако џосџанемо свеџски џрваџи, скидам се џо и шеџам као краљ!* Затим, врло се често употребљава ти уместо Ви итд. Истиче се субјективни доживљај употребом личних конструкција, ја уместо ми, личних форми испред безличних, експресива такође. Ставља се појединац у фокус, што се читава и у језику. Присутна је лична нота, чак прелазеђи границе укуса и пристојности.

МОДЕРАН. Пожељно и модерно у језику обележава и употреба позајмљеница и калкова из енглеског (нпр. *Ово нема смисла; Јак олујни веџар дува у Заџреду од јуче увече; Име ми је...; Осеђам се комфороно у вези с џим; Долази до џемџераџурноџ ролеркосџера*) или неких других језика (нпр. из немачког *кафа за џонейџи, џо је за невероваџи, ово је за очекиваџи*), али и позајмљеница из енглеског са латинским или грчким префиксима или бар етимологијом из тих језика, односно префиксоидима нпр. *макси-*, *меџа-*, *суџер-*, *суб-* итд. или суфиксоидима какав је нпр. *-менџи* (*менаџменџи*).

ПИТАЊА КОЈА СЕ МОГУ ПОСТАВИТИ У ВЕЗИ С НЕОСТАНДАРДОМ:

Да ли је неосџандард резулџаџи џромена у језику? Он јесте иновација, јесте резултат промена, али не структурних веђ пре социолошких у смислу демократизације језика.

Да ли је неосџандард резулџаџи десџандардџизације? Он није нестандардан зато што подразумева се да је престижан. Он је модеран, пожељан, савремен, креативан – а таквима се доживљавају и

они који се њиме служе, за разлику од оних који говоре супстандардним идиомима (дијалектима). Неостандард није резултат дестандардизације, већ део ситуације у којој постоје два стандарда која коегзистирају вршећи различите улоге у друштву.¹

АКТУЕЛНА ОТВОРЕНА ПИТАЊА У ВЕЗИ СА СТАНДАРНИМ ЈЕЗИКОМ

Суочавајући се са променама у стандардним језицима, лингвисти постављају питања на која би требало што пре дати одговор, како би се криза у коју улази нормирани језик савладала и рад на нормирању могао наставити. Иако у себи крије два екстремна приступа, прво и главно питање јесте: *Да ли њреба осџавиџи језик на миру или њреба сџројо дринуџи о њему?* Ако је већина лингвиста која се бави стандардним језиком сагласна око тога да је извесна *дрџа о језику* неопходна и у основи има позитивну конотацију, тешко да постоје слагања у којој мери и на који начин се та брига изражава. Занимљиво је и како се стандардни језик доживљава. Да узмемо као пример српски језик (мада је слична ситуација и у другим европским језицима). За разлику од метафоре СТАНДАРДНИ ЈЕЗИК ЈЕ БИЉКА, која је досад била доминантна и у српском језику, па се тако најчешће чује да језик треба брижљиво одгајати, неговати и штитити, у последње време, посебно међу лингвистима, преовладава метафора СТАНДАРДНИ ЈЕЗИК ЈЕ ТИНЕЈЦЕР (нпр. у: Stickel, 2018). Наиме, језик се доживљава као паметни, али необуздани тинејџер – одрастао, али још увек несамо-сталан и осетљив на различите утицаје, што се види из дискурса у којем је тема стандардни српски језик *конџинуирана дрџа о језику, небрџа њрема језику и заџуџиеносџ, неизмерна љубав њрема језику, али и велика дрџа о њему нас којима је до језика сџало и сл.*

¹ О неостандарду у српском језику говорили смо на језичкој трибини Института за српски језик САНУ одржаној у Српској академији наука и уметности у Београду 4. марта 2019. године. <http://www.isj.sanu.ac.rs/2019/03/09/одржана-трибина-посвећена-ефнил-орга/>. Опште особине неостандарда заједничке су за све језике (који су из тог аспекта проучавани, нпр. италијански, немачки, енглески, српски и др.), док су посебне, граматичке, различите из разлога друкчије структуре испитиваних језика. Лексичке пак особине могу бити такође заједничке, јер се тичу пре свега уплива англицизама, терминолошке лексике из модерних технологија, жаргона итд., односно периферне лексике у лексички центар неостандарда.

Друго питање је: *Какву позицију њреба заузећи суочавајући се са променама које су у шоку?* Један од одговора може бити да се развој језика не може контролисати, али да његови говорници могу. Зато је образовање веома важно и има кључну улогу у континуираној стабилности норме. Добро образовани наставници језика допринеће разарању митова да промене (попут неологизама, позајмљеница, жаргона, неформалних конструкција итд.) разарају и уништавају језик, али и да укажу да се наведени, пре свега, лексички феномени налазе на периферији лексичког система једног језика, да су оптерећени извесним обележјима (неретко експресивним) и да су, за разлику од немаркиране лексике, претежно контекстуално условљени.

Може се рећи да је највише проблема у стандардизацији говорног језика. За разлику од писаног, он се много теже стандардизује. Нужно је најпре редефинисати говорни стандардни језик. Једино се у његовој дефиницији укључује социолошки критеријум (говор образовних људи) или контекст (говор у званичним ситуацијама) (Simeon, 1969; Тошовић, 2002). Треба разликовати уобичајени писани језик од такозваног писаног говорног језика (на интернету) који обилује занимљивим ортографским бравурама, емотиконима, језичким каламбурима, игром речи, специфичном синтаксом и сл. (Тошовић, 2015). Интересантно је проучавати утицај овог неформалног писменог изражавања на остале.

Треће је питање проистекло пре свега из распрострањеног мишљења шире јавности, која перцепира стандардни језик као угрожен. Јавност у готово свим европским земљама од ауторитета, као што су рецимо институти за националне језике (Stickel, 2018), очекује да добија савете о правилној употреби језика и готово свуда преовладава став да је језик генерацијама све лошији и лошији. Зато треба поставити питање: *Од чега ми њреба да шшишимо своје језике?*

Наравно, нису сви језици једнаки ни на основу односа према норми, па треба водити рачуна о специфичности различитих језика проистеклих из историјских и политичких околности. Енглески језик, на пример, нема конкретну језичку политику у смислу плана развоја. Велика Британија нема писани устав, тако да енглески чак није ни службени језик у Великој Британији. Међутим, неспорна је историја, традиција, развој и моћ Британије и Сједињених Америчких Држава, захваљујући чему је енглески језик постао глобални језик. Крајем XVII и почетком XVIII века било је идеја да се формира својеврсна академија за језик (John

Simpson у: Panel discussion, 2018), међутим шанса је пропуштена, пошто је након тога енглески постао већ толико распрострањен да се није могао формирати јединствен и централизован ауторитет који би се бавио нормирањем.

Да ли су првенствено Британци, а за њима и Американци, Канађани и Аустралијанци, карактеристични по томе што не брину о свом језику планирајући шта ће с њим бити и контролишући промене које се у њему дешавају? Енглески језик у употреби је на свим континентима, па значи ли то онда да му ни не треба контрола ни регулација? Наивно би било мислити да је било који језик, па и енглески, природно стабилан. Више је разлога за то, а један од њих је и економски, који је произвео статус енглеског језика као престижног, најпре у Америци и међу њеним грађанима. Даље, кохезија у енглеском одржава се упркос одсуства централизоване контроле захваљујући томе што је главна комуникативна алатка те би се великим променама које би изазвале нестабилност она ослабила.¹ Глобализација зависи од комуникације, нема глобализације без комуникације. Међутим, нема спора о томе да су тој кохезији савременог енглеског језика допринели значајни универзитетски центри, Кембриџ и Оксфорд, национални просветни систем, национални медији (BBC), па чак и црква. Не може се занемарити и утицај Оксфордског речника (*Oxford English Dictionary*), који постоји и допуњује се у континуитету дуже од 150 година, иако је то превасходно дескриптивни, а не прескриптивни речник.²

У функцији контролора, регулишући фактори који спречавају дестандардизацију језика (не само у англофоним земљама већ и у другима) јесу пре свега национални образовни систем, државни (национални) медији, доминантне религијске заједнице. А сви они, експлицитно или имплицитно, промовишу стандард. Међутим, остаје отвореним питање да ли ће интернет и друштвене мреже утицати позитивно на ту кохезију у будућности или не (Panel discussion, 2018).

¹ Да комуникативни критеријум није довољан за кохезивност једног стандардног језика, показује ситуација на бившем српскохрватском језичком простору. Политички фактори инсистирали су на разликама (а не на јединству), најпре с циљем стварања варијанти (источне и западне), а затим и посебних (политичких) језика.

² „The *Oxford English Dictionary*, we might note, insists that its role is to observe language, rather than to seek to regulate it“ (John Simpson, Panel discussion, 2018, стр. 287).

Ако с енглеским језиком упоредимо француски, сличност је-сте да се оба језика говоре широм света, али када је реч о степену глобализације, очигледно је да је енглески језик у великој предности. Франкофоне земље нису само оне где је француски службени језик, већ ту улазе и земље где постоји већи број франкофоних говорника или где је присутан значајан утицај француске културе (Baldi, 2018). Због такве дисперзије говорника (не заборавимо колонизаторске подухвате Француске и њихове последице на ширење француског језика и културе, односно наслеђе колонијалне историје)¹ језичка политика је прилично централизована и води је DGLFLF (*Délégation générale à la langue française et aux langues de France*), стручно тело при Министарству за културу Републике Француске.

Идући даље кроз прескрипцију, типови прескриптивизма условљени су и националним специфичностима, нпр. стварање пуристичких норми насталих као одговор на потенцијалну асимилацију и утицај суседа. Летонски језик се, на пример, суочавао с тим изазовима, пуристички однос према стандарду узрокован је најпре као штит од немачког језичког, а касније руског утицаја. Нормативисти у Летонији залажу се у већини за чврсту норму: многе људске активности су стандардизоване, па зашто не би био и језик. Чврста стандардизација неопходна је у терминологији, али се допуштају позајмљенице и сленг. Медији су допринели демократизацији у језику, међутим, то је изазвало и много конфузије и стварање бленди од стилова у многим медијима. Промене у језику не треба посматрати као ретроградне, већ као доказ да је језик жив, али ипак промене морају бити контролисане. У Летонији постоји, рецимо, државна језичка комисија. Таква комисија постојала је у још једној пуристичкој земљи, у Хрватској (*Вијеће за норму хрватскога стандардног језика*), па ју је укинуо актуелни министар образовања 2012. године, сматрајући је неактивном и нефункционалном, што се, упркос противљењу стручне јавности, показало ипак тачним. Јака конзервативност и нешто слабија конкретна активност таквих стручних тела примећена је и у другим земљама, чији језици по свој природи нису пуристички, нпр. Русији, где постоје чак два савета за руски језик, први *Савеш за руски језик при Влади Руске Федерације* (2013–) и други *Председнички савеш за руски језик* (2014–).

¹ Не могу се пренебрегнути историјске, политичке и економске околности и њихове последице на енглески, односно француски језик.

У зависности од историјских и друштвено-политичких околности стандардни језици имају мањи или већи степен отпора према променама, односно њихова норма је конзервативнија или либералнија у односу на нове тенденције. За разлику од латонских или словеначких нормативиста,¹ холандски се према норми односи као према прескрипцији заснованој пре свега на дескрипцији. У једној мери мора постојати контролисана брига о језику, али она треба бити заснована на истраживању самих говорника, што би подразумевало неку врсту „дескриптивне норме“, док би се институције морале фокусирати на саветодавну улогу. С друге стране стоји Француска, која, без обзира на велики број франкофоних земаља (земље у којима се говори француски), што се нормирања тиче, врло централизована, а кључну улогу у том послу води Француска академија.

Што се норме српскога језика тиче, она до данас прати начела Прашке лингвистичке школе и идеју о еластичној стабилности стандардног језика, која подразумева развој језичке норме али и континуирано праћење и усмеравање тога развоја. Осим у образовним, културним и научним институцијама (школе, универзитети, Институт за српски језик САНУ, Српска академија наука и уметности, Матица српска итд.) о стању српске норме брине и стручно независно саветодавно тело *Одбор за стандардизацију српског језика* (1997–). Оснивачи Одбора су три академије наука и уметности: САНУ, ЦАНУ и АНУРС, Институт за српски језик САНУ и Матица српска, факултети из Србије, Републике Српске и Црне Горе на којим се студира српски језик, те Српска књижевна задруга. Осим обједињавања највећих стручњака за српски језик, сарадње са домаћим и страним стручним институцијама, те државним органима Републике Србије с циљем заједничког креирања језичке политике у земљи, можда и најважнији циљ Одбора јесте системско нормирање српског језика, што подразумева развој норме у целини (екавски и ијекавски изговор), израда приручника и докумената за спровођење одговарајућих иновација у језичкој пракси. Одбор је, уз велика искушења кроз која је пролазио,² опстао двадесет година и под његовим окриљем настале су неке од најзначајнијих студија из области савременог српског језика, покренуте важне иницијативе (поменимо овде само ону за

¹ Више о раду словеначких нормативиста, односу према пуризму, неостандарду и словеначкој језичкој култури в. у: Николић, 2010, стр. 132–136.

² Више о историјату и раду Одбора за стандардизацију српског језика в. у: Танасић, 2018.

увођење часова српског језика и језичке културе на факултете) и решена многа теоријска и практична питања у вези са стандардним језиком. Оно што још увек недостаје јесте јача сарадња са државним институцијама у осмишљавању и спровођењу језичке политике. Отвореност ка споља, ка широј јавности, медијима, па директно и самим говорницима српског језика¹ временом се повећала, што представља опипљив напредак у комуникацији с онима којих се норма највише и тиче.

Трећи циљ, који овде наводимо уместо закључка остао је за нека наредна истраживања, биће анализирати ставове говорника српског језика према стандарду с циљем утврђивања статусне, митолошке и идеолошке компоненте (Микетић, 2017). Анкета о ставовима према стандарду и његовој угрожености (припремна фаза) – изнеће ставове корисника језика и показати које њихове потребе остају незадовољене, што ће повећати интерактивност између језичких институција и говорника, а то ће, као највећи допринос, за резултат имати реалну, актуелизовану и општеприхваћену норму.

ЛИТЕРАТУРА Микетић, С. (2017). *Ставови према језику код сјугенјске популације у Рејудлицу Србији* (необјављена докторска дисертација). Филолошки факултет, Београд.

Николић, М. (2010). *Теорија језичке културе: у науци о српском језику и славистици*. Београд: Институт за српски језик САНУ.

Пипер, П. (2004). *Српски између великих и малих језика*. Београд: Београдска књига.

Танасић, С. (2018). Двадесет година Одбора за стандардизацију српског језика. *Наш језик*, XLIX (1), 13–26.

Auer, P. (2017). The German neo-standard in a Europa context. In: G. Stickel (Ed.), *National language institutions and national languages. Contributions to the EFNIL Conference 2017 in Mannheim*. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.efnil.org/documents/conference-publications/mannheim-2017/EFNIL-Mannheim-10-Auer.pdf>

Baldi, J. F. (2018). En France, un droit et une institution au service de la politique linguistique. In: G. Stickel (Ed.), *National language institutions and national languages. Contributions to the EFNIL Conference 2017 in Mannheim*. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.efnil.org/documents/conference-publications/mannheim-2017/EFNIL-Mannheim-10-Baldi.pdf>

¹ Раније се интерактивност с корисницима истицала као слаба тачка у раду Одбора, док се сада ситуација знатно поправила. Сајт, где се могу видети активности Одбора, налази се на следећој адреси: <http://www.ossj.rs/>.

- www.efnil.org/documents/conference-publications/mannheim-2017/EFNIL-Mannheim-26-Baldi.pdf
- Berruto, G. (1987). *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*. Rome: La Nuova Italia Scientifica.
- Crystal, D. (2004). *Language and the Internet*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristal, D. (2003). *Smrt jezika*. Beograd: XX vek.
- Panel discussion. In: G. Stickel (Ed.), *National language institutions and national languages. Contributions to the EFNIL Conference 2017 in Mannheim*. Budapest: Research Institute for Linguistics, Hungarian Academy of Sciences. <http://www.efnil.org/documents/conference-publications/mannheim-2017/EFNIL-Mannheim-33-Title4-Panel.pdf>
- Simeon, R. (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, II. Zagreb: Matica hrvatska.
- Sredojević, D. (2018). O restandardizaciji akcenatske norme srpskog jezika. У: С. Гудурић, Б. Радић Бојанић (ур.), *Језици и културе у времену и џросџору (185–198)*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Tavoni, M. (2002). Caratteristiche dell'italiano contemporaneo e insegnamento della scrittura. In: *Manuale dell'italiano professionale. Teoria e didattica, a cura di Francesco Bruni e Tommaso Raso (139–152)*. Bologna: Zanichelli.
- Tošović, B. (2002). *Funkcionalni stilovi (Funktionale Stile)*. Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Tošović, B. (2015). *Internet stilistika*. Moskva: Flinta http://www-gewi.uni-graz.at/gralis-alt/GraLiS_TB/Bibliographie/pdf/Tosovic_Internet-stilistika_2015.pdf

MARINA M. NIKOLIĆ

SASA INSTITUTE FOR SERBIAN LANGUAGE, BELGRADE
UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SERBIAN LANGUAGE AND LITERATURE

SUMMARY

ISSUES CONCERNING THE LANGUAGE STANDARDISATION –
THEORETICAL VIEW

Monitoring and evaluating changes in standard languages, especially in Serbian, in the twenty-first century are the focus of this work. In order to determine the situation in the current norm, it is necessary to consider the Serbian language within the context of contemporary European languages. Challenges arising in the process of standardisation of the Serbian language (such as the language

democratisation stemming from the democratisation of society, modernisation, rapid establishment of a gender-sensitive language and insisting on its use, social network terms, etc.), but likewise the needs that such a language should cover, are common with those in other European languages.

The principal aim is to shed light on changes in the traditional Serbian language generating a parallel norm, which we refer to as 'neo-standard', and whose formation is predominantly influenced by the media. The second objective is to exactly and thoroughly determine the reasons for the emergence of neo-standard, which, as previous research have shown, are common in all European languages.

KEYWORDS: standard language; neo-standard; media; Serbian language.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ДАНИЈЕЛА Д. ЋОРЋЕВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПОЉОПРИВРЕДНИ ФАКУЛТЕТ

ЗОРАН М. ПАВЛОВИЋ²
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ТИЈАНА С. ВЕСИЋ ПАВЛОВИЋ³
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
МАШИНСКИ ФАКУЛТЕТ

МИШЉЕЊА СТУДЕНАТА О ОНЛАЈН НАСТАВИ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА – МОГУЋНОСТИ И ОГРАНИЧЕЊА

САЖЕТАК. Предмет рада је перцепција онлајн наставе енглеског језика на универзитетском нивоу из угла студената/киња који су овај вид наставе похађали на Пољопривредном факултету Универзитета у Београду у пролећном семестру 2020. године, током проглашеног ванредног стања због епидемије ковида 19. У истраживању је учествовало 40 испитаника/ца. Екстензивним, онлајн упитником који је конструисан за потребе ове студије, испитивана су мишљења студената о разним аспектима реализоване онлајн наставе и начин на који процењују значај техничких, контекстуалних и психолошких фактора у том процесу, као и мотивисаност за учешће у овом облику наставе. Резултати анализе показују да су испитаници/е испољили/е висок ниво мотивисаности за овај вид наставе енглеског језика. Оцена практично свих анализираних аспеката онлајн наставе је преовлађујуће позитивна, што се односи и на опажену еквивалентност знања стеченог на класичним и на онлајн

---

¹ ddj@agrif.bg.ac.rs

² zoran.pavlovic@f.bg.ac.rs

³ tvesic@mas.bg.ac.rs

Рад је примљен 10. августа 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

часовима, као и на подједнаку интерактивност једног и другог вида наставе. Као главну добру ствар онлајн наставе већина испитаника/ца наводи чињеницу да су наставу могли да прате од куће чиме су уштедели на времену, као и олакшану комуникацију и атмосферу која се ствара на онлајн часовима језика. Као најчешћа лоша страна овог вида наставе наведене су замерке техничке природе, попут лоше интернет везе и са њом повезаних прекида звука и слике. У закључном делу дискутован је значај добијених резултата у контексту њихових педагошких импликација и потенцијала за унапређење оваквог вида наставе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: онлајн настава; настава енглеског језика; епидемија ковида 19; искуства студената.

УВОД

Различити облици учења путем интернета веома су популарни, а у свету се многи курсеви на различитим нивоима образовања нуде и у традиционалном виду и путем интернета. Предности овог вида учења су многобројне: корисници не морају физички да буду присутни на настави, наставни материјал доступан је у сваком тренутку, задаци могу да се обављају у складу са обавезама, повећава се могућност за персонализацију учења итд. (Jorge, Jorge, Gutiérrez, García, Díaz, 2003). За наставу која се одвија путем интернета у литератури се најчешће користе термини учење на даљину (енгл. *distance learning*) или онлајн учење/настава (енгл. *online learning/teaching*), мада се могу срести и други називи. Онлајн наставу бисмо могли једноставно да дефинишемо на следећи начин: „подучавање онлајн значи извођење курса делимично или потпуно преко интернета“ (Ko & Rossen, 2017, стр. 28).

Појам учења на даљину уско је повезан са концептом информационо-комуникативних технологија (ИКТ). У литератури се наводи да постоји континуум електронског учења: ИКТ у учионици, комбинована настава (део наставе се одвија у учионици, а део путем интернета, нпр. преко неке интернет платформе)⁴ и учење на даљину (настава се одвија само путем интернета, тј. у онлајн окружењу) (Jurić, Marković, Lulić, Minić Aleksić, Mijatović, 2014, стр. 4–5). Сходно томе, брoј апликација и платформи које се

⁴ Често коришћени назив за ову врсту наставе јесте хибридни курсеви; они „спајају елементе наставе у учионици са елементима учења на даљину“ (Lorenzetti, 2004, стр. 1), тако што се одређени садржаји покривају часовима у учионици, а други садржаји путем материјала на онлајн платформама.

користе за процес учења путем интернета стално се повећава (на пример, *Moodle*, *Microsoft Teams*, *Google classroom*); неке од њих су бесплатне, а неке се плаћају. Истраживања показују да и друштвене мреже могу да се користе као помоћно средство у е-учењу у смислу повећавања учешћа студената и развијања осећаја припадности студијској групи и повезаности међу студентима (нпр. Hurt et al., 2012).

Међутим, у српском образовном систему могућност потпуног похађања наставе путем интернета на универзитетском нивоу је веома ретка. Према подацима из 2013. г. (Matijašević Obradović i Joksić, 2014, стр. 155), у Републици Србији акредитовано је 17 студијских програма за извођење наставе на даљину на факултетима и 6 на високим школама струковних студија. Могли бисмо рећи да је онлајн настава у нашој средини у повоју, а самим тим и истраживања на ту тему.

Током пролећног семестра школске године 2019/20, услед проглашења ванредног стања због епидемије ковида 19, школе и универзитети морали су да обуставе наставу унутар самих институција и пређу на разне видове онлајн наставе путем различитих платформи. Тада је учење на даљину постало неминовност, пошто је услед неподвижених околности сваки наставник био приморан да користи неки од облика учења на даљину. Међутим, будући да је настава на тај начин била изнуђена, а не слободно бирана, како од стране наставника, тако и од стране студената, главни актери у наставном процесу били су релативно неспремни за новонастале околности, а различити фактори утицали су на то колико ће онлајн настава бити успешна, као што су техничка подршка и основно познавање платформи/апликација које су коришћене с једне стране, али и сама ситуација, тј. физичко и психичко/емотивно стање како студената тако и наставника.

Из наведених разлога, анализа мотивисаности студената/киња за учешће у овом облику наставе, као и њихових искустава и процене различитих аспеката онлајн наставе може пружити важне информације о ефикасности и смислу онлајн наставе, као и веома корисне смернице у погледу тога како читав наставни процес (који ће се, барем у догледној будућности, највероватније одвијати на овај начин) може да буде унапређен. Предмет овог рада стога јесте перцепција онлајн наставе једног предмета, енглеског језика, на универзитетском нивоу из угла студената/киња који/е су овај вид наставе похађали на Пољопривредном фа-

култету Универзитета у Београду у горенаведеном периоду. Најпре ћемо направити кратак осврт на ранија релевантна истраживања у овој области, а потом детаљно описати методологију коришћену у овом истраживању и резултате до којих се дошло.

РАНИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Ранија истраживања у области онлајн наставе бавила су се различитим аспектима овог вида наставе и разноврсним питањима у вези са њеним одржавањем.

Питање које се врло често поставља јесте како се студенти одnose према онлајн окружењу и да ли је за њих битна разлика између учења у учионици и учења на даљину. На пример, у једном истраживању (Platt, Raile, Yu, 2014), показано је да студенти не опажају часове у учионици и онлајн часове као у потпуности једнаке, али такође не опажају ни да су онлајн часови лакши; ниво прихватања онлајн часова био је у јасној вези са похађањем наставе – веће учешће студената у оваквом виду наставе праћено је њеним израженијим прихватањем. Социјално присуство (димензије социјалног контекста, онлајн комуникације и интерактивности) на онлајн часовима, које омогућава да се успостави осећај заједништва код оних који онлајн часове похађају, показује се веома важним (Tu & McIsaac, 2002).

Предмет ранијих истраживања била су и питања разлике у академском интегритету на часовима, у учионици, и на онлајн курсевима, тј. могућности и склоности ка варању у изради задатака код студената који похађају часове у учионици и оних који похађају онлајн наставу (Miller & Young-Jones, 2012).

Развијени су и неки релативно обухватни и интегративни теоријски модели, попут тзв. Модела прихватања технологије (енгл. TAM - *Technology Acceptance Model*). Овај модел фокусиран је на оно што утиче на прихватање е-учења и на одабир ове могућности (у срединама где таква могућност постоји) с обзиром на низ потенцијално релевантних фактора, као што су самоефикасност при е-учењу, субјективне норме, приступачност система, опажена корисност, опажена лакоћа коришћења, ставови и намере за коришћење учења (Park, 2009). У контексту овог модела, показано је да су, на узорку студената који су похађали онлајн курсеве, најважнији фактори који утичу на прихватање е-учења самоефика-

ност при е-учењу, а затим субјективне норме које се, између осталог, односе на осећај да се учешћем у е-учењу студенти припремају за будућу каријеру (Park, 2009). С друге стране, према овом истом моделу, код наставника је најважнија варијабла за прихватање е-учења била опажена корисност неке технике (Holden & Rada, 2011).

Неке студије указале су и на постојање различитих фактора који утичу на намеру студената да се одлуче за овакав вид наставе, код студената из различитих култура; на пример, код студената из Америке, важни фактори били су подесност, квалитет, субјективна норма и опажена лакоћа коришћења (Grandon, Alshare, Kwun, 2005), док су код студената из Кореје били важни само квалитет и субјективне норме (Grandon et al., 2005).

Ранија истраживања указују и на начине употребе компјутерских технологија и е-учења у настави енглеског језика (нпр. Lee, 2000; White, 2006). У данашње време постоји велики број апликација, платформи и система за управљање учењем које се могу успешно применити у настави страног језика на даљину. У нашој средини, у литератури о употреби учења на даљину и информационалних технологија, наводи се коришћење платформи као што су Moodle (нпр. Љубојевић, 2010; Silaški, 2012; Đorđević & Stefanowicz-Kocoł, 2016; Ераковић и Лазовић, 2017) и Edmodo (Ераковић и Лазовић, 2017), употреба блога (нпр. Đorđević, 2012; Lazović, 2012), а у ове сврхе се користе и друштвене мреже (нпр. Vujović Đermatović, Vujčić, Jovičić, 2015).

Истраживања, другим речима, указују на то да постоје велики потенцијали за онлајн наставу у данашње време, али и да се јављају варијације како међу студентима тако и међу наставницима, у односу према онлајн настави и њеном прихватању. Значај претходних налаза за ову студију је, међутим, ограниченог домета. Налази се махом односе на ситуацију у којој постоји могућност избора да ли ће се настава похађати онлајн или класичним путем (нпр. који фактори чине особу склоном да бира могућност похађања наставе онлајн путем) и у којој су околности, да тако кажемо, редовне (а не ванредне попут ситуације са текућом пандемијом вируса корона).

Но, поставља се питање шта се дешава онда када таква могућност не постоји, односно, када се настава једино на даљину и може одвијати. Поред тога, ванредне околности попут оних у вези са пандемијом вируса корона указале су на значај и неких других фактора, као што су контекстуалне/социјалне околности

у којима се онлајн настава прати или значај увећаног стреса и могућих негативних емотивних стања студената изазваних пандемијом вируса корона. Ова студија управо за циљ има експлорацију искустава студената/киња са онлајн наставом у ванредним околностима. На примеру једног курса и студената/киња једног факултета Универзитета у Београду анализирано је учешће студената у овом виду наставе, њихово задовољство наставом и процена њених добрих и лоших страна, у контексту фактора који се типично доводе у везу са наставом на тај начин (нпр. лакоћа коришћења), али и оних који су специфични за тренутне околности (физичко/социјално окружење, емотивно стање). На тај начин се може доћи до увида у то од чега зависи задовољство студената/киња овим видом наставе, као и да ли постоје неке категорије студената/киња које су у ванредним околностима биле у додатно непривилегованом положају у наставном процесу.

ОКОЛНОСТИ РЕАЛИЗАЦИЈЕ НАСТАВЕ ПРЕ И НАКОН УВОЂЕЊА ВАНРЕДНОГ СТАЊА

Испитаници у истраживању били су студенти/киње прве године Пољопривредног факултета Универзитета у Београду, на два студијска програма: Биљна производња (модули Воћарство и виноградарство, Ратарство и повртарство, Фитомедицина и Хортикултура) и Зоотехника, у школској 2019/2020. години. За обе групе студената Енглески језик је (обавезно) изборни предмет у другом семестру прве године студија, са фондом часова 2+2 (Биљна производња) и 3+0 (Зоотехника). На почетку семестра, предмет Енглески језик одабрало је укупно 66 студената, од којих је онлајн наставу пратило 42.

Студенти су првих пет недеља пролећног семестра имали предавања у учионици. У складу са планом и програмом предмета, на часовима су обрађивани различити стручни текстови из области пољопривреде, који су били праћени аудио-визуелним записима и текстовима сличних тема. И у том периоду, студенти су одређеним материјалима могли да приступе на интернету преко платформе *Moodle* (нпр. презентацијама са предавањима, вежбањима везаним за јединице из граматике обрађиване на часу).

По увођењу ванредног стања у Србији у другој недељи марта 2020. године услед епидемије ковида 19, започета је настава путем интернета у трајању од осам недеља. Прве недеље онлајн на-

става се одржавала преко платформе *Zoom*, а од наредне недеље па све до краја наставног процеса коришћена је платформа *Cisco Webex Meetings*. Додатни материјали и у овом периоду постављани су на платформу *Moodle*.

Током онлајн наставе обрађиване су стручне теме и граматичке јединице. Међутим, један део студената пријављених за курс није имао приступ интернету и стога није био у могућности да прати онлајн наставу. Неки студенти нису имали довољно добру интернет везу и нису могли да користе камеру током часова, тако да се од студената није захтевало да током часова имају укључене камере.⁵ Дешавало се и да су неки студенти имали потешкоћа са функционисањем микрофона, па су питања наставнику постављали преко одељка за ћаскање.

Настава се одвијала у термину који је планиран распоредом, и то интерактивно, што значи да су студенти активно учествовали на часу: читали, преводили и разговарали о темама које су обрађиване. Могли су да постављају питања, на која је наставник одмах одговарао, гласовно. Студентима је на платформи *Moodle* постављан материјал са часова и задаци који су подразумевали слушање и/или гледање и читање додатног материјала у вези са обрађеном стручном темом, а затим писање једног пасуса о датој теми. Један од задатака био је и да погледају видео-запис и прочитају текст о теми из свакодневног живота, а затим напишу један пасус о томе.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Упитник. У истраживању је коришћен екстензивни упитник који је конструисан за потребе истраживања. Велика већина питања била је затвореног типа и студенти су бирали један од понуђених одговора или давали процене на (најчешће) петостепеним скалама. Упитник је обухватао укупно 18 питања (нека су укључивала и додатна потпитања или су представљала скуп тврдњи⁶) која су се односила на демографске податке (пол и узраст), тип средње школе који је завршен (једно питање са два понуђена одговора), дужину учења енглеског језика (једно питање са четири понуђена од-

⁵ Поред техничких немогућности, неки од разлога које су студенти наводили за неукључивање камера били су и да су неадекватно обучени за час, да им фризура није одговарајућа и сл.

⁶ Конкретан садржај тврдњи биће видљив из приказа резултата у наставку.

говора), искуство онлајн наставе у току средњошколског образовања (једно питање са три понуђена одговора), учесталост праћења онлајн наставе енглеског језика на факултету у датом семестру (једно питање са четири понуђена одговора) и уређај путем којег је настава праћена (једно питање са шест понуђених одговора), оцену техничких могућности за праћење наставе (четири питања праћена петостепеним скалама, 1. лоше / 5. одлично), процену сопствених дигиталних вештина (једно питање праћено десетостепеном скалом, 1. лоше / 10. одлично), процену утицаја одређених психолошких (нпр. емотивно стање) и контекстуалних фактора (нпр. окружење, термин наставе) на праћење онлајн наставе (четири питања праћена петостепеним скалама, 1. нимало / 5. веома много), процену задовољства онлајн наставом (једно питање праћено петостепеном скалом, 1. нимало / 5. много), као и процену сличности и разлика између онлајн наставе и наставе у учионици (7 тврдњи које се односе на оцену интерактивности наставе, сопствене мотивисаности за учешће, оцене усвојеног знања итд., праћених петостепеним скалама, 1. не слажем се / 5. слажем се). Последња два питања у упитнику била су отвореног типа и у њима се од студената тражило да наведу главну добру страну онлајн наставе и њен главни недостатак.

Узорак. У истраживању је учествовало 40 студената и студенткиња (од 42 студента/киња који/е су пратили/е онлајн наставу), од тога 47,5% мушког пола и 52,5% женског пола. Испитаници/е у просеку имају 20 година ($M = 20,01$, $SD = 1,57$); 60% њих завршило је средњу стручну школу, а 40% гимназију. Већина испитаника и испитаница (82,5%) енглески језик учи од обданишта или нижих разреда основне школе. Ниједан испитаник није похађао онлајн наставу током претходних нивоа школовања.

Ток истраживања. Студенти су замољени да попуне упитник након завршетка онлајн наставе која је свеукупно трајала 40 часова. Прикупљање података обављено је током последње недеље маја 2020. г. Студенти су упитник попунили електронским путем преко платформе *Google Docs*.

Обрада података. У анализи су коришћене мере дескриптивне статистике као и Спирманов коефицијент ранг корелације. Подаци су обрађени у IBM SPSS 20 програму. Одговори са питања отвореног типа су квалитативно анализирани.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултате анализе приказаћемо у неколико потцелина. Најпре ћемо се усмерити на податке о учесталости праћења онлајн наставе и учешћа у понуђеним наставним активностима, а затим следи приказ резултата који се тиче оцене техничких могућности за праћење онлајн наставе и оцене важности контекстуалних и психолошких фактора. На крају ћемо дати осврт на оцене испитаника везане за добре и лоше стране онлајн наставе.

УЧЕСТАЛОСТ ПРАЋЕЊА ОНЛАЈН НАСТАВЕ И УЧЕШЋЕ У АКТИВНОСТИМА

У погледу учесталости праћења онлајн наставе, већина испитаника/ца (85%) навела је да је пратила све или готово све онлајн часове енглеског језика, док су се остали студенти/киње у онлајн часове укључили/е неколико пута. Студенти/киње су испољили/е висок ниво мотивисаности за овај вид наставе енглеског језика. То је видљиво и преко учешћа у пратећим активностима. Студенти и студенткиње имали су могућност израде додатних задатака из енглеског језика, који су били постављани на интернет платформу после часова. Заинтересованост за ове задатке била је задовољавајућа: упитани да наведу да ли су радили све или готово све, само неколико или ниједан, највећи број њих (62,5%) изјављује да је урадио неколико таквих задатака; све или готово све задатке урадило је 35% студената који су учествовали у истраживању, док само један испитани студент није урадио ниједан додатни задатак.

Студенти и студенткиње имају добре утиске о онлајн настави енглеског језика, с обзиром на то да је већина (82,5%) настави енглеског путем интернета, на скали од 1 до 5, дала оцену 4 или максималну оцену 5 (просек на петостепеној скали је 4,25). О степену задовољства онлајн наставом енглеског језика сведочи и чињеница да се већина испитаника и испитаница (75%) изјаснила да би, уколико би у хипотетичкој ситуацији постојала могућност избора, убудуће желели да наставу имају у комбинацији, тј. један део у учионици, а један онлајн; мањи број њих (17,5%) одабрао би могућност само онлајн наставе, а 7,5% само у учионици. Вреди приметити да је број оних који би бирали класичан тип наставе у физичком простору више него двоструко мањи од броја оних који би преферирали наставу која би се одвијала искључиво путем интернета. Овај податак нам заправо указује на то да је

класична настава најмање преферирани облик рада од три понуђена.

ТЕХНИЧКЕ МОГУЋНОСТИ ПРАЋЕЊА НАСТАВЕ ПУТЕМ ИНТЕРНЕТА

Највећи број испитаника и испитаница (57,5%) користио је мобилни телефон за праћење онлајн наставе из енглеског језика, а нешто мање од трећине њих (30%) лаптоп (График 1). Мањи број студената користио је десктоп рачунар или таблет. Ови подаци су донекле очекивани, имајући у виду генералну склоност данашњих младих да преферирају мобилни телефон као начин приступа интернету (нпр. Kuzmanović, Pavlović, Popadić, Milošević, 2019). Овоме свакако треба додати и потребу да се при праћењу наставе ослоне на уређај који је и дословно мобилан (као што су то мобилни телефон или лаптоп), будући да то пружа могућност за осамљивање или измештање у одговарајући физички контекст, који омогућује неометано праћење наставе.

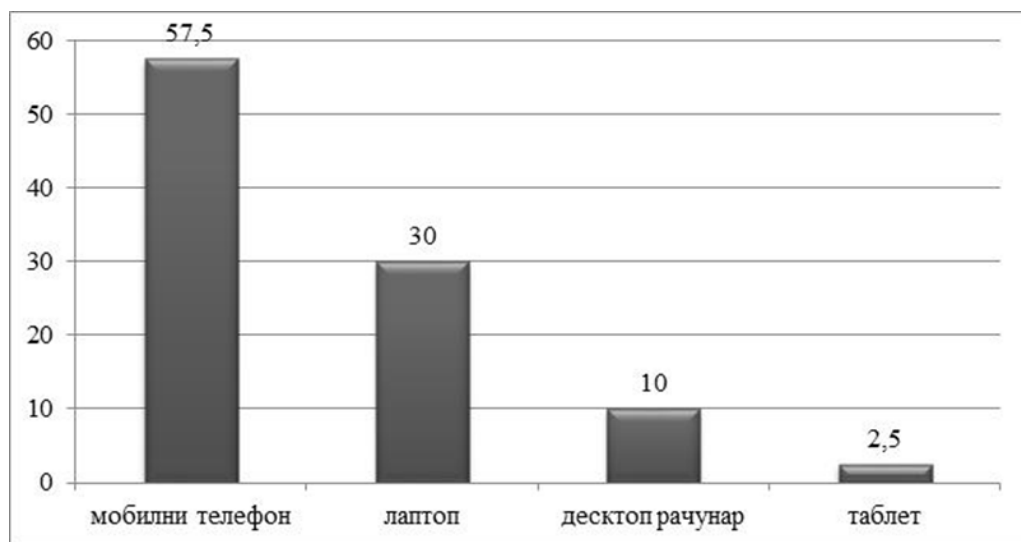

ГРАФИК 1: УРЕЂАЈ КОРИШЋЕН ЗА ПРАЋЕЊЕ ОНЛАЈН НАСТАВЕ ИЗ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА
[GRAPH 1: THE DEVICE USED FOR ATTENDING ONLINE ENGLISH CLASSES]

С обзиром на то да одвијање онлајн наставе пресудно зависи од савремених технолошких уређаја и квалитета интернет конекције, студенте и студенткиње смо питали да на скали од 1 (лоше) до 5 (одлично) процене техничке могућности за праћење онлајн наставе из енглеског језика, у погледу низа релевантних параметара: интернет конекције, квалитета уређаја помоћу кога су

пратили наставу, квалитета звука и слике, као и умешности коришћења платформе на којој се настава одржавала. Подаци су приказани на Графику 2.

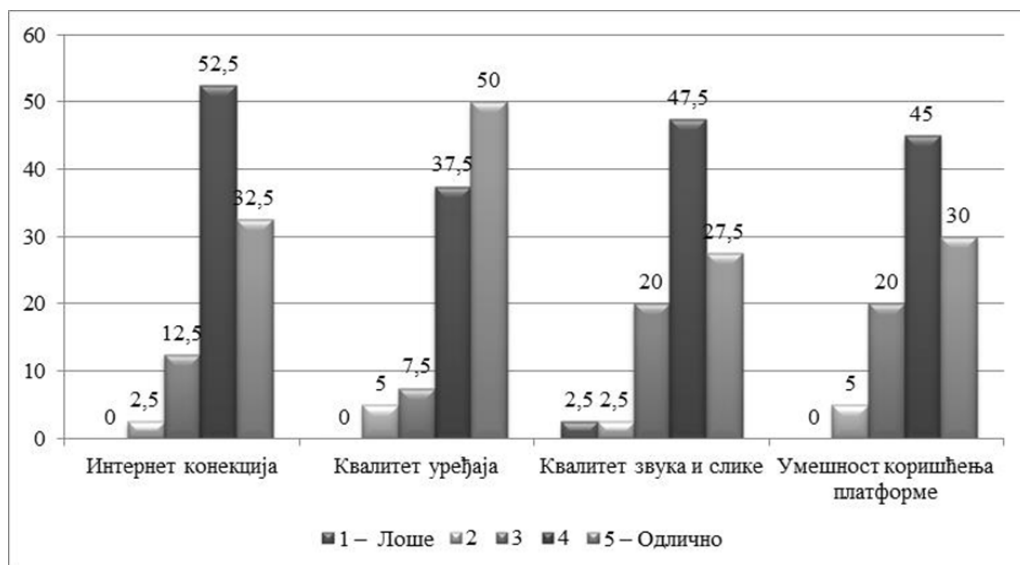

ГРАФИК 2: ПРОЦЕНА ТЕХНИЧКИХ МОГУЋНОСТИ ЗА ПРАЋЕЊЕ ОНЛАЈН НАСТАВЕ
 [GRAPH 2: THE EVALUATION OF TECHNICAL POSSIBILITIES FOR ATTENDING ONLINE CLASSES]

Сви анализирани аспекти оцењени су као врло добри или одлични. То највише важи за процену квалитета уређаја – сваки други испитани (50%) даје оцену 5 – и за квалитет интернет конекције (преко четири петине студената и студенткиња, 85%, даје оцене изнад 3). И квалитет звука и слике, као и умешност коришћења платформе као веома добрим или одличним оцењује три четвртине студената. У погледу техничких аспеката онлајн наставе за велику већину испитаних студената није било никаквих проблема. Само један испитаник дао је оцену 1, тј. лоше, за само један од посматраних случаја (конкретно, за оцену квалитета звука и слике). Ово је важан податак јер указује на то да готово да нема (или макар за највећи број испитаних студената нема) препрека техничке природе да се онлајн настава прати без проблема. Ипак, корелација задовољства онлајн наставом и анализираних техничких предуслова није значајна с обзиром на квалитет уређаја или умешност коришћења, али јесте за квалитет звука и слике ($\rho = ,50, p < ,001$) и квалитет интернет конекције

($\rho = ,37, p < ,05$); задовољнији онлајн наставом били су они с вишим квалитетом техничких перформанси коришћених уређаја. Другим речима, позитиван утисак о онлајн настави „кваре“ технички проблеми.

Квалитет праћења онлајн наставе зависи не само од техничких уређаја већ и од умешности њиховог коришћења. Упитани да процене сопствене дигиталне вештине на скали од 1 (лоше) до 10 (одлично), већина студената (70%) своје вештине процењује као високе, у распону од 7 до 10 ($M = 7,23, SD = 2,14$) (График 3). Ако имамо у виду да би скорови на скали који су испод 5 указивали на лоше дигиталне вештине, веома мали проценат (7,5%) студената о својим дигиталним вештинама мисли у лошим терминима.

Налази о релативно високим нивоима оцењених дигиталних вештина чест су резултат истраживања на деци и младима у нашој средини (нпр. Kuzmanović i dr., 2019). Важнији, међутим, од генералне оцене свакако је однос дигиталних вештина са неким од анализираних аспеката онлајн наставе које смо приказали у Графику 2, пре свега, са оценом умешности коришћења платформе. Резултати указују на то да постоји статистички значајна и то позитивна веза између оцене дигиталних вештина и умешности коришћења платформе, $\rho = ,54, p < ,001$. Они који себе оцењују дигитално вештијим, и своје вештине коришћења платформе за онлајн наставу оцењују бољим.

Овај податак је веома важан јер нам указује на то да су онлајн наставу отежано пратили они са нижим нивоима дигиталне писмености. Будући да је већина испитаника своје дигиталне вештине проценила (веома) позитивно, за велику већину њих нема препрека у погледу дигиталних компетенција да се у онлајн настави на прави начин учествује. Ипак, мањина њих може бити у непривилегованом положају, што је од посебне важности имајући у виду да се ради о „предусловима“ од којих настава у класичном смислу најчешће ни на који начин не зависи.

КОНТЕКСТУАЛНИ И ПСИХОЛОШКИ ФАКТОРИ ПРАЋЕЊА ОНЛАЈН НАСТАВЕ

Битне факторе квалитета праћења онлајн наставе представљају и неки општији контекстуални, па и психолошки фактори, који су од посебне важности у ванредним околностима епидемије ковида 19 у којима се онлајн настава одвијала. Праћење онлајн наставе у оваквим околностима подразумевало је, с једне стране, поседовање техничких предуслова и дигиталних вештина, а с друге и

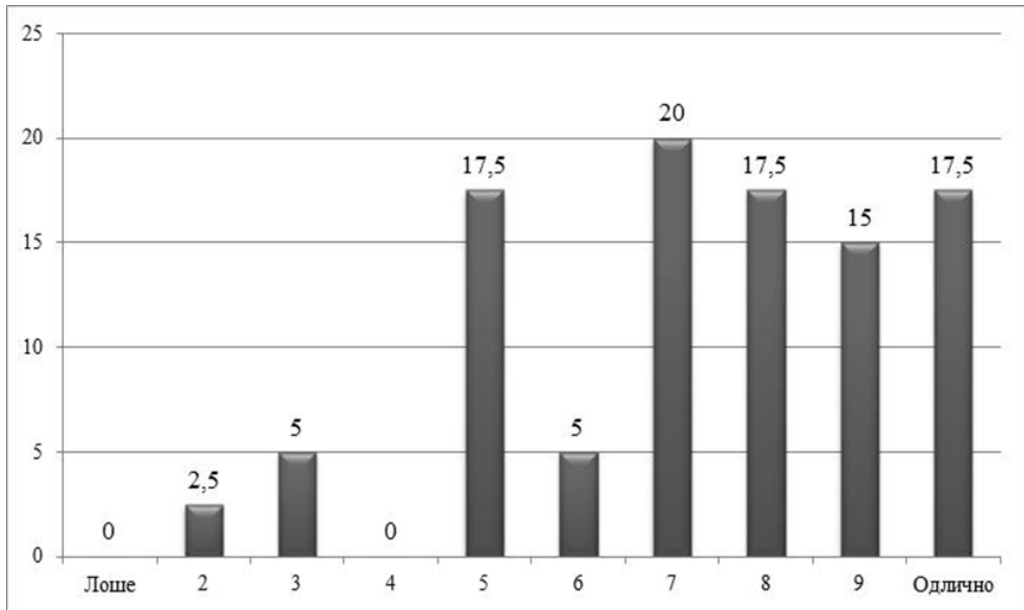

ГРАФИК 3: ПРОЦЕНА СОПСТВЕНИХ ДИГИТАЛНИХ ВЕШТИНА
 [GRAPH 3: THE SELF-EVALUATION OF STUDENTS' DIGITAL SKILLS]

неке базичније предуслове, као што су ресурси друге врсте (нпр. факултетска библиотека), могућност да се у физичком простору у коме се настава прати обезбеде адекватни услови (физичко издавањање и осамљивање, без ометања од стране укућана и других људи) и, најзад, емотивни капацитети особе да се носи са ванредним и изражено стресним околностима. Предуслови овог типа представљају не само факторе од којих квалитет наставног процеса директно зависи већ и факторе по којима се студенти/киње међусобно разликују, што у праћење онлајн наставе уноси нове изворе варијације, и чини је другачијом од класичне наставе која се одвија уживо, у реалном времену, у учионици.

Имајући то у виду, студенте/киње смо питали у којој мери су на праћење онлајн наставе утицали окружење у коме су пратили/е онлајн наставу енглеског језика (простор у коме су се налазили/е, присуство других људи у просторији) и време/термин у коме су пратили/е онлајн наставу енглеског језика, недостатак других ресурса за учење који су физички доступни на факултету (библиотека, читаоница и сл.), али и емотивно стање узроковано вестима о епидемији ковида 19. Подаци су приказани у Графику 4.

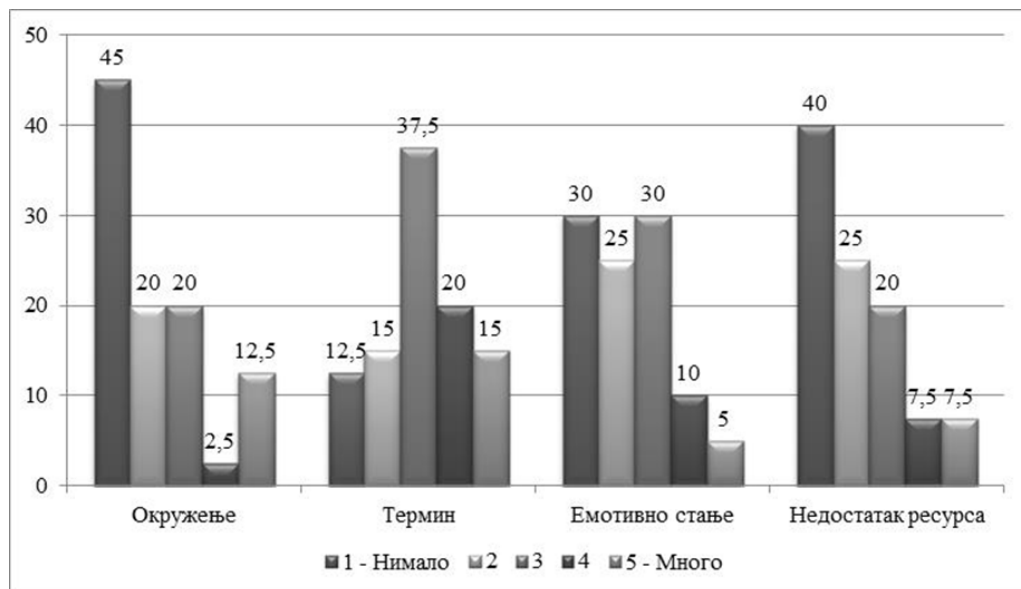

ГРАФИК 4: УТИЦАЈ РАЗЛИЧИТИХ ФАКТОРА НА ПРАЋЕЊЕ ОНЛАЈН НАСТАВЕ
 [GRAPH 4: THE IMPACT OF DIFFERENT FACTORS ON ATTENDING ONLINE CLASSES]

По мишљењу самих студената и студенткиња, најмањи утицај на праћење онлајн наставе имали су услови у физичком окружењу и недостатак ресурса попут литературе и/или читаонице. Две трећине испитаних за ова два фактора каже да су имали мало или нимало утицаја на праћење наставе. Нешто битнијим фактором оцењен је термин одржавања наставе. Предоминантна је оцена о осредњем утицају (37,5%), док трећина испитаних даје оцене 4 и 5 (35%). Емотивно стање, најзад, није фактор чији се утицај оцењује превише израженим; 15% студената даје оцене изнад 3, али преко половине њих (55%) даје оцене 1 или 2, које указују на то да је утицај минималан или да не постоји за већину.

Уколико бисмо упоредили просечне вредности добијене на скалама које су пратиле питања, сами студенти процењују да су на праћење онлајн наставе најмање утицали физички услови у којима су је пратили ($M = 2,18$, $SD = 1,73$), као и одсуство библиотеке и читаонице ($M = 2,18$, $SD = 1,25$), потом емотивно стање ($M = 2,35$, $SD = 1,16$), док је најрелевантнији фактор термин одржавања наставе ($M = 3,10$, $SD = 1,21$). На ово су вероватно утицале неке друге општије околности, попут чињенице да се настава одвијала онда када би се и иначе одвијала, док је у измењеним околностима студентима можда више одговарала другачија временска ор-

ганизација (нпр. за време полицијског часа док је он био на снази, тј. у вечерњим терминима). Просечне вредности заправо указују на то да су готово сви наведени фактори оцењени као мало утицајни, а о томе додатно сведочи и податак да повезаност ниједног од ова четири фактора са задовољством онлајн наставом није била статистички значајна.

Напоследку, од студената је, као што смо то у опису упитника већ нагласили, тражено да искажу степен слагања са неколико тврдњи о онлајн настави, праћених петостепеним скалама од 1 (не слажем се) до 5 (потпуно се слажем). Ради веће прегледности податка, одговоре смо сажели у три категорије: не слажем се (вредности 1 и 2 на скали), неодлучан/на (3) и слажем се (4 и 5). Подаци су приказани у Графику 5.

Дистрибуција одговора испитаника/ца указује на преовлађујуће позитивну оцену практично свих анализираних аспеката онлајн наставе. Све позитивно формулисана тврдње прихваћене су апсолутно или релативно већински, а једину негативно формулисану тврдњу одбацује већина испитаних. Највећа сагласност међу студентима постоји у погледу оцене да с обзиром на стечено знање нису ни у ком смислу били ускраћени; три четвртине њих (73%) сматра да су стекли исто знање као и на класичним часовима. У том контексту, сваки други студент (50%) заправо сматра да између онлајн и класичне наставе енглеског језика нема никакве разлике, а нешто мање од половине, њих 43%, не слаже се са гледиштем да је настава путем интернета мање интерактивна.

Да је доступност наставника током онлајн наставе већа сматра 40% испитаних, а једнак број студената мотивисаност за учешће у ситуацији онлајн наставе оцењује израженијом него у класичној настави (43%). Ово је охрабрујући налаз, мада донекле у нескладу са само трећином студената/киња (35%) који изјављују да су били више укључени у саму наставу (то је, додуше, и даље већинско гледиште). Слично, велика већина од три четвртине испитаних (73%) олакшавајућом околношћу сматра могућност пасивног праћења наставе (без укључивања камере). Тај налаз могли бисмо разумети као назнаку да се онлајн настава позитивно оцењује управо зато што омогућава да се заузме мање активна и неинволвирана улога у наставном процесу.

Додатне анализе показују да су задовољнији онлајн наставом они студенти/киње који/е се више слажу са оценом да је стечено знање једнако ($\rho = ,36, p < ,05$), да је наставник доступнији

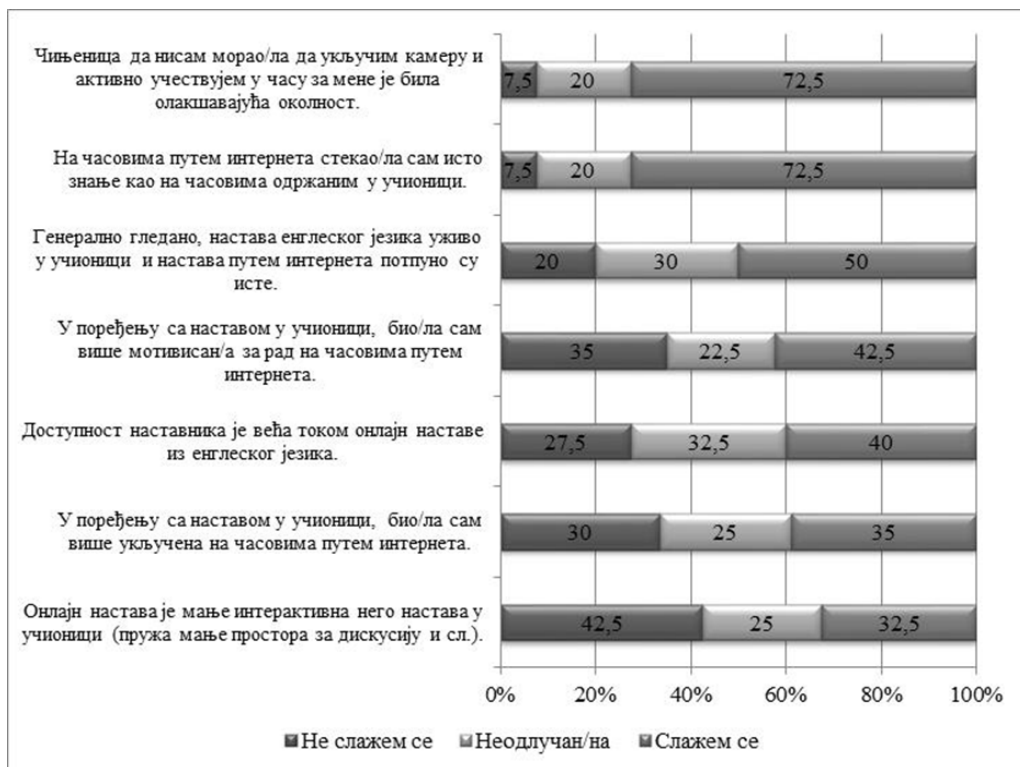

ГРАФИК 5: ПРОЦЕНА РАЗЛИЧИТИХ АСПЕКТА ОНЛАЈН НАСТАВЕ
 [GRAPH 5: THE EVALUATION OF DIFFERENT ASPECTS OF ONLINE CLASSES]

($\rho = ,31, p < ,05$), а настава интерактивнија ($\rho = -,38, p < ,05$). Другим речима, задовољство студената онлајн наставом блиско је повезано са схватањем да се онлајн наставом ништа не губи у погледу знања, начина рада или односа са наставником.

КВАЛИТАТИВНЕ ОЦЕНЕ ДОБРИХ И ЛОШИХ СТРАНА ОНЛАЈН НАСТАВЕ

Поред преобладајућих нумеричких оцена које су студенти и студенткиње давали на низу приказаних питања, од њих смо тражили и да у слободној форми, својим речима наведу шта је то што виде као главну добру, односно лошу страну онлајн наставе. То је била и додатна прилика за испитанике/це да укажу и на неки аспект онлајн наставе који сматрају битним, а који упитником није био покривен. Могућност да одговоре на ово питање искористили су готово сви студенти и студенткиње; добру страну није навело троје, а лошу четворо, од укупно 40 испитаних. Поје-

диначни одговори класификовани су у индуктивно формулисане категорије које обједињавају садржински сродне одговоре; у наставку ћемо их илустровати примерима конкретних одговора.

ГЛАВНА ДОБРА СТРАНА ОНЛАЈН НАСТАВЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Највећи број студената је као главну добру страну онлајн наставе навео „простор“ у коме се настава одвија, тј. чињеницу да су часове могли да прате од куће и да нису морали да долазе на факултет, чиме су уштедели на времену. То за неке студенте подразумева да наставу могу и да „напусте када желе“, као и да „раде било шта иза камере (једу, пију, одмарају)“. Ове карактеристике као добру страну онлајн наставе наводи половина оних који дају одговор на ово питање (20 испитаних, 50%) и уједно је најбројнија категорија одговора.

Остали одговори јављају се са мањом учесталошћу и укључују неколико тема. Једна група студената истакла је и разлоге у вези са *олакшаном комуникацијом на часу језика* („можда лакша комуникација, јер се многи стиде или имају мањак самопоуздања када треба да се јаве на класичној настави“, „главна добра страна онлајн наставе, по мом мишљењу, јесте то што су сви комуникативнији, сви су укључени у рад и брже завршимо дату лекцију“). Такође, издвајају се и разлози у вези са *атмосфером која се ствара на онлајн часовима*, а која по студентима носи са собом мањак треме и анксиозности (нпр. „мања трема и напетост око одговарања на питања“, „часови енглеског језика преко онлајн платформи мање су напети, атмосфера је много опуштенија“), као и могућност повлачења због недостатка самопоуздања („мање сам активан а то ми одговара због слабог знања енглеског језика“). *Друшачији однос са наставником* („утисак да професор предаје само мени, нема гужве“, „честа комуникација са професорком и заједничко залагање за курс, што доприноси већем интересовању студената за учење“) додатна је група одговора коју је било могуће идентификовати.

ГЛАВНИ НЕДОСТАТАК ОНЛАЈН НАСТАВЕ ЕНГЛЕСКОГ ЈЕЗИКА

Потпуно у складу са генерално позитивним односом студената према онлајн настави енглеског језика је и податак да велики број испитаних није навео ниједан њен недостатак. Сваки четврти испитаник/ца (20%) даје одговор овог типа.

Од оних који су навели недостатке (22 студента), највећи број (36%) има замерке *техничке природе* који се односе на лошу интернет везу и са њом повезане прекиде звука и слике („ретки прекиди слике и звука због лошије интернет конекције“, „лош интернет“). Један број испитаника/ца истакао је *немогућности директној, усменој комуникацији са наставником* у учионици: „Лакше је објаснити неке ствари које нису јасне у учионици него путем онлајн наставе и комотније се осећам када сам лице у лице са професорком“, као и *мањак дискусије и интерактивности* („нема сукоба мишљења између студената током неке дискусије“, „немогућност рада по групама, лакше конверзације“). С најмањом учесталашћу јављају се замерке на *дужину часа* („краће времена проведено на предавању“), као и *однос самих студената* према овом виду наставе; поједини су „злоупотребили“ могућност да не буду укључени у наставу („нису сви студенти укључени и озбиљни за рад“).

ЗАКЉУЧНА
РАЗМА-
ТРАЊА

Истраживање описано у раду омогућило нам је да сагледамо искуства једне групе студената у вези са онлајн наставом енглеског језика током епидемије ковида 19 у Србији. На основу изложених налаза, можемо закључити да је мотивисаност студената/киња за онлајн наставу била веома висока – 85% њих навело је да је пратило све или готово све онлајн часове енглеског језика што указује на то да су их схватили/е једнако озбиљно као и редовне часове. Оно што су истакли као главну добру страну у погледу онлајн часова јесте чињеница да нису морали да долазе на факултет, тј. да су наставу могли да прате из простора који им највише одговара, као и да су могли да преузму мање активну улогу тако што ће искључити камеру и/или микрофон, чиме су умањивали евентуалну анксиозност и трему присутну на часу енглеског језика, што је пандан за неактивност током наставе у учионици. Све то утиче на чињеницу да је став већине испитаних студената/киња да наставу треба одржавати у виду „хибридних“ курсева, тј. да она треба да буде комбинација физичке наставе у учионици и часова путем интернета.

Резултати указују и на поједине проблеме са којима су се студенти/киње суочавали/е у вези са онлајн наставом. Оно што је у том смислу најважнији закључак јесте да су као проблеми најчешће идентификовани квалитет интернет везе или уређаја неопходног за праћење овог вида наставе. Већ смо видели да је квалитет ових техничких предуслова значајно повезан и са задовољ-

ством самом онлајн наставом. Ако томе додамо и значај који дигитална писменост студената/киња има за умешност коришћења платформе, јасно је, најпре, да велику улогу у читавом наставном процесу имају елементи који су практично изван контроле и могућности утицаја самог наставника. Додатно, као што смо раније већ истакли, овај налаз има важне импликације, јер указује на то да нису сви студенти у истом положају у погледу онлајн наставе, и да се може говорити о некој врсти дигиталног јаза у могућностима праћења онлајн наставе.

Налази до којих се дошло у овом истраживању су ограниченог домета; ради се о студентима једног од многих факултета са Београдског универзитета и о настави из једног од многих курсева, који су ови студенти/киње похађали/е. То је, међутим, само условно ограничење ове студије. Њен циљ није био да се налази у неком смислу генерализују нити да се идентификују фактори који би били од опште важности у контексту праћења онлајн наставе. Напротив, као што је раније наглашено, студија је имала за циљ експлорацију студентских искустава у једном сасвим специфичном тренутку током њиховог образовног процеса, и у околностима које нису редовне. До увођења ванредног стања у Србији услед епидемије ковида 19 употреба информационих технологија и даљинског учења у настави била је ствар избора. Међутим, у току епидемије, то је постала заправо једина могућност да се несметано настави са наставом. Због тога је свака поука до које се у овом кратком времену и на основу ограничених искустава током једног семестра може доћи од велике важности. Искуства ових студената свакако су упоредива са искуствима неких других студената/киња са неких других факултета. Поред тога, искуства стечена током ванредног стања, а која су прикупљена емпиријским путем, могу послужити у сврху унапређења при планирању будуће онлајн наставе.

Имајући у виду налазе истраживања, можемо понудити неколико таквих препорука. На пример, налаз да су студенти/киње наставу најчешће пратили/е путем мобилног телефона може да утиче на формат одржавања наставе, тј. на начин на који је могуће укључити студенте у активности и на типове задатака који им се задају на часу. Сходно томе, требало би се усмерити на осмишљавање различитих активности за учење и проверу обима и нивоа усвојеног градива чак и преко апликација које студенти свакодневно користе и које су им доступне на мобилном телефону, као што су *Viber* и *WhatsApp*. Пошто је један део испитаника на-

вео да су имали потешкоћа са интернет везом, требало би размотрити снимање предавања како би они студенти/киње који нису могли да се укључе уживо, имали могућност да накнадно погледају предавање. Додатне корекције односиле би се на прилагођавање термина одржавања онлајн наставе (што је лако изводљиво када се користе снимљена предавања), тј. на договор наставника и студената/киња у погледу термина, као и на чињеницу да је потребно предочити студентима/кињама да ће неадекватно понашање и ометање наставе бити санкционисано на адекватан начин, те да онлајн наставу схвате озбиљно.

Најзад, требало би се усмерити на осмишљавање активности које повећавају могућност међусобне комуникације студената/киња, а које би отвориле могућности за тимски рад иако студенти/киње нису физички присутни на истом месту. Иако се чини да је онлајн наставу теже прилагодити овом виду рада, сигурно је да се и ово може постићи коришћењем додатних платформи/апликација (нпр. *Trello* и *Google Drive* током израде заједничких пројеката). Треба имати у виду да истраживања показују да степен сарадње код студената/киња прве године како међусобно, тако и са наставницима, није толико висок као што је то случај код студената старијих година (Dumford & Miller, 2018, стр. 460), па је стога важно поставити реалистичне циљеве, водећи рачуна о томе да су могућности за међусобну сарадњу ограничене и/или пронаћи начине да се степен сарадње увећа.

С обзиром на то да је у нашој средини онлајн настава до појаве пандемије вируса корона била избор, а не стални вид наставе, сматрамо да велику пажњу треба посветити самој организацији наставе. Такође, студентима/кињама би требало објаснити да онлајн настава замењује наставу у учионици и да успех наставе, а и њихов успех касније при полагању испита, великим делом зависи и од њих, а не само од наставника. Ово пилот-истраживање стога може бити од помоћи наставницима који планирају да примене онлајн наставу, али и послужити као полазна основа за истраживања онлајн наставе на универзитетском нивоу уопште. Истраживање би свакако требало проширити и обухватити и искуства наставника других предмета, али и факултета различитих области.

ЛИТЕРАТУРА Ераковић, Б. и Лазовић, В. (2017). Предности и недостаци система за подршку учењу у конструктивистичком приступу настави превођења из

- перспективе студената: Мудл и Едмодо. *Насџава и васџиџање*, 66 (2), 259–272. <https://doi.org/10.5937/nasvas1702259e>
- Љубојевић, Д. (2010). Примена LMS Moodle-а у настави страних језика. *Иновације у насџави*, 23, 4, 115–125. Преузето са: <http://www.inovacijeunasvasi.rs/wp-content/uploads/arhiva/2010/Inovacije-04-10.pdf>
- Dumford, A. D. & Miller, A. L. (2018). Online learning in higher education: exploring advantages and disadvantages for engagement. *Journal of Computing in Higher Education*, 30 (3), 452–465. <https://doi.org/10.1007/s12528-018-9179-z>
- Ђорђевић, Д. & Stefanowicz-Kocoł, A. (2016). Students' perception of incorporating Moodle in an ESP context. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 46 (4), 117–139. <https://doi.org/10.5937/zrffp46-12229>
- Ђорђевић, Д. (2012). Учење на даљину – виртуелна садашњост. У: А. Вraneš, Лj. Marković (ur.), *Digitalizacija kulturne baštine, univerzitetski repozitorijumi i учење на даљину, Тематски зборник у 4 књиге, Књига 4: Учење на даљину и интерактивна настава* (153–162). Београд: Филолошки факултет.
- Grandon, E. E., Alshare, K., Kwun, O. (2005). Factors influencing student intention to adopt online classes: A cross-cultural study. *Journal of Computing Sciences in Colleges*, 20 (4), 46–56. Преузето са: <https://dl.acm.org/doi/10.5555/1047846.1047853>
- Holden, H. & Rada, R. (2011). Understanding the influence of perceived usability and technology self-efficacy on teachers' technology acceptance. *Journal of Research on Technology in Education*, 43 (4), 343–367. <https://doi.org/10.1080/15391523.2011.10782576>
- Hurt, N.E., Moss, G. S., Bradley, C. L., Larson, L. R., Lovelace, M. D., Prevost, L. B., Riley, N., Domizi, D., Camus, M. S. (2012). The Facebook Effect: College Students' Perceptions of Online Discussions in the Age of Social Networking. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 6 (2), 1–24. <https://doi.org/10.20429/ijstl.2012.060210>
- Jorge, C. M. H., Jorge, M. D. C. A., Gutiérrez, E. R., García, E. G., Díaz, M. B. (2003). Use of the ICTs and the Perception of E-learning among University Students: a Differential Perspective according to Gender and Degree Year Group. *Interactive educational multimedia: IEM*, 13–28. Преузето са: <https://core.ac.uk/download/pdf/39131027.pdf>
- Jurić, S., Marković, S., Lulić, J., Minić Aleksić, D., Mijatović, G. (2014). *Primena informaciono-komunikacionih tehnologija u nastavi*. Београд: Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja. Преузето са: <https://digitalnaucionica.edu.rs/wp-content/uploads/2018/10/Prirucnik-Primena-IKT-u-nastavi.pdf>
- Ko, S. & Rossen, S. (2017). *Teaching Online: A Practical Guide* (IV Edition). New York: Routledge.

- Kuzmanović, D., Pavlović, Z., Popadić, D., Milošević, T. (2019). *Internet and Digital Technology Use among Children and Youth in Serbia: EU Kids Online Survey Results, 2018*. Belgrade: Institute of Psychology, Faculty of Philosophy.
- Lazović, V. (2012). Blog kao moderna oglasna tabla u nastavi engleskog jezika. U: B. Radić-Bojanić (ur.), *Virtuelna interakcija i kolaboracija u nastavi engleskog jezika i književnosti*. Tematski zbornik radova (37–51). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Lee, K. W. (2000) Energizing the ESL/EFL classroom through Internet activities. *The Internet TESL Journal*, 6, 4. Преузето са: <http://iteslj.org/Articles/Lee-InternetActivities.html>
- Lorenzetti, J. P. (2004). For quality and cost effectiveness, build a hybrid program. *Distance Education Report*, 8 (21), 1–2. Преузето са: <http://jupiter.plymouth.edu/~akmcclellan/hybrid.pdf>
- Matijašević Obradović, J. & Joksić, I. (2014). Zastupljenost koncepata učenja na daljinu u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji. *Nastava i vaspitanje*, 63 (1), 145–158. Преузето са: <file:///D:/Svi%20Podaci/Korisnik/Downloads/niv-01-14.pdf>
- Miller, A. & Young-Jones, A. D. (2012). Academic integrity: Online classes compared to face-to-face classes. *Journal of Instructional Psychology*, 39 (3–4), 138–150.
- Park, S. Y. (2009). An analysis of the technology acceptance model in understanding university students' behavioral intention to use e-learning. *Journal of Educational Technology & Society*, 12 (3), 150–162.
- Platt, C. A., Raile, A. N. W., Yu, N. (2014). Virtually the same?: Student perceptions of the equivalence of online classes to face-to-face classes. *Journal of Online Learning and Teaching*, 10 (3), 489–503. Преузето са: https://jolt.merlot.org/vol10no3/Platt_0914.pdf
- Silaški, N. (2012). Mudl kao platforma za učenje engleskog jezika struke. U: B. Radić-Bojanić (ur.), *Virtuelna interakcija i kolaboracija u nastavi engleskog jezika i književnosti*. Tematski zbornik radova (69–84). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Tu, C. H. & McIsaac, M. (2002). The relationship of social presence and interaction in online classes. *The American Journal of Distance Education*, 16 (3), 131–150. https://doi.org/10.1207/S15389286AJDE1603_2
- Vujović Đermanović, D., Vujičić, D., Jovičić, A. (2015). Korišćenje društvenih mreža u učenju na daljinu. U: V. Katić (ur.), XXI Skup Trendovi razvoja: „Univerzitet u promenama...“ (1–4). Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka. Преузето са: http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2015/radovi/T4.1/T4.1-2.pdf
- White, C. (2006). Distance learning of foreign languages. *Language Teaching*, 39 (4), 247–264. <https://doi.org/10.1017/S0261444806003727>

DANIJELA D. ĐORĐEVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF AGRICULTURE

ZORAN M. PAVLOVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

TIJANA S. VESIĆ PAVLOVIĆ

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF MECHANICAL ENGINEERING

SUMMARY

STUDENTS' OPINIONS ON ONLINE CLASSES OF ENGLISH –
POSSIBILITIES AND LIMITATIONS

Online classes are not a brand-new concept in teaching languages. The use of Internet and different applications and platforms in everyday life all probably contributed to recognizing online classes as a convenient way for language teaching. There has been a plethora of research on online classes, their benefits and weaknesses, as well as on students' attitudes towards this type of learning. Since there are many benefits of integrating online materials into language teaching programmes, some language practitioners are eager to use these regularly, whereas some still hesitate and use this type of teaching rarely or not at all.

However, the year 2020 forced all university teachers to conduct online classes due to the COVID-19 pandemic, since it was impossible to conduct face-to-face instruction in classroom setting. This opened up new possibilities, but brought about various problems as well. Having all this in mind, this paper aims to show how university students perceived the online classes of English during the declared national state of emergency in Serbia. These particular students attended online English classes at the Faculty of Agriculture, University of Belgrade, in the spring semester of 2020. An extensive, online questionnaire designed for the purposes of the study was used to examine students' opinions on various aspects of online classes, their assessment of important technical, contextual, and psychological factors in the process, as well as their motivation to participate in online classes. The results of the analysis show that the respondents were highly motivated for this type of English language classes. They predominantly positively assessed practically all analyzed aspects of online classes, including the observed equivalence of knowledge acquired in face-to-face and online classes, as well as the equal interactivity of both types of classes. The level of self-assessed digital

literacy of respondents was fairly high, which must have helped students to a great extent in successively attending the classes. As for the main advantage of online classes, most respondents stated that they were able to attend classes from home, which saved their time and facilitated communication. They also liked the atmosphere in online language classes. The most commonly stated disadvantage of this type of classes is poor internet connection, followed by the related interruptions of sound and video. The dominant attitude of the respondents was that English classes at the university should be conducted as hybrid courses, which implies that they should be a combination of face-to-face teaching and online classes.

Although small-scale, the findings of this pilot research can help pinpoint the weaknesses of online classes, as well as offer useful suggestions aimed at improving them in the future. For instance, since students mostly use their mobile phones to attend online classes, it would be convenient for the class activities to be accessible and manageable through different social media apps. Still, it may be argued that the findings are limited in scope since the study was conducted on the sample of students of only one faculty of the University of Belgrade; additionally, it explored the experience with only one online course these students attended. Therefore, the research may be expanded by exploring the potential of online classes in different subject courses, as well as at other faculties.

KEYWORDS: online classes; English language teaching; COVID-19 pandemic; student experiences.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИСТОРИЈА

МИРОСЛАВ Д. ПЕШИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ИСТОРИЈУ

СТРАНАЧКЕ БОРБЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1884. ДО 1887. ГОДИНЕ

САЖЕТАК. Рад се бави анализом страначког живота у Краљевини Србији од 1884. до 1887. године. После гушења Тимочке буне у условима напете политичке ситуације наступила је двогодишња апсолутистичка владавина краља Милана, и поред постојања уставног поретка. Влада Николе Христића је фебруара 1884. године спровела изборе на којима су без икаквог отпора опозиције већину освојили напредњаци. Као бирократи старог кова, Христићу се није свидела мисао да власт мора да дели са напредњацима који су имали скупштинску већину. У том разлазу између напредњачке скупштинске већине и Христићеве владе, краљ Милан је подржао напредњаке и мандат за састав нове владе поверио истакнутом прваку Напредне странке Милутину Гарашанину. Изменама и допунама постојећих прописа о штампи, о општинама, о удружењима и зборовима, Гарашанинова влада је намеравала да учврсти ауторитет државне власти. Неуспешно вођен рат против Бугара утицао је на краља Милана да одустане од личног режима и да унутрашњо-политичке прилике у земљи почне реалније да сагледава. Тражећи излаз из политичке кризе која је наступила после српско-бугарског рата, краљ Милан је покушао да преко Пере Тодоровића наговори радикале на споразум са напредњацима, али су га они одбили. Тако је уместо радикалско-напредњачког потписан априла 1886. године радикалско-либералан споразум. Почетком јуна 1887. године образована је либерално-радикална влада – прва коалициона влада у политичкој историји Србије.

¹ miroslavpesic1981@gmail.com

Рад је примљен 10. априла 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

Кључне речи: радикали; напредњаци; Милутин Гарашанин; Влада; Народна скупштина.

После септембарских избора 1883. године на којима су убедљиво победили радикали, напредњачка влада Милана Пироћанца је поднела оставку, а нову владу је образовао стари пензионисани политичар Никола Христић (Казимировић, 1990, стр. 418–419). Ова влада је трајала веома кратко (3. октобар 1883 – 19. фебруар 1884). Христић је намеравао да у земљи успостави једнопартијски систем. За време његове владе на скупштинским изборима од фебруара 1884. године напредњаци су освојили највећи број посланичких места, док је либералима и радикалима припало десетак мандата, јер нису хтели да истичу своје изборне листе. По Христићевом налогу полиција се мешала у изборни процес, отворено радећи против радикала и либерала. Среским начелницима било је наложено да користе сва средства у борби против опозиције. Тако је, на пример, после победе радикала Марка Петровића из Бранковине у ваљевском срезу било наређено среском начелнику да поништи његов избор и изабере другог посланика, што је на крају и учињено (Застава, бр. 22, 8/20. фебруар 1884). Христићеви министри нису били одушевљени чињеницом да су напредњаци освојили највећи број мандата, јер су хтели да изабрани посланици не припадају ниједној политичкој партији, тј. да буду зависни од Владе. У борби против радикала, краљ Милан се вратио својим „саборцима“ – напредњацима и мандат за састав нове владе поверио Милутину Гарашанину (Јанковић, 1997, стр. 284–285). Милан Пироћанац наводи да је краљ Милан на једној од седница Владе упитао Николу Христића какав ће став његова влада заузети према Напредној странци, тј. према бившим напредњачким министрима, на шта му је Христић одговорио „да он не жели да се министарству даде боја напредњачке партије, да ће он гледати да ради са свима скупштинарима с којима ће се моћи радити“ (Крстић, 2007, стр. 141). Поред места председника Владе, Гарашанин је узео и министарство иностраних дела, док је од страначких првака у Владу ушао само Стојан Новаковић као министар унутрашњих дела (Љушић, 2005, стр. 148). Народна скупштина изабрана на фебруарским изборима састала се у Нишу 18. маја 1884. године. У престоној беседи којом је отворена Скупштина у Нишу се између осталог истиче да

је Србија у последњих неколико година доста напредовала у политичком и економском погледу и да је успела да превазиђе патријархално уређење државе. Да би се успоставило нормално функционисање политичког живота у земљи неопходно је извршити одређене промене у закону о штампи и у закону о удружењима и зборовима „јер се само тако може поменути установа сачувати постојан, непрекидан и по државу користан развитак“. На престону беседу, Скупштина је одговорила адресом у којој је истакнуто да се Народно представништво водећи првенствено рачуна о будућности српског народа неће устезати од доношења нових закона „којим се има ујемчити здрав развитак“. Даље се у адреси која је обична парафраза беседе осуђује тимочка буна која је требало „да поништи политичке тековине, које су Обреновићи са српским народом крвавом муком стекли“ (Српске новине, др. 105, 11/23. мај, др. 109, 16/28. мај 1884). По свему судећи, рестриктивним законима требало је онемогућити радикале да поново изазову нереде „који би се на крају изродили у буну“ (Раденић, 1988, стр. 754).

Народна скупштина је 23. јуна 1884. године усвојила неколико закона од којих треба поменути: Закон о штампи, Закон о зборовима и удружењима, Закон о општинама и Закон о жандармерији (Јовановић, 1927, стр. 209–213). У новом закону о штампи знатно су пооштрене казне за оне који би вређали владара или његову породицу, позивали на државни удар, заговарали ширење комунизма и нихилизма и нису поштовали „уредбе и законите наредбе власти“. У таквој ситуацији власт је имала право да забрани такве новине. За штампарске кривице су одговарали писац, одговорни уредник, штампар, као и онај који продаје новине ако није био познат писац, уредник и штампар. У члану 10а била је предвиђена новчана казна од 1.000 динара или затворска казна од једне године за оне које би издавали забрањене листове. Члан 11 је предвидео да се најмања казна која је по старом закону износила од 50 до 200 динара повећа на 600 до 1.000 динара (АС, НС, ф2-28/83, Пешић, 2017, стр. 174). Малобројна опозиција била је ућуткана и готово да се није чула. Многим опозиционим посланицима је одузет мандат. Тако су, на пример, Велизару Кундовићу, Колету Рашићу, Миленку Кнежевићу одузети мандати, док је Арса Дреновац поднео оставку, а Сима Несторовић није дошао на скупштинско заседање. Посланику из Милановца Максиму Сретеновићу који је за скупштинском говорницом изјавио да су избори спроведени под притиском полиције, председник Скупштине

Милан Кујунџић је одузео реч, док је Владин посланик Вељко Јаковљевић захтевао да се казни (Крстић, 2007, стр. 157). Међу радикалским посланицима посебно се истицао прота Милан Ђурић из Ужица, док су му на изненађење напредњачке Скупштине извесну подршку давали Сима Милошевић из Бајине Баште, Михаило Смиљанић из Чајетине, Новак Милошевић из Косјерића и Петар Стевановић из Ивањице (Игњић, 2005, стр. 97–98).

Новим законом о удружењима и зборовима било је прописано да политичка удружења, тј. странке не могу оснивати пододборе или филијале широм земље. Зборови су могли да се одржавају само у затвореном простору, док се за одржавање збора на отвореном тражило одобрење власти (чл. 32). На јавне скупове политичких странака надлежна власт је имала право да пошаље изасланике који су могли да их распусте у случају да су сазвани супротно овом закону (чл. 42). По свему судећи, оснивање нових политичких странака било је онемогућено, јер се власт бојала од оснивања нове политичке странке која би попут радикалне веома брзо створила страначку инфраструктуру широм земље (АС, НС, ф2-29/83; Јовановић, 1927, стр. 210; Пешић, 2017, стр. 175). Дакле, циљ новог закона о зборовима и удружењима састојао се у спречавању било какве предизборне агитације које би биле налик на оне које су раније организовали радикали. Владајући режим то није ни крио. На примедбе радикалског посланика прота Милана Ђурића, Гарашанин је одговорио „да се ишло на то, да мутење и изопачавање ствари престане, а не да га и даље користе они који хоће да муте, који су мутили и који могу да муте“. Измењена и допуна општинског закона напредњаци су намеравали да од радикала одузму општине и ставе их под своју контролу. Сужавање општинске самосталности се најбоље огледа у оним одредбама закона које су се односиле на мешање централних органа власти у општинске послове. Државна власт је могла да смењени председника општине и да на његово место именује другог. То је у ствари и била намера владајућег режима да уместо радикалских председника општина постави напредњачке. По свему судећи, Гарашанинова влада је овим законом желела да успостави потпуни полицијски надзор над општинама. Закон о жандармерији знатно је ојачао полицијске снаге у земљи, а жандармерија као саставни део војске сталног кадра се делила на пешадијску и коњичку. Потребу за усвајањем овог закона Влада је правдала намером да се потпуније обезбеди лична и имовинска

сигурност грађана, као и да се „осигура ауторитет државних власти“ (Стојичић, 1980, стр. 195–197).

Поред тога што је донела неколико антидемократских закона, напредњачка влада се у великој мери служила шпијунирањем политичких неистомишљеника. Систем шпијунирања није изумео Милутин Гарашанин, јер се њиме пре тога служио и Јован Ристић. У полемици између њих двојице, Ристић је тврдио следеће:

„да је Гарашанин завео систем опасног шпионства у великом стилу и да је он био први и једини министар у Србији који је држао шпионске књиге, у које је завођена свака реч, која се могла употребити или измамити од политичких противника. Сама спољашност ових колосалних, тврдо увезаних књига, открива важност која се полагала на ову неморалну радњу вршену за седам година владавине Гарашанинове у приликама сасвим нормалним. Није потребно ни да додајемо да су већином клевете и интриге пунили ове значајне споменика владавине Гарашанинове.“ (Јанковић, 1997, стр. 286)

Неуспешно вођен рат против Бугара 1885. негативно је утицао на политичке прилике у земљи. Пошто је у великој мери био одговоран за изгубљени рат, краљ Милан се нашао у опасној кризи (Рајић, 2009, стр. 53). Пораз у рату представљао је почетак краја напредњачке владе Милутина Гарашанина и краља Милана Обреновића. Гарашанин наводи да се краљ после пада Пирота налазио у веома тешком психичком стању. „Само пуши, плаче и праска [...] Изгубио се, да га човек не може познати“ (Петровић, 2009, стр. 39). Сличне податке о поремећеном менталном здрављу краља Милана доноси у својим Мемоарима и Тодор Стефановић Виловски. Он наводи да је краљ Милан тих дана док су се водиле борбе око Пирота био „расејан, снужен, блед у лицу, неиспаван“ (Виловски, 2010, стр. 121). Тешке политичке прилике утицале су на зближавање љутих политичких противника, вођу либерала Јована Ристића и шефа Напредне странке Милана Пироћанаца. Они су се споразумели да заједнички раде на побољшању политичких прилика у земљи. „Обећали смо један другом да ћемо се споразумевати и заједнички радити, а говорити у једном истом духу ако би нас краљ позвао да чује наше мишљење. И Ристић и ја мислимо да се политични људи морају ставити данас, не на земљишту страначких програма, него на оно много пространије земљиште које су опасности земље створиле и да се сви, без разлике, посвете политици“ (Пироћанац, 2004, стр. 193).

Краљица Наталија је преузела иницијативу за решавање политичке кризе у земљи. Позвала је на консултације у двор водеће

људе Напредне и Либералне странке. У двор су позвани челници Напредне и Либералне странке. До састанка челних људи Либералне и Напредне странке (Милан Пироћанац, Радивоје Милојковић, Стојан Новаковић и Јован Ристић) дошло је 23. децембра 1885. године. Краљ Милан, који се налазио у Нишу, послао је Милутина Гарашанина на састанак у Београд. Следећег дана дошло је до састанка поменутих политичара са краљицом Наталијом. Гарашанин је на почетку састанка напоменуо да му је краљ наредио да присутне упозна са ситуацијом на терену и да затражи њихово мишљење „о томе што би се имало даље у оваквим приликама радити“. За неуспешно вођен рат, Гарашанин је окривио министра војног Јована Петровића за кога је рекао да је „нехатан и несмислен“ и да сумња у његову здраву памет. „Војска се је добро борила“ (Пироћанац, 2004, стр. 207). Гарашанин је присутним политичарима поставио три питања: Какву политику Србија треба да води у „садашњој балканској кризи“, да ли треба да промени унутрашњу политику и да ли краљ треба да абдицира? (Новаковић, 2007, стр. 180; Пешић, 2017, стр. 178). Опозициони политичари су 26. децембра писмено одговорили на питања које им је краљ поставио. По свему судећи, највише се дискутовало о трећем питању, тј. о абдикацији краља Милана. Радивоје Милојковић је напоменуо да се на ово питање не треба давати писмени одговор. У даљем излагању, Милојковић је истакао следеће:

„Ја не дајем, тапију од главе; ја не знам шта би се могло чинити с таквим потписаним одговором. Не бежим од одговора. Хоћу да говорим и о томе. Али о таквом се питању може говорити само усмено, очи у очи. Ми то сад да кажемо као одговор на треће питање, па краљ нек заповеда кад му је угодно дати нам прилику за тај разговор.“ (Новаковић, 2007, стр. 181)

Рат се може наставити само у случају да Бугари затраже део српске територије или новчану одштету. У унутрашњој политици предлагали су промену Устава у слободоумнијем духу. Спољну политику би требало променити у правцу веће сарадње са Русијом. На треће питање да ли краљ треба да абдицира опозициони политичари нису одговорили „ради огромних последица и ванредне озбиљности таквога питања“. По свему судећи, одговор је изостао због страха од непредвидљиве реакције краља Милана (Новаковић, 2007, стр. 182–186). Милан Пироћанац је у разговору са Миланом Милићевићем признао да просто нису смели на ово питање да одговоре, јер су мислили „да је све то само замка“. Поручили су краљу Милану „да је сам најнадлежни-

ји да да одговор на то питање“ (АСАНУ, бр. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, књ. XIII, 1972). Почетком јануара 1886. године шеф напредњака Милан Пироћанац је сазвао страначку конференцију. Састанку су присуствовали: Милан Пироћанац, Стојан Новаковић, Милан Кујунџић, Димитрије Радовић, Никола Ђорђевић, Милош Глишић, Коста Здравковић, Урош Кнежевић, Тома Стајић, Лазар Петровић, Петар Траћ, Јанаћко Констандиновић, Алекса Фотић, Ђорђе Ђорђевић и Никола Крупезевић. Страначки прваци су одбили предлог шефа странке да Напредна странка уђе у савез са Либералном. Неки чланови Главног одбора, Милан Кујунџић, Милош Глишић и Коста Здравковић, залагали су се за савез са Радикалном странком и били су изричито против савеза са либералима. Тако је, на пример, Милан Кујунџић рекао да напредњаци немају никакву будућност у савезу са либералима „јер немамо никакве изгледе да останемо у влади јер краљ неће либерале никако ни саме, ни у савезу са другима, да позове на владу“ (Пироћанац, 2004, стр. 234-235). После неуспелих преговора страначких првака, краљица Наталија је саветовала Гарашанина да се окрене радикалима и да амнестира све радикале који су се налазили у затвору. Гарашанин је прихватио ову идеју и потрудио се да је и краљ прихвати. Краљица Наталија у својим *Мемоарима* наводи да је ову идеју краљ прихватио са великим задовољством, а касније је критиковао кад је сазнао да ју је он предложила. „Пре би се одрекао уласка у рај него што би у њега ушао с мојом помоћи“ (Обреновић, 2006, стр. 179).

Краљ Милан је све више почео да размишља о евентуалном споразуму између напредњака и радикала, како би задржао на власти до краја оданог Милутина Гарашанина. „Краљ Милан је налазио да прошлост треба предати забораву и радити искрено и поштено, према приликама и стварним потребама“ (Тодоровић, 1997, стр. 252). Између Пера Тодоровића који се налазио на одслужењу затворске казне због Тимочке буне и краља Милана постигнут је споразум да Тодоровић утиче на радикалске прваке да прихвате савез са напредњацима, а заузврат је владар обећао ослобођење ухапшених првака Народне радикалне странке. У склопу припрема за одржавање страначке конференције која је требало да се одржи у Нишу фебруара 1886. године, Пера Тодоровић је послао писмо краљу Милану у којем му је доставио списак најистакнутијих радикала које је требало позвати.² Предложио је

² Ради се о следећим првацима: Пера Максимовић, адвокат из Смедерева, Гига Гершић, професор у пензији, Стеван Грнчаревић, трговац из Паланке,

краљу Милану да „ради брзога и сигурнога окупљања“ позове страначке прваке да дођу у Ниш 13. фебруара 1886. године. Међутим, Тодоровићева настојања нису уродила плодом, јер су радикалски прваци у Нишу 18. фебруара одбили савез са Напредном странком (2 гласа за, 42 против). У издвојеном мишљењу, Тодоровић је навео следеће:

„иако сам убеђен да је Радикална странка способна да сама прими управу земаљску и корисно руководи послове земаљске ипак сам за овај мах за споразум с напредњацима из ових практичних и за мене неодрживих разлога: 1) Стога, што сам уверен да Њ. Вел. Краљ неће предати Управу само Радикалној странци, 2) Стога, што предвиђам да пред нама стоје тако судбоносни догађаји у руковођењу којих Радикална странка по сваку цену треба да добије удела, ако се неће да руковођење тих догађаја буде искључиво предано ономе правцу, који ће изложити земљу големим опасностима.“ (Љушић, 1999, стр. 43)

После пропалог покушаја да се састави напредњачко-радикалски кабинет, Милутин Гарашанин је почео све више да сумња да се његова влада може одржати, па је понудио оставку 31. марта 1886. године. Краљ није уважио Гарашанинову оставку, него му је поново поверио мандат за састав Владе. Извршене су одређене промене у новом кабинету. Гарашанин је поред места председника Владе узео и ресор Министарства унутрашњих дела, што се

Јоксим Павловић, економ из Марковца, Живко Лазаревић, трговац из Пожаревца, Риста Поповић, трговац из Голупца, Илија Стошић, трговац из Жагубице, Милош Симић, трговац из Неготина, Душан Димитријевић, адвокат из Неготина, Милан Глигоријевић, тежак из Сикола, Лазар Илић, лекар из Зајечара, Димитрије Ристић, бивши посланик, Ђорђе Милетић, свештеник из Ражња или Ђорђе Брачинац, трговац из Ражња, Аврам Миловановић, свештеник из Алексинца, Арса Дреновац, трговац из Крушевца, Станојло Вукчевић, лекар из Трстеника, Димитрије Катић, из Црквенца, Димитрије Цветковић, трговац из Јагодине, Милан Раденковић, фабрикант из Јагодине, Паја Вуковић, трговац из Крагујевца, Сретен Анђелковић, трговац из Крагујевца, Јован Божић, свештеник из Бадњевца, Максим Сретеновић, трговац из Горњег Милановца, Марко Петровић, свештеник из Бранковине, Вучић Миловановић, економ из Ваљева, Аврам Сандић, сарач са Уба, Јован Јовановић, трговац из Шапца, Мића Јованчевић, трговац из Ужица, Мијаило Смиљанић, свештеник-посланик, Сима Милошевић, посланик, Симон Павићевић, трговац из Ивањице, Ранко Тајсић из Драгачева, Илија Коловић, лекар из Краљева, Петар Велимировић, инжењер, Светомир Николајевић, професор, Јован Ђаја, професор у пензији, Јован Николић, бивши посланик из Шпаје, Стеван Паштрукунић, бивши посланик из Власотинца, Лазар Петровић, гвожђар из Ниша (Тодоровић, 2000, стр. 162–163).

могло и очекивати, јер су у припреми били нови избори. За министра иностраних дела постављен је краљев човек пуковник Драгутин Франосовић. И у министарству финансија је дошло да промене. Уместо Вукашина Петровића дошао је Чедомир Мијатовић. Скупштина је распуштена и расписани су нови избори за 8. мај 1886. године (Јовановић, 1927, стр. 314). Припремајући се за изборе, Гарашанин је позивао одређене напредњачке посланике да се поново кандидују на следећим изборима. Тако је, на пример, Никола Ђорђевић, бивши напредњачки посланик за варош Београд, у разговору са Гарашанином одбио да се поново кандидује, уз образложење да је до тренутка кад је постао напредњак „плаћао 30 дуката пореза, а данас 270, немам образа да хвалим вашу управу“ (АСАНУ, др. 9327, Дневник Милана Ђ. Милићевића, књ. XIII, 1985). Гарашанин је 26. априла одржао састанак са виђењим представницима Напредне странке. Од 25 позваних, на састанку је присуствовало 17 чланова Напредне странке. Од присутних напредњака, Гарашанин је захтевао да предложи посланичке кандидате за Београд, обећававши им да ће се као министар унутрашњих дела заложити да они буду изабрани. Напредњаци су поручили Гарашанину да они немају никакве ингеренције да донесу било какву одлуку у име странке, пошто би такав поступак представљао кршење програма и статута странке. На састанку се дискутовало и о уставној реформи, која је по мишљењу многих била прекопотребна. Оптуживали су Гарашанина да је издао програм странке и да је водио погрешну политику која је омогућила да се потпуно униште државне финансије. Петар Карастојановић је рекао Гарашанину „да они њему не могу веровати па им дао и писмено уверење о ономе што влада мисли да ради“. Одговарајући на оптужбе, Гарашанин је напоменуо да сноси одређену одговорност за изгубљени рат против Бугара, а што се тиче уставне реформе да је он покренуо ово питање још 1875. године, „али да јој сада није време“. Састанак се завршио, а да није донео ниједну одлуку (Пироћанац, 2004, стр. 280). Председник Владе Гарашанин је настојао да поново придобије радикале за сарадњу, понудивши им овог пута изборни споразум. Ако би радикали прихватили споразум избори би били релативно слободни без мешања полиције у изборни процес. Понудио им је до 40 посланичких места у новоизабраној Скупштини. Међутим, радикали су одбили овај споразум, рачунајући да у измењеним политичким околностима, које су наступиле после пораза у рату против Бугара могу и сами да освоје толики број мандата. Пера

Тодоровић је поново покушао да убеди радикалске прваке на изборни споразум са напредњацима, истичући да они имају власт у својим рукама и да ће је „поново искористити ако краљу устреба“. Ова Тодоровићева настојања су била узалудна (Раденић, 1988, стр. 828). Радикалски прваци ни овог пута нису прихватили предлог. У погледу унутрашњих односа у Радикалној странци ситуација током 1885. и 1886. била је знатно другачија него у прве две године постојања странке. Разлике између радикала из унутрашњости и Главног одбора у Београду, које су се појавиле после Тимочке буне знатно су се продубиле три године касније. Београдски радикали који су чинили главно језгро Главног одбора странке почели су полако да се удаљавају од радикала из унутрашњости. Током 1882. и 1883. године вођене су консултације између Главног одбора и месних одбора широм земље о могућем споразуму са Либералном странком. Тада се већи број одбора изјаснио против споразума. Тако је, на пример, изасланик месног одбора за Д. Лепеницу Коста П. Јовановић у писму Главном одбору навео да је Радикална странка довољно јака и да може самостално да управља земљом „а да не мора тражити споразума са никојом партијом, а мање с либералном“. На крају је упитао Главни одбор да ли ће „својим поступком убити веру и кредит својих првака код чланства?“ (АСАНУ, бр. 9783/111). Одбор Радикалне странке за срез Заглавски округ Књажевачки такође се изјаснио против споразума. Рачуница либерала састојала се у томе да помоћу споразума са радикалима освоје што већи број посланичких места (АСАНУ, бр. 9783/41). Месни одбор за варош Зајечар је писао:

„Радикална је странка довољно јака; и зато јој не треба никакав споразум са ниједном чиновничком партијом, а Либерална је партија одиста партија састављена од чиновника [...] Не треба бадавати трн у здраву ногу. Једна шугава овца све стадо окужи. Така споразум може још и да јој шкоди; може да учини да, по споразуму на два три месеца – у Србији не буде више овакве и оволике Радикалне странке, осим ако би остала стотина или нешто мало више тог чланства.“ (АСАНУ, бр. 9783/49)

Поучен негативним искуством, Главни одбор Радикалне странке је 1886. године спровео консултације са мањим бројем изасланика из појединих округа земље. У припреми споразума са Либералном странком није се више тражило мишљење свих месних одбора. Београдска група радикала је на празник Цвети 1886. године постигла споразум са Либералном странком о зајед-

ничком политичком деловању. Овај споразум је подржала цела Либерална странка, али не и Радикална, већ само група београдских радикала. Упркос напорима појединих чланова Главног одбора (Стојан Протић, Јован Ђаја) чланови странке из унутрашњости нису одобрили овај договор.³

Скупштински избори од 8. маја 1886. године били су од велике важности за Гарашанинову владу. По сваку цену морали су напредњачкој влади да обезбеде већину посланичких места у Скупштини. За исход избора лично се постарао председник Владе Милутин Гарашанин, који је „употребио сва дозвољена и недозвољена средства да избори испадну у корист Владе. Они су овако и требали да испадну по претходним информацијама које му је полиција прибавила“ (РОНБС, Р510/1). На изборима је на основу броја пореских глава требало изабрати 121 посланика. По уставу из 1869. године владар је на свака три изабрана постављао по једног посланика. На тај начин би нови скупштински сазив бројао 161 посланика (Раденић, 1988, стр. 847). Полицијске власти су се мешале у изборни поступак, помажући избор Владињих кандидата. У Ваљевском округу, како наводи Милан Пироћанац, избори повереника извршени су на основу унапред припремљених листа које су срески начелници саставили. Да би се добило на времену срески начелници су предлагали да се избор повереника обави акламацијом. Кмет би читао листу повереника о којој се потом јавно гласало. „Једни су викали за, други против и капетан са кметом оглашавали су да је листа усвојена и повереници акламацијом изабрани“. У разговору са немачким послаником, Гарашанин је изјавио да ће употребити сва расположива средства како би остварио што бољи изборни резултат. „Зашто бих се ја женирао да тако радим кад би Ристић са радикалима, да су на власти, то исто чинили?“ (Пироћанац, 2004, стр. 282). И поред нескривеног притиска полиције у неким местима су изабрани опозициони кандидати. Тако су, на пример у Београду изабрани опозициони посланици Јован Крсмановић и Рака Милосављевић, који су добили око 55 гласова више од владиних кандидата. Никола Крстић наводи да је извесни Остоја Николић, писар у београдском суду, добио отказ због тога што је гласао за опозиционе кандидате у Београду (Крстић, 2007, стр. 269). У општини Лишанској, у срезу драгачевском, срески писар Илија Аврамовић је уз помоћ

³ Више о радикално-либералном споразуму из 1886. види у: Живановић, 1924, стр. 302–303; Крстић и Љушић, 1991, стр. 153–157; Милошевић, 1923, стр. 240–245; Протић, 1912, стр. 52–57.

неколико гласача обавио избор повереника. Начелник млавског среза поништио је избор повереника у селу Лопушнику, јер су били изабрани повереници из опозиције (Застава, бр. 63, 25. април/7. мај 1886).

У Београду су, као што је већ речено, изабрани опозициони кандидати радикал Рака Миленовић са 791 и либерал Јован Кр-смановић са 789 гласова. Напредњачки кандидат добио је 735 гласова. У Нишу и Крагујевцу победили су либерали, а у Шапцу и Ужицу радикали. Напредњаци су победили у Јагодини, Пожаревцу, Г. Милановцу и Чачку. У Алексинцу, Обреновцу, крагујевачком, београдском, алексиначком, књажевачком и зајечарском срезу победили су опозициони кандидати. Напредњаци су победили у ужичком, крајинском, пиротском, врањском и топличком округу (Застава, бр. 65, 29. април/11. мај 1886). Гарашанинова влада није била задовољна изборним резултатима, јер су напредњаци добили 42, радикали 40, либерали 34, док је 5 посланичких мандата поништено. Влада је добила незнатну већину када је краљ Милан доделио свих 40 мандата Напредној странци (Ковачевић, 2003, стр. 314). Верификациона комисија је пре отварања Скупштине поништила више од 20 мандата, због неправилности током изборног процеса. Комисију су чинили само владајући посланици. Приликом избора верификационог одбора дошло је до оштрог сукоба између владајућих и опозиционих посланика. Председник Владе Милутин Гарашанин се обратио опозиционим посланицима следећим речима: „Убудуће ја ћу наћи начина да дивљу опозицију укротим. Ви морате бити достојанствени“. Нишка полиција је четворици опозиционих посланика онемогућила улазак у град, док је Владислава Павловића из крагујевачког среза и свештеника Срету Тодоровића из ваљевског округа ухапсила (Застава, бр. 101, 4/16. јул 1886).

Народна скупштина је отворена престоном беседом 19. јула 1886. године. У престоној беседи се, између осталог, наводи да су односи са Кнежевином Бугарском још увек незадовољавајући, тј. „онакви исти какви су и пре рата били“. У унутрашњој политици неопходно је побољшати државне финансије на основу што већих уштеда у државном буџету (Српске новине, бр. 151, 8/20. јул 1886. године). На престону беседу Скупштина је одговорила адресом. Народно представништво ће веома озбиљно, истиче се у адреси, приступити анализи финансијских питања, јер од здравих финансија зависи читава земља. Истакнута је неопходност успостављања добрих односа са Бугарском, водећи рачуна о ин-

тересима земље. По свему судећи, адреса је била обична парафраза беседе (Српске новине, др. 156, 13/25. јул 1886. године).

Председник Владе Милутин Гарашанин је искористио расправу о адреси да би се обрачунао са опозицијом, посебно са радикалима. Оптужио је радикале да су одговорни за изгубљени рат против Бугарске, јер је њихов шеф из емиграције припремао побуну у Србији. Као главни адут у политичкој борби против радикала Гарашанин је прочитао писмо, које је Пашић 29. септембра 1885. године упутио бугарском политичару Николи Сукнарову у којем га моли да му код бугарске владе обезбеди оружје за подизање буне у Србији.⁴ Скупштина сазвана у ванредном заседању заседала је осамнаест дана, од 19. јула до 6. августа. Међусобна оптуживања између власти и опозиције ко је главни кривац за пораз у рату против Бугара била су главна одлика Скупштине овог сазива, док је главна питања из унутрашње и спољне политике Влада избегавала, расправљајући о одређеним законским предлозима другоразредног значаја (Раденић, 1988, стр. 850).

Народна скупштина у редовном заседању за 1885. годину сазвана је 27. јула 1886. године. Она је требало до одбори законе који су донети за време српско-бугарског рата (Митриновић и Брашић, 1937, стр. 104). Јесење заседање Народне скупштине отпочело је 17. октобра и трајало је до 14. новембра 1886. године. Гарашанинова влада није успела да среди државне финансије и поред тога што је закључила нове зајмове и увела нове порезе (четири приреза – школски, инвалидски, санитарски и окружни обједињени су у један државни прирез). Такође, увела је и порез на обрт као допуна порезу на принос од капитала. Радикалска опозиција подржана од стране либерала замерила је Влади што је увела нове порезе како би се подмирили „распикућски исплаћивани издаци из државне благајне“. Такође је оштро критиковала Владу што је посланицима просто онемогућила да се са предлогом буџета упознају, јер је предлог дошао на дневни ред 12. новембра, а владајућа већина га је усвојила у рекордном временском периоду од неколико десетина минута. Од радикалских посланика говорио је само свештеник Марко Петровић, који је критиковао Владу што није допустила претрес буџетског предлога скупштинске мањине, што се буџет не заснива на реалним, већ на измишљеним државним приходима, како би се сакрио дефицит у буџету (Раденић, 1988, стр. 851-854).

⁴ Више о овоме види: Казимировић, 1990, стр. 456-462; Перовић и Шемјакин, 1995, стр. 187-188; Раденић, 1988, стр. 848-850; Шемјакин, 2008, стр. 216-221.

Велике тешкоће у раду Владе представљао је брачни сукоб између краља Милана и краљице Наталије. До споразумног разлаза је дошло априла 1887. године. Након споразума краљица је привремено напустила Србију маја 1887. године. Председник Владе Милутин Гарашанин је подржао краљицу, одбивши да спречи њен повратак у земљу, што је била краљева жеља (Љушић, 2005, стр. 152). Предлагао је краљу „средњи пут“, тј. да се краљица пошаље у Ниш, на шта краљ није пристао. Том приликом је рекао Гарашанину „да не може да је трпи у земљи“ и ако му он у томе не буде помогао позваће Ристића да образује Намесништво, а онда ће напустити земљу (Пироћанац, 2004, стр. 357). По свему судећи, Гарашаниново заузимање за краљицу било је у супротности са краљевим једностраним предлозима. Положај председника Владе је морао да препусти неком другом. Пошто су прваци радикалско-либералног савеза обећали владару да ће га подржати у спору са краљицом, мандат за састав Владе добио је Јован Ристић 13. јуна 1887. године (Раденић, 1988, стр. 863).

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС, НС)

Фонд Народна скупштина

Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ)

Дневник Милана Ђ. Милићевића

АСАНУ, бр. 9783 – Преписка Главног одбора Радикалне странке с организацијама и члановима странке из године 1883.

Рукописно одељене Народне библиотеке Србије (РОНБС)

РОНБС – Р510/1, Успомене Саве Грујића.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

Виловски Стефановић, Т. (2010). *Мемоари*, прир. Василије Крстић. Нови Сад: Прометеј.

Крстић, Н. (2007). *Дневник. Јавни животи, књ. 3*, прир. Милош Јагодић. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Милошевић, Р. (1923). *Тимочка дуна, Успомене*. Београд: Штампарија Драг. Грегорића.

Новаковић, С. (2007). *Бујарско-српски раји и оновремене кризе 1885–1886. Јодине, Сјојан Новаковић, Радови мемоарској карактера*, прир. Михаило Војводић. Београд: Завод за уџбенике.

Обреновић, Н. (2006). *Моје успомене*, прир. Љубинка Трговчевић. Београд: Српска књижевна задруга.

Пашић, Н. (1995). *Писма, чланци и јовори 1872–1891*, прир. Латинка Перовић, Андреј Шемјакин. Београд: Службени лист СРЈ.

Петровић, В. (2009). *Мемоари*, прир. Слободан Турлаков. Београд: Српска академија наука и уметности.

Пироћанац, М. (2004). *Белешке*, прир. Сузана Рајић. Београд: Завод за уџбенике.

Пројрами и сјајуји српских јолиичких сјаранака до 1918. јодине, прир. Василије Крестић, Радош Љушић. Београд, 1991.

Тодоровић, П. (1997). *Усиомене на краља Милана*, прир. Латинка Перовић. Београд: Службени лист СРЈ.

Тодоровић, П. (2000). *Писма личносји и личносј*, прир. Латинка Перовић. Београд: Службени лист СРЈ.

ШТАМПА   *Засјава*
                   Српске новине

ЛИТЕРАТУРА   Живановић, Ж. (1924). *Полиичка исјаорија Срдије у друјој јоловини 19. века*, књ. 2. Београд: Геца Кон.

Игњић, С. (2005). *Народни јиридун јроја Милан Бурић 1844–1917*. Ужице: Путеви Ужице.

Јанковић, Д. (1997). *Рајање јарламенјарне демокрајије. О јолиичким сјаранкама у Срдији XIX века*. Београд: Правни факултет.

Јовановић, С. (1927). *Влада Милана Обреновића*, књ. 2. Београд: Геца Кон.

Казимировић, В. (1990). *Никола Пашић и њејово доба 1845–1926*, књ. 1. Београд: Нова Европа.

Ковачевић, Д. (2003). *Срдија и Русија 1878–1889. јодине*. Београд: Службени гласник – Историјски институт САНУ.

Љушић, Р. (1999). *Пера Тодоровић – јројивник и јрјајашел Обреновића*. У: Матовић, В. (уред.) (1999). *Пера Тодоровић, Зборник радова (25–57)*. Београд: Институт за књижевност и уметност.

Љушић, Р. (2005). *Владе Срдије 1805–2005*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Митриновић, Ч. и Брашић, М. (1937). *Јујословенске Народне скујшјине и Сабори*. Београд: Народна скупштина Краљевине Срдије.

Пешић, М. (2017). *Полиичке сјаранке и увојање јарламенјаризма у Срдији од 1881. до 1903*. Ниш: Филозофски факултет.

Протић, С. (1912). *Огломци из усјаавне и народне борбе у Срдији*, књ. 2. Београд: „Доситеј Обрадовић“ – штампарија Аце М. Станојевића.

Раденић, А. (1988). *Радикална сѣранка и шимочка дуна*, књ. 2. Зајечар: Историјски архив Зајечар.

Рајић, С. (2009). Милан Обреновић, краљ политичар. *Зборник Машице српске за историју*, 79-80, 43-58.

Стојичић, С. (1980). *Уставни развојак Срдије 1869-1888. Јодине*. Лесковац: Народни музеј у Лесковцу.

Шемјакин, А. (2008). *Идеологија Николе Пашића (1868-1891)*. Београд: Завод за уџбенике.

MIROSLAV D. PEŠIĆ
UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

PARTY STRUGGLES IN THE KINGDOM OF SERBIA
FROM 1884 TO 1887

Garašanin's Progressive Government proposed to the National Assembly, which was held in Niš in May 1884, to adopt amendments to several laws of a political nature after the demise of the Timok rebellion. These were the bills amending the law: on the press, on the associations and choirs, on the municipality, and on the gendarmerie. By adopting these repressive laws, the progressives practically prevented the work of political parties, reinforced police surveillance over the municipalities, and increased the gendarmerie forces further. The lost war with Bulgaria in 1885 marked the beginning of the political breakdown of the Progressives and King Milan, who was close to them, although they repeatedly disagreed with his political actions. However, their departure from the political scene did not begin immediately after the lost war, as many expected, but took another year and a half for the Progressives, and three years for King Milan. On the other hand, the Radicals began to believe in the possibility that the defeat that they experienced during the Timok rebellion could come to a victory, that is, to power. A long-standing march against the Radical Party was halted, as King Milan realized that he could not rule with the constant ignorance of the will of the people. The broad popular masses led by the People's Radical Party should have approached the throne and the dynasty and together with the representatives of the Progressive Party alleviate the difficult situation created by the war against Bulgaria, and later provide the crown prince with a safer ruler. The royal attempt to persuade the Radicals

to agree with the Progressives failed, as representatives of the Radical Party at the assembly held in February 1886 in Niš resolutely refused an agreement with the Progressives. In April 1886, they signed an agreement with the Liberals, which contained a joint program of work of both parties. The most important points of this program, which was a reflection of the compromise on both sides, concerned the change of the Constitution in the internal and the improvement of relations with the Russians in foreign policy. In June 1887, a liberal-radical government was formed, the first coalition government in the political history of Serbia.

KEYWORDS: Radicals; Progressives; Milutin Garašanin; government; National Assembly.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ВЕСНА С. ЗАРКОВИЋ¹
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКУ КУЛТУРУ
ПРИШТИНА – ЛЕПОСАВИЋ

ИСА БОЉЕТИНАЦ И МЛАДОТУРСКИ РЕЖИМ

САЖЕТАК. У раду се говори о односу Исе Бољетинца и Младотурака, који су намеравали да уведу новине и спроведу реформе у Османском царству. Припадници новог режима су сматрали да на тај начин могу да спасу од пропасти државу чији је крај био све извеснији. Ненавикнути на било какве новине, Арбанаси у Косовском вилајету су сматрали да ће изгубити давно стечене привилегије добијене од султана. Представници младотурског режима су појачали своје активности у овом делу државе, али су наишли на отпор појединих утицајних арбанашких првака, међу којима је био и Иса Бољетинац, познат по својим злоделима над српским становништвом у Митровичкој кази. Иса Бољетинац је своју активност проширио и ван ове територије и учествовао у бројним сукобима против турских власти. Као њен противник, морао је да напусти османску државу и са већим бројем својих присталица пребегне у Црну Гору, где је остао скоро годину дана. Након повратка наставио је са старим занатом, да глоби српско становништво, врши зулуме над њима и бори се за очување старих привилегија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Иса Бољетинац; Младотурци; Срби; Арбанаси; Османско царство; Косовски вилајет.

Тешка економска ситуација на коју су се надовезале јаче дипломатске активности европских великих сила допринели су слабењу Османског царства. Такве околности утицале су на

---

¹ vesna.zarkovic07@gmail.com

Рад је примљен 16. августа 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

младотурску организацију Комитет уједињење и напредак на веће ангажовање, с циљем да спречи распад државе. Дошло је до побуне младотурских официра, која је навела султана Абдул Хамида да им се приклони и 22. јула 1908.¹ именује Саид-пашу за великог везира. Већ сутрадан султан је објавио царску ираду, којом је враћен Устав из 1876. године и најавио сазивање Скупштине после тридесет година (Мантран, 2002, стр. 694–695, 697). Ипак, султан није желео да се помири са насталом ситуацијом и у пролеће наредне године дошло је до контраудара, али и до његовог свргавања са власти. Скупштина и Сенат, сазвани на конгресу, прокламовали су уклањање Абдул Хамида, који је, затим, био протеран у Солун. Уместо смењеног султана, 27. априла 1909. године, на челу Османског царства нашао се његов брат Мехмед Решад V. Међу Младотурцима је преовладала идеја о јединству Царства и једнакости народа, а главни слоган им је био „уједињење“. По њима, сви грађани су, без обзира на национално порекло, припадали османском народу и требало би да буду једнаки пред законом, са истим правима, али и дужностима. Пред припадницима младотурског режима су се налазили велики планови који су предвиђали реформу државе и друштва, као и унутрашњу консолидацију Османског царства (Shaw, 1977, стр. 266–267, 273–282; Поповић, 2007, стр. 160, 162–163; Косово и Меџохија у српској историји, 1989, стр. 272; Јагодић, 2009, стр. 93; Зарковић и Савић, 2018, 291–292).

Младотурци су покушали да наметну нове таксе, попис становништва, турске школе, па и употребу османског језика. Њихов рад наишао је на отпор Арбанаса у Косовском вилајету, погођених законом, упереним против разбојништва, према којем је било предвиђено разоружавање цивила (Мантран, 2002, стр. 725).

Арбанаси су у Османском царству представљали главни елемент који је од стране власти уживао бројне привилегије. Они су чинили рушилачки фактор, противили се реформама и успостављању било каквог реда у држави. У време владавине султана Абдул Хамида арбанашки прваци су били свемоћни, а представници османских власти, као и чиновници, представљали су само оруђа у њиховим рукама, могли су да буду смењени с положаја и уклоњени са тих простора. Поједини арбанашки прваци су, наочиглед власти, прикупљали порез од сељака, добијали разне поклоне и чиновне, а неки од њих, попут Исе Бољетинца постали су

¹ Датуми у тексту су наведени по новом календару, а у напоменама по старом, онако како стоји у изворима.

веома утицајни. За Арбанасе нису важили закони, нису давали војску, нису плаћали порез, трговину су обављали слободно, а суђења су вршена у њиховим судовима по закону Леке Дукађинија. Постојали су крајеви у које турски чиновници, из страха, нису залазили. Међутим, са младотурском револуцијом Арбанаси су постали угрожени, јер је на снагу ступио Устав који је требало да поштују сви у Османском царству, па и они. Уклањањем с престола султана Абдул Хамида и утицајних Арбанаса из Цариграда, чији је шеф Халил-беј био обешен, полако су почеле да нестају дотадашње привилегије које су уживали (Иностранци, 1910, стр. 702). Младотурска револуција је унела новине супротне схватању Арбанаса који су тежили повратку на старо стање. Управо су се из тог разлога стално бунили, а новог султана Мехмеда V називали „ђаур султан“ (Иностранци, 1910, стр. 703).

Након проглашења Устава дошло је до поделе међу становништвом у Косовском вилајету. На једној страни су се налазили изневерени Арбанаси и Турци, на челу са главарима из разних крајева. Насупрот њима, били су угледни прваци читавих крајева и санцака, који су заједно са Младотурцима у Феризовићу постигли договор да се влада по Уставу, тј. „споразумно са народом“. Представници новог режима су активније радили на терену, организовали бројне манифестације и држали говоре, с циљем да придобију већи број противника.¹

Младотурски покрет је убрзо почео да узима све више маха, а султан је испунио два најважнија захтева, заклео се на поштовање Устава и издао ираду о општој амнестији. Међутим, упркос султановом деловању ситуација се међу Арбанасима у Косовском вилајету није променила. Њихово незадовољство је јачало и најављивали су збор у Феризовићу. Једини догађај који је у том тренутку Србима уливао наду јесте јавно вешање једног Арбанаса у Митровици, убице трговца Даниловића (*Полиџика*, 1908, 18. јули, стр. 2). Неколико официра, представника Младотурака су отишли из Призрена у Нови Пазар, где је требало да се састану са арбанашким првацима и преговарају о одржању мира међу Арбанасима (*Полиџика*, 1908, 19. јули, стр. 2). Упркос ангажовању Младотурака, арбанашки прваци су планирали да у Феризовићу

¹ Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко-просветно одељење (=ППО), 1908, ред 711 (III), ПП Бр. 739, конзул М. Ј. Пећанац – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 21. јули 1908; *Документи о сјољној ђолиџици Краљевине Србије 1903–1914* (=ДСПКС), књ. III, св. 2/II, стр. 607–608, док. 276.

одрже скуп, на који су позвали велики број својих присталица из свих крајева (*Полиџика*, 1908, 20. јули, стр. 2). Из Приштине су стизале вести о незадовољству Арбанаса који су ново стање замишљали сасвим другачије. Били су незадовољни и држањем младотурских официра за које су сматрали да су их обманули на скупу у Феризовићу, након чега су поједини прваци и они који су припадали интелигенцији подржавали Устав. Једини излаз Младотурака у том тренутку био је да разувери арбанашку масу у супротно или да пошаље војску са задатком да сузбије зулуме над српским становништвом у Приштинском, Пећком, Призренском и Новопазарском санцаку (*Полиџика*, 1908, 23. јули, стр. 2). Арбанаси су са скупа у Феризовићу упутили телеграм султану у којем су, поред оптужби на Младотурке, истакли да је Устав најбољи начин за увођење реда у држави и уништење младотурског режима. Султану су дали рок од три дана да прокламује Устав, што је у Скопљу изазвало панику од могућег напада и Арбанаса и Младотурака (*Српске новине*, 1908, 11. јули, стр. 1). Такође, на скупу арбанашких првака у Феризовићу је одлучено да се пошаље једна делегација у Цариград и да се тек по њеном повратку заузме став према новом режиму (*Полиџика*, 1908, 24. јули, стр. 2).

Поједини Арбанаси су се, у ишчекивању испуњења својих захтева, након скупа у Феризовићу сместили по селима у скопској околини. Они су захтевали укидање не само постојећих реформи него и оних ранијих из шездесетих и седамдесетих година XIX века. Нарочито се инсистирало на укидању судства устројеног по угледу на модерно европско. Њихови захтеви су предвиђали укидање свих других облика власти и судова, осим кадија, кајмакама и шеријатских судова, што им је на скупу у Феризовићу и обећано.¹

Министарство иностраних дела из Београда је, на основу извештаја и података добијених од конзулата Краљевине Србије у Приштини, анализирано насталу ситуацију у европском делу Османског царства. Они су закључили да већина Арбанаса и Турака није била за промене за које су се залагали Младотурци и поједини Арбанаси који су их подржавали. Ново уставно стање није било прихваћено од стране бројних ага, бегова и грађана. Разлог њиховог незадовољства лежи у чињеници да су на збору у Феризовићу донете сасвим другачије одлуке, које су подразуме-

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (IV), Пов. Бр. 4078, Начелник М. Спалајковић – Заступништву у Софији, конзулатима у Турској, Београд 24. јули 1908; ДСПКС, Књ. III, св. 2/II, стр. 651, док. 301.

вале да сами међусобно успоставе ред, а заузврат буду ослобођени разних обавеза, попут адлија, осмина и др. Неколико Арбанаса је тим поводом посетило највиђенијег првака из Вучитрна Зејнел бега, изасланика у Феризовићу. Међу незадовољнима који су одлазили у Вучитрн били су Риза-бег из Таковице, Исмаил Доч и Иса Бољетинац из Митровице, који није наишао на симпатије код представника новог режима. Држање Зејнел-бега, који је желео да остане по страни, изазвало је незадовољство посетилаца, нарочито Дреничана који су спремали освету. Дренички прваци су се окупили у селу Резалу, где су изразили незадовољство и заузели став о непружању помоћи властима приликом хватања и кажњавања злочинаца. Незадовољство Арбанаса новим режимом захватило је и остале крајеве Косовског вилајета, међу којима су се истицали Пећ и Таковица.¹ Све чешће су почели да се одржавају састанци у Вучитрну, којима су присуствовали Риза-бег, Иса Бољетинац, Зејнел-бег и Исмаил Доч, представник Дреничана. Они су допринели да валија и заступник приштинског мутесарифа озбиљно схвате насталу ситуацију и предузму одређене мере које би спречиле незадовољство и евентуалне сукобе. Неколико арбанашких представника је боравило у Скопљу и од њих су власти захтевале да се обавежу на мирно држање. Такође, инсистирало се и на строгом кажњавању сваког злочина, почињеног над хришћанима. Такав случај забележен је у Митровици, у којој је, захваљујући ангажовању власти, обешен Арбанас који је у пијаном стању убио познатог српског трговца Милићевића. Зарад смиривања ситуације турске власти су, након неколико месеци, успоставиле однос са митрополитом Нићифором, који је настојао да обнови своје привилегије у школском питању. На успостављање поновног односа између власти и митрополита утицало је све чешће прокламовање Устава у реформним вилајетима у којима су учествовали и хришћани. Поједини Срби који су се држали по страни били су приморани да учествују у раду и ангажују се по том питању, о чему сведоче и бројни извештаји из Битоља, Скопља, Приштине и Призрена. Младотурци су на овај начин желели да приближе две супротстављене стране, муслимане и хришћане, али и да отклоне међусобне несугласице између самих хришћана.²

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (III), ПП Бр. 739, Конзул К. М. Пећанац – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 21. јули 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 607–610, док. 276.

Представници младотурског режима су настојали да у Косовском вилајету придобију што већи број присталица, па су у том циљу ангажовали своје службенике. Они који нису радили у складу са прокламованом политиком били су смењени са положаја и морали су да напусте те крајеве. Таква судбина задесила је и Музафер-пашу, председника комисије за грађење железнице у санџаку. Иако је био миљеник Јилдиза и имао улогу посредника за пренос поште морао је да напусти Митровицу и оде у Солун. У први мах се веровало да је из града отишао под притиском Арбанаса који су се противили изградњи аустријске железнице, али се испоставило да је то учинио на захтев Младотурака. Музафер-паша је из Митровице слао писма у којима је говорио о незадовољству Арбанаса према новом Уставу. На основу тих писама је утврђено да је био у контакту са Исом Бољетинцем и осталим противницима новог режима.¹

С обзиром на чињеницу да је био противник новог режима, Иса Бољетинац је био предмет интересовања не само Цариграда него и Београда. О њему су почеле да круже разне приче, а до конзула из Приштине је стигла вест да је убијен у сукобу са турским властима. Међутим, такву вест је демантовао гаваз руског конзулата који је тврдио да је Иса са својих осамнаест другога успео да побегне турским властима. Иза противника новог режима стајала је и Аустроугарска, која је настојала да међу Арбанасима изазове што веће незадовољство и на тај начин искористи прилику за себе. Тако су међу Арбанасима почеле да круже приче о освајању Лаба од стране Србије. Ову и сличне приче аустроугарска пропаганда је ширила преко својих платежника на чијем списку су се налазили Иса Бољетинац, Зејнел-бег и Хаџи Руста Кабаш. Они су у аустроугарској штампи приказани у најбољем светлу и као пријатељи монархије.² Међу представницима српског народа је владало мишљење да су Иса Бољетинац и остали зликовци Митровичке, Пећке и Призренске казе враћени из Цариграда,³ не захваљујући неискрености турској, него аустријској, чија се поли-

² АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (IV), Пов. Бр. 4078, Начелник М. Спалајковић – Заступништву у Софији, конзулатима у Турској, Београд 24. јули 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 652, док. 301.

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (VI), ПП Бр. 687, конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 25. јули 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 674, док. 316.

² АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (VIII), ПП Бр. 755, конзул М. Ј. Пећанац – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 27. јули 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 695, док. 331.

тика заснивала на поткупљивању арбанашких првака, мутесарифа, кајмакама, па и неких нижих официра. Бројне неприлике које су долазиле са аустријске стране негативно су се одражавале на српску цркву, школу и све црквеношколске установе. Оне су имале за циљ да отежају положај Срба и доведу до исељавања, а истовремено омаловаже вековне црквене повластице Цариградске патријаршије које су султановим берамом дате цариградском патријарху и даље биле важеће на том простору (Петровић, 1995, стр. 151–152, док. 110).

Младотурци су, у намери да придобију што више присталица, појачали своје ангажовање, нарочито на Косову. Они су позивали и Србе из осталих крајева и градова Косовског вилајета да се учлане у младотурску партију. Међутим, њима се није пружала прилика да учествују у руковођењу послова, већ само да безусловно слушају наредбе одбора. У супротном, за свако непоштовање правила претиле су казне. Јача активност Младотурака дала је резултате јер су се бегови заклињали на послушност одбору. Они који су поступали супротно били су осуђени на смрт и тој групи су припадали Иса Бољетинац, Руста Кабаш и др.¹ Штампана у Краљевини Србији је крајем новембра 1908. године објавила вест да је Иса Бољетинац рањен, а затим и умро (*Правда*, 1908, 29. новембар, стр. 2). Иначе, новине у Београду су га приказивале као великог зулумћара над српским становништвом и као аустријског агента (Станковић, 1910, стр. 171).

Младотурски комитет је Ису, као противника режима који је у околини Митровице имао велики број присталица, осудио на смрт. Од њега је најпре захтевано да не носи оружје, али уместо послушности уследио је изговор: „Не видим да је стигло време да се иде без оружја!“ Као реакција новог режима на овакав одговор коцком је изабран један бег који је имао задатак да убије Ису. Иако је дао бесу, не зна се из ког разлога није извршио поверени задатак, већ је након одређеног времена одузео живот себи (*Политика*, 1908, 26. јули, стр. 2).

Активности представника младотурског режима и војске, која је предузимала озбиљне мере, спречавали су злочине Арбанаса и

³ Иса Бољетинац је због противљења отварању руског конзулата у Митровици био депортован у Цариград, одакле се вратио 1906. године (Јовановић, 2004, стр. 702).

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (VI), ПП Бр. 681, конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 24. јули 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 653–654, док. 302.

побуне против новог стања. Захваљујући њиховој предузимљивости ситуација у Приштинској кази се поправила, а злочини над српским становништвом су се проредили. Стање се поправило и у Вучитрну и Митровици. Подаци које је конзул из Приштине добијао од својих повереника са терена указивали су на смањени број злочина, али и наговештавали припремање јавног отпора према планираним реформама. Митровица је, у неку руку представљала центар у којем се активно радило на јачању новог режима. У то време дужност кајмакама је обављао Ајдар-бег Лекић, чистокрвни помухамедањени Србин, образован и одушевљени борац за слободу у Османском царству. Своје деловање и рад на јачању новог режима проширио је и изван Митровице, па је активност усмерио и на Нови Пазар. Захваљујући кајмакаму Ајдар-бегу и његовој одлучности да истраје на спровођењу мера, Иса Бољетинац се са својим друговима из Митровице повукао у Бољетин. Њима је било забрањено да се по вароши крећу наоружани. Овакве мере и начин на који је Иса Бољетинац био уклоњен из Митровице храбриле су представнике српског народа у Османском царству.¹

Вести о повлачењу Исе Бољетинца из Митровице, као и о покрету Арбанаса у Пећи и околини су се прошириле и међу представницима страних држава. Руски и аустроугарски конзули из Митровице су сматрали да таква ситуација није била превише озбиљна и није могла да ремети мир у тим крајевима. Сматрало се да, упркос томе што је код Арбанаса постојала тежња за протеривањем чиновника, није постојала опасност по Устав од евентуалног покрета. Младотурци нису придавали велики значај збацивању појединих чиновника, ни завођењу шеријатског суђења. Њихова делатност била је усмерена на спречавање оног покрета који је могао да има противуставни карактер и на правилно држање Арбанаса према Србима. Извештаји који су долазили из Митровице у Скопље указивали су на спремност Исе Бољетинца да склопи споразум са Младотурцима и њиховим одбором, а заузврат је тражио да и даље експлоатише камен из мајдана.² Потврду о резултатима рада представника младотурског режима на-

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (VIII), ПП Бр. 763, конзул М. Пећанац – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Приштина 30. јули 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 729–733, док. 348.

² АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (VIII), ПП Бр. 732, конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 5. август 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, стр. 770, док. 374.

лазимо и у телеграму конзула из Приштине Милана Пећанца упућеном Министарству иностраних дела у Београду у којем наглашава да су Зејнел-бег и остали прваци из Пећи прихватили ново стање. Младотурци су намеравали да приморају и Ису Бољетинца да крене истим путем као и пећки прваци, у супротном претили су убиством.¹ Један од начина који је требало да умањи Исин отпор било је премештање Сали-паше из Митровице у Мелник. Иначе, Сали-паша је био у добрим односима са њим, што је у неку руку отежавало деловање на увођењу новина у Митровичкој кази и околини.²

Младотурци су у ужој Старој Србији енергично покушавали да сузбију реакционарне елементе и спрече даљи развој догађаја који је могао да се негативно одрази на њихов рад. С јесени 1908. године, тачније после Бајрама, Арбанаси су намеравали да одрже скуп на којем су планирали да затраже укидање важеће бесе и повратак старог стања. Након сазнања о њиховим плановима, Младотурци су предузели кораке у циљу спречавања планираног покрета, па су зато сменили неке команданте, мутесарифа и кајмакама и решили да пошаљу довољно војске у те крајеве. Тако је у Митровици смењен војни командант, а у Пећи мутесариф, којег је заменио Селагедин-беј, пуковник из Битоља, један од првих чланова Комитета. Сматрало се да је његов задатак био да уклони Зејнел-бега, док је нови командант у Митровици био задужен за уклањање Исе Бољетинца.³

Младотурски одбор је у почетку намеравао озбиљно да спречи арбанашке зулуме на Косову. Зато је упутио официре који су вршили притисак на бегове, заштитнике качака. Одмах је у Митровицу уместо Шемси-паше био послат Саид-паша, познати противник Арбанаса. Њему је била обећана и војна помоћ. Иако су Срби више очекивали од проглашења Устава, није било великих користи, нарочито у пећком крају, подручју Новог Пазара и Сјенице. Ови крајеви су били ван домашаја младотурског утицаја, па тамо Устав није ни проглашаван, нити су стварани комитети који су били задужени за његово поштовање. У Феризовићу, у којем је била утврђена беса, убрзо се вратило старо стање. На почетку је

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711 (IX), телеграм Милана Пећанца – Министарству иностраних дела Краљевине Србије у Београду 9. август 1908.

² ДСПКС, књ. III, св. 3, стр. 312, док. 123.

³ АС, МИД ППО, 1908, ред 35, ПП Бр. 489, конзул М. Ракић – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Солун 9. октобар 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, стр. 336–337, док. 146.

нешто боља ситуација била у Приштинском и Призренском санџаку, али је и то било кратког века. Ситуација у Митровици се погоршала уклањањем Саид-паше који је показивао вољу да умири Арбанасе и тражио војну помоћ, која је изостала. Неупућивање војске навело је Саид-пашу да ступи у преговоре са Исом Бољетинцем, Сулејман Батушом и другим злочинцима. Одлука да преговара са арбанашким зликовцима довела је до уклањања Саид-паше из Митровице и повећања страха код српског становништва.¹ Страх код Срба је био оправдан, јер младотурски режим није искоренио злочине, а власт није предузимала одлучније мере, ни кажњавала зликовце. Забележени су бројни зулуми у целом Косовском вилајету у периоду од проглашења Устава до краја новембра 1908. године. Према извештајима који су упућени Централном одбору Српске демократске лиге наведени су зулуми према Србима у Скопљу, Куманову, Паланци, Приштини, Прешеву, Гњилану, Новом Пазару, Митровици, Сјеници, Новој Вароши, Бјелом Пољу, Пећи, Плаву, Призрену, Гостивару. Као главни зулумџар у Митровици и околини био је наведен Иса Бољетинац, према чијим недељима су власти остале равнодушне. Међу бројним зулумима које је починио српском становништву забележено је отимање имања Перу Митровићу из Дољана, који је након тога био приморан да напусти дом и потражи уточиште у Србији.²

Овај и слични зулуми над Србима јасно указују да представници младотурског режима нису имали искрене намере да се обрачунају са зулумџарима, осим у оним ситуацијама у којима се нарушавао нови поредак. Збор арбанашких првака у Феризовићу, одржан у лето 1908. године, на којем су се обавезали и потписали изјаву о поштовању уставности и новог поретка уливао је наду властима да ће се на простору Косовског вилајета успоставити ред. Упркос томе, тежња појединих арбанашких првака да се поврати старо стање навела је власти да упуте војску и повећају број војника у том месту. Томе је претходио покушај Хаџи Русте Кабаша да сазове збор на који је био позван велики број људи. Циљ овог збора је био да се постигне договор и нађе начин за ослобађање од клубова и џемијета. Овом позиву одазвао се само Иса Бољетинац

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 1155, конзул Ж. Балугџић – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Скопље 30. октобар 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, стр. 501–502, док. 285.

² АС, МИД ППО, 1908, ред 179; ДСПКС, књ. III, св. 3, стр. 505–513 (Зулуми у Косовском вилајету од 11. јула (проглашења устава) до 11. новембра 1908. према извештајима, који су стигли Централном одбору Српске демократске Лиге).

који је у пратњи неколико својих људи дошао у Феризовић. Иако су власти биле убеђене да Хаџи Руста Кабаш и његови истомишљеници неће успети у својим намерама, ипак су упутили војску у Феризовић. Из Скопља је био упућен један батаљон стрелаца, а из Приштине једна батерија артиљерије и један ескадрон коњице. Команда је била поверена Нури-беју, једном од младотурских првака, који је добио задатак да енергично реагује и да све незадовољне ухапси и спроведе у Скопље. Одмах по доласку, војска је заузела сва узвишења око Феризовића, док су топови били распоређени на све четири стране вароши. Увидевши одлучност војске да се обрачуна са противницима режима, Хаџи Руста Кабаш и Иса Бољетинац су се разишли. Убрзо су затим на Хаџи Рустин позив почели да стижу одговори осталих арбанашких првака, готово идентичне садржине, који су упућивали незадовољне да се промена новог стања може извршити једино преко скупштине у Цариграду. Овакав став већине првака који су раније дали свој пристанак на Устав позитивно је утицао на валијат и џемијет, који су након овог неуспелог збора били убеђени да су Хаџи Руста Кабаш, Иса Бољетинац, као и Сулејман Батуша остали усамљени у својим намерама и противуставним тежњама.¹

Као реакција на неуспели покушај одржавања збора у Феризовићу, из Цариграда је стигла депеша којом се најстрожије препоручивало да се никакви кораци не предузимају против новог режима. Било је планирано да се свим турским и арбанашким првацима приштинског краја прочита њена садржина у једној џамији и истовремено укаже на евентуалне последице за непоштовање младотурског режима. Лист „*Die Presse*“ наводио је чињеницу да је у Новопазарском санџаку преовладала струја Младотурака и да такво стање није одговарало Аустријанцима који су били заинтересовани за тај простор. Имајући у виду чињеницу да је Хаџи Руста Кабаш био аустријски плаћеник, произилази да је био наговорен с њихове стране да организује збор. То је био начин да се Влади и Младотурцима скрене пажња на моћ Арбанаса и њихове захтеве и, истовремено, између њих створи сукоб који би у том тренутку користио једино аустроугарској политици.²

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 1199, конзул Ж. Балугџић – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Скопље 7. новембар 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, стр. 590–592, док. 344.

² АС, МИД ППО, 1908, ред 138, ПП Бр. 1136, конзул М. Ј. Пећанац – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 7. новембар 1908.

Деловање Аустроугарске и њених агената који су подривали Османско царство на простору Косовског вилајета било је очигледно. Такав рад изазивао је страх међу српским становништвом и огорчење представника турских власти. То је потврдио Фуад-паша, један од познатих приштинских првака и новоизабрани посланик овог санџака. Његово мишљење делили су и чланови депутације који су посетили Приштину и јавно, у присуству конзула Краљевине Србије, изнели негативан став о аустријској политици у овом делу царства. Чланови депутације који су допутовали у Приштину били су задужени за успостављање реда, посебно у Пећи где су се, услед незадовољства према новом режиму и Иси Бољетинцу, који је након напада турске војске нашао уточиште у Пећкој кази, очекивали немири. Иса је раније нападнут у својој кули у Бољетину. У овом нападу учествовало је око 1.500 војника са неколико брдских топова. Након целодневне борбе и погибије око двадесет војника и три Арбанаса, међу којима је био и његов стриц, Иса је напустио Бољетин. У тој борби му је и кула била порушена.¹ Иако је избегао из свог села, страх од могућег деловања је и даље постојао, јер је могао да окупи већу чету и изазове неред у Пећкој кази. Као аустријски човек могао је да рачуна и ослони се на њихову помоћ. Да је Иса заиста био у тесној спрези са представницима Аустроугарске потврђују и речи Тухолке, руског конзула у Митровици, који је конзулу Србије у Приштини говорио о спремности митровичког зулумћара да уклони кајмакама. Иса је обећавао 150 лира оном ко убије кајмакама, против којег је био и аустријски конзул у Митровици. Конзул је, не бирајући средства, намеравао да уклони митровичког кајмакама. Исино деловање и спремност турских власти да се обрачуна са присталицама антиуставног покрета изазивало је огорчење осталих Арбанаса. Њихова реакција негативно је утицала на српско становништво, појачавала зулуме над њима и захтевала веће ангажовање Владе из Београда да их спречи.²

¹ Кула Исе Бољетинца је у турско време била неколико пута рушена и спаљивана, али је увек изнова обнављана. Чак су се касније видели зидови претходне куле дужине 4 метара који су се налазили поред новоподигнуте. Иса Бољетинац је остао господар овог краја све до своје смрти, а Турцима је у неку руку представљао проблем и приликом сваког обрачуна са њим морали су да ангажују бројне војнике, као да имају пред собом неку већу силу. Међутим, Иса је у том крају заведе ред и важио за правог самодршца, али је знао и да поштује старе обичаје. У народу је дуго било присутно сећање да су Срби у време славе манастира Соколица могли ненаоружани слободно да посећују светињу (*Време*, 1924, 1. септембар, стр. 4).

Из села Истинић у Пећкој кази, Иса је мутесарифу убрзо упутио депешу и позив на нову борбу. У међувремену, Хаџи Руста Кабаш и остале његове присталице су ступиле у контакт са властима и молиле за опроштај. О насталој ситуацији био је обавештен велики везир који је издао наређење да се престане са даљим гоњењем изгредника. Такво наређење се односило и на Ису Бољетинца, за којег су сматрали да је био довољно кажњен рушењем куле. Ова наредба, потекла из Јилдиза, са којом су Арбанаси били већ упознати, деловала је охрабрујуће на њих. Упркос оваквој одлуци власти, на терену су се чуле гласине о планираном убиству Исе. Говорило је да је тај задатак поверен неком Арбанасу, којем је било обећано 200 лира.¹

Да је наређење о престанку гоњења изгредника охрабрило Арбанасе потврђују и догађаји који су се десили у Гњилану. Група незадовољних Арбанаса је ушла у варош и успела да из затвора ослободи познате зулумћаре, међу којима су се налазили Рам Куртеш, Тахир Будрига и Идриз Сефер. Ови притвореници били су присталице Хаџи Русте Кабаша и њихово ослобађање, као и бег Исе Бољетинца, упркос ангажовању већег броја војника, утицали су на стварање легенде о Арбанасима, као сили која ће одупрети новом режиму. Зато је Милан Пећанац, конзул из Приштине сматрао да за успостављање реда није довољно само гоњење и кажњавање појединаца, него разоружавање Арбанаса или давање оружја хришћанима, као и повећање броја војника по гарнизонима.² Власти су, у жељи да поврате углед и умире ситуацију у Гњилану трагале за бегунцима. Идриз Сефер је ухваћен, Тахир Будрига се предао и гарантовао да неће више предузимати било какву акцију против новог стања, док су за Рамом Куртешом и даље трагали. Упркос причама о убиству, Иса је и даље био жив, а Пећка каза, па и Приштина, су се помињали као место његовог боравка.³

² АС, МИД ППО, 1908, ред 759, ПП Бр. 1144, конзул М. Пећанац – П. Велимировићу, заступнику министра иностраних дела, Приштина 13. новембар 1908.

¹ АС, МИД ППО, 1908, ред 711, Пов. Бр. 1244, конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 17. новембар 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 3, Београд 2014, стр. 653, док. 385.

² АС, МИД ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 1163, конзул М. Пећанац – Министарству иностраних дела у Београду, Приштина 19. новембар 1908; *ДСПКС*, књ. III, св. 3, стр. 678–679, док. 405.

³ АС, МИД ППО, 1908, ред 179, ПП Бр. 1171, конзул М. Пећанац – Министарству иностраних дела у Београду, Приштина 22. новембар 1908.

Иса Бољетинац није имао велики утицај само у Митровичкој кази. Он је подстицао и Арбанасе из Пећи и Љуме, који су били у тесној вези са Дебранима на нове покрете против Турака. Живља арбанашка кретања у овом периоду довела су до експедиције Младотурака, предвођене Џавид-бејом и нагомилавања војске у пећком крају. Након тога Иса се склонио код Асан аге Феровића у Плаву, а Џавид-беј је у Метохији порушио неколико кула арбанашких првака (Микић, 1988, стр. 66). Неколико месеци након експедиције у Вучитрну и Митровици је ситуација била иста као и пре доношења Устава, а Смаил Доч и Иса Бољетинац су се слободно кретали и наоружани долазили у варош. Наставили су са старим занатом, пљачкали и отимали, а жртве нису били само Срби, него и Арбанаси. Иако је било уставно стање, власти нису предузимале никакве мере да спрече зулуме, почињене од стране двојице противника новог режима (*Правда*, 1909, 3. април, стр. 2).

Иса Бољетинац је важио за одметника од османских власти, нарочито из разлога што је пружио отпор увођењу новог стања у 1908. и 1909. години. Он је наредне, 1910. године предводио одред који се отворено сукобио са турском војском. Пећ и околину је захватио арбанашки покрет, којим је лично руководио. Дошло је до сукоба и погибије вишег турског официра, који је годину дана раније обављао дужност мутесарифа у Пљевљима, као и рањавања пећког мутесарифа. Настала ситуација довела је до упућивања једног табора војника из Пљеваља у правцу Митровице и Косова (Петровић, 1995, стр. 268, док. 176). Пролеће 1910. године су обележили сукоби, којима су претходили устанци Арбанаса у Косовском вилајету, најпре у Приштини марта месеца, а затим и у осталим градовима. Увођење новог пореза на сву робу која је улазила у Приштину довело је до окупљања око 2.000 устаника који су, поред укидања таквог пореза захтевали увођење турског алфабета у албански језик. Власти су најпре ступиле у преговоре са побуњеницима, а након три дана су се повукле из града. Априла месеца Турци су одлучили да успоставе ред у Косовском вилајету, па су Махмуд Шефкет Тургут-пашу¹ именовале за главнокомандујућег турских трупа. За завођење реда било је ангажовано

¹ Махмуд Шефкет-паша је намеравао да, након неколико војних успеха, поткупи поједине Арбанасе и постигне неку врсту договора са њима. Зато је пре поласка у Косовски вилајет понео позамашну суму новца. (АС, МИД ППО, 1910, ред 425, ПП № 338, конзул Ж. Балугџић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Солун 24. април 1910; Исто, ПП № 936, конзул Ј. Јовановић – М. Миловановићу, министру иностраних дела, Скопље 26. април 1910).

16.000 људи у пешадији, неколико коњичких формација и брдска артиљерија. Наишли су на отпор 5.000 Арбанаса под командом Идриза Сефера, који су заузели Качанички кланац кроз који је пролазила пруга која је повезивала Македонију и Косово. Након што су недељу дана држали овај стратешки важан простор, Арбанаси су морали да се повуку у правцу Гњилана. Напредовање турске војске су успоравали даљи арбанашки отпори. Војска се код села Црнољева сукобила са око 2.000 побуњеника, предвођених Исом Бољетинцом, који су били приморани да се због дејства артиљерије повуку, што је омогућило Турцима да продру до Призрена и заузму га. Уследило је разорување Арбанаса, а на простору који су освојиле турске снаге уведена је војна управа. Истовремено је извршен попис мушког становништва старости између 15 и 60 година, покупљени регрути и уведен порез на стоку, а албанске школе су затворене и новине забрањене (Бартл, 2001, стр. 126–127; Перуничкић, 1988, стр. 399–400). Ипак, Младотурци су имали на уму значај Арбанаса и њихову улогу у очувању границе са Србијом и Црном Гором и зато нису намеравали да их разорујају. За разлику од њих, малобројни Срби у Приштинском санџаку остали су без пушака. Турске власти су се одлучиле на овакав потез под изговором да желе да заведу ред у Косовском вилајету у којем су планирали изградњу модерних путева Митровица–Пећ, Призрен–Ђаковица и Пећ–Гусиње и отварање средњих школа у Приштини, Пећи и Призрену (Јагодић, 2009, стр. 106).

Након побуне 1910. године, предвођене Исом Бољетинцем и борби са турском војском, Арбанаси су били приморани да се покоре, а вођа је са својим синовима и друговима прешао на територију Црне Горе, где су остали неко време (Станковић, 1910, стр. 171). Он је са црногорским поверљивим службама остао у вези бар годину дана (Храбак, 1977, стр. 177–192).

Поред њега, велики број Арбанаса је нашао уточиште у Цетињу, Улцињу, Плавници, Подгорици, Никшићу, Даниловграду, Вирпазару, Жабљаку, Спужу и другим местима. Међу стотинама који су боравили на Цетињу били су Иса Бољетинац са тројицом синова, Сулејман-ага Батуша, Халил Ибрахим, Сади Рама, Муртез-ага, Мухтар-бег, Зефир Халил, Мула Хасан и око педесет првака из Ђаковичке и Пећке казе (Перуничкић, 1988, стр. 429–430). Свим Арбанасима се, осим поглаварима, плаћало на име издржавања око 1,2 динара дневно. Иса Бољетинац и Сулејман Батуша су одбили такву помоћ, али не и плаћање дневних трошкова смештаја у хотелу у висини од 10–12 круна по особи. Обојица су око себе имали

свиту од по 15 људи који су добијали дневно по форинту (Ракић, 1985, стр. 237, док. 65).

Иса Бољетинац је са својим друговима из Црне Горе улазио на територију Турске, али не ради предаје, него договора са виђенијим Арбанасима из пећке и ђаковичке околине (Ракић, 1985, стр. 239–240, док. 66). Конзул Милан Ракић је 5. маја 1911. године извештавао да је Иса Бољетинац дошао у село Истиниће, а Сулејман-ага Батуша у Крушевац, у близини Пећи. Према конзулу, обојица су наоружани крстарили по селима, а турске власти нису предузимале мере да их спрече (Ракић, 1985, стр. 369). Иса се из Истинића вратио у Бољетин, где су га, уз знање власти, посећивали виђенији Арбанаси из Митровице. Од њих је добијао бројне поклоне међу којима су била читава стада оваца и коза, један расни коњ са целокупном опремом, разне скупocene ствари од срме и др. У сусретима с њима говорио је о посебном третману за време боравка у Црној Гори и на двору краља Николе који га је примао „у свако доба“ (Ракић, 1985, стр. 257, док. 72).

Иса Бољетинац је након повратка из Црне Горе наставио да глоби Србе и захтевао да му плате четврт паре од мајдана. Од њих је наплатио и заостали дуг из претходне три године. За разлику од Срба, који су морали да измире своје обавезе јер им је у противном претио прогоном, арбанашки радници су били слободнији. Иначе, у Бољетину је радило око 200 радника из околних села, а вредност годишње производње је износила 70–80.000 гроша (Микић, 1988, стр. 252).

Утицај Исе Бољетинца међу Арбанасима Митровице и околине је јачао и изазивао непокој локалних власти. Уследио је покушај турских власти да га приморају на предају, па су, на иницијативу митровичког кајмакама, преговарали Ибрахим Лива и Зејнул-бег Шишковић. Они су му саветовали да преда неку кремењачу, а заузврат да слободно носи брзометну пушку. Такав поступак требало је да укаже само на његову покорност и да није противник власти. Упоредо са преговорима, комисија за процену порушених кућа донела је одлуку да му на име накнаде за једну оштећену кућу исплати 50 турских лира (Ракић, 1985, стр. 258, док. 73). Оваква одлука се није допала Иси, па је поново упућена комисија са задатком да пронађе решење. Према правилима које су турске власти прописале накнада штете није могла бити мања од 5, али ни већа од 50 лира (Ракић, 1985, стр. 268, док. 76).

Турци су страховали од поступака Исе Бољетинца који су могли да утичу на остале арбанашке прваке и подстакну их да кре-

ну истим путем. Таква ситуација им није одговарала и реметила је њихове планове који су предвиђали изазивање нетрпељивости између Арбанаса мухамеданаца и Арбанаса католика. Све су то били разлози који су навели турске власти да отпочну преговоре са Исом, који је истакао своје захтеве. Најбитнији захтеви су подразумевали да он, као ни његова пратња не предају оружје и да му се врати конфисковано имање. Повлађивање према Иси и испуњење захтева представљало је не само повлачење пред једним одметником и противником режима, него и капитулацију турских власти пред њим.¹

Дозвола да и даље може да носи оружје није у потпуности задовољила Ису који је пред властима наставио да ниже нове захтеве. Он је, на име причињене штете у претходној години, тражио исплату у висини од 2.500 лира, повратак конфискованог имања, надокнаду заосталог прихода од мајдана и неиздатих плата додељених од Абдул Хамида, примање редовне плате, признање ранга, звања и почаста добијених султановим ферманом. Турске власти су, као изасланика у преговорима, послале Хасан-бега из Вучитрна, приштинског посланика који је покушао да придобије Ису за себе и неки будући устанак. Под његовим утицајем Иса је постао присталица аутономије и заступао је мишљење да између Арбанаса и Младотурака, након бројних сукоба не може доћи до помирења. Према Исином мишљењу, у одвајању Арбанаса од Османског царства одлучујућу улогу је могла да има Енглеска, чије би ангажовање довело до распада Османског царства.²

Уз посредство Хасан-бега, Иса је одлучио да са двојицом синова оде у Скопље. Била је то само формална предаја, јер није желео да се преда властима у Митровици, Вучитрну или Приштини које је на разне начине малтретирао и одбијао да прими њихове изасланике. Његова одлука да из Бољетина оде у Скопље била је за многе Србе и Арбанасе непознаница. Међу њима се говорило да је примио 5.000 лира одштете, да ће отићи код султана у Цариград и да ће му се испунити сви захтеви (Ракић, 1985, стр. 277–278, док. 80). Иса се из Скопља вратио назад и на путу према свом селу боравио у кући Хасан-бега у којој је одржан скуп виђенијих Арбанаса из Вучитрна и околине. Присутнима је образложио своју предају, сматрајући да на тај начин може издејствовати испуњење, не само својих, него и осталих арбанашких захтева. У супрот-

¹ ДСПКС, књ. IV св. 4/1, стр. 244–246, док. 40 (Ракић, 1985, стр. 260–261, док. 75).

² ДСПКС, књ. IV св. 4/1, стр. 390–392, док. 147 (Ракић, 1985, стр. 275–277, док. 79).

ном, најављивао је непризнавање власти и наговарао присталице да све међусобне размирице решавају сами, ван турских органа (Ракић, 1985, стр. 278–279, док. 81).

Самовоља Исе Бољетинца дошла је до изражаја и приликом султанове посете Старој Србији половином 1911. године, која је имала за циљ да допринесе јачању Царства и умири Арбанасе. За разлику од бројних арбанашких првака, који су код Муратовог турбета присуствовали овом догађају, Иса се није одазвао на позив. Он је боравио у кули у Бољетину и у свом духу исмевао султана (Зарковић, 2019, стр. 298).

Турске власти су одлучиле да преговарају са Бољетинцем о предаји. Преговори су били отежани због његовог захтева о повратку мајдана који му је претходне године био конфискован.¹ За то време он се налазио у Бољетину и изазивао пажњу странаца. Половином јула 1911. године новинари Пустослемшек и Холечек, у друштву гимназијског наставника Боројевића, су посетили Ису у његовом селу, у којем је, услед рушења куле, са двадесетак другова боравио у шатору. Они су приметили да је живео у беди, али је био горд и свестан положаја и значаја који му је придавала европска штампа. Приликом посете забележили су да, за њега, арбанашки покрети против турских власти представљају борбу за старе привилегије: ношење оружја, неплаћање данка, немешање турских власти у њихове односе и нарочито неслужење у војсци.²

У међувремену Иса Бољетинац је ступио у контакт са конзулом Миланом Ракићем и поручио да не намерава да се преда Турцима, већ да подигне устанак. У случају неуспеха планирао је да пређе у Србију.³ Министар иностраних дела Краљевине Србије Милован Миловановић је сматрао да Ису Бољетинца треба примити, али не у Београд, већ негде у унутрашњост, дати му богато издржавање и послати поверљиво лице које би мотрило на њега.⁴

Упркос тврдњи да неће да се преда, Иса је у пратњи Хасан-бега вучитрнског отишао у Скопље и захтевао састанак са Ракићем.⁵ Од њега је тражио новац и муницију, што је конзул и одобрио.⁶ Убрзо се Иса са својих 110 другова предао и у пратњи вучитрнског посланика Хасан-бега отпутовао у Митровицу. На питање

¹ ДСПКС, књ. IV св. 4/I, стр. 199, док. 1.

² ДСПКС, књ. IV св. 4/I, стр. 341, док. 104.

³ ДСПКС, књ. IV св. 4/I, стр. 358, док. 121.

⁴ ДСПКС, књ. IV св. 4/I, стр. 219, док. 15.

⁵ ДСПКС, књ. IV св. 4/I, стр. 403, док. 155.

⁶ ДСПКС, књ. IV св. 4/I, стр. 313, док. 80.

зашто се одметнуо од власти, рекао је да им није веровао, јер су неки његови другови након објављивања амнестије и предаје мудиру ипак били ухапшени и затворени. После таквог изговора упитао се: „Шта би тек радили са мном, кад су то учинили са обичним арнаутима“?¹

Међутим, није прошло много времена Иса Бољетинац се вратио назад у своје село. Његов повратак изазвао је забринутост код српског народа, а уједно и охрабрио Арбанасе да наоружани уцењују и краду. Срби су били приморани да бесплатно кулече на разрушеним кућама и кулама. Од њих је захтевао четврт паре од мајдана за претходне три године, а свако неиспуњење ове обавезе значило је да престају са радом. За разлику од њих, Арбанаси су наставили и даље да раде.²

Иса се октобра 1911. године поново обратио конзулу Краљевине Србије у Приштини, али овог пута не сам, већ са Ђерим-бегом Махмутбеговићем, Шефиметовићем, Зајимом и многим другима с молбом да им изда оружје и муницију. То је конзула навело на размишљање да би решавање њихове молбе могло сузбити зулуме над Србима и придобити утицајне арбанашке прваке (Ракић, 1985, стр. 295, док. 88).

У првој половини 1912. године Младотурци су се нашли у кризи коју је повећавао италијанско–турски рат. Настала ситуација довела је до прегруписавања арбанашких кругова према Младотурцима. Арбанашки прваци су као главни циљ поставили решавање социјалних прилика и дали им предност у односу на политичке. Захтеви ђаковичких вођа упућени властима, који су подразумевали по три пушке на кућу, арбанашке школе и ослобађање од пореза на продату стоку, довели су до издијања устанка те године. У току устанка Младотурци су пали с власти, а Арбанаси су заузели територију до Скопља. Упркос томе, на изненађење народне масе која је у готово сваком меморандуму захтевала смањење пореза, Турци су успели да 1912. године прикупе осмину. Међу закупцима десетка у свом селу налазио се и Иса Бољетинац, што се није допало његовим противницима. На опаске противника да на тај начин глоби народ одговарао је: „Закупио сам своје село да би помогао сељацима, којима је приликом доласка војске у Бољетин сва летина уништена“ (Микић, 1988, стр. 78–79).

Лето 1912. године обележили су сукоби Турака и Арбанаса. До велике борбе између турских трупа и побуњеника дошло је 21.

¹ ДСПКС, књ. IV св. 4/1, стр. 449–450, док. 187.

² ДСПКС, књ. IV св. 4/1, стр. 838–839, док. 399.

јула на простору од Митровице до Вучитрна. Побуњеници су имали између 3.000 и 4.000 људи из Бољетина, Лаба, Голака и Дренице и предводили су их Иса Бољетинац, Хасан-бег и Зејнул-бег из Приштине. Владине трупе су се састојале од 6 батаљона пешадије и 4 батерије артиљерије. Било је мртвих на обе стране. У Митровици је уз велике почасте сахрањено 6 погинулих официра. Сахрани је присуствовао и валија из Скопља Масхар-беј. Турске трупе су продрле у село Бољетин и сравниле га са земљом. Иса Бољетинац је као одмазду најавио даљу борбу, обећавајући да ће му бити доступни митраљеви и топови. У наредним данима су се очекивали и нови сукоби (*Montagsblatt aus Böhmen*, 1912, 22. јули, стр. 4–5; *Freie Stimmen Deutsche Kärntner Landes-zeitung*, 1912, 22. јули, стр. 1). Ситуација у северном делу Косовског вилајета се погоршавала, побуне су захватиле и остале крајеве, па је султан издао ираду о слању комисије. Иса Бољетинац је у Цариград упутио телеграм, у којем је, поред колективних, изнео и друге захтеве о помиловању и ослобађању свих војника, одметнутих од власти и прикључених побуњеницима.¹ Ове захтеве је проширио по упутствима Фадил-паше Топтана, који га је сматрао за главнокомандујућег целог покрета. Такво мишљење Топтана му је импоновало, али истовремено и указивало на чињеницу да је заштитник свих одметника.²

Арбанаси су износили захтеве у којима су истицали жељу за побољшањем положаја, па су на ужим конференцијама израдили свој програм у 14 тачака. Иса Бољетинац је схватао да та права могу лакше остварити ако исто захтевају и за друге народе у Османском царству. Зато је формално затражио да се програм допуни петнаестом тачком која би се односила на то да се свим правима датим Арбанасима користе и Срби. Међутим, у томе није имао подршку осталих арбанашких вођа.³ Такав став је Иса истицао из чисто прагматичних разлога желећи да придобије велике силе, али и да сачува везу са српским конзулима, од којих је више пута добијао вербалну и материјалну подршку.

Арбанаси из Косовског вилајета су својим побунама и сукобима са властима допринели паду Младотурака и распуштању парламента у Цариграду. На тај начин су стекли наклоност многих балканских народа, али не и подршку за добијање било какве аутономије, а још мање посебне државе.⁴

¹ ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 263, док. 90.

² ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 297–298, док. 116.

³ ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 319–321, док. 136.

Сукоб са турском регуларном војском и властима Иса Бољетинац није схватао као борбу за стварање албанске државе, што се види из његове изјаве дате приликом оружаног конфликта Турака и Црногораца јула 1912. године. На позив Турака да им пружи помоћ Иса је обећао 30.000 Арбанаса. Турцима у Бјелом Пољу и Пријепољу је путем телеграма дао подршку и саветовао да се организују и прикупљају добровољце. На опаску појединих турских официра да није у његовој надлежности издавање наредби, Иса је одговорио: „Онде где је потребна помоћ мојој држави ја је сам пружам колико год ми силе допуштају“.¹

Након окончања арбанашких устанака 1912. године завладала је анархија у Старој Србији и положај српског становништва је постао забрињавајући. Желећи да поправи положај Срба, конзул Краљевине Србије у Приштини Милан Милојевић се по упутству министра иностраних дела из Београда обратио Иси Бољетинцу за помоћ. У том тренутку његова власт се протирала само на Митровицу и непосредну околину.² Стање је постало неодрживо, а ни Иса није био сигуран како ће се ситуација даље одвијати. То потврђују и његове речи: „Како ће ово да се сврши ја не знам. Једна земља (Митровица и околина), а два господара, кајмакам и ја, не бива. Много је“.³

С обзиром на чињеницу да су увелико текле ратне припреме и да је Главни генералштаб српске војске упутио неколико тајних обавештајних мисија у Косовски вилајет да обнови везе са арбанашким првацима и испита њихову намеру у предстојећем рату са Османским царством, разговарало се и са Бољетинцем. Он је избегао конкретан одговор, али је било јасно да Срби не могу рачунати на његову помоћ и савезништво (Јагодић, 2009, стр. 360).

НЕОБЈАВЉЕ-
НИ ИЗВОРИ

Архив Србије, Министарство иностраних дела Политичко-просветно одељење.

ОБЈАВЉЕНИ
ИЗВОРИ

Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ. III, св. 2/II. (2011). Приредили М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, (ур. В. Ђ. Крестић). Београд : Српска академија наука и уметности.

⁴ ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 265-267, док. 92.

¹ ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 289-291, док. 111.

² ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 432-433, док. 236.

³ ДСПКС, књ. V, св. 2, стр. 612-614, док. 372.

Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914, књ. III, св. 3. (2014). Приредио М. Војводић, (ур. В. Ђ. Крстић). Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914, књ. IV св. 4/1. (2009). Приредили Љ. Алексић-Пејковић, К. Џамбазовски, (ур. В. Крстић). Београд: Српска академија наука и уметности.

Документи о сјољној пољопривреди Краљевине Србије 1903–1914, књ. V, св. 2. (1985). Приредио М. Војводић, (ур. Р. Самарџић). Београд: Српска академија наука и уметности.

Перуничкић, Б. (1988). *Сведочанство о Косову 1901–1913*. Београд: Научна књига.

Петровић, М. Ф. (1995). *Документи о Рашкој одласци 1900–1912*. Београд: Архив Србије.

Ракић, М. (1985). *Конзулска писма 1905–1911*. Београд: Просвета.

Станковић, Т. П. (1910). *Пушине делешке по Старој Србији 1871–1898*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца и М. Карића.

ШТАМПА

Време

Полиџика

Правда

Српске новине

Montagsblatt aus Böhmen.

Freie Stimmen Deutsche Kärntner Landes - geitung.

ЛИТЕРАТУРА

Бартл, П. (2001). *Албанци – од средњеј века до данас*. Београд: Сlio.

Бољетинац, Иса. (2004). У: М. Лесковац, А. Форишковић, Ч. Попов (ур.). *Српски биографски речник* (том 1, стр. 702). Нови Сад: Матица српска.

Зарковић, В. (2019). Султаново путовање по Старој Србији и Македонији. *Башџина*, 47, 287–303.

Зарковић, В. и Савић, А. (2018). Арбанашке побуне у Косовском вилајету 1910. године. *Башџина*, 45, 291–313.

Иностранци [Јовановић Пижон, Ј.]. (1910). Арбанаски покрет – Румуни за Македонију. *Српски књижевни гласник*, 24 (10), 700–704.

Јагодић, М. (2009). *Српско-албански односи у Косовском вилајету (1878–1912)*. Београд: Завод за уџбенике.

Косово и Метохија у српској историји. (1989). Београд: Српска књижевна задруга.

Мантран, Р. (2002). *Историја Османској царства*. Београд: Сlio.

Микић, Ђ. (1988). *Друшћивене и економске љриликe косовских Срба у XIX и љочейком XX века (од чифчијсћва до данкарсћва)*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Поповић, В. (2007). *Исћочно љићање - исћориски љрећлед борбе око ојсћанка Османлиске царевине у Леванћу и на Балкану*. Београд: Никола Пашић.

Храбак, Б. (1977). Арбанашки првак Иса Бољетинац и Црна Гора 1910–1912. године. *Исћоријски зајиси*, XXX (L), XXXIV (1), 177–192.

Shaw, S. J, Kural Shaw, E. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Vol. II: *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*. Cambridge: Cambridge University Press.

VESNA S. ZARKOVIĆ

INSTITUTE OF SERBIAN CULTURE, PRIŠTINA – LEPOSAVIĆ

SUMMARY

ISA BOLJETINAC AND YOUNG TURK REGIME

At the beginning of the 20th century, The Ottoman Empire started weakening largely. This weakening was influenced by difficult economic situation accompanied by stronger diplomatic activities of the European powers. Wishing to save the state from the collapse, the Young Turk movement had forced the sultan Abdul Hamid to concession, which led to changes on the throne. The Young Turks reinforced their activity in all parts of the Ottoman Empire and many great plans lied ahead, which had foreseen reform of the state and society including internal consolidation of the country as well. The Young Turk regime representatives propagated the idea of equality of all people, which would have the same rights and duties as well.

The ideas and work of the Young Turks came across a resistance of some Albanian leaders, among which was Isa Boljetinac, known as per his crimes over Serbian population of Mitrovica casa. He was known as an influential man and he enlarged his activity out of this territory, which often served, after numerous conflicts with Turkish authorities, as the hideout. As the prominent opponent of the Young Turk regime, the conflict with authorities and Albanian movements, which marked that time, was experienced as the struggle for old privileges such as: carrying of arms, non-paying of taxes, non-interference of Turkish authorities into their relationships and, especially, non-service in the army. Determination to persist in the struggle for the return of privileges led Isa Boljetinac to get in touch with the consul of the Kingdom of Serbia in Priština, from whom he requested

arms, munitions, and money. Consul thought that the fulfilment of his requests had influenced the improvement of the position of Serbs and eventually some subsequent support so that he had approved of them. Nevertheless, before the outbreak of the Balkan Wars, Isa was not clear in his answers and it was evident it could not be counted on his alliance.

KEYWORDS: Isa Boljetinac; Young Turks; Serbs; Albanians; The Ottoman Empire; Kosovo Vilayet.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИЛОШ М. МАРСЕНИЋ¹

САША Д. СТАНОЈЕВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ДИГИТАЛНИ РЕСУРСИ У НАСТАВИ ИСТОРИЈЕ СА ОСВРТОМ НА ЕВРОПСКИ ПРОЈЕКАТ *EUROPEANA*

САЖЕТАК. Развој нових технологија и информационог друштва убрзао је промене у свакодневном животу и у савременој настави. Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) боље мотивишу ученике за наставу. Како би се боље сачували историјски извори они се дигитализују и тако се штите а истраживачи могу да брже и са мање трошкова дођу до извора. Могућности коришћења интернета у настави су велике. Неопходно је да школе имају рачунаре, да наставници и ученици буду мотивисани за коришћење нових електронских извора. Много је интернет адреса које нуде изворну историјску грађу, од писаних и штампаних извора до аудио-визуелног материјала. Сву ову грађу можемо назвати *дигиталним ресурсима* (материјалима, изворима, електронским историјским изворима). Наставници треба да креирају привлачан и маштовит наставни материјал а критички прилаз и опрез у раду са материјалом са интернета је неопходан. Обавеза наставника је да препоручи проверене сајтове и документа. Велики део материјала на интернету је поста-

---

¹ milos.marsenic@pr.ac.rs

² sasa.stanojevic@pr.ac.rs

Рад је настао у оквиру пројекта ИИИ 47023 *Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад је примљен 20. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

вљен са свесном намером ширења нетачних података. Могућности ИКТ су велике и на студијама историје. На свим нивоима студија могуће је осавременити наставу али материјалне могућности школа и факултета не омогућавају да се финансијски прате иновације. Један од портала који својим дигитализованим садржајем може корисно послужити у наставне сврхе је *Europeana*. То је база података културно-историјског наслеђа Европе, преко које је могуће претраживати дигитализовану грађу установа. Портал *Europeana* је шири пројекат који омогућава слободан приступ за више десетина милиона дигиталних јединица. Једна од значајнијих збирки у оквиру овог портала посвећена је Првом светском рату и зове се *Europeana 1914–1918*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: информационо-комуникациона технологија; дигитализација; дигитални ресурси; настава историје; *Europeana*.

Брзи развој рачунарске технике и могућности информационог друштва условио је велике промене у свакодневном животу а самим тим и у подручју образовања. Савремена настава је принуђена да „држи корак“ са напретком информационих технологија, које се развијају веома брзо и постају део наше свакодневице. У скоријој будућности све више ће се спајати две реалности, видљива и виртуелна. Нове генерације се и не сећају времена без рачунара. Време проведено испред компјутера може се искористити и за напредак у учењу и усвајању нових знања. Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) поспешују ангажованост ученика, процес усвајања градива је држи и лакши а стечена знања су дуготрајнија. Класична настава се мења и сам наставни процес постаје креативнији и радоснији за наставне субјекте, ученике и наставника.

Историјски извори налазе се у архивима, музејима и библиотекама. Функција ових институција је да „заштити културно благо које чува и обезбеди да сведочанства прошлих догађања буду доступна садашњим и будућим генерацијама“ (Мандић, 2008, стр. 41). Подлоге на којима је прошлост забележена су подложне пропадању и могућност да оне нестану са протоком времена је веома реална. Како би се изложеност хабању свела на најмању могућу меру, историјска грађа се микрофилмује, фотокопира и дигитализује.

Новим технологијама се процес нестајања материјалног наслеђа одлаже а приступност увећава. Дигитализација је снимање докумената у електронском облику, односно „преношење архив-

ске грађе из облика који није електронски у електронски облик“ (Закон о архивској грађи и архивској делатности, 2020, члан 2, тачка 16). Дигитализовани документи се могу читати, копирати на више места или одштампати, чиме се трајно штите. Дигитализација архивске, библиотечке и музејске грађе врши се са циљем заштите оригинала, повећавајући доступност, прегледност и употребљивост докумената. То су новине које су последица глобалног технолошког развоја и напора друштва да заштити сопствено културно наслеђе. Омогућавањем глобалне видљивости грађе која је у њима похрањена, доступан дигитализован материјал квалитетом, квантитетом и атрактивним приступом представља драгоцен ресурс.

Модернизација наставе у школи и ван ње позитивно је утицала и на наставу историје. Могућност да се историјски извор види на екрану, да се историјска карта увећа и приближи, да се користе аудио и видео записи на часу, да се све виђено у учионици може послати, делити, меморисати без просторног и временског ограничења, наставу чини атрактивнијом и мање сувопарном. Учење уз помоћ ИКТ изазива већу мотивацију и мисаоно ангажовање ученика (Делетић, 2018, стр. 421). За успешну примену рачунара у настави није довољно да их образовна институција само поседује већ је нужно да наставници буду мотивисани за њихову употребу као и да владају знањем о коришћењу компјутера. Наставници који користе ИКТ у настави морају да нађу прави баланс између технологије, садржаја и метода примене. Уколико се ово уради, постигнути резултати ће оправдати употребљена средства и уложен труд.

Неограничен је број интернет адреса које нуде изворну историјску грађу, од писаних и штампаних извора (документи, приватна преписка, дневници, мемоари, аутобиографије, закони, уговори, разни извештаји, штампа, хронолошке табеле) до аудио-визуелног материјала (слике, фотографије, плакати, карте, амблеми, звучни и филмски записи) (Мандић, 2008, стр. 48). Сву ову релевантну грађу можемо назвати *дигиталним ресурсима* (материјалима, изворима, електронским историјским изворима).

Примена интернета у школи може имати различите облике:

- уз обраду наставних јединица наставник може да упути ђаке на доступне садржаје на интернету;
- организован и плански рад у кабинетима (додатни рад и слободне активности);

- организован рад у вези са неким догађајем (екскурзија, школско такмичење, посета музеју, архиву);
- коришћење интернета у додатном раду са талентованим ученицима (без интернета ученици су ускраћени за нова искуства и сазнања);
- међусобна комуникација наставника историје (Мандић, 2008, стр. 91).

Улога наставника у коришћењу ИКТ је значајна и њихова мотивисаност и ангажованост може максимизирати вероватне потенцијале на корист ђацима, школи и друштву. Наставници треба да креирају привлачан и маштовит наставни материјал (текст, фотографије, карте, графиконе, постере и друге изворе), као и материјал за додатни рад најспособнијих ђака (Stradling, 2003, стр. 161).

У обиљу материјала који се посредством интернета може користити у едукативне сврхе, веома је важно да сами наставници упућују ученике или студенте на што адекватније коришћење овог ресурса. Огроман опсег доступних информација често може довести до њихове нерационалне и некритичке употребе. Због тога наставник треба да понуди проверене информације о сајтовима на којима се могу пронаћи и у наставне сврхе користити разни дигитализовани извори попут: докумената, фотографија, карти, видео-записа, документарних филмова и разних других ауторизованих историјских садржаја (Делетић, 2018δ, стр. 236). Притом је једна од важнијих предности дигитализације и то што је овим процесом отворена могућност широког отвореног приступа уз превазилажење географских и временских препрека (Рогач Мијатовић, 2014, стр. 282).

Ученици морају да повежу догађаје и збивања и да повежу њих са процесима који су у основи тих догађаја. Пружају им се велике могућности за самостално учење и задовољавање својих потреба. Циљ је да ученици развијају истраживачке способности и критичко мишљење (Stradling, 2003, стр. 163). Они могу да раде различитим темпом, заинтересовани ђаци могу да користе више извора, активни су у трагању и решавању проблема. Треба разликовати вештину налажења и сакупљања информација (информатичка писменост) од вештине обраде информација и њихово вредновање (одговор на постављено питање, решење проблема, закључак) (Делетић, 2018, стр. 402, 417–418).

Подаци са интернета се проверавају у погледу аутентичности, поузданости и ауторства извора. Процењивање веб-сајтова којима ученици имају приступ је неопходно и у њима треба да се гледа: сврха, извор, приступ, флексибилност, дизајн и садржај (Stradling, 2003, стр. 159, 245). Критички прилаз и опрез у раду са материјалом са интернета је неопходан. Обавеза наставника је да препоручи ваљане сајтове и документа али и да упозори ђаке ако је сајт тенденциозан или неистинит (Делетић, 2018, стр. 426). Иза сваког сајта крију се одређени интереси и зато је битно да корисници знају ко је власник (држава, неки њен орган или институција, часопис). Ако је он анониман, никако не мора да значи да је злонамеран али на то треба обратити пажњу. Логично је да избор и заступљеност материјала прати интересе власника. Мора се водити рачуна и ко је аутор и које су његове референце (озбиљнијим и познатијим ауторима се више верује од оних који су острашћени, у било ком погледу). Важно је и да ли материјал преноси информације или готове ставове и коментаре. Уколико се примете: пропаганда, идеолошки наноси, агресивна реторика и отворена или прикривена пристрасност, то чини сајт или портал мање жељеним и употребљивим (Делетић, 2018, стр. 412).

Интернет обезбеђује наставницима и ђацима приступ: изводу или примарном тексту историјског извора; документима, чланцима из новина, часописа и периодике, писмима, разгледницама, изводима из дневника, мемоарима, фотографијама, плакатима, филмском и ТВ документарном материјалу; низу секундарних извора у погледу кључних догађаја; мноштву становишта бројних историчара, различитих земаља, различитих периода (Stradling, 2003, стр. 159). Нуди им се више историјских садржаја од онога што им нуди уџбеник (Делетић, 2018, стр. 411).

Велики део материјала на интернету је селективан, а један део је постављен са свесном намером ширења нетачних података или пропаганде у корист одређеног питања или политичке групе. Суптилнији вид пристрасности је чињеница да је већина претраживача и веб-сајтова из САД, па се промовишу ставови ове земље (Stradling, 2003, стр. 160). Неистините и тенденциозно протумачене чињенице могу наштетити формирању личности ученика, његове представе о националној свести и националном идентитету. Могућности злоупотребе су велике, што улогу наставника чини још значајнијом. Како се применом рачунара образовна улога наставника мења и смањује, повећава се његова васпитна функција у образовном процесу.

Могућности ИКТ су велике и на студијама историје. На свим нивоима студија могуће је осавременити наставу, уз нарочиту пажњу на већ споменуте девијације. Подразумева се да наставници, сарадници и студенти имају задовољавајућа информатичка знања. Захтевност познавања ИКТ била би већа са вишим нивоом студија. Информатички се могу уредити и предавања, семинари и вежбе на факултетима. Могу се оснивати и репозиторијуми свих врста радова на студијама (семинарски, дипломски, мастер и докторски радови) као базе података. Може се поседовати и одговарајући књижни фонд (у одговарајућем формату), као и сајт на коме се могу наћи корисни линкови за будуће историчаре.

Вреди поменути и то да већина грађе на интернету није намењена свим узрастима ученика па се она мора користити диференцирано. Постоје битне разлике у могућностима употребе дигиталних ресурса за ђаке основних и ђаке средњих школа. Морамо да приметимо и да, код нас, материјалне могућности школа и факултета не омогућавају да се финансијски прате иновације у новим технологијама. Образовне установе касне са применом ИКТ у свом раду. Неједнаке финансијске могућности видљиве су и у разликама између градских и сеоских школа. Постоје сеоске школе које још увек немају приступ интернету па им ова настава није доступна, што се јасно видело приликом овогодишњег држања наставе на даљину.

У случају да постоје могућности коришћења ИКТ у настави, може се препоручити школама, посебно гимназијама и факултетима, коришћење највећег и најпоузданијег репозиторијума за културна добра Европе, *Europeana* (Дикел, 2016, стр. 286).

EUROPEANA

Европска унија је први пут у своје приоритете уврстила и област дигитализације, у свом Акционом плану еЕвропе, усвојеном 2005. године. У неким од држава дигитализација је била већ започета а у неким још није. Потреба за уједначавањем стандарда процеса дигитализације захтевала је договор земаља чланица ЕУ. Године 2001. настали су Принципи из Лунда у којима је први пут поменут јединствен приступ дигитализацији (Карун, 2011, стр. 23).

Један од портала који својим дигитализованим садржајем може корисно послужити у наставне сврхе јесте и *Europeana*.³ У питању је драгоцен база података културно-историјског насле-

ђа европског простора, преко које је могуће претраживати дигитализовану грађу установа које су сарадници на овом пројекту. У питању су бројне европске библиотеке, музеји, архиви, због чега се *Europeana* у ширем смислу може дефинисати као европска дигитална библиотека, музеј и архив (Дакић и Андоновски, 2012, стр. 68). Ова врста библиотека има предност да располаже неупоредиво већим фондом него физичке библиотеке а повезивање садржаја помоћу линкова омогућава приступ географски размештеним збиркама (Дикел, 2016, стр. 279).

Отворени подаци *Europeane* представљају конкретан корак ка потпуној интеграцији свих врста извора из поменутих установа. Може се рећи да она тако представља јасан сигнал да је њихов заједнички информациони простор већ изграђен и да ће уз изврстан напор представљати значајну добродит (Константинеску, 2011, стр. 90–91).

Europeana библиотеке су иначе пројекат Европске уније који повезује мреже Конференције европских националних библиотека (CENL), Лиге европских истраживачких библиотека (LIBER), Конзорцијума европских истраживачких библиотека (CERL) и *Europeana* фондације. Тиме је створена јединствена база података која се одликује лакоћом коришћења. Студије показују да је приступ „све на једном месту“ (one-stop shop) популаран код истраживача, утолико пре што представља јасну и ефикасну могућност доступности дигиталном материјалу. Осим овог, пројекат одликује још један битан сегмент, а то је квалитет садржаја. Тиме се заинтересованим корисницима обезбеђује првокласан материјал у анализи различитих врста истраживања (Рејли, 2012, стр. 58).

Пројекат *Europeane* свој нарочити значај има у хуманистичким наукама, у којима је према традиционално заступљеном гледишту пажња највише усмерена ка физичким објектима који садрже текст. Додавање оваквог материјала колекцијама је важно зато што се преко овог портала на располагање корисницима ставља значајан корпус пуних текстова. У том смислу су и постављени циљеви да се обезбеђењем специфичних алатки у систему између осталог обезбеди приступ појединачним и необрађеним записима са метаподацима, обезбеди могућност претраге пуних писаних текстова и сортира претрага према језику, датуму објављивања и типу објекта (Рејли, 2012, стр. 59–61).

³ www.europeana.eu

Портал *Europeana* је изворно шири пројекат који омогућава слободан приступ за више десетина милиона дигиталних јединица (слике, фотографије, мапе, књиге, писма, новине, часописи, дневници, разни музички и видео-записи) распоређених кроз различите збирке (колекције). У дигитално доба, појам библиотеке не значи више обичну збирку књига већ виртуелни контејнер за све врсте медија (Дикел, 2016, стр. 279).

Централизованом бази података *Europeane* је своје дигиталне изворе уступило преко 1.500 разних европских институција. *Europeana* не чува оригиналне садржаје, него дигитализоване објекте из институција чланица повезује помоћу линкова са порталом *Europeane*. У сопственој бази се чувају само метаподаци (подаци о подацима) о дигитализованим објектима. Посредници између *Europeane* и институција које желе да садржаје ставе на располагање су тзв. агрегатори (Дикел, 2016, стр. 284). Агрегатор у Републици Србији је Народна библиотека Србије.

Једна од значајнијих збирки у оквиру овог портала посвећена је Првом светском рату⁴, а њен пун назив гласи *Europeana 1914-1918: Сећања на Први светски рат – дигитална збирка драгоцен извора из европских националних библиотека*. Међу многобројним изворима, у овој колекцији могу се прегледати старе и ретке књиге, стари часописи и новине, рукописи, музикалије, мапе, лепа књижевност, дечја књижевност, верска литература, приручна литература, слике, уметничка дела, дневници војника, молитвеници, водичи, постери, фотографије, разгледнице, карикатуре, стрипови, писма, извештаји, мемоари, памфлети, лифлети, медаље, новчанице и слично (Ињац, 2011, стр. 84–85).

Збирка је створена са идејом да постане највећа референтна дигитална база података са грађом из земаља које су се налазиле на обе стране у ратном сукобу. Материјале из већ постојећих службених фондова о Великом рату употпуњују нови занимљиви садржаји из личних или породичних заоставштина који су уступљени на коришћење. Отуда збирку и прати слоган *Europeana 1914-1918 – неисторијане приче и званична историја Првог светског рата*. Преко ње је више од 400.000 извора везаних за овај сукоб постало по први пут јавно и слободно доступно путем интернета (Рогач Мијатовић, 2014, стр. 285–286).

Прикупљање материјала је отворено и он се стално допуњује новим садржајима. Збирка тренутно располаже са 204.177 тек-

⁴ <https://classic.europeana.eu/portal/en/collections/world-war-i>

стова, са 173.137 објеката илустративног материјала, 3.109 видео-записа а има и разну осталу грађу (3Д предмети, звучни записи и слично). Колекција је издељена у више поглавља. Осим оних која се односе на саме фронтове, присутне су и следеће тематске целине: *Документија, Дневници, Писма, Разједнице, Филмови, Телекомуникације, Ваздушни рајџ, Поморски рајџ, Кућни фронтџ, Жене у Првом свејском рајџу и Рајџни зародљеници*. Грађа се може прегледати у оквиру овако уређених тема, али и филтрирати и појединачно бирати према врсти медија, земљи порекла, језику или установи у којој се чува. У очигледном настојању да се Велики рат не сагледава искључиво кроз призму војне историје, у знатној мери су заступљене теме које се односе на друштво, породицу или појединца у вихору рата.

Одељак *Учионица Еуројеане*⁵ заснован је на концепту иновативног учења посредством дигиталних ресурса. Међу темама које се на порталу *Europeana* воде као истакнутије и које располажу захвалним едукативним ресурсима спада и она која се тиче управо Првог светског рата. Предложене јединице са пратећом грађом издељене су на следећи начин: *Иза линија фронтџа, Изложба о Првом свејском рајџу са Еуројеаном 1914–1918, Живој у рововима – искуство са виртуелном реалношћу, Велики рајџ кроз дечије очи, Ошкривање Великој рајџа, Писма и разједнице из доба рајџа, Неискриване приче о рајџу, љубави и пријатељству, Војникова ирска рајџа, Живој људи у Првом свејском рајџу и Приче медицинских сестара из Првој свејској рајџа*.⁶

Кроз омогућено филтрирање расположивог материјала може се вршити и циљана претрага колекције. Тако се уз преглед опште историје Првог светског рата у наставне или друге сврхе могу извучити и разне уже теме, у зависности од интересовања или потребе. Уколико се, на пример, у претраживач збирке укуца термин *Србија*, са намером да се изврши преглед доступне грађе везане за српску историју кроз Велики рат, добија се 6.690 резултата који воде до различитих извора. Највећи део текстуалне и разне илустративне дигитализоване грађе у овом случају је достављен из фондова Народне библиотеке Србије⁷, видео-материјала из Југословенске кинотеке, док остали подаци долазе из фондова разних библиотека, архива или музеја других европ-

⁵ <https://www.europeana.eu/en/europeana-classroom>

⁶ <https://www.europeana.eu/en/europeana-classroom/world-war-i>

⁷ Драгоцена колекција дигитализоване грађе Народне библиотеке Србије на тему Првог светског рата доступна је на сајту: <https://velikirat.nb.rs/>

ских земаља. Оваква доступност ресурса кроз колекцију *Europeana 1914–1918* представља корисну и по много чему јединствену могућност у допуни основних садржаја у настави историје на свим нивоима школовања, а везаним за опште и појединачне теме Првог светског рата.

ИЗВОРИ   *Закон о архивској грађи и архивској делатности*, „Службени гласник РС“ – број 6/2020 од 24. 1. 2020.

ИНТЕРНЕТ   <https://www.europeana.eu>
 ИЗВОРИ   <https://www.europeana.eu/en/europeana-classroom>
                           <https://classic.europeana.eu/portal/en/collections/world-war-i>
                           <https://www.europeana.eu/en/europeana-classroom/world-war-i>
                           <https://velikirat.nb.rs/>

ЛИТЕРАТУРА   Дакић, Н. Д. и Андоновски, Ј. С. (2012). Интегрисање метаподатака у Европеану коришћењем формата ESE. У: В. Црногорац, В. Ињац (ур.), *Хоризонти шведске и европске библиотекарства у дигиталном добу: Зборник радова са међународне научне конференције Београд, 27–28. октобар 2011.* (67–80). Београд: Библиотекарско друштво Србије.

Делетић, З. (2018). *Методика и технологија наставе историје*. Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Делетић, З. (2018d). Информационо-комуникациона технологија у настави историје. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XLVIII, 231–247. DOI: 10.5937/ZRFFP48-19173

Дикел, Ј. (2016). Поређење дигиталних библиотека: Европеана и Светска дигитална библиотека. *Годишњак Библиотеке Машице српске за 2015*, 278–290.

Ињац, В. (2011). Приказ пројекта: Europeana 1914–1918. *Инфојека: часопис за информатику и библиотекарство*, 1, 83–86.

Карун, Б. (2012). Завичајне збирке у глобалном простору. У: В. Црногорац, В. Ињац (ур.), *Хоризонти шведске и европске библиотекарства у дигиталном добу: Зборник радова са међународне научне конференције Београд, 27–28. октобар 2011.* (23–36). Београд: Библиотекарско друштво Србије.

Константинеску, Н. М. (2012). Када се ујединимо: када повежемо библиотеке, архиве, музеје, галерије. У: В. Црногорац, В. Ињац (ур.), *Хоризонти шведске и европске библиотекарства у дигиталном добу: Зборник радова са међународне научне конференције Београд, 27–28. октобар 2011.* (81–93). Београд: Библиотекарско друштво Србије.

Рејли, С. К. (2012). Допирање до истраживача: „Еуропеана библиотека“ – партнерски приступ. У: В. Црногорац, В. Ињац (ур.), *Хоризонти шведској и европској библиотекарства у дигиталном году: Зборник радова са међународне научне конференције Београд, 27–28. октобар 2011.* (57–65). Београд: Библиотекарско друштво Србије.

Рогач Мијатовић, Љ. (2014). Колективно памћење у дигитално доба: Еуропеана и Велики рат. *Зборник радова Факултета драмских уметности*, 25–26, 275–291.

Mandić, S. (2008). *Kompjuterizacija i istoriografija 1995–2005*. Beograd: Istorijski arhiv Beograda.

Stradling, R. (2003). *Nastava evropske istorije dvadesetog veka*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta RS.

MILOŠ M. MARSENIĆ

SAŠA D. STANOJEVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

DIGITAL RESOURCES IN HISTORY TEACHING WITH REFERENCE
TO THE EUROPEAN PROJECT EUROPEANA

The development of new technologies and the information society has accelerated changes in everyday life and modern teaching. Information and communication technologies (ICT) better motivate students to learn. In order to better preserve historical sources, they are digitized and thus protected, hence researchers can access the source faster and at a less cost. The possibilities of using the Internet in teaching are vast. It is necessary for schools to have computers, as well as for teachers and students to be motivated to use new electronic sources. Many websites have original historical material, from written and printed sources to audio-visual ones. We can call all this material *digital resources* (materials, sources, electronic historical sources). Teachers need to create engaging and imaginative teaching materials. However, a critical approach and caution in working with materials from the internet is essential. It is the teacher's responsibility to recommend verified sites and documents. Much of the material on the Internet has been posted with the conscious intention of spreading inaccurate data. The possibilities of ICT are great in history studies, as well. It is possible to modernize teaching at all levels of studies, but the financial capabilities of schools do not allow the

possibility of keeping up with those innovations. One of the web portals that can be used for teaching purposes with its digitized content is *Europeana*. It is a database of the cultural and historical heritage of Europe, through which it is possible to search the digitized material of institutions. The *Europeana* portal is a broad project that provides free access to tens of millions of digital units. One of the most important collections within this portal is dedicated to the First World War and is called *Europeana 1914–1918*.

KEYWORDS: information and communication technology; digitization; digital resources; history teaching; Europeana.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЂОРЂЕ Н. ЂЕКИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА ИСТОРИЈУ

БОЖИДАР В. ЗАРКОВИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ИСТОРИЈУ

ПРЕДСТАВА ЖЕНЕ У ДЕЛУ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ

САЖЕТАК. Рад отвара питање представе жене у писаном делу Стефана Првовенчаног. У раду се жена анализира као узор, позитиван и негативан, као мајка, супруга, ташта, удовица и сл. Указано је да се Првовенчани највише у свом делу бавио женом као позитивним узором кроз позивање на личност Богородице, а у одређивању њеног места у породичним односима њеним поменом као мајке, супруге. Констатовано је да су његови подаци о женама изузетно оскудни и да се из њих једва назире њен положај. Своје супруге, сестре, кћери ни не помиње. Посебно место у његовом делу припада *Другој жичкој повељи* која одређује положај жене кроз одредбе о брачном праву. То је његово најважније писано дело у вези са сазнањем о положају жене – супруге у његово доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стефан Првовенчани; Богородица; Ана; Стефан Немања; жена; средњи век.

---

¹ djekicdj@ptt.rs

² bozidar.zarkovic@pr.ac.rs

Рад је примљен 13. септембра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

У српској историографији се одавно поставља питање положаја жене у различитим историјским периодима, па и у средњем веку. Прве радове посвећене женама код Срба у средњем веку написао је И. Руварац, пишући о владаркама овог периода.³ Љ. Ковачевић се бавио женама и децом Стефана Првовенчаног (1901, стр. 1–65). Радове су писали и М. Ласкарис (1926), М. Пурковић, који је о овој теми написао две књиге (Пурковић, 1956; Пурковић, 1957), али и друге радове мањег обима (Пурковић, 1975; Пурковић, 1985, стр. 105–125). *Лексикон српској средњеј века* посветио је женама у средњем веку посебну одредницу (1999, стр. 189–191). Треба споменути да су и поједине Српкиње и жене српских владара из периода раног средњег века добиле радове о себи (Калић, 2006, стр. 593–622; Митић, 2016, стр. 137–146; Бекић, 2018, стр. 102–114).

Историчар књижевности С. Томин се у више својих радова бавила проблемом жена, а нарочито у својим двома књигама (Томин, 2007; Томин, 2011). У првој је указала на низ похвала мајци Ани, које јој изриче Стефан Првовенчани (2007, стр. 25–26), док се у другој књизи бави Аном али без разграничења њене улоге жене и мајке (2011, стр. 64). Положајем жене бавили су се аутори који су анализирали брачне одредбе које се налазе у Другој повељи манастиру Жича, а последњи пут је то урадио С. Бојанин (2012, стр. 425–442).

Допринос проучавању положаја жене у српском друштву дала је и А. Фостиков у више радова (Фостиков, 2004, стр. 323–366; Фостиков, 2006, стр. 29–50; Фостиков, Петровић, 2014, стр. 171–182), настојећи да улогу жене из једне хришћанске заједнице, која је битно одређивала њен начин понашања, сагледа у складу са савременим историографским схватањима. Ова ауторка је заједно са Ј. Мргић (2017, стр. 381–399) дала и компаративни преглед живота две жене у Босни: краљице Јелене (Грубе) и властелинке Јелене Нелипчић. У овим радовима акценат је стављен на касније периоде у односу на време владања и стварања Стефана Првовенчаног.

Но, у поменутим радовима нема сагледавања друштвеног, а унутар њега и породичног положаја жене у делу Стефана Прво-

³ Први рад *Краљице и царице српске* је прво излазио у наставцима (Руварац, 1868, бр. 14, стр. 313–313; бр. 15, стр. 337–339; бр. 16, стр. 361–365; бр. 17, стр. 386–389; бр. 18, стр. 409–412; бр. 19, стр. 433–435; бр. 20, стр. 457–461; бр. 21, стр. 481–484; бр. 22, стр. 505–508), да би касније био прештампан у целини (Руварац, 1934, стр. 1–35). Други рад је посвећен деспотицама Ангелини и Марији (Руварац, 1870, бр. 1, стр. 13–17).

венчаног. То је навело ауторе текста на ишчитавање његовог дела са акцентом на поједине теме: жена – јеванђеоски позитивни и негативни узор, жена–мајка, жена–супруга. Очигледно је да једна од три основних функција жене: жена–ћерка није заступљена. Разлог за то је непостојање ове категорије (функције) у литерарном делу Стефана Првовенчаног.

У сагледавању основних аспеката пошло се од чињенице да је положај жене у делима средњовековних писаца монаха сагледаван кроз призму њиховог виђења света, у складу са њиховим образовањем и положајем који је из тога проистекао. Стефан Првовенчани је, као световни владар, свакако писао у маниру свога времена, али проучавајући његова писана дела бићемо у прилици да проучимо и закључимо како он доживљава жену као писца, владар, као сведок свога времена. Његово дело даје могућност за уочавање сличности и разлика у виђењу жене тога доба, у зависности од њеног положаја у друштву.

Положај жене ће бити разматран кроз *Житије Свѣиої Симеона* и кроз дела правне садржине – повеље које је издао. Користићемо повеље које су сачуване у целини али и позивања на њих и њихов садржај у повељама његових наследника. При томе, узета је у обзир и чињеница да су у њима Немањићи били представљени не само као владари већ и као светитељи и да је то могло да утиче на описе појединих односа (Дојчиновић, 2013, стр. 437).

Иначе, Стефан Немањић са оцем Стефаном Немањом и братом Савом припада првој познатој генерацији српских писаца. Најбољи опис његове личности даје Теодосије: „У војсци искусан и храброшћу удивљен... када сеђаше у челу трпезе веселаше благороднике будњевима и гуслама... а неговаше много и књижевност и уз то беше врло разуман и вешт преповедалац“ (Теодосије, 1988, стр. 191).

ЖЕНА КАО УЗОР – БИБЛИЈСКИ МОТИВИ

Жена као узор појављује се у двострукој улози: као позитиван и као негативан. Најважнији и једини позитиван библијски женски лик је Богородица, коју назива Првовенчани и Света Богородица (Мошин и др., 2011, бр. 13, стр. 85–87), односно Пресвета Богородица (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 91; бр. 21, стр. 109).

У Житију Првовенчани даје одређење лика Богородице. Наводи да су њено рођење предсказали пророци, да је од корена Јесејева и Давида, дакле царског порекла, затим да је „чиста ... пречи-

ста ... безгрешна и увек девојка Марија, мати Христа Бога нашег“ (1988, стр. 63).

Првовенчани је истиче као некога ко одређује нечију судбину. Тако се њеном вољом родио Немања (Првовенчани, 1988, стр. 64) и добио престо да се стара о своме стаду (Првовенчани, 1988, стр. 70).

Богородица је узор Стефану Немањи који јој подиже храмове. Први, још као удеони владар на ушћу Косанице у Топлицу (Првовенчани, 1988, стр. 66, 138).⁴ Као владар, храм посвећен њеном Успењу – Студеницу. Док га је зидао, његов дух се уздизао као небопарни орао до Вишњег Јерусалима (Првовенчани, 1988, стр. 74–75, 157). Ктиторска права над Студеницом након одласка у Свету гору Немања је пренео на Стефана и његово потомство (Првовенчани, 1988, стр. 80). У овај манастир су смештене и мошти Св. Симеона пошто су пренете у Србију (Првовенчани, 1988, стр. 88).

Манастир Хиландар, који подиже са сином Савом, уз материјалну подршку Стефанову, посветио је Ваведењу Пресвете Богородице. Поред повеље овом манастиру Св. Симеона (Свети Сава, 1928, стр. 1–4), до данас је сачувана и повеља Стефана Првовенчаног (Мошин и др., 2011, бр. 12, стр. 79–83). Стефан Немања је основао, а Стефан Првовенчани обновио и манастир посвећен Пресветој Богородици – седиште епископије Липљанске (Мошин и др., 2011, бр. 19, стр. 103), а сем њега обдарио је и храмове посвећене њој у Стону (Мошин и др., 2011, бр. 17, стр. 99), на Бистрици у Полимљу (Мошин и др., 2011, бр. 20, стр. 105) и бенедиктинском манастиру на Мљету (Мошин и др., 2011, бр. 21, стр. 107–109).

Немања се Богородици често захваљивао наводећи је одмах после Исуса Христа (нпр. Првовенчани, 1988, стр. 67–70). Управо Немањина усрдност, између осталог и према Богородици, наводи властелина да дође и да му сведочи о богумилима који су се јавили у његовој држави (Првовенчани, 1988, стр. 70).

Стефан наводи да се Сава захваљивао Богородици са сузама када је сазнао да му се отац замонашио (Првовенчани, 1988, стр. 78). У Хиландарској повељи Првовенчани казује да Немања,

⁴ У његовој близини је подигао други храм посвећен Св. Николи. Сава наводи да је Богородичин храм други по реду манастир који је подигао Стефан Немања. Као први манастир наводи храм Св. Николе (Свети Сава, 1928, стр. 153). Под претпоставком да је Савин редослед градње тачан, то указује на то да је старији брат свесно пореметио хронологију чиме је желео да покаже да је Стефан Немања изузетно поштовао Богородицу, јер је први храм њој посветио.

пошто се замонашио вољом Исуса Христа и Богородице (Мошин и др., 2011, бр. 12, стр. 82), долази у манастир пресвете Богородице – Студеницу (Првовенчани, 1988, стр. 77), а потом свом сину Сави у Ватопед посвећен Благовестима (Првовенчани, 1988, стр. 78–79).

У Хиландарској повељи Стефановој наведено је да Симеон на Светој гори, на месту разрушеног манастира по имену Милеје, подиже нови Хиландар. И некадашњи и обновљени манастир посвећени су Богородици (Мошин и др., 2011, бр. 12, стр. 82–83). Ове податке скоро дословно Првовенчани понавља у *Жиџију*, али додаје да је средства за његову обнову Симеон тражио од сина Стефана. Симеон наглашава у писму Стефану да он – Стефан влада благословом Пресвете Богородице и да на њега и његово потомство преноси ктиторска права над Хиландаром (1988, стр. 79–82). Стефан наглашава да је Симеон са Савом пребивао у храму Пресвете Богородице у Хиландару, а кроз њену икону, предао јој је своју душу (1988, стр. 84–85).

Богородици као заштитници се обраћа и Стефан Немањић уочи борбе са непријатељима: дугарским царем Борилом (Првовенчани, 1988, стр. 90–91), латинским царем Хенриком Фландријским (Првовенчани, 1988, стр. 98, 100–101), великашом Стрезом, (Првовенчани, 1988, стр. 91–93), Михајлом епирским (Првовенчани, 1988, стр. 93–94) и угарским краљем Андријом (Првовенчани, 1988, стр. 98–101). Стефан од брата Саве тражи да пренесе тело Симеоново у Србију да други народи виде да их Богородица није напустила (1988, стр. 87). Она је и молитељица Стефанова пред Исусом Христом (Мошин и др., 2011, бр. 21, стр. 108).

На значај Богородице за самог Стефана Првовенчаног указује и то да он честице ризе и појаса Богородичиног, поред осталих реликвија, даје на чување манастиру Жичи (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 91).

Богородица се спомиње у санкцији повеља, тј. призива се да она казни онога који повреди оно што је повељом одређено. У Хиландарској повељи призива се да прекршиоца одредби прокуне, али и да му буде супарница пред сином њеним на дан Страшног суда (Мошин и др., 2011, бр. 12, стр. 83). У Другој жичкој повељи треба прекршилац одредби да буде одбачен од ње (Мошин и др., 2011, бр. 15, стр. 95). Проклетство Богородице је санкција за онаг који прекрши одредбе у Трећој жичкој повељи (Суботић, 2006/7, стр. 56) и у Повељи манастиру Св. Богородице на Мљету (Мошин и др., 2011, бр. 21, стр. 109). У Повељи Дубровнику куне се у Бого-

родицу да ће поштовати оно што је дао повељом а, ако преступи, изјављује да му суди и Св. Богородица за кршење заклетве (Мошин и др., 2011, бр. 13, стр. 786–787). Дакле, без обзира да ли је земаљска казна стигла прекршиоца одредби повеља или не, од Богородице се тражи да га казни за земаљског живота, а нарочито након смрти.

Наведене чињенице указују на велико поштовање које Стефан у свим својим текстовима указује Богородици, као уосталом и његов отац Симеон. Стефан Првовенчани истиче као узор (идеал) њен начин живота, понашање, однос према Богу, према другим људима, према сину, према свету, овом и оном, једном речју, као узор земаљског живота. Да је Богородица служила као идеал и његовом оцу и колики је био јак њен култ види се и по броју храмова које јој посветио и да је са њеном иконом у наручју умро (Првовенчани, 1988, стр. 85).

Женски лик у негативном контексту у делу Првовенчаног наводи се само једном, и то је Лотова жена (Првовенчани, 1988, стр. 77). Лот, његова жена и кћери су били једини које је Бог одлучио да спасе из Содоме због његове праведности. Али је, као и Адаму и Еви, дао наредбу коју су морали да послушају – нису смели да се окрену док је огањ спаљивао Содому. Знатижеља је победила послушност Еве, али и Лотове жене (Прва књига Мојсијева, гл. 19). И она је, као и Ева, била кажњена. Окренула се и скаменила. Разлика између њих ипак постоји. Ева је на грех навела и Адама, док се Лот и његове кћери нису окренули. Ова жена била је кажњена за прамајчински грех радозналости и непослушности Богу.

Стефан Немања каже себи да се не окреће као Лотова жена, након Растковог одласка у Свету гору. У овом случају Немања би био као Лотова жена, када би размишљао шта би било да је његов син остао. Гледање напред, како је било заповеђено Лоту и његовој породици, значи окретање будућности, тј. прихватање Расткове одлуке као коначне и неповратне.

ЖЕНА КАО МАЈКА

Љубав коју жена пружа је супружничка или мајчинска. Првовенчани свој приказ женског као мајке даје кроз однос према Богородици, затим Завидиној супрузи, својој баки и према својој мајци Ани.

Сам помен речи „Богородица“, упућује на ону која је родила Бога, тј. на Марију као мајку, која је на овај свет донела Христа –

Бога. Стога сваки помен „Богородице“ јесте истовремено помен жене – мајке која рађа Бога. Првовенчани наводи и да је она потекла од лозе Јесејеве и Давидове. Наглашава и да ће преко ње светлост засијати онима који седе у тами (1988, стр. 63). Када њу наводи као Богородицу и деву увек јој наводи лично име Марија, а некада изричито наводи, притом, да је она родила Исуса Христа (1988, стр. 85, 95, 113). Предосећајући да управо умире, Симеон тражи од Саве икону *мајере Госйода њејвој Исуса Христйа* да у њене руке преда своју дух, (Првовенчани, 1988, стр. 85).

Завидину супругу не помиње по имену и наводи је уз њеног супруга кога такође не именује. За њих као родитеље, каже да су хранили сина, Немању „благонерју и благочашћу“, не знајући Божије тајне и милосрђе које ће бити на њему (Првовенчани, 1988, стр. 65). Дакле, мајка је уз оца та која се стара о васпитању детета. То ради као и отац, васпитавајући га богоугодно.

Поред ње, Првовенчани помиње своју мајку Ану, жену Стефана Немање. О односу са мајком и својим осећањима према њој и њеним према њему и осталој деци не говори директно, иако велико поштовање и љубав коју је осећао провејавају кроз речи у којима се дотиче. Зашто о том односу ништа не говори? Праве разлоге не наводи ни у алузијама али одсуство писања о томе морамо не само навести, него и истаћи. Ипак, Првовенчани, наводи да се Ана као мајка радује, уз свога мужа, премудрости свог сина Растка.⁵ Када слуге примете да њега нема, јављају то оцу, али и мајци, због чега је она, као и њен муж, ужаснута (1988, стр. 75–76; Томин, 2007, стр. 25–26). У Повељи Богородици на Мљету, Стефан наводи да га је Христос примио из утробе матере његове и постао му покровитељ (Мошин и др., 2011, бр. 21, стр. 108).

У делима Првовенчаног нема помена мајки његове деце, византијске принцезе Евдокије Анђео али у Хиландарској повељи, помиње њеног оца, свог таста, наводећи да је зет боговенчаног кир Алексија, цара грчког (Мошин и др., 2011, бр. 12, стр. 82).

У Првој жичкој повељи наведени су и подаци који се односе на ниже друштвене слојеве. Међу дарованим власима наведени су Гостимирова мати (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 91) и Тус с мајком (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 92). Поставља се питање зашто се даривани власи различито наводе, односно зашто се једном спомиње Гостимирова мати, а други пут Тус са мајком? Сматрамо да разлика није случајна, него суштинска. Као могући разлог

⁵ О томе да мајка треба да се весели премудрости свога сина види: Приче Соломонове гл. 10, стих 1.

сматрамо да је у првом случају Гостимир умро, а његова мајка жива, а у другом да је Тус био малолетан.

ЖЕНА КАО СУПРУГА

О жени као супрузи има највише података и то о њима као припадницама различитих категорија.

Српски владари и њихови сродници уклапали су се у систем међусобних односа у складу са друштвеним положајем. Владарима је било могуће женити се странкињама, иноверницама, а потом се и разводити – све са циљем успостављања, утврђивања и осигурања политичких веза (Дојчиновић, 2013, стр. 440).

Немањина мајка – сарадница супруга. Већ смо навели да Стефан Првовенчани у Житију Светог Симеона спомиње и Немањину мајку. Том приликом наводи да његови родитељи пажаху на дете и хранаху га благоверјем и благочашћу (1988, стр. 65). Дакле, жена као супруга дели ову родитељску обавезу са својим супругом.

Ана – идеална супруга. Нема лепотног идеала код Немање када бира Ану, вероватно византијског порекла,⁶ за супругу (Ђукић, 1930, стр. 100), она је његова изабраница, по *Житију*, због својих врлина. У *Житију* и у *Хиландарској повељи* помиње је у контексту добре и послушне супруге. Њу Стефан, када је именује супругом оца свога, назива подружјем његовим.

Први помен Ане као супруге у Житију односи се на Немањино зидање манастира Пресвете Богородице у Топлици. Овај храм је предао супрузи да се стара о њему „и о чрницама које установи у том манастиру светом“. Предавањем храма Немања је на Ану пренео ктиторска права, што је као ктитор имао право да учини (Троицки, 1935, стр. 122, 130).⁷ Помен чрница, указује да су у њему живеле монахиње. Стефан указује на то да је она савесно водила рачуна о овом храму и да се на њој потврдише речи цара Соломона да часна жена у мужевљевом дому више вреди од бисера и драгог камења,⁸ јер пред Господом, објашњава сам Првовенчани (1988, стр. 66), добра дела вреди више од бисера и драгог камења. Оно што овом старозаветном позивању даје посебну тежину је

⁶ Питање Аниног порекла се у нашој историографији сматра отвореним. О томе више: Томин, 2011, стр. 65–66.

⁷ О томе шта је све обухватало ктиторско право види: Троицки, 1935, стр. 79–132.

⁸ Приче Соломонове, гл. 31, стих 10.

чињеница да се овде не говори у контексту жена–муж, него жена–мужевљев дом. Појам *мужевљев дом* је свакако много шире позиционирање жене него што је њен однос са мужем. Све ове похвале Ани иду у прилог тадашњем схватању по којем су деца добрих родитеља и сама добра, идеја коју ће касније развити Теодосије у свом Житију Светога Саве (Теодосије, 1988, стр. 102).⁹

Следећи помен Ане као супруге је чин када Стефан Немања, у време зидања Студенице, доноси одлуку да се од ње раздвоји, а потом, по његовом завршетку, и замонаши. Ту одлуку морала је да прати њена сагласност која сведочи да Ана иде стопама свога мужа, поштује његове одлуке и да га слуша. Том приликом Немања понавља речи Св. апостола Павла да су они који имају жену, дужни да чувају чистоту и заповести Божије, исто као и они који је немају.¹⁰

Немања сазива сабор у Петровој цркви у Расу на коме ће именовати наследника. Међу члановима најуже породице била је присутна и Ана. Првовенчани (1988, стр. 74, 77) наводи да је након свршене молитве призвао себи прво жену, па тек онда синове, архијереја Калиника и старешине и кнезове своје земље. Њено место на сабору било је дакле одмах иза мужа – владара.

Замонашење Ане, истовремено када и монашење њеног мужа, сведочи о томе да га је као супруга пратила и у овој његовој одлуци. Стиче се утисак да је она као супруга то увек и чинила.¹¹ Стефан Првовенчани наводи њихова монашка имена. Стефан Немања је добио име Симеон, а Ана Анастасија (Првовенчани, 1988, стр. 77; Мошин и др., 2011, бр. 12, стр. 82).

Свастика – неприхватљива супруга. Друга жичка повеља регулише и питање могућег склапања брака са свастиком, забрањујући га. Иако се у одредби не наводи шта се претходно десило са супругом, да ли је дошло до развода или је умрла, сматрамо да се вероватно ради о овом другом, јер би, претпостављамо, у случају развода односи између супруга и тазбине били покварени и евентуални брак са свастиком било би теже остварити. Казна за

⁹ Упоредна анализа Аниног лика код Доментијана и Теодосија, са освртом на дело Првовенчаног и Светог Саве види: Томин, 2011, стр. 61–79.

¹⁰ Прва посланица апостола Павла Коринћанима, гл. 7, стих 29.

¹¹ Но, постоји и друго тумачење овога чина. Томин наводи да у Житију Светог Саве Доментијан овај чин тумачи као израз њене воље, наглашавајући њену побожност, али и жељу да поступи као и велике царице, које су свој живот завршавале у манастиру. Поред тога, наглашено је и њено уподобљавање Савином поступку, који је одабирањем монашког живота, показао пут својим родитељима (Томин, 2011, стр. 64).

властелина или војника била је два вола, а наплаћивао је онај чији је вазал. Казна за убоге се не наводи, само се каже да половину узима епископ. То наводи на претпоставку да је другу половину узимало лице коме је убоги био потчињен. Брак са свастиком се поништава без навођења да ли је дотична имала после тога право да се уда (Мошин и др., 2011, бр. 15, стр. 95; Бојанин, 2012, стр. 434–437).

Супруга – сведок. У Немањиној истрази против богумила, појављује се безимена жена (Томин, 2011, стр. 61). Она се прво појавила пред владарем у време заседања сабора али не и пред самим сабором. Дакле, вероватно у паузи сабора. Том приликом је посведочила о свом бившем мужу. Приступајући владару изјављује да је испрошена по брачном закону. Дозволу да се уда дао јој је отац, мислећи да је њен будући муж правоверан, међутим, удавши се за њега сазнала је да је јеретик. Својим речима наводи да је побегла од мужа: „истргла се из руке његове и побегла“. Потом ју је владар извео пред сабор како би сведочила против богумила (Првовенчани, 1988, стр. 71). Овај податак привлачи пажњу из неколико разлога. Прво, сазнајемо да је жена имала право да се обрати владару. Друго, да није могла да присуствује сабору, осим ако је, као Ана, владарева супруга или, ако је владар, као ову жену, сам не изведе. Посебно је занимљиво питање, зашто је морала да сведочи жена, зашто се није нашао ниједан мушкарац који би могао да посведочи о томе? Право жене да сведочи било је ограничено у средњем веку.¹² Дакле, овде се ради о нечему што је изузетак од правила. Тај изузетак је, имајући у виду да су богумили били противници брака и чак практиковали да деци одсецају удове (Петровић, 2004, стр. 602–603; Коматина, 2016, стр. 115), могло да буде неиспуњавање брачних дужности. То је једино кривично дело које је могла да сведочи једино супруга и нико други, без страха од казне.

Супруга – удовица. У Жичкој повељи, набрајајући дароване старешине влашких домаћинстава, Првовенчани наводи удовицу Драгушлу, а на другом месту, као старешину домаћинства, наводи Туса с мајком (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 92). Да је Драгушла имала сина, сигурно би и он био наведен, као што је случај са Тусом наведеним уз мајку. Да је Тус био пунолетан, већ смо изне-

¹² Види: Соловјев, 1939. О положају жене Д. Динић-Кнежевић каже да су: „муљеви у свему заступали своје жене, оне у јавном животу нису имале никакву улогу, па се у званичним документима скоро и не помињу“ (Жена, Лексикон, 1999, 1, стр. 90).

ли претпоставку да мајка не би ни била наведена. Дакле, једина могућност која остаје је: жена је могла, ако је удовица и нема сина, да буде старешина влашког домаћинства. Ако је син удовице био малолетан, онда би се наводио уз мајку.

Брачно законодавство. Сви они који ступе у брак дужни су да га одржавају светим. Исус Христ, али и апостол Павле, препоручују брак и благосиљају га. Хришћанство је пропагирањем моногамног брака унапредило друштвени положај жене, што се види и у одредбама друге жичке повеље у којима се најоштрије санкционише свако понашање које га нарушава (Ђукић, 1930, стр. 102).

Уколико дође до противправног раскида брачне заједнице, повеља прописује казне за мушкарце и жене. Закон мушкарце кажњава зависно од њиховог друштвеног положаја, властелина са шест коња, војника са два коња, а убогог са два вола (Мошин и др., 2011, др. 15, стр. 94). И супруга која остави свог мужа била би кажњена зависно од сталежа коме припада, али се не наводи како и колико (Мошин и др., 2011, др. 15, стр. 94–95).

Кажњавају се и родитељи супруге, уколико је одведу од мужа, као и сва друга лица која то учине. Уколико жена сама од себе *йолуди* и напусти мужевљев дом, бива кажњена зависно од тога да ли поседује имовину или не. Занимљиво је да се њено напуштање мужа назива *лудошћу*. Дакле, такав појам се не користи за друга лица која раскину брак, већ само за супругу. Сведочи како се гледало на кривично дело – као на лудост, а не на свестан чин.

Уколико жена има имовину, плаћа одређену глобу чија висина није прецизирана. Уколико нема имовине, бива кажњена телесном казном коју одређује муж. Такође, уколико супруг не жели да своју супругу води *натраг себи*, добија право да је прода коме хоће, тј. добијала је статус роба. Наведено указује да је положај жене као супруге умногоме зависио од друштвеног положаја и имовинског стања. Сматра се да се ове одредбе односе не на канонско схватање брака, него да су у складу са обичајним правом.

Уколико муж узме другу жену, мора да плати одређену глобу, сличну првој. Родитељи или стараоци који су дали дозволу да се жена уда за човека који је своју отерао, такође су плаћали казну. Женама је, као и мушкарцима, било забрањено да се удају поново ако су напустиле свога мужа. Навод о *давању жене* свакако значи да жена није сама одлучивала о томе за кога ће да се уда већ су одлуку доносили њени родитељи или старатељи.

Повеља изричито заповеда епископима и онима који управљају да закон поштују, осим ако се ради о *прељуби*. То је био једини

дозвољен разлог за развод. Уколико дође до прељубе, припадници властеле кажњавају се са шест коња, војници са два, а припадници себарског сталежа (убоги) са два вола (Мошин и др., 2011, бр. 15, стр. 95; Бојанин, 2012, стр. 427–441).

ЖЕНЕ У ОСТАЛИМ УЛОГАМА

У делима Стефана Првовенчаног, жена се спорадично, директно или индиректно, јавља и у другим улогама. Већ поменуто, сведок против мужа – богумила, указује на положај жене као ћерке. Дозволу да се она обрати владару и сабору, за појављивање као сведока, затражио је њен отац. Тек када је њеном оцу владар то дозволио, појавила се и сведочила (Првовенчани, 1988, стр. 71). То значи да се кћи, уколико је дошло до раскида брака, враћала у свој дом где је била под влашћу оца, уколико је био жив. У случају да је отац умро, могуће је претпоставити да је прешла под власт мајке.

Жичка повеља сведочи и о постојању призетка у средњем веку код Срба. Наиме, међу старешинама породица код влаха наведен је и Тихомир са таштом и децом (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 91). Да је Тихомир живео на имању свога оца, ташта се свакако не би помињала као што се не помиње ни у другим случајевима. Једино могуће објашњење је да је Тихомир, оженивши се, отишао код жене, где је ташта била старешина домаћинства до кћеркине удаје. У прилог овој тврдњи, да је удовица била старешина домаћинства ако није имала одраслог сина је и пример удовице Драгушле као старешине домаћинства. Дакле, иако се Тихомир оженио, добио децу са својом женом, права старешине домаћинства нису нестала када је његова ташта у питању. У случају развода, због кривице Тихомира, старешина домаћинства би вероватно постала ташта, а не он.

У Првој жичкој повељи се спомиње жена као старешина домаћинства. То је су већ наведени случајеви са Гостимировом мати и удовицом Драгушлом (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 91). Већ смо навели да сматрамо да је Гостимир био старешина домаћинства, да је умро и старешина је постала његова мати. То је разлог зашто се она не наводи као удовица Драгушла (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 92). Сматрамо да је то из разлога што Драгушла није имала синове или сина који је могао да преузме улогу старешине домаћинства, док је у овом случају ту улогу већ преузео њен син Гостимир, на њега је било пренето старешинство пре него је умро, па је наследник одређен према сродству са њим. Како је то била његова

мајка, то указује на то да вероватно није имао синове или су они били сувише млади да би били наведени. Управо случај када је малолетни син наведен као старешина уз мајку забележен је код Туса који је наведен с мајком (Мошин и др., 2011, бр. 14, стр. 92).

Последњи, али не и најмање значајан, је помен жене као монахиње. Оне се први пут спомињу када Немања оснива манастир посвећен Богородици (Првовенчани, 1988, стр. 66). Могући разлог за преношење права управо је чињеница да је у питању женски манастир. Монахиње се називају црнице по боји одеће коју носе – црној. Такође, треба имати у виду и да се Ана замонашила и постала монахиња Анастасија (Првовенчани, 1988, стр. 77).

Наведени подаци показали су да је тема представе жене у делу Стефана Првовенчаног оправдала разлоге због којих смо се определили за њу. Првовенчаном је њен значај и улога ретко у првом плану (Богородица) када описује поједине догађаје или када одређује правни статус. Њено култно, друштвено и породично одређење испреплетано је са светом мушкараца, у коме, зависно од улоге, добија свој простор. Његов однос према жени ретко када исказује неко осећање уколико то није поштовање. Ипак, поређењем са осталим писцима средњег века, овај световни писац, понегде, макар у назнакама, показује своју љубав и нежност према мајци, одређујући је у улогама мајке и супруге. Он о женама свога доба, када за то има прилике, не даје историјске податке, сем Ане, ни једну другу ни не ословљава именом.

Жену ставља и у контекст породичних односа наводећи одредбе које регулишу њен статус у браку у тексту Друге жичке повеље. Одредбе о неверству су, при томе, дате као правна норма проистекла из праксе без означавања жене као извора зла. Она и мушкарац се, по могућности чињења лошег, у овим одредбама не разликују. Чини се, чак, да је, Првовенчани на страни жене, јер је, на неки начин штити, дефинишући њен статус.

Интересантно је подвући да Стефан Првовенчани нигде у својим текстовима не спомиње своје сестре, кћери Стефана Немање, нити помиње своју кћер Комнину Немањић, коју је добио у браку са Евдокијом Анђел. И ово одсуство њиховог помињања сведочи о одсуству интересовања средњовековног писца за жену–сестру, жену–кћи.

Однос према сродницима никада није могао бити испред односа према Богу. С друге стране, писци монаси жену најчешће карактеришу као симбол зла, указујући на њен однос са ђаволом (Ђукић, 1930, стр. 100).

- ИЗВОРИ
- Мошин, В., Ђирковић, С., Синдик, Д. (2011). *Зборник средњовековних ћирилских њвела и њсама Срдије, Босне и Дубровника*, књ. I 1186–1321. Београд: Историјски институт.
- Петровић, М. М. (2004). *Законојравило Свејџоја Саве*. Жича: Манастир Жича.
- Стефан, Првовенчани. (1988). *Сабрани сџиси*, прир. Љ. Јухас-Геогријевска. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга.
- Свети Сава (1928). *Сџиси Св. Саве*, прир. В. Ђоровић. Београд: СКА.
- Суботић, Г. (2006–2007). Трећа жичка повеља. *Зојраф*, 31, 51–58.
- Теодосије. (1988). *Жићџа*, прир. Д. Богдановић. Београд: Просвета и Српска књижевна задруга.
-
- ЛИТЕРАТУРА
- Жена. (1999). У: С. Ђирковић и Р. Михаљчић (прир.). *Лексикон срџској средњеј века* (стр. 189–191). Београд: Knowledge.
- Бојанин, С. (2012). Брачне одредбе Жичке повеље између црквеног и народног концепта брака. У: Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић (ур.), *Византијски свеј на Балкану*, књ. 2 (425–442). Београд: Византолошки институт САНУ.
- Дојчиновић, Д. (2013). Породични односи у српској књижевности Немањџког доба, У: Б. Димитријевић (ур.), *Од науке до насџаве*(437–448). Ниш: Филозофски факултет.
- Ђукић, А. (1930). Поглед на жену, љубав и брак у нашој старијој књижевности. *Срџски књижевни џласник*, XXIX (2), 9, 8–103.
- Динић-Кнежевић, Д. (1974). *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV века*. Београд: САНУ.
- Калић, Ј. (2006). Кнегиња Марија. У: *Евроја и Срди* (593–622). Београд: Историјски институт.
- Ковачевић, Љ. (1901). Жене и деца Стефана Првовенчаног. *Глас СКА*, 60, 1–65.
- Коматина, И. (2016). *Црква и држава у срџским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт.
- Ласкарис, М. (1926). *Византијске џринцезе у средњевековној Срдији*. Београд: Књижарница Ф. Баха.
- Митић, К. (2016). Кћер цара тамничара. *Црквене сџудије*, 13, 137–146.
- Мргић, Ј. и Фостиков, А. (2017). Женски гласови босанског краљевства на примеру две Јелене – Јелене (Грубе) и Јелене Нелипчић. У: С. Мишић (ур.), *Срџска краљевсџива у средњем веку* (381–399). Краљево: Град Краљево – Филозофски факултет у Београду – Филозофски факултет у Новом Саду – Центар за византијско-словенске студије у Нишу.
- Пурковић, Ал. М. (1956). *Принцезе из куће Немањџа*. Виндзор: Авала.

- Пурковић, Ал. М. (1957). *Кћери кнеза Лазара*. Мелбурн: Српска мисао.
- Пурковић, Ал. М. (1975). *Јелена, жена цара Душана*. Дизелдорф: Српска православна епархија за Западну Европу.
- Пурковић, Ал. М. (1985). *Српска култура средњега века*. Химелстир: Српска православна епархија за Западну Европу.
- Руvaraц, И. (1934). Краљице и царице српске. У: Н. Радојчић (прир.), *Зборник Илариона Руvaraца I: одабрани историјски радови* (1–35). Београд: СКА.
- Томин, С. (2007). *Књигољудиве жене српског средњега века*. Нови Сад: Академска књига.
- Томин, С. (2011). Женски ликови у Доментијановом Житију Светог Саве. У: *Мужастивене жене српског средњега века* (61–79). Нови Сад: Академска књига.
- Троицки, С. (1935). Ктиторско право у Византији и Немањинској Србији. *Глас СКА*, CLXVIII, 79–132.
- Фостиков, А. (2004). Жена – између врлине и греха. У: С. Марјановић Душанић и Д. Поповић (прир.), *Привајни животи у српским земљама средњега века* (323–366). Београд: Слио.
- Фостиков, А. (2006). Јелена Груба, босанска краљица. Босна крајем 14. века (1395–1399). *Браничевски гласник*, 3–4, 29–50.
- Фостиков, А. и Петровић, В. (2014). Јевгенија монахиња кнегиња. У: С. Мишић (ур.), *Власи и моћ. Власиела Моравске Срдије од 1365. до 1402. године* (171–182). Београд–Крушевац: Центар за историјску географију у историјску демографију – Народна библиотека Крушевца.

DORĐE N. ĐEKIĆ

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

BOŽIDAR V. ZARKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

THE NOTION OF A WOMAN IN THE WORK
OF STEFAN THE FIRST-CROWNED

The most frequently mentioned woman in the literary work of Stefan the First-Crowned is the Blessed Virgin, a God pleasing role model whose pursuit leads to the salvation of the soul. She was also a role model to his father, Stefan Nemanja. In addition, she was at the same time the most common example of a role model of mother

followed by all mothers, as well as his mother Ana and his grandmother. His father's mother was mentioned but remained nameless. Of the other roles of a woman, in the centre of his attention was the wife of a husband. The context in which he mentioned her was the matrimonial law—penalties for unlawful marriage, unlawful dissolution of marriage, an adulterous woman, and forbidden marriage with sister-in-law.

However, no mention was made of the obligations of parents, of a mother towards children, or of the adult children towards mothers. It must be noted that he did not talk much about a woman as a mother, though he did provide some information. It was fragmentary information about the mother-in-law, the widow, but there is no information about a woman-sister, woman-daughter, which is a striking testimony that he was not interested in these aspects of a woman.

Apparently, he was only interested in a woman as a God-pleasing role model, among other things, God-pleasing mothers also in the sense of regulating marital relations.

KEYWORDS: Stefan the First-Crowned; Blessed Virgin; Ana; Stefan Nemanja; woman; Middle Age.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

КРИСТИНА Р. ПАВЛОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

ЖАРКО Д. ИЛИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ

РУДАРСТВО У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ ОД 1859. ДО 1873. ГОДИНЕ

САЖЕТАК. У раду је приказан и анализиран развој рударства у Кнежевини Србији 60-их година XIX века, са посебним акцентом на три главна рудника из којих је вађена руда у том периоду: Мајданпек, Кучајна и Подгорски рудници. Приказани су напори које је предузимала српска држава како би подстакла развој ове индустријске гране, после неуспеха које је доживела током 50-их година XIX века, када је један од највећих рудника – Мајданпек – био у власништву државе. Указано је на разлоге који су довели до све већег продора страног капитала у рударство Србије, али и на поједине покушаје инжењера и других лица из Србије да започну рударску производу. Посебан део рада посвећен је кретању државних прихода и расхода од рударства у Кнежевини Србији током наведеног периода. Доња хронолошка граница одређена је уговором који је српска влада потписала са „Француско-српским друштвом“ о закупу Мајданпека (1859), док горњу хронолошку границу представља доношење Закона о потпомагању индустријских предузећа из 1873. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: рударство; Кнежевина Србија; Мајданпек; Кучајна; Подгорски рудници; приходи; расходи.

---

¹ kris.pavlovic91@yahoo.com

² zarko.ilic95@yahoo.com

Рад је примљен 20. априла 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

Развој рударства у Кнежевини Србији у правом смислу те речи може се пратити од средине четврте деценије XIX века и доласка барона Хердера 1835. године у Србију.³ Рударство је било заступљено у Србији и за време Првог српског устанка, али у тој мери да задовољи потребе устаника за гвожђем и оловом (Милић, 1997, стр. 78, 79; Simić, 1951, стр. 50). Године 1837. отворен је рудник угља у Миливи недалеко од Деспотовца, али је убрзо затворен. Период уставобранитеља у историји рударства обележили су углавном безуспешни покушаји уплива страног капитала, као и неуспешно завршена државна иницијатива у рудник Мајданпек од 1847. до 1858, што се одразило на политику Кнежевине Србије у овој индустријској грани 60-их година XIX века. (Милић, 1970, стр. 38–44; Симић, 1980).

Током 60-их година XIX века српска влада је предузимала различите мере како би поново поставила на ноге рударску производњу, после неуспеха који је доживела у Мајданпеку. Током ових година рад су започела или наставила три рудника: Мајданпек, Кучајна и Подгорски рудници. Како је реч о три најважнија рудника на простору Кнежевине Србије 60-их година XIX века у наставку ћемо анализирати делатност у тим рудницима током наведеног периода. Овај период је врло битан за рударство Кнежевине, а касније и Краљевине Србије, јер су тада донета и два закона (1866), од који је један био директно везан за рударство и то је Закон о рударству, а други је Закон о експропријацији

³ О развоју рударства у Србији током XIX века написано је неколико радова чији су аутори Даница Милић и Василије Симић, које овде нећемо посебно набрајати јер су коришћени приликом израде рада, те се њихов списак налази у литератури. Посебно треба издвојити монографију Даница Милић, Страни капитал у рударству Србије до 1918, Београд 1970, која представља опширан приказ уплива страног капитала у рударство Србије, као и монографију Василија Симића, Из скорашње прошлости рударства у Србији, Београд 1960, у којој је главни акценат стављен на рударство у Србији за време уставобранитеља (1842–1858). Поред ове монографије, значајно је и дело Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848–1858, објављено 1980. године, од истог аутора. Поједина питања која су обрађена у нашем раду третирана су и у наведеним монографијама, посебно у Страни капитал у рударству Србије до 1918, међутим, истраживања архивске грађе су указивала на другачије закључке и развој појединих догађаја, што је захтевало поновно сагледавање наведеног периода.

земље, који је уређивао однос према власницима имања на којима су се налазила рудна поља.

МАЈДАНПЕК

Државни посао око вађења руде у Мајданпеку завршен је крајем 1858. године. Наредне године у руднику је било свега неколико радника, а у том периоду су вршени и послови који су водили ка ликвидацији предузећа. Земљиште које је било ограничено као простор рудника, дато је сељацима на коришћење, а храна из рудника пренета у Крагујевац, за потребе војске.⁴ Након ликвидације предузећа формирана је комисија са задатком да испита перспективе за наставак рударске производње у Мајданпеку. Комисија је у свом извештају истакла да радњу у Мајданпеку више никада не треба да предузима држава. Као главне разлоге за то означили су недовољно стручне, али и просте радне снаге, недостатак путева, као и новца. Комисија није сматрала да треба Мајданпек дати под аренду. Мишљење за које су се чланови комисије највише залагали било је да се Мајданпек прода лицу које би морало бити српски грађанин. Ипак, комисија је била свесна да би тај њихов предлог наишао на велико неодобравање јавности, тако да су оставили могућност давања рудника под закуп, наводећи услове под којима би се рудник могао издати приватном лицу (период од 70–90 година, 10% бруто прихода би припадало држави, у случају потребе влада би имала примат у куповини метала). У међувремену су српској влади почели да стижу предлози за закључивање уговора о давању концесија над Мајданпеком, па је уговор потписан са француским друштвом 1859. године које је тражило концесије за Мајданпек, рудник угља у Добри и пловидбу Дунавом, Савом и Великом Моравом. Кнез Милош је пристао на закључење овог уговора и 17. септембра 1859.⁵ године потписан је уговор између српске владе и француског друштва, које су заступали поморски капетан Андре Фрац Михаил Хонореш Мањани и Бујон, којим је то друштво преузело концесије над рудником Мајданпек (Милић, 1970, стр. 56–57). Према овом уговору француско друштво имало је право на експлоатацију гвожђа, бахра и осталог рудног материјала, као и право на коришћење

⁴ Архив Србије (=АС), Министарство финансија – Рударско одељење (=МФ-РН), 1860, (несређена грађа), Извештај рударског одељења за 1859. годину.

⁵ Датуми у главном тексту наведени су по новом календару, док су у напоменама упоредо наведени датуми старог и новог календара.

шуме за потребе топљења руде. Француско друштво је имало обавезу давања 1/10 чистог прихода годишње српској влади. Уговор је потписан на 30 година, а представници друштва требало је да дођу у Србију до априла 1860. године како би преузели рудник, а затим да исте године покрену посао.⁶ Из самих клаузула уговора са француским друштвом могло се закључити да тај подухват неће донети очекиване резултате. Наиме, једна од клаузула била је да је Бујон, као представник друштва, у обавези да обезбеди потребна средства за експлоатацију рудног богатства у Мајданпеку. Из овога се види да то друштво није било финансијски стабилно и да није могло изнети терет поновног покретања рударске производње у Мајданпеку, што ће се и наредних година показати. Већ од самог закључења уговора држава је имала трошкове око одржавања Мајданпека. Једно од првих било је чишћење јаза који је био оштећен у поплави од јула 1860, јер је „Француско-српско друштво“ одбијало да исплати радницима наднице за тај посао, што је влада урадила у мају 1861. године, а та сума је касније требало да буде наплаћена од овог друштва.⁷ Поред Мајданпека, ово друштво је, посебним уговором, потписаним 23. децембра 1859. године преузело и рудник угља у Добри, такође на 30 година.⁸

Иако је у уговору било назначено да представници друштва морају преузети рудник у Мајданпеку најкасније до краја априла 1860. године, то се није десило све до октобра исте године. Ђорђе Бранковић, који је у име српске владе боравио у Мајданпеку и радио на предаји рудника, у свом извештају од 26. октобра 1860. године пише да је до тада само преузета тополивница гвожђа, али да се ту никаква руда не топи. Ситуација у руднику угља у Добри је била нешто боља, јер је у том руднику од његовог преузимања од стране друштва до краја октобра 1860. године извађено око 40 тона угља. Међутим, и поред почетних успеха, ни тај рудник није обећавао велику добит, јер је угљак био ситан, те није било лако извадити исплативу количину.⁹ Занимљиве податке о раду и изгледу овог рудника за време управљања „Француско-српског друштва“ оставио је Вилијем Дентон, англикански свештеник,

⁶ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај рударског одељења за 1859. годину.

⁷ АС, Државни савет (=ДС), 1861, ролна бр. 298, 548.

⁸ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај рударског одељења за 1859. годину.

⁹ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 14/26. октобра 1860. године.

који је прошао кроз Србију у пролеће 1862. године. Из његовог казивања се јасно види нестручност особља које је радило на ископавању овог рудника, као и запуштеност самог рудника. Наводи да су радови око вађења руде били најпримитивније врсте и да се угаљ ископавао само са површине или непосредно испод ње. Са њим је ишао један рударски стручњак из Велике Британије који је испитивао угаљ у Добри и изјавио „да је тај угаљ најбољег квалитета, једнак ономе из Њукасла“. Истицао је богатство овог рудника и сматрао да је довољна само стручна управа да би овај рудник донео велике приходе (Дентон, 2015, стр. 117). Из овог Дентоновог описа јасно се види нестручност француске управе у руднику Добра, која је довела до пропасти како овог пројекта, тако и оног у Мајданпеку, од стране „Француско-српског друштва“. О слабој рударској производњи у Мајданпеку говори Јован Драгашевић, који је 1863. године прошао тим крајем, током својих истраживања, и забележио да се у Мајданпеку могу видети римска, али и скорашња окна, која су због некоришћења почела да се обрушавају.¹⁰

„Француско-српско друштво“ се понашало веома неодговорно како у испуњавању обавеза, тако и у опхођењу према имовини самог рудног постројења. Нестабилност овог друштва показује и чињеница да су само током 1861. године промењена чак три директора – Леклер, Вигур и Ломбард. Највећи проблем био је недостатак новца. Ово друштво готово да није располагало никаквим капиталом, па су дневнице радницима исплаћивали од наплаћивања жировнине (Дентон, 2015, стр. 117). Такође, радници често нису имали хране, па је почетком 1861. године држава морала да дели пшеницу радницима како би се прехранили током зиме.¹¹ Друштво је самостално пребацило концесије на рудник угља у Добри, као и на право пловидбе, енглеском друштву – „Енглеско – дунавска компанија за угаљ и челик“ (Милић, 1970, стр. 60). О пословима око преузимања рудника у Добри и права на пловидбу од стране енглеских капиталиста оставио је белешку већ помињани Вилијем Дентон, који је Енглезе срео на путу од Београда до Мајданпека. Представници друштва који су за време Дентоновог боравка били у Србији чинио је један енглески трговац, грађевински инжењер и рударски вештак за угаљ. Приликом свог боравка у Србији они су саставили веома повољан извештај

¹⁰ Србске новине, бр. 226, 12/24. октобар 1874, Путовање по Србији.

¹¹ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Извештај Ђорђа Бранковића Министарству финансија од 14/26. октобра 1860. године.

о могућностима земље за развој рударства, који помиње Дентон, али не наводи никакве детаљне податке из њега (Дентон, 2015, стр. 126). Поред самосталног уступања концесија другој компанији од стране „Француско-српског друштва“, долазило је чак и до препродаје шуме трговцима који су се бавили трговином дрвима, а која је била предвиђена искључиво за потребе топљења руде. Поред тога, шума одређења за потребе рудника у Добри је сечена и одвожена за изградњу пароброда.¹² Све ово је даље водило ка урушавању овог предузећа и ка све већим губицима српске државе.

Још једна од обавеза овог друштва била је да подигне фабрику за производњу пушака и муниције у Мајданпеку. Ово је једна од ретких обавеза коју је друштво испунило и заиста подигло постројење за производњу топовских ђулади. Озбиљна производња гвожђа почела је у јуну 1863. године и трајала свега до септембра исте године. Бујон је поново покушао да покрене производњу гвожђа у зиму 1864. и влада је прихватила његов предлог, међутим ни овај подухват се није завршио успехом, пре свега због недостатка новца. Српска влада је и даље полагала наде у Бујонову радњу у Мајданпеку, па је у новембру 1864. године преузела све дугове „Француско-српског друштва“ у износу од 8.751 дуката царских, с тим што је Бујон имао обавезу да тај новац врати држави до 30. јуна 1865, а тај рок је био и за наставак радова.¹³ Међутим, сви Бујоновии покушаји да почне рад и набави капитал завршили су се неуспехом и коначно 23. марта 1866. године српска влада је раскинула уговор са „Француско-српским друштвом“ о рударској производњи у Мајданпеку, на основу Бујоновог дописа од неколико дана раније где се он одриче концесија за Мајданпек. Мајданпек је после раскида уговора прешао под управу Рударског одељења Министарства финансија.¹⁴

Иако ни државни покушаји ни давање концесија страном друштву нису донели никакве резултате у руднику Мајданпек, тај рудник није престајао да занима стране инвеститоре. Од преласка рудника под управу Рударског одељења јављали су се странци заинтересовани за истраживање и експлоатисање овог рудника. Међу њима су били Александар Филсп из Нове Молдаве у Банату, Хенри Франсиз Булер у име енглеског капитала и Балиг

¹² Исто.

¹³ АС, ДС, 1867, ролна бр. 353, 381, министар финансија Коста Цукић – Државном савету 19/31. августа 1867.

¹⁴ Исто.

де Беи у име француског капитала. Како српска влада не би поновила грешка и дала у закуп овај рудник неадекватном страном инвеститору, Министарство финансија је донело одлуку у априлу 1866. године да се формира комисија која је имала задатак да предложи најбоље решење за Мајданпек. Комисију су чинили Јосиф Панчић, Никола Вукмановић, Михајло Рашковић, Јован Кумануди и Чедомиљ Мијатовић.¹⁵ У међувремену је донета одлука да се рудник Мајданпек препусти Министарству војном како би се из њега тополивница у Крагујевцу снабдевала потребним багром (Милић, 1970, стр. 66).¹⁶

Док је комисија тражила најбоље решење за рудник Мајданпек, Министарство финансија је поново ушло у преговоре са страним капиталистима. Сада су на сцени ступили представници енглеског капитала на челу са Џоном Мором Хитом, посредством његовог опуномоћеника Булера. У међувремену, комисија је у јулу 1866. излазила на терен у Мајданпек и у октобру 1866. поднела свој извештај Министарству финансија. Њихова главна теза, заснована на претходном искуству, била је да је за државу боље да овај рудник уступи приватном лицу, али да то лице мора бити српски поданик, јер је то био једини начин да се осигура имовина овог рудника.¹⁷

Током 1866. године нису донета никаква решења о Мајданпеку, тако да се у њему рударска радња одвијала у толикој мери да задовољи потребе за багром тополивнице у Крагујевцу. Током 1867. поново су интензивирани преговори са енглеским капиталистима и 28. јуна 1867. године у Лондону је основано друштво под називом „Servian Copper & Iron Company“ које се састојало од 5.000 акција и 70 акционара. Као три главна представника овог друштва били су Жилијан Хорн Толме, Фредерик Пемброк и Џејмс Бренд, у име којих је током јула и августа 1867. године преговоре са Министарством финансија водио Булер, када је израђен и нацрт уговора којим је било предвиђено да се овом друштву уступи експлоатација Мајданпека и Рудне главе са свим просторијама и машинама потребним за рударску производњу, као и шумом, и то на рок од 50 година. Наглашено је да је друштво дужно одмах по преузимању рудника да покрене производњу, што је очигледно био циљ владе да избегне грешку направљену са претходним „Француско-српским друштвом“ где се са почи-

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

њањем производње, као што је наведено, оклевало више од 3 године. Друштво је било у обавези да уплати 17.000 дуката цесарских као гаранцију за покретне и непокретне ствари, као и да производе бакар у вредности од 6.000 дуката цесарских за прву годину, 9.000 дуката цесарских за другу годину, а затим за сваку наредну у вредности најмање од 12.000 дуката. Према српској влади, ово друштво је имало обавеза давања 3% од укупне вредности продате робе. Друштву је остављена могућност да добије и додатна рудна поља у Добри или Раденику, као и шуму на том простору, уколико би шума коју су добили заједно са Мајданпекком била недовољна. Такође, према уговору, држави је остављен примат у откупу рударских производа, ако потреба буде то налагала. Један члан нацрта уговора (13) предвиђао је и решавање проблема путне инфраструктуре на простору рудника Мајданпек, што је свакако имало утицаја и на претходно слабију производњу у овом руднику. Друштво је требало да уради путни правац од Мајданпека до Милошеве куле, дуж реке Шашке, а влада од Милошеве куле до Милановца, дуж Поречке реке. Ово је била врло важна одредница уговора, јер би тако коначно рудник Мајданпек био спојен са Дунавом, што би неупоредиво олакшало даљи транспорт руде.¹⁸

Министарство финансија није планирало да олако прихвати овај уговор, па је поново одређена комисија која је требало да изнесе мишљење о овом уговору о концесији рудника Мајданпек, чији председник је био помињани Никола Вукмановић, два члана као и у комисији из 1866 – Јосиф Панчић и Михаило Рашковић и два нова члана – Живко Карадиберовић и Ђорђе Бранковић. Свој посао комисија је завршила 24. јула 1867. године и изнела мишљење, уз врло детаљно образложење, да друштво „Servian Copper & Iron Company“ не може успешно пословати у Мајданпеку и испунити предвиђене квоте за производњу руде у руднику. Проблем је представљао и недовољне количине шуме којом би се топила руда. Друштво је изнело закључак да никакве користи држава не би имала од давања у закуп рудника Мајданпек овом друштву (Милић, 1970, стр. 78). Свој извештај комисија је завршила предлогом да се настави са вађењем бакра под окриљем Министарства војног док се не образује „Србско друштво за експлоатацију Мадјанпека“.¹⁹

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

Иако се комисија залагала за стварање српског друштва за експлоатацију рудног богатства Србије, то се у том тренутку тешко могло остварити. Рудник у Мајданпеку био је један од највећих у Кнежевини Србији, а његово експлоатисање захтевало је огромна новчана средства, која би представљала велико оптерећење за буџет. Сходно томе, и поред предлога комисије, министар финансија Коста Цукић и даље је инсистирао да се уговор са овим друштвом потпише. Поред тога што је још једна комисија у саставу Јован Гавриловић, Димитрије Црнобарац и Ђорђе Ценић изнела негативан став према овом уговору, Министарство финансија и даље није одустајало од тог уговора. На крају, упорно инсистирање министра Косте Цукића довело је и до потписивања уговора са друштвом „Servian Copper & Iron Company“ у мају 1868. године са готово идентичном садржином као нацрт уговора из 1867. године. Према овом уговору, друштво се обавезало да производњу бакра отпочне одмах након преузимања рудника (1. новембра 1868. године), а да са производњом гвожђа крене три године касније. У име гаранције за преузети рудник, друштво је уплатило депозит у вредности од 17.000 дуката цесарских, а показало капитал у вредности од 300.000 франака.²⁰

Овај уговор са енглеским друштвом се показао успешним у првим годинама када је вредност извађене руде прелазила очекивања српске владе предвиђене уговором. Међутим, после неколико година почели су да се назиру проблеми, а и ово друштво је банкротирало 1881. године, када су се и закључци комисије да друштво нема довољно потребног капитала обистинили (Милић, 1970, стр. 83–85).

КУЧАЈНА

Као што је био случај са Мајданпеком, и овај рудник је започео свој рад у XIX веку за време уставобранитеља. Међутим, рудник у Кучајни је радио доста краће од Мајданпека, будући да је отворен 1849. године, а затворен већ 1850. године (Миљковић-Катић, 2005, стр. 324). У наредних 10 година готово да није било никаквих већих рударских радова на простору Кучајне, која је у том периоду била под управом рудника у Мајданпеку. У периоду од 1856. до 1862. рудник у Кучајну је у неколико наврата посетио Немац Феликс Хофман из Нове Молдаве у Банату (Simić, 1962, стр. 72). Годи-

²⁰ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

не 1860. српска влада је предузела одређене акције на испитивању рудног богатства овог рудника. Тада је у Кучајну упућен Стеван Ђуричић, инжењер Ваљевског округа, са задатком да испита могућност рударске производње на овом простору и поднесе извештај. У руднику Кучајна Ђуричић је остао две године и почетком 1862. саставио извештај који је насловљен *Рудкойіе Кучаинско*. Уз извештај, саставио је и једну карту територије овог рудника на којој је приказао најважније окна и потенцијална налазишта руде.²¹

У свом извештају Стефан Ђуричић је детаљно разрадио поновно покретање рударске производње у Кучајни. Главни проблем за време претходног рада рудника био је недовољно квалитетан ваздух у окнима, као и присуство воде у унутрашњости рудника. Капитал који је Ђуричић сматрао потребним за покретање овог рудника, према његовој процени, износио је око 2.500 дуката цесарских. Такође, шума потребна за топљење руде налазила се у саставу самог рудника и заузимала је $\frac{3}{4}$ површине предвиђене за рудник. На крају, Ђуричић је сматрао да би се цела производња у руднику могла покренути за осам до девет месеци (Симић, 1959, стр. 282–284).²²

Исте године када је Ђуричић поднео свој извештај, у Србију се доселио Феликс Хофман, по жељи кнеза Михаила Обреновића, а на позив министра финансија Косте Цукића. Убрзо по доласку у Србију, Феликс Хофман је ушао у преговоре са српском владом како би узео рудник Кучајну у закуп. На предлог министра финансија, кнез Михаило Обреновић је почетком децембра 1862. године донео одлуку да се са Феликсом Хофманом потпише уговор којим му се даје у закуп рудник Кучајна на период од 50 година, док је уговор потписан 9. децембра. Као накнаду за свако рудно поље²³ које би Хофман отворио на простору овог рудника, био је дужан да српској влади плаћа годишњи данак у износу од 1 дуката цесарског. Поред ове надокнаде, српској влади је припадало и 5% чистог прихода од продаје руда извађене из Кучајне. Хофману је био дат рок од три године за истраживање руда, након чега је био у обавези да изврши обележавање рудних поља и започне рударску производњу. У случају да се простор обележен као рудно

²¹ АС, Збирка поклони и откупи (=ПО), кутија 125, бр. 147, Извештај Стевана Ђуричића о руднику у Кучајни од јануара 1862. године.

²² Исто.

²³ 1 рудно поље = 35971,43 m².

поље, или неки његов део, налазио на земљишту које је било у власништву приватних лица, држава би откупила земљу и уступила је Хофману, за шта би он имао обавезу плаћања камата у износу од 6% од целокупне исплаћене суме, као и годишњу отплату дела износа, који не би могао бити мањи од 2% укупне исплаћене суме за откупљену земљу. Хофман је био дужан да одржава рударску производњу и на сваком рудном пољу да има најмање 3 радника која ће радити по 8 сати. У случају престанка рударске производње на период дужи од 1 године, Министарство финансија је имало право да одузме Хофману право на рударење. Уговор је остављао Министарству финансија право слања контролора у рудник у сваком тренутку.²⁴

Хофман је, у односу на „Француско-српско друштво“ које је одлагало са почетком радова у Мајданпеку три године, врло брзо започео рударску производњу у Кучајни. Ипак, и он је имао финансијских потешкоћа, па је у два наврата тражио позајмицу од државе. Први пут већ 1863. када је узео зајам у висини од 34.867 гроша. Други пут је, на основу решења кнеза Михаила Обреновића из 1865. године, исплаћено Хофману 3.000 дуката цесарских, како би могао подмирити наднице радницима.²⁵ Хофманов рад у Кучајни савременици су врло повољно оцењивали. Тако је Коста Поповић, који је истраживао по источној Србији, изражавао наду да ће овај рад надоместити штету коју је држава претрпела у Мајданпеку. Исто мишљење имао је и министар финансија Коста Цукић (Simić, 1962, стр. 73–74). Такође, у *Србским новинама* од 14/26. августа 1865. године објављен је чланак под насловом „Изъ Кучајне 7. августа 1865“ у којем се детаљно описују Хофмановим пословима у том руднику, а такође, сазнајемо да је Хофман већ тада, три године после потписивања уговора, поред топљења цинка и олово, у том тренутку започео и одвајање сребра и злата од руде олова.²⁶ И поред тога Хофман није могао сам да изнесе терет одржавања и вађења руде у Кучајском руднику, па је 1867. формирано „Кучајнско рудокопно друштво цинка-олова-сребра“, са неколико акционара, међу којима су, поред Хофмана, били и Ото и Ернест Хофман, Вилхелм Сигмунд, Калузезман Барбер и Аугуст Барбер (Симић, 1959, стр. 285–287; Милић, 1970,

²⁴ Србске новине, бр. 148, 18/30. децембра 1862.

²⁵ АС, МФ-РН, 1865, Решење кнеза Михаила Обреновића од 2/14. новембра 1865. године.

²⁶ Србске новине, бр. 89, 14/26. август 1865, „Изъ Кучајне 7. августа 1865“.

стр. 89; Пауновић, 2008, стр. 709). Главни проблем овог рудника била је велика количина воде која се сливала у окна и ометала посао.²⁷ Српска влада је током 1867. године у два наврата слала Ђорђа Бранковића да испита стање у овом руднику. Током другог боравка саставио је и извештај о стању рудника. Његов извештај доста позитивно оцењује стање у руднику, наводећи да на месту где пре пар година није било ништа, сада се налазе зграде, куће, штале. До 1867. године у овом руднику је укупно било ископано 5 поткопа. Као главни проблем рудника истакао је недовољно радне снаге. У време његовог боравка у руднику је радило 40 рудара и 30 топача, уз друго помоћно особље. Поред ових потешкоћа, у свом извештају Бранковић истиче да ово друштво може служити за пример у рударској производњи (Симић, 1959, стр. 287). Заиста, ако се погледа рад овог друштва у Кучајнском руднику, бар у његовим првим година, јасно је да је то предузеће најбоље радило и било најбоље уређено од свих који су до тада пословали на простору Кнежевине Србије. Међутим, и ово је било кратког даха.

Повећање обима посла у овом руднику захтевало је да се изврши ревизија уговора склопљеног 1862. године, првенствено због проширења земљишта под шумом, која је припадала руднику. У мају 1869. године донето је ново решење којим су границе шуме предвиђене за потребе овог рудника проширене и оформљена комисија која је на терену требало од обележи тај простор. Међутим, због препрека постављених од стране друштва то решење није спроведено у дело.²⁸ Током 1869. рудник је најбоље радио, али убрзо су почели да се појављују проблеми међу акционарима. Већ од 1870. рудник почиње да пропада, а до 1873. године на руднику је остао само Хофман са неколико радника. Исте те године рудник је прешао у руке енглеског капитала, а уговор између браће Брајт, као представника енглеског друштва, и Феликса Хофмана, одобрила је и српска влада (Милић, 1970, стр. 92).

Овај уговор са Феликсом Хофман, као и уговори око Мајданпека са „Француско-српским друштвом“ доживели су неуспех. Све је ово показивало да је и даље тешко развити озбиљну рударску производњу на простору Кнежевине Србије, иако је рудно богатство на том простору било присутно. Један од главних проблема је био недовољан број стручњака у самој Кнежевини Србији који

²⁷ АС, МФ-РН, 1860, (несређена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

²⁸ Исто.

су могли сагледати све елементе потребне за рударску производњу и дати право на рудокопе финансијски стабилном друштву, било страном или домаћом. Поред тога, проблем је и даље представљала путна мрежа која је била основа за извоз руде на страна тржиште. О проблему путне мреже говорио је и сам Феликс Хофман у писму, истичући потребу изградње пута од Кучајнског рудника до Крагујевца, с циљем побољшања рударске производње. Заступник министра грађевина Миливоје Петровић – Блазнавац наредио је окружју Пожаревачком да прегледа линије путева на које је Хофман упозоравао да су неопходне за развој рударства.²⁹ До 1867. године урађено је око 3.000 фати (око 5,5 километара) путева, а један од њих био је пут уз долину Кучајнске реке.³⁰

ПОДГОРСКИ РУДНИЦИ

Подгорски рудници су појам који је 60-их година XIX века означавао више рудних окана која су се налазила на простору Ваљевског округа, као и на граници између Ваљевског, Рудничког и Ужичког округа. Углавном је реч о простору који се налази на падинама Повлена, Медведника, Јабланика и Јагодње. До 60-их година XIX века, са изузетком Првог српског устанка, када је на том простору топљено олово, није било већих подухвата за развој рударства и једини рудну активност на том простору обављали су сељаци који су топили олово и продавали га држави (Милић, 2005, стр. 79).

Подстицај за истраживање рудног богатства на овом простору од стране државе 60-их година XIX века дошао је оног тренутка када је за то налагала потреба за оловом. Наиме, за време трајања ванредног стања у Србији³¹, кнез Михаило је 2. септембра 1862. године одобрио истраживање оловне руде у Подринском округу, како би на том простору што пре могла започети експлоатација олова. Пре државне иницијативе, на овом простору испитање оловне руде вршили су Илија Милосављевић Коларац и Милан Пироћанац почетком 1862. године, након чега су прешли у државне руке (Милић, 1970, стр. 154; Милић, 1998, стр. 40–42) Зада-

²⁹ АС, ПО, кутија бр. 125, 153, Министарство грађевине – министарству финансија, 2/14. маја 1867.

³⁰ Србске новине, бр. 278, 19/31. децембар 1874, Извештај рударског одељења по струци рударској 1874.

³¹ Ванредно стање у Кнежевини Србији 1862. године трајало је током немира у Београду изазваних инцидентом на Чукур-чесми и бомбардовањем Београда у јуну 1862.

так министарства финансија, које је преко свог Рударског одељења било задужено за рударске послове у Кнежевини Србији, био је да запосли једно стручно лице које би водило послове око истраживања оловне руде и отварање рудокопа на простору Подриња. Главни разлози који су навели српске власти на ову одлуку били су на првом месту хитна потреба за оловом, а затим и то што је увоз олова из околних земаља био забрањен. Поред тога, сматрали су да је Подриње најпогодније место за проналазак оловне руде, јер сељаци већ на том простору у малим количинама топе олово, па је владало и мишљење да би њих могли лако да обуче за рад у руднику. За овај посао Министарство финансија је позвало Јозефа Шефла, који је раније био у служби овог министарства на пословима око Мајданпека и ангажовало га на годину дана.³² Центар ових истраживања био је у Крупњу, где је 1870. године основана Управа подринских рудника и то од стране државе. Убрзо потом се кренуло са израдом тополивнице олова, која је завршена средином 1873, али су радови обустављени већ 1875. године (Пауновић, 2008, стр. 689).

У том периоду, на месту инжењера Ваљевског округа, био је већ помињани Стефан Ђуричић, аутор извештаја о Кучајни. Свакако да је био један од инжењера који су по налогу кнеза Михаила и Државног савета вршили испитивање оловне и других руда у Подрињу (Simić, 1964, стр. 99). Током истраживања открио је неколико потенцијалних рудишта на том простору, од којих су најважнији били рудници бакра на простору села Ситарнице и Врагочница, у Ваљевском округу (Милић, 2005, стр. 82).³³ Убрзо након открића руда на овом простору, инжењер Стеван Ђуричић се обратио Министарству финансија у мају 1864. тражећи право на копање руда у Ваљевском округу. Од Ђуричића се из Министарства финансија захтевало да достави детаљан извештај око могућег копања бакра у Подрињу. Након што је Ђуричић доставио и тај тражени предлог, министар финансија Коста Цукић је изнео овај предлог пред Државни савет, оцењујући га „задовољавајућег за успех овог посла“. Посебно је Цукић истицао то што на том простору нема услова за развој других индустријских грана и предлагао је да се прихвати овај Ђуричићев предлог. Предлог

³² АС, ДС, 1862, ролна бр. 315, 529, Министарство финансија – Државном савету 3/15. октобра 1862.

³³ АС, ДС, 1864, ролна бр. 330, министар финансија Коста Цукић – Државном савету 3/15. августа 1864.

министра финансија прихватили су почетком августа Државни савет и кнез Михаило.³⁴

Током 1865. године Ђуричић је наставио да истражује руду и доставља извештаје Министарству финансија о открићима. У фебруару 1865. поднео је нови извештај у којем наводи да истраживање бакарне руде успешно напредује, али да му је за даљи посао неопходно проширивање права истраживања на простор Каменичке општине, као и на подножја Медведника, Јабланика и Повлена, за шта је било потребно вршити откуп земљишта. Како у том тренутку није постојао Закон о експропријацији (донет 1866. године), откуп земље требало је извршити договором са власницима или проценом вештака. Поред тога, Ђуричић је у овом извештају захтевао да му се да концесија на топљење руде у Врагочници, као и коришћење шуме из Медведника за те потребе. Основа за постепено давање концесија Ђуричићу био је уговор склопљен са Феликсом Хофманом за рудник у Кучајни. Поводом овог питања, Државни савет је одлучио да се ваљевском инжењеру прошири право истраживања и да се откуп земље од сељака изврши по моделу како је то урађено у Кучајни.³⁵ Важно је истаћи да тада није склопљен уговор, већ је то урађено на основу одлуке Државног савета.

Коначно, крајем августа 1865. године Стеван Ђуричић поново пише Министарству финансија, наводећи да је открио велике количине бакарне руде и да би се посао око вађења те руде свакако исплатио, те стога моли Министарство финансија да у Ваљевски округ пошаље комисију која би се уверила у стање његовог посла на вађењу руда. Укупна површина коју је захватао рудник износила је око 17,67 хектара, а на молбу Стевана Ђуричића, простор је назван *Мијаилово*, по кнезу Михаилу (Simić, 1964, стр. 100).

Предлог уговора завршен је 10. новембра 1865. године и састојао се од 28 чланова. Према члановима уговора Стеван Ђуричић је имао право у наредне три године, почевши од 6. марта 1865. године, истраживати руду на простору Подгорских рудника. Након истека тог рока био је обавезан да започне рударску производњу. За свако рудно поље које Стеван Ђуричић буде открио и које му буде уступљено дужан је да плаћа држави регални данак и 5% од годишњег прихода. Како је овај уговор настао на основу уговора о Кучајни са Феликсом Хофманом, њихова садржина је готово

³⁴ Исто.

³⁵ АС, ДС, 1865, ролна бр. 334, 73, министар финансија Коста Цукић – Државном савету 12/25. фебруару 1865.

идентична, тако да овде нећемо поново наводити чланове уговора.³⁶

Предлог уговора Државни савет је потврдио 29. новембра, а прихватио га је и кнез Михаило 30. новембра 1865. године, а након тога је склопљен и уговор са Стеваном Ђуричићем о давању у закуп Подгорских рудника (Милић, 2005, стр. 83–84; Simić, 1964, стр. 100).

Међутим, капитал којим је располагао Стеван Ђуричић није био довољан за један такав подухват као што је било покретање рударске производње на простору Подгорских рудника. Из тих разлога он је 1866. године основао „Друштво подгорских рудника“ заједно са Атанасијем Николићем и Илијом Милосављевићем Коларцем. Убрзо су почели да се појављују проблеми у погледу обавеза према држави које су се увећавале, па је Стеван Ђуричић донео одлуку да у септембру 1867. године напусти Друштво. Након овога, рудник је све лошије радио и углавном се све сводило на одржавање рудничких постројења. Током 1868. године обустављена је радња у Подгорским рудницима и у руднику литографских плоча у Струганику, због недостатка капитала закупаца ових рудника.³⁷ Овакво стање остало је све до 1874. године, када су Илија Коларац, браћа Брајт из Лондона и Атанасије Николић формирали ново друштво „Подгорски рудници у Округу Ваљевском“ (Милић, 2005, стр. 86–89).

Покушај Стевана Ђуричића да самостално покрене рударску производњу на простору Ваљевског показао је да у Кнежевини Србији у том тренутку готово да нема лица које је било заинтересовано за рударску производњу, а које је могло самостално да изнесе финансијске издатке потребне за ту радњу. Као што се може видети, готово сваки рудник током 60-их година XIX века је постепено прелазио, после неколико година, у руке неког страног друштва. Чак и тамо где је концесије добијао страни рударски стручњак, као што је био случај са Феликсом Хофманом, показало се да не може сам да изнесе финансијски терет, па је и он стварао друштво како би наставио рударску производњу. Ово је директно утицало на даљи развој рударства и у периоду друге половине XIX века углавном су концесије даване страном, а у неким случајевима и домаћим друштвима.

³⁶ АС, ДС, 1865, ролна бр. 334, 73, Предлог уговора између министра финансија Косте Цукића и инжењера Стевана Ђуричића 28. октобар/10. новембар 1865.

³⁷ АС, МФ – РН, 1869, (несрећена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

Поред овог подухвата који је започео Стеван Ђуричић на простору Подриња, истраживање руде на овом простору финансирао је и српско правитељство током 1868. и 1869. године. Први радови финансирани од стране владе започети су на Јагодњи, на простору познатом под именом „Велики Мајдани“, где су се и раније налазила окна. Потом су радови премештени на локацију Вучји поток на истој планини. Крајем 1869. године и ови радови су обустављени јер је требало подићи топливницу и припремити рудник за ископавање, а како се ближила зима, то није било могуће остварити у том тренутку.³⁸

ОСТАЛИ ПОКУШАЈИ ОТВАРАЊА РУДНИКА

Поред већих покушаја развоја рударства током 60-их година у Кнежевини Србији, у архивској грађи су сачувани и поједини случајеви где се становници појединих села обраћају Министарству финансија молбом да им дозволи ископавање руда. У септембру 1864. Министарству финансија обратили су се Аксентије Поповић и Симеон Милојевић молбом да им се у селу Толисавцу, које се налазило у Ваљевском округу, додели право на експлоатацију руде олова, коју су они на том простору нашли и започели истраживања. Међутим, они нису имали потребна инструмента, како за истраживање, тако и за ископавање руде. Поред овог проблема, Аксентије Поповић и Симеон Милојевић имали су и проблеме са власницима имања који нису пристајали на откуп земљишта, па су чак и сами оснивали друштва и започињали копање руде.³⁹ У архивској грађи није сачуван одговор Министарства финансија, а како се они поново у јануару 1865. године обраћају том министарству молбом да им што пре одговори на њихов захтев, највероватније да Министарство финансија није ни разматрало ово питање, свесно да они са својим капиталом нису могли започети већу рударску производњу.

Још једна молба сличне садржине стигла је крајем 1866. године од Милоша Јанковића о копању руде олова на његовом имању у селу Завлака, у Подринском округу. Није намеравао да оснива друштво, већ да сам приступи вађењу руде. Предлагао је да контролу врши лице из Подгорских рудника или из Министарства

³⁸ Исто.

³⁹ АС, ПО, кутија 125, бр. 150, О истраживању и копању оловне руде у селу Толисавцу – срезу Рађевском 15/27. септембар 1864 – 15/27. јануар 1865.

финансија.⁴⁰ На основу извештаја о раду Рударског одељења за 1868. и 1869. годину види се да је Јанковић, заједно са Стеваном Крстићем, вршио истраживање и ископавање руде у наведеном селу. Међутим, како током те две године од њих није откупљивана истопљена руда за потребе српске владе, а како нису имали могућности да руду извозе у иностранству, они су од своје иницијативе приватног ископавања и топљења руде одустали.⁴¹

Крајем 60-их година XIX века у Кнежевини Србији пажњу домаћих предузимача спремних да врше ископавање руда почео је да привлачи камени угаљ, чија је потрошња константо расла, посебно у гушће насељеним местима, где се угаљ користио као огрев. Из тих разлога, током 1868. и 1869. године, било је неколико заинтересованих предузимача за ископавање каменог угља у појединим срезевима. Како је право издавања дозвола за ископавање каменог угља, према Рударског закону из 1866, спадало у надлежност окружних начелстава, током наведеног периода издате су дозволе за истраживање каменог угља у Крајинском, Београдском, Пожаревачком и Ђупријском округу. Искључиво право на истраживање каменог угља у Крајинском округу, у атару села Реке, добио је Јосиф Штајлехне из Београда, као и Цена Лиловић на простору Брзе Паланке.⁴²

ЗАКОН О РУДАРСТВУ И ЗАКОН О ЕКСПРОПРИЈАЦИЈИ ЗЕМЉЕ

Године 1866. у Кнежевини Србији донета су два закона од којих је једним регулисана рударска производња (Закон о рударству), а другим је омогућен несметан развој рударства на оним просторима који су били у власништву приватних лица, односно њиме је одређено право државе на заузимање земље у приватном власништву за општеномодно добро, уз надокнаду (Закон о експропријацији земље). Рударски закон је у својим одредбама садржао утицај страног законодавства у овој области. Посебно су до изражаја дошли утицаји аустријског и пруског законодавства (Милић, 1970, стр. 71–72; Милић, 2005, стр. 26–30). Рудна блага су означена као потпуно власништво државе (Зборникъ закона и уредба изданы у Княжеству Србији од почетка до краја 1866. године, XIX,

⁴⁰ АС, ПО, кутија 125, бр. 158, Димитрије Црнобарац непознатом лицу о жалби Тасе Павловића и Доде Костића из Мајданпека, 13. 11/25. 11. 1867.

⁴¹ АС, МФ – РН, 1869, (несрећена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

⁴² Исто.

73–136). Према овом закон право на истраживање рудног богатства Србије могла су добити лица која су власници имања у Кнежевини Србији и то уколико врше испитивање на свом имању, требало је да се за дозволу обрете окружним властима, док је за искључиво право истраживања на туђем имању требало тражити дозволу од Министарства финансија. Цело друго поглавље закона било је посвећено давању права на истраживање рудног богатства. То право се давало на једну годину, а могло се продужити, уз услов да истраживачи доставе извештај шта су урадили током претходне године. У трећем поглављу закона говорило се о праву на копање руда. У том делу било је прописано које услове треба да задовољава место где се копање руда може отпочети (довољне количине воде, шуме). Право на копање руда давала се у трајању од 50 година, а уколико би 5 година успешно вадиле руду, власници рудника ако су имали рудник на својој земљи од Министарства финансија би добијали акт о савршеном власништву над рудником, а ако би рудник био на туђем имању морали су га откупити. Законом су била регулисана права и обавезе радника. Поседна глава била је посвећена обавеза који су рударски предузимачи имали према држави. Поглавља 11, 12. и 13. уређивала су могућност губљења права на рударење у случају неиспуњавања обавеза према држави или лошег вођења рударске производње. Последње поглавље (16) тицало се већ постојећих рудника на простору Кнежевине Србије. Јасно је назначено да од дана ступања на снагу овог закона (1. јула 1866. године), он важи и за све већ постојеће руднике. Поред утицаја страног законодавства, оно што се може приметити код израде Рударског закона, јесте да су на његову садржину утицали и уговори који су пре 1866. године потписивани са страним и домаћим закупцима (Пановић, 2007, стр. 527–534).

Доношење Рударског закона јасно је дефинисало услове за добијање концесија на рудокопе у Кнежевини Србији и више није било потребе, како је то раније био случај, да се на основу претходних уговора склапају уговори са новим закупцима права на рударење у Кнежевини Србији. И поред својих недостатака, као што је био случај са недовољно дефинисаним правима страних друштава за коришћене рудног богатства Србије, овај закон је имао најважније место у даљем развоју рударства у Кнежевини и Краљевини Србији, а о његовом значају сведочи и чињеница да је, уз одређене допуне, био на снази до Првог светског рата (Милић, 1970, стр. 73).

Други правни акт донет у овом периоду који је имао значај за развој рударства био је Закон о заузимању њивањних нејокрејних добара за ојшћенародну њојреду, њоред накнаде за истиа (експројријацију), који је донет у марту 1866. године. Пре доношења овог закона узимање земље за рударску производњу вршио се углавном на основу договора закупца рудника и власника приватних имања на којима се налазио рудник (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣиу од њочейка до краја 1866. љодине, XIX, 190–204*).

ПРИХОДИ И РАСХОДИ ОД РУДАРСТВА ОД 1860. ДО 1873.⁴³

Током читавог XIX века у погледу рударства постављало се питање да ли је за државу корисније да задржи руднике као део државних добара или је економичније да их прода или изда под закуп, па ни Кнежевина Србија у том погледу није била изузетак. У прилог првом ставу обично се наводило да је тешко проценити чист приход од рудника што је представљало елемент непоузданости у државном буџету. Такође, за уновчење производа од ове делатности била је потребна трговачка способност па је стога ангажованост око рудника требало препустити приватном капиталу. Са друге стране, као прилог неутуђивању наводило се то да је за рударска улагања потребан велики капитал који би држава могла лакше да обезбеди као и чињеница да је због дужине трајања радова била потребна израда дугорочних планова које је држава могла боље да осигура. Иако је истицано да је за државу исплативије издавање рудника под закуп, није био занемарљив став да је у погледу рудних богатстава увек постојала могућност да се временом открију знатне количине руда које би у случају закупа или продаје за државу биле изгубљене (Еберг, 1900, стр. 75–76).

Као и у периоду који му је претходио, тако је и за време владе кнеза Михаила Обреновића брига о рудном богатству све до оснивања Министарства народне привреде 1882. године, спадала у надлежност Министарства финансија (*Зборник закона и уредаба у Краљевини Срѣији изданих од 21. марта до 31. децембра 1883. љодине, XXXIX, стр. 313*). За време уставобранитеља, највећи и најзначајнији подухват државе у овој области тицао се рудника у Мајданпеку. У овом периоду расходи на рударство заузимају су чак

⁴³ И у овом делу рада доња хронолошка граница представља годину потписа уговора о закупу Мајданпека (5. 9/17. 9. 1859), али је наведено да је прва посматрана година 1860. с обзиром на то да је рачунска 1860. трајала од 1. 11/13. 11. 1859. до 1. 11/13. 11. 1860.

62,7% укупног државног буџета, уз тенденцију пораста удела. Просечна стопа раста трошкова рударства у 1856. и 1857. године износила је 32,8% и била узрокована све већим улагањима у рударство. Године 1858, која је била и последња година државног финансирања рудника, расходи у рударству повећали су се чак за 65% у односу на 1857. годину. Приходи од рударства су у годинама 1856. и 1858. износили 4%, односно 7,5% укупног буџета прихода. Године 1858. планирани приходи рудника су били скоро 2,5 пута мањи од планираних расхода. Исте године формирана је комисија за процену стања рудника у Мајданпеку која је донела закључак да је рудник за државу непрофитабилан. То је била последња година финансирања рудника из државног буџета након чега је дошло до уплива приватног капитала у ову област (Pavlović, 2018, стр. 118–120).

Као што је већ наведено, у посматраном периоду у Кнежевини Србији постојали су и државни и приватни рудници, уз још увек не јасно дефинисани делокруг рада и улоге државе у појединим пословима рудника. У току овог периода државни расходи на рударство потицали су од издатака утрошених на руднике у Мајданпеку, Јагодњи и Крупњу, као и на рударске питомце и потпомагање рударства. Што се тиче прихода они су долазили од регалног данка који је истраживач руда морао да плати државној каси за добијање дозволе за истраживање руда на одређеном рудном пољу у износу од 1 дуката цесарског или 28 гроша пореских (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣиу од ѿочейѣка до края 1867. ѿгине, XX*, стр. 43). У књигама Главне државне благајне овај приход књижен је и као аренда/закуп и плаћао се за сваку годину унапред.

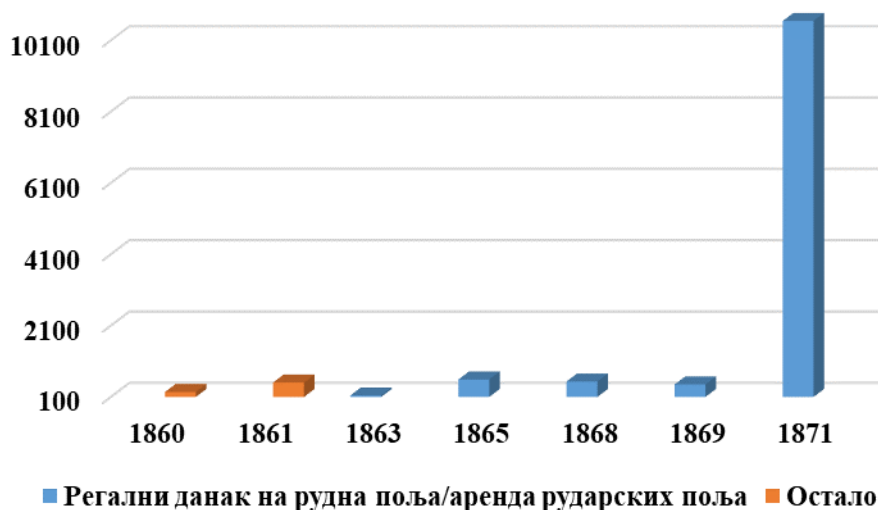
Највећи рудник у Кнежевини, Мајданпек, је у току овог периода мењао власнике. Држава је према уговору од 17. септембра 1859. године, рудник са свим рудама гвожђа, бакра, шумом, рекама, ливадама, њивама, и баштама, те материјалом који се у том тренутку у њему налазио уступила „Француском друштву Мањан и Буљон“, са правом експлоатације од 30 година. Према овом уговору француско друштво обавезало се да српској држави годишње даје 10% чистог прихода рудника. На основу Књига Главне државне благајне уочава се да није забележен никакав приход од рада Мајданпека док је био у рукама овог друштва. Показало се да француско друштво није могло да организује производњу чак ни у оном обиму који је претходно српска држава спроводила. Након периода од пет година неуспешног пословања у којем су

кршене уговорне обавезе, као и немогућности да прибави довољно капитала за успостављање производње, друштво је изгубило концесију над рудником и Мајданпек је био враћен под управу Рударског одељења Министарства финансија. (Милић, 1970, стр. 57, 65). Од маја 1866. године Мајданпек се налазио под управом Министарства војног и коришћен је за његове потребе све до склапања новог уговора о закупу из 1868. године. Обавезе друштва према српској држави подразумевале су годишње плаћање дажбине од 1 дуката царског за свако рудно поље, као и таксе од 2 чаршијска гроша по тони извађене руде (Милић, 1970, стр. 68). Након три године преговора, превагнуло је мишљење министра финансија Косте Цукића да држава није у стању да организује експлоатацију руде из Мајданпека, па је са енглеским друштвом „Servian Corper and Iron Comp“ 19. маја 1868. године закључен уговор о закупу рудника Мајданпек. Члан 7 овог уговора прописивао је обавезу друштва да српској држави плаћа годишњу надокнаду од 3% продајне вредности годишње производње. Према предвиђањима српске владе држава је требало да у првој години добије 180, другој 270, трећој 360, четвртој 720, петој 900, и шестој 1.080 дуката. У књигама Главне државне благајне заведен је само приход у трећој години закупа у износу од 360 дуката царских тј. 10.080 пореских гроша.⁴⁴ Закуп Мајданпека трајао је све до 1881. године, када је предузеће било ликвидирано услед пословања са губицима, и наредне године овај рудник је прешао у руке енглеског рударског стручњака Џона Холвеја (Милић, 1970, стр. 82–85).

Стање државних прихода и расхода од рударства у овом периоду може се пратити на основу књига Главне државне благајне, уз напомену да исте нису сачуване за све године. Такође, финансијски биланс може се приказати само за 1861. годину, будући да су само за ту годину сачуване књиге и прихода и расхода. Остварене државне приходе од рударства могуће је утврдити за 1860, 1861, 1863, 1865, 1868, 1869. и 1871. годину, док „Сравнителници прихода Главне државне благајне“ за остале године нису сачувани. Увид у расходе које је држава чинила у погледу рударства могуће је остварити само за године 1861, 1862, 1864, 1870, и 1873, будући да за остале године посматраног периода „Сравнителници расхода Главне државне благајне“ нису сачувани.

⁴⁴ АС, Министарство финансија – Казначејно одељење (=МФ-К), Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину.

ГРАФИКОН 1: ПРИХОДИ ОД РУДАРСТВА 1860–1871
У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁴⁵

Законом о устројству централне државне управе од 22. марта 1862. године потврђено је право министра финансија да се између осталог стара о ископавању руда и приходима од рударства (*Сборникъ закона и уредба изданы' у Княжесѣву Срѣи, XV, 1863, стр. 101*). У том погледу није дошло до промене ни издавањем Рударског закона 15. априла 1866. године којим су детаљно уређене многе појединости везане за ову тему. Члан 3 овог закона одређује да руде и копови представљају државно добро, и да нису власништво власника имовине на којој се налазе, те да је стога за експлоатацију руде било потребно добити одобрење министра финансија. То је важило и за личности које нису биле власници земље на којој се руда налазила. Наиме, према Закону о експропријацији (усвојен месец дана пре Рударског закона), у оваквим случајевима биле су у обавези да плате и надокнаду власницима земље. Према члану 17 Рударског закона, за искључиво истражи-

⁴⁵ АС, МФ-К, Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1860. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1863. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1865. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1868. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1869. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину.

вање одређеног простора истраживач је морао да унапред за годину дана плати држави 1 дукат тј. 28 пореских гроша (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣвѣ Срѣи од њочейка до края 1866. њодине, XIX, стр. 79*).

На основу Графикона 1. уочава се да је у посматраном периоду приход од рударства потицао од регалног данка за добијање дозволе за вађење руда, односно закупа/аренде рудних поља. Према члану 97 Рударског закона, купац је био у обавези да држави плати десети део продате руде, али у посматраном периоду за године које су сачуване није забележен ниједан износ таквог порекла, иако је у Кнежевини Србији радило неколико рудника. Објашњење овог недостатка могло би се потражити у члану 99 Рударског закона којим је била предвиђена могућност да се, уколико државна комисија тако одлучи, купац могао на неко време, или у потпуности, ослободити плаћања (*Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣвѣ Срѣи од њочейка до края 1866. њодине, XIX, стр. 110*).

Током читавог посматраног периода, приходи од регалног данка и аренди кретали су се око 500 пореских гроша и потицали од свега неколико рударских поља, изузев 1871. године када је дошло до значајног повећања прихода. Тако је у 1863. години приход од рударства потицао од аренде пет рудних поља у атару села Сиколѣ у Крајинском округу. Ова поља била су 22. новембра 1858. године издата у закуп арендатору Стевану Исаковићу из Неготина на период од десет година. Интересантно је да приход од аренде није био забележен у 1860. и 1861. години иако је Исаковић наставио да плаћа овај приход и у 1865. години. Још један од купаца био је и Феликс Хофман, рударски стручњак немачког порекла који је плаћао регални данак на 16 рудних поља чија је вредност износила 448 пореских гроша који су редовно уплаћивани сваке године за које имамо податке. Према уговору склопљеном 1862. са Хофманом, плаћање аренде требало је да почне 12. марта 1864. и да траје наредних 50 година. Године 1868. наплаћен је регални данак на два рудна поља у селу Врагочаници у Ваљевском округу од Илије Коларца који је преузео закуп од претходног арендатора Стевана Ђуричића, као и регални данак на једно рудно поље у атару села Струганика истог округа. Године 1871. поред прихода од регалног данка на ова три рудна поља наплаћен је и регал за једно рудно поље у селу Вољевци у близини Љубовије, чији је купац био Јеремија Поповић, свештеник из оближњег места Селенца. Највећи забележени приход те године,

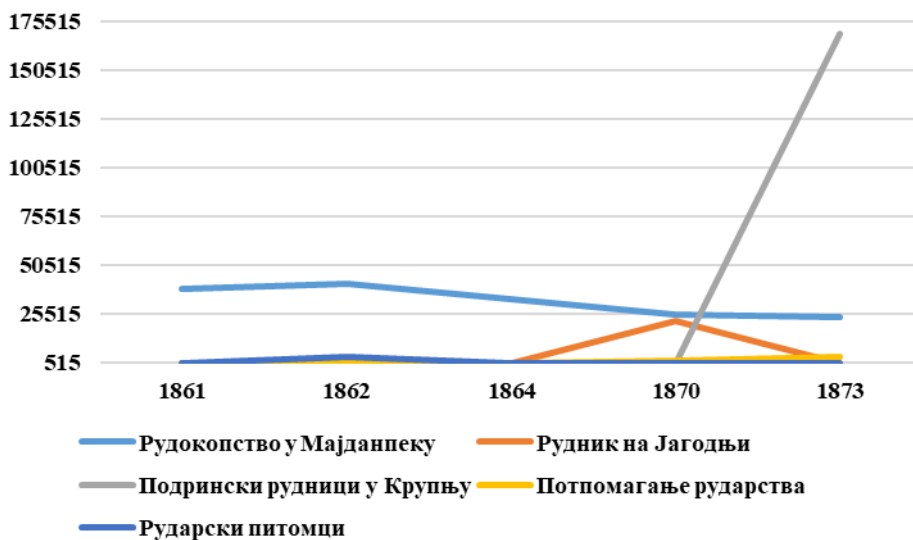
али и у односу на читав посматрани период, била је аренда наплаћена од „Српске компаније за гвожђе и бакар“. Према члану 7 уговора склопљеног 19. маја 1868. године „Српска компанија“ платила је годишњи закуп Мајданпека и Рудне главе у износу од 10,080 пореских гроша тј. 360 дуката. Као што је из литературе познато, постојали су и други закупи углавном финансирани иностраним капиталом, али о уплатама њихових обавеза у књигама није ништа забележено. Такође, треба напоменути то да се у извештају секретара Министарства финансија Јеврема Гудовића о планираним рударским приходима за 1871. наводи да је била предвиђена продаја оловне руде из рудника у Крупњу Министарству војном у вредности од 47.750 гроша пореских.⁴⁶ Ипак, у књигама Главне државне благајне за 1871. није забележен приход од овог рудника, што указује на то да или до реализације продаје није дошло или да из неког разлога уплата није била одмах прокњижена. Остали прилив у државну касу потицао је од недиректних прихода од рударства, попут прихода од продате траве са ливада које су припадале Кучајни и Рудној Глави који је забележен 1860. и 1861. године у просечној вредности од 370 пореских гроша.

У погледу расхода, сачуван је мањи број књига, тако да располажемо само са подацима за 1861, 1862, 1864, 1870. и 1873. годину. У прве две године посматраног периода, државни издаци на рударство потицали су искључиво од расхода учињених у Мајданпеку. Наиме, иако је 17. септембра 1859. године потписан уговор о издавању рудника „Француском друштву Мањан и Буљон“, држава је задржала право да у њеној надлежности остану црква, пошта, и зграда за смештај државних службеника (Милић, 1970, стр. 57). Тако су из државне касе финансирана два владина службеника: Ђорђе Бранковић, управник каменог угља и рударски референт, и Јеврем Гудовић, изванредни чиновник. Њихове плате чиниле су 30,8% укупних расхода који су одлазили на рударство те године. Такође, финансирано је Управитељство рударско у Мајданпеку на чији је персонал одлазило 69,2% рударских расхода, рачунајући ту још и канцеларијске трошкове и издатке учињене приликом оправке ћуприје код топионице у Мајданпеку. И поред тога што држава није била та која је организовала производњу у Мајданпеку, и даље је чинили извесне издатке у тој области. На-

⁴⁶ ПО, кутија 125, бр. 161, Извештај секретара Министарства финансија, Јеврема Гудовића о планираним рударским приходима за 1871. годину, 5.9/17.9. 1870.

кон што је Мајданпек издат под закуп енглеском друштву „Српска компанија за гвожђе и бакар“ 19. маја 1868. године, држава је и даље финансирала службенике и поједине оправке, али су се трошкови персонала смањили за 41%, док су укупни трошкови били смањени за 35% у односу на просек из периода француског закупа рудника.⁴⁷

ГРАФИКОН 2: РУДАРСКИ РАСХОДИ 1861–1873 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁴⁸

У 1870. години остали су забележени издаци за још један рудник – у Јагодњи. Од укупне суме опредељене за потпомагање земљорадње, шумарства, и рударства, овом руднику припало је 20.000 гроша пореских (82,7% укупне суме). Накнадно је одобрено још 518 гроша за барут набављен из војних магацина као и 1.620 гроша за остали потребни материјал. Поред издатака за Јагодњу држава је те године издвојила и 1.200 гроша за испитивање руда и фаличног новца. До драстичног повећања рударских расхода дошло је у последњој години посматраног периода због финансирања Управе подринских рудника у Крупњу у износу од 169.256 гроша пореских: 10,8% на плату персонала, 0,6% на канце-

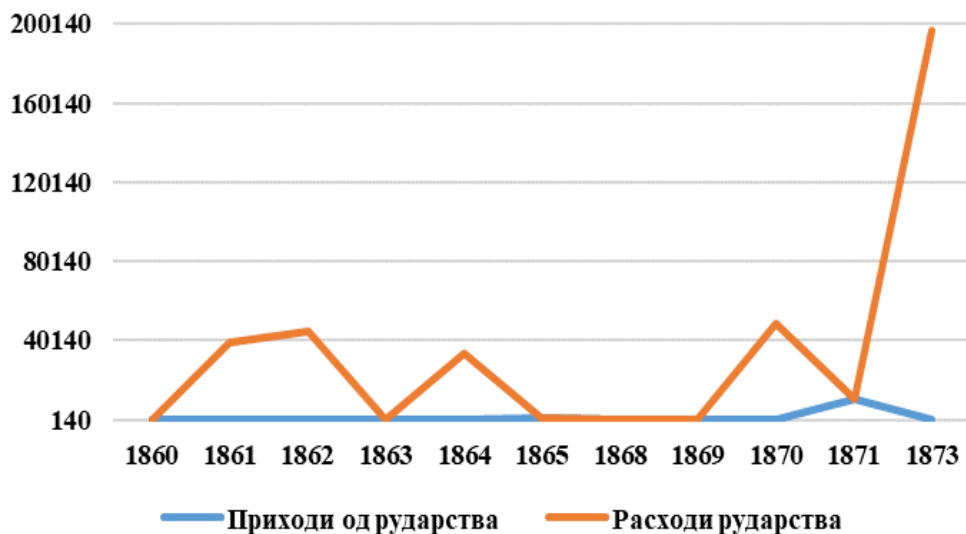
⁴⁷ Исто.

⁴⁸ АС, МФ-К, Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1862. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1864. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1870. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1873. годину.

ларијске трошкове и набавку инструмената за мерење, 17,8% на препирање руда, 35,4% на топионичке, и исто толико на трошкове везане за остале рударске послове. Што се тиче финансирања рударских питомаца, такав издатак срећемо само у једној години посматраног периода и то у 1862. години, када је износио 3.300 пореских гроша или 7,4% укупних рударских издатака те године. Такође, треба напоменути да се у извештају рударског одељења за 1868. и 1869. годину наводи да је у току те две године за организовање рударских послова у Јагодњи потрошено 38.192 пореских гроша.⁴⁹

Иако су подаци којима располажемо непотпуни и не могу да прикажу све године посматраног периода, као и то да само за једну годину имамо представљене и приходе и расходе, на основу Графикана 3. можемо извести општи закључак о односу рударских прихода и расхода током посматраног периода. Расходи на рударство били су у 1861. години 76,5 пута већи од њихових прихода. Ако узмемо просек за посматрани период укупни расходи рударства били су за око 38 пута већи у односу на рударске приходе. Што се тиче прихода они су трпели мале осцилације и у просеку су износили 441 порески грош, изузев 1871. године када су порасли за 24,13 пута у односу на просек претходних година посматраног периода. Што се тиче расхода, њихово драстично повећање забележено је у последњој години посматраног периода услед трошкова везаних за организовање производње у Подринским рудницима у Крупњу, и то за 377,28% у односу на просек претходних година.

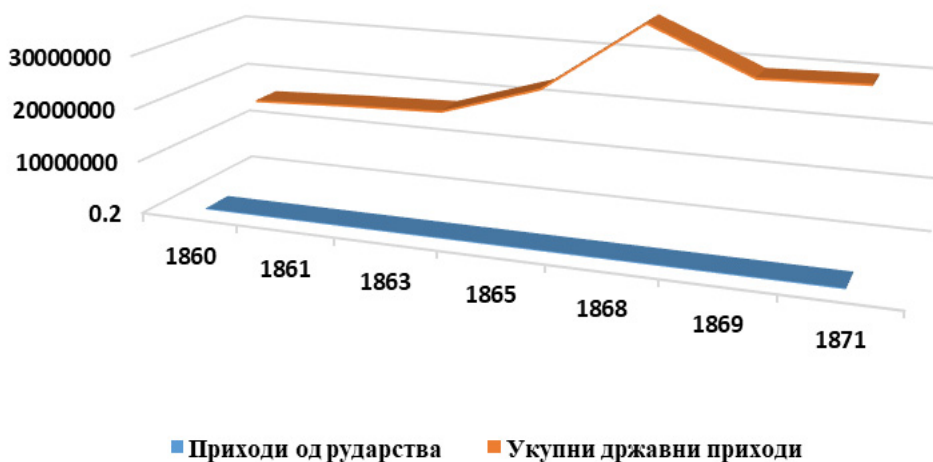
⁴⁹ АС, МФ-РН, 1869, (несрећена грађа), Преглед радње Одељења рударског за 1868. и 1869. годину.

ГРАФИКОН 3: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД РУДАРСКИХ ПРИХОДА И РАСХОДА ЗА 1860–1873 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁵⁰

⁵⁰ АС, МФ-К, Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1860. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1862. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1863. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1864. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1865. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1868. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1869. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1870. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1873. годину.

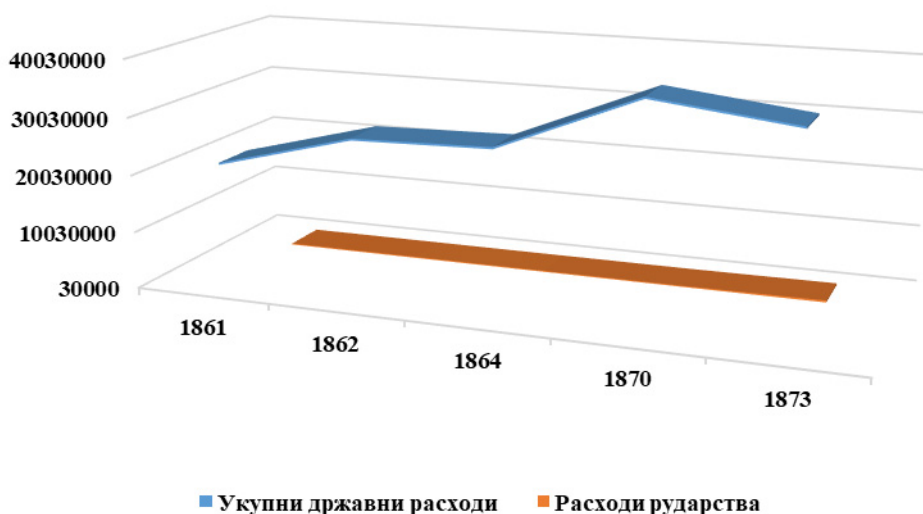

ГРАФИКОН 4: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД ПРИХОДА ОД РУДАРСТВА И УКУПНИХ ДРЖАВНИХ ПРИХОДА ЗА 1860–1871 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁵¹

На основу Графикана 4. уочава се да су у току посматраног периода укупни државни приходи имали тенденцију раста и да су се 1871. године повећали за 82,09% у односу на прву годину посматраног периода. Приходи од рударства су значајнији скок забележили у 1871, када су порасли за 44,89 пута у односу на почетну годину посматраног периода. Остварени приходи од рударства у току посматраног периода били су симболични и чинили су у просеку мање од 0,1% укупних државних прихода, што показује да држава у овом периоду није могла значајније да рачуна на добит од рударства.

⁵¹ АС, МФ-К, Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1860. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1863. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1865. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1868. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1869. годину; Сравнителник прихода Главне државне благајне за 1871. годину.

ГРАФИКОН 5: УПОРЕДНИ ПРЕГЛЕД РАСХОДА РУДАРСТВА И УКУПНИХ ДРЖАВНИХ РАСХОДА ЗА 1861–1873 У ПОРЕСКИМ ГРОШИМА⁵²

Укупни државни расходи су у току посматраног периода имали тенденцију раста и у последњој години порасли су за 65,3% у односу на 1861. годину, док су расходи од рударства значајније повећање забележили у последњој години, када су се увећали за 5,17 пута у односу на 1861. годину. Издаци на рударство су такође били симболични и чинили су у просеку 0,24% укупних државних расхода.

Пре него што изнесемо општи закључак, напомињемо да је због фрагментарности грађе и прикупљених података немогуће у потпуности сагледати финансијски биланс рударске делатности и његов утицај на државни буџет. У периоду када је Кнежевина Србија напуштала главну иницијативу у организацији рударске производње и уступала то место страном капиталу државни приходи и расходи од ове делатности имали су занемарљив удео

⁵² АС, МФ-К, Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1861. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1862. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1864. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1870. годину; Сравнителник расхода Главне државне благајне за 1873. годину.

у укупним државним приходима и расходима. Држава током 60-их година није успевала да благовремено наплати обавезе закупаца рудника и рудних поља. Крајем посматраног периода издвојена су вишеструко већа средства за организацију рудних постројења у Подринској области, али учињена улагања су и даље била занемарљива у односу на укупне државне расходе.

НЕОБЈАВЉЕ-
НИ ИЗВОРИ

Архив Србије (АС)
Министарство финансија – Рударско одељење (МФ-РН)
Министарство финансија – Казначејно одељење (МФ-К)
Збирка поклони и откупи (ПО)

ОБЈАВЉЕНИ
ИЗВОРИ

Дентон, В. (2015). *Србија и Срби*. Београд: Службени гласник.
Сборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи, XV. Београд у Државной жтампаріи, 1863.
Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи од њочейка до края 1866. ѳдине, XIX. Београд у Државной жтампаріи, 1866.
Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи од њочейка до края 1866. ѳдине, XIX. Београд у Државной жтампаріи, 1866.
Зборникъ закона и уредба изданы у Княжесѣву Срѣи од њочейка до края 1867. ѳдине, XX. Београд у Државной жтампаріи, 1867.
Зборникъ закона и уредаба у Краљевини Срѣи изданих од 21. марта до 31. декембра 1883. ѳдине, XXXIX. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1883.
Симић, В. (1959). Прилог новијој историји геолошко-рударског рада у Србији – два стара извештаја о Кучајни. *Весник Завода за геолошка и геофизичка истраживања НР Србије*, 17, 281–287.

ШТАМПА

Србске новине

ЛИТЕРАТУРА

Еберг, К. (1900). *Наука о финансијама*. Београд: Финансијски преглед.
Милић, Д. (1970). *Сѣрани капиѣал у рударсѣву Срѣије до 1918*. Београд: Историјски институт.
Милић, Д. (1997). Подгорски рудници у XIX веку. *Гласник. Историјски архив Ваљево*, 31, 77–96.
Милић, Д. (2005). Државна иницијатива у рударству Србије и доношење Рударског закона 1866. године. *Башињиник: ѳдишњак Историјској архива у Неѳшину*, 8, 5–30.

- Миљковић-Катић, Б. (2005). *Привреда Кнежевине Србије у време усјавобранителја (1839–1858)* (одбрањена докторска дисертација у рукопису). Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд.
- Јовановић, П. (2007). *Рударсјиво на тилу Србије – од иалеолипиа до средине 20. века*. Београд: Југословенска инжењерска академија.
- Јовановић, П. (2008). *Рударсјиво на тилу Србије – рудници у обновљеној Србији (1806–1945)*. Београд: Југословенска инжењерска академија.
- Симић, В. (1960). *Из скорашње ирошлосји рударсјива у Србији*. Београд: Завод за геолошка и геофизичка истраживања.
- Симић, В. (1980). *Рударсјиво ивожја и бакра у Мајданпеку 1848–1858*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Pavlović, K. (2018). Budžeti Kneževine Srbije od 1844. do 1858. *Limes plus: geopolitički časopis*, XV (1), 103–134.
- Simić, V. (1951). *Istorijski razvoj našeg rudarstva*. Београд: Izdavačko-štamparско предузеће савета за енергетику и екстрактивну индустрију Владе ФНРЈ.
- Simić, V. (1964). Stevan Đuričić i Mihailo Rašković u rudarstvu Srbije. *Rudarski glasnik*, 64 (5), 97–106.
- Simić, V. (1962). Dolazak Feliksa Hofmana u Srbiju. (Jedna značajna stogodišnjica). *Rudarski glasnik*, 62 (3), 70–76.

KRISTINA R. PAVLOVIĆ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

ŽARKO D. ILIĆ
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF HISTORY

SUMMARY

MINING IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1859–1873

The development of mining in the Principality of Serbia in the 1860s was determined by the previous years, especially during the reign of Ustavobranitelji when government initiative in Majdanpek came to a halt. In the 1860s, the main points of interest were the mine of Majdanpek, Kučajna, and the mines in the Podgora region. The two former were owned by foreign capital, whilst the latter was being researched by Stevan Đuričić around 1867. The mining in Majdanpek was done by the French-Serbian Society between 1859 and 1866, when the operation was taken over by The Serbian Company for Iron and Copper. Kučajna was being worked on by a German

mining expert, Felix Hofman, between 1862 and 1873. During this period, the Mining Law of 1866 was passed, setting the foundation for further improvement of mining operations in the Principality/Kingdom of Serbia. During the 1860s most of the state income concerning mining came from the regal tax which had to be payed in order for one to acquire a permission for ore extraction. Most of the expenses went to financing the mining offices in Majdanpek, the directory of mines in Krupanj, various mining investments, as well as scholarships for students studying abroad. It should be said that the incomes, as well as the expenses, were symbolic when compared to the overall state incomes/expenses, making up less than 0.1% of the state incomes and expenses. This created a situation where the state could not count on any major incomes from mining, with an increase in expenses coming only at the end of the period in question due to greater state financing of mine in the Podrinje region.

KEYWORDS: mining; Principality of Serbia; Majdanpek; Kučajna; Podgora mines; incomes; expenses.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ПЕДАГОГИЈА

ТАТЈАНА В. МИХАЈЛОВИЋ¹

МИЛЕ Ћ. ИЛИЋ²

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ ПЕДАГОГИЈЕ

ХРИСТОЛИКОСТ ПЕДАГОГИЈЕ СВЕТОГ САВЕ

САЖЕТАК. У српском је народу Свети Сава био просветитељ, учитељ свега у животу. Аутори сматрају да се може говорити о педагогији Светог Саве под условом да се појам педагогије схвати у ширем значењу, а не као технички и модеран израз за једну научну дисциплину. Ипак, свака педагогија у ширем смислу почива на схватању суштине човека, његовог живота, света у коме живи. Тада је оправдано светитеља Саву сагледати као просветитеља у смислу савременог рационалистичког васпитатеља.

Примарни и секундарни извори проучавања експлицитно указују како Свети Сава има судбину да кроз историјске епохе прима на себе „наслаге“ идеја, мишљења, веровања испод којих се без обзира на утицаје нашао лик правог светитеља, педагога своје земље и свога народа. Бекство Савино у манастир значило је полазак у духовну дисциплину, аскезу, осамљенички свет из чијег царства се доноси светлост, стечена мучним и напорним подвизима захваљујући христоликом начину живљења. Терминолошко значење појма христоликоност подразумева човека као истинско христолико биће, христоликоност душе, светост и неприкосновеност његове личности за којом је тежио Свети Сава. Педагогија Светог Саве има обележја христоликоности, која се огледа у директно и индиректно формулисаној циљу васпитања човека – верника православља који поседује, али и негује божанске, христолике врлине. Рад садржи идентификовану главну обележја педагогије Светог Саве која свој смисао тражи у бескрајном приближавању светости кроз напоре, подвиге, саограничења, молитвена расположења и веру у вечни живот,

¹ tatjana.mihajlovic@ff.unibl.org

² mile.ilic@ff.unibl.org

Рад је примљен 24. марта 2019, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

једном речју у христоликом начину живљења и њиме васпитања деце, младих и одраслих у духу обожења и православно-светосавског просветљења.

Футуролошки посматрано, принципи православне педагогије за Светог Саву имали су за циљ оптималну реализацију имплицитних образовних, функционалних и васпитних задатака са жељом да се васпитањем негују особине попут човекољубивости, правдољубивости, истинољубивости, родољубивости и христољубивости које готово не стају у нашем времену.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: христоликоност; принципи православне педагогије; педагогија Светог Саве.

УВОД

Свети Сава је заслужан што се Српска православна црква релативно рано почела бавити темељним верским, црквеним, па и неким педагошким питањима, пре осталих православних цркава. У *Номоканону* из XIII века Свети Сава је написао обавезу да сваки свештеник буде истовремено и учитељ, да описмењава децу. Лично, Свети Сава је радио много на просвећивању народа и први је српски просветитељ који „отачство своје просветли“ (Марјановић-Душанић, 2004, стр. 236). Захваљујући *Карејском штићу* којим се руководе свештенослужитељи, обавезу просвећивања Свети Сава је пренео на игумане и калуђере у манастирима. Српска православна црква, захваљујући Светом Сави, имала је право да отвара народне школе и руководи њима. У прилог томе говоре чињенице да је организовала своје Богословије и школовала свештенике који су истовремено били и први српски учитељи. Историјски извори указују да се Српска православна црква озбиљније интересовала за проблеме васпитања, образовања и наставе отварањем Богословског факултета у Београду 1920. године. Тако се педагогија православља уобличава и систематски развија као посебна научна дисциплина, за што су, пре свега, заслужни професори који у то време предају педагогију на Богословском факултету.

У блиској историјској прошлости Поткоњак (2012) поставља питање да ли је адекватније говорити о „педагогији православља, или о православној педагогији“ (Поткоњак, 2012, стр. 241). Овај аутор примећује да су у употреби мање прецизне синтагме попут „црквена педагогија и дожанска педагогија“ (Поткоњак, 2015, стр. 7), констатујући да се поменуте синтагме о називу ове педагогије могу користити само условно, све док се не „консти-

туише та педагогија, а самим тим реши и њен назив“ (Поткоњак, 2015, стр. 7). Заправо, може се говорити о проблемима васпитања и образовања, њиховом циљу у православљу, односно светосављу, с обзиром на чињеницу да многа теоријска питања педагошке науке у оквиру православља нису ни постављана. Она нису систематски разматрана у смислу конституисања посебне српске, као дела заједничке за све православне цркве, педагогије православља.

Педагогија православља инсистира на људскости, човечности, духовности, вредносној опредељености, на *одбојењу човека да ѿо-сѣане човек*, на његовој боговечности, на отворености свога срца и душе (Богдановић, 2008, стр. 62–63). Према педагогији православља друштво и човек не треба да мисле само о својим тренутним, него и о дугорочнијим и будућим вечним и божанским људским, али и друштвеним потребама (Црњански, 1988). Педагогија православља је и Савина педагогија која захтева развијање – васпитање – одређених људских, духовних (божанских, богочовечанских) врлина и вредносних система сваког човека (Поткоњак, 2013, стр. 98–99). Треба истаћи да Свети Сава не говори прецизно о питањима васпитања и образовања. То је и разумљиво с обзиром да културно-духовни миље XII и XIII века не даје повода за претпоставку о посебно израженој свести о томе или бар не у оној мери у којој се то данас подразумева (Миливојевић, 1996, стр. 378–379). Ипак, у свему што је Свети Сава писао има много реченог о човеку, његовом смислу живота, о односу човека према Богу, другим људима, о његовим врлинама и манама (Продић, 2013, стр. 57–58). Педагогија православља, али и педагогија Светог Саве има обележја христоликости, која се огледа у директно и индиректно формулисаном циљу васпитања човека – верника православља који поседује, али и негује божанске, христолике врлине. С обзиром на то да у нашем раду желимо указати на христоликоност педагогије Светог Саве, сасвим је оправдано додати управо и суштинску одредницу педагогије православља, а то је светосавље које произилази из православља.

Многи указују да је „светосавље само други израз за српско православље“ (Поткоњак, 2015, стр. 9). Када је реч о светосављу и његовом правом смислу, значењу и актуелности, за Трнавац оно је „учење Светог Саве (Растка Немањића)“ (Трнавац, 2012, стр. 507). Појам светосавља упућује нас на духовну зрелост српскога народа, на његову православљем надахнуту просвету и културу, која је нераскидиво везана за личност и просветитељ-

ску делатност Светог Саве (Трнавац, 2012). Захваљујући Светом Сави православље је прожело и духовно препородило народно биће, а тиме га и оспособило за стварање и неговање аутентичне хришћанске културе. Свети Сава је тако постао и остао сведок Христовог васкрсења до данашњег дана, до краја света и века (Амфилохије Радовић, 2006, стр. 5–7). О овоме говоре и његови списи прожети библијском речју из „светоотачке књижевности“ (Поткоњак, 2015, стр. 12), док дуготрајни пост, усамљенички подвижнички живот и архипастирски рад представљају Светог Саву као правог духовника, који жели да достигне крајњи циљ и смисао свога постојања, а то је христоликост.

Христоликост, заједно са својим еквивалентом боголикост, чини суштину човековог бића (Поповић, 2004). Терминолошко значење христоликости, према нашем мишљењу, представља потпуну прихваћеност хришћанско-православних вредности и њихово остварење у овоземаљском животу данас (Илић и Михајловић, 2016). За Светог Саву христоликост подразумева човека као истинско христолико биће, христоликост његове душе, светост и неприкосновеност његове личности (Ступар, 2015). Пронаћи христоликост у човеку значи пронаћи извор свих његових вредности и моћи. У нашој христоликости, је срж личности и срж слободе (Ступар, 2015, стр. 92–94). Отуда присуство Бога у нама помаже, развија, усавршава нашу личност и нашу слободу. Христоликост, односно боголикост подразумева човеково осећање Бога, човекову свест о Богу, човекову чежњу за Богом, човекову огромну слободу, човеков вечни живот, човеково отимање од смрти и човеково хрљење ка свему што је вечно (Вујић, 1935, стр. 337–338). У тој христоликости је и суштина човековог бића, неуништива и бесмртна. Она чини основу човекове личности, чини човека изузетним бићем, оним чиме човек и јесте човек (Поповић, 2004, стр. 378–379). Управо је за Светог Саву смисао личности у човековом остварењу, у његовом „поновном рођењу и учествовању у нествореној обожујућој енергији Божијој“ (Влахос, 2003, стр. 268). Што је више Бога у човеку, његова личност је јача, савршенија, бесмртнија, а слобода већа, безграничнија, светија (Влахос, 2003). Човек за Светог Саву тако поприма митске димензије, с обзиром на то да у њему постоје „две природе: божанска и човечанска“ (Поповић, 2004, стр. 93). За Светог Саву то је разлог да се у одређеном периоду живота педагошки делује. Васпитањем и образовањем усмерава се развој личности, чиме ови педагошки процеси постају саставни део интегритета чове-

кове личности која се рађа у Христу, док се кретање човека од иконе ка Прволику, описује библијским изразом *ујодобљење Боју* (Мандзаридис, 2003). Ако човек поседује више врлина и прихвата свету тајну, то га потпуно уподобљује Богу. Циљ хришћанског живота је обожење (theosis) и достиже се заједничким напорима, сарадњом и синергијом између Бога и човека (Мандзаридис, 2003). Обожење је учешће човека у „Божијем личном постојању“ (Маројевић, 2016, стр. 19). За Светог Саву неопходно је да човек усваја знања, вештине и навике, али и моралне врлине и вредности, са жељом да достигне христоликост душе, светост и неприкосновеност своје личности. Сједињење човека са Богом могуће је управо захваљујући врлинама које утичу на христоликост његове душе. Што човек поседује више божанских врлина и прихвата свету тајну то подстиче христоликост његове душе.

ХРИСТОЛИКОСТ – СМИСАО ЖИВОТА СВЕТОГ САВЕ

Живот и рад Светог Саве је она упоришна тачка српског народа после које настају и развијају се скоро све значајније цивилизацијске, духовне и културне тековине које данас чине саставни део наше националне традиције. Зато је занимљиво размотрити време, личност и рад Светог Саве са једног специфичног становишта – из угла који би могао бити релевантан за педагогију Светог Саве, а то је њена христоликост. Имајући то у виду, Вујић (1935) указује на наша два знаменита просветитеља: Светог Саву и Доситеја Обрадовића, који су имали другачија схватања о човеку и животу, о духовним вредностима којима треба тежити. Просветитељ Свети Сава схватао је човека кроз христоликост његовог живљења. Доситеј Обрадовић своја сазнања о човеку и животу вежује за стицање смислених знања заслепљен рационалистичком просвећеношћу (Јевтић, 1977; Тасић, 2018). За Вујића (1935) одлазак Светог Саве у манастир и Доситејево бекство из манастира имали су у нашој културној историји различит симболички значај. Савин одлазак у манастир значио је полазак у духовну дисциплину, аскезу, осамљенички живот, у царство које није од овога света и из ког царства доноси светлост, стечену „мучним и напорним подвизима христоликости“ (Вујић, 1935, стр. 337). Такође, повезано је са црквом која својим члановима помаже да постигну крајњи циљ и смисао свога постојања, а то је христоликост живљења. Улога цркве за Светог Саву је да одржава ове непромењене духовне вредности тако што чува истоветне

хришћанске принципе и правац кретања који иду од људског ка божанском, односно потпуном уподобљењу са Богом. У овоземаљском свету за Светог Саву човеков позив је да своју боголикоост претвори у богочовечност, да се сав охристинови, охристостичи: да Христово обличје постане у њему; да достигне меру раста висине Христове. Он Бог – ми боголики. Он Христос – ми христостички (Ступар, 2015, стр. 93–94). Доситејев одлазак из манастира је бежање из тог „света духовности у свет где је човек све и где може све“ (Вујић, 1935, стр. 337), где је жеља за учењем „вукла Доситеја у један другачији, далеки свет“ (Тасић, 2018, стр. 21).

Светосавственост и доситејство су два различита смисла живота и животна пута (Вујић, 1935). Према писањима Доментијана и Теодосија, полазна животна тачка за Светог Саву била је истина примана вером (Амфилохије Радовић, 1993). Савин смисао живота у овом свету био је изграђен на два начела: прво начело је непрекидно богослужење, а друго начело у вези је са његовим аскетским начином живота (Коларић, 2004). Јустин Поповић (2014) наводи да је Свети Сава постао светим помоћу Једино Светог: помоћу Богочовека. Живећи њиме он је божански усавршио себе, обогочечио своје биће, те је и све његово постало свето, богочовечанско, еванђелско (Јустин Поповић, 2014, стр. 33–34). Милош Црњански (1988) сматра да је животни пут Светог Саве везан за неуморног духовног и црквеног вођу, који све и без остатка жртвује интересима националне цркве и државе: Његов животни пут обележен је као пут духовног препородитеља народа, Христов мисионар свега. Исидор Граорац (1997) указује да је у Светом Сави сабрано све наше разумевање хришћанства. У прилог казаном је и Савина *Беседа* о правој вери одржана у манастиру Жича. Жича, заједно са манастирима Хиландар и Студеница, Хиландарски типик, Студенички типик и Законоправило или Номоканон, представљају стубове на којима се темеље и одређују правци свеукупног духовног и световног живота Срба (Петровић, 1995, стр. 79). Свети Сава као велики богослов (Алексић, 2019, стр. 313–314) у жичкој *Беседи* указао је на основне и догматске истине православља: тајне Свете Тројице, тајне личности богочовека Христа и нашег спасења, тајне цркве и црквености, тајне крштења, где се по мишљењу Јевтића (1977), ради о *іпананој доімаіици*. Тако је Свети Сава засновао српско монаштво на светоотачком предању и искуству *созерцаіељноі*, духовног и *іракііичноі* подвижництва. Желио је да се кроз делатно дође до благодатног боговиђења (Алексић, 2019). Такође, на сабору у Жичи, Свети Сава је

одржао беседу *Поученије*, о исповедању праве вере и проклињању свих безбожника, отпадника вере, кривоверника, а затим указао како треба христолико живети и понашати се. На основу казивања монаха Теодосија (1966), Свети Сава је желио да међу православним српским народом обнови свету, праву, божанствену веру у Оца и Сина и Светога Духа, да се на, „изван ма које јереси, правоверни обнављају на начин свете вере“ (Теодосије, 1966, стр. 191). Свети Сава у *Бесеги* моли свој народ да са љубављу усвоје истините речи вере, тј. „догме које им он проповеда“ (Јевтић, 1977, стр. 169). Савина *Бесега* представља христолошко исповедање богодолочно и непогрешиво изложено правом вером о Господу Исусу Христу као о једној Личности, али у два савршеним природама, божанском и човечанском. Такође, указује на појам благочешћа, богословски појам који обухвата: молитву, заповести Божју и свету веру Христову, духовну науку. Православном побожношћу, благочешћем, Свети Сава подразумева вољу Божју, која садржи све ово (Јевтић, 1977). Указује да је потребно да се хришћани моле свугде, да имају чисту веру, молитву честу и подвиге: пост, бдење, смирење, покајање (Алексић, 2019). Савина *Бесега* је полазна станица на светосавском путу православног народа српског, који се кроз историју колебао између безбоштва и хришћанства, на једној, и између православља и јереси, на другој страни. Жичка *Бесега* Светог Саве може се сматрати правим *Устави*-вом српског народа, који никада није изгубио на актуелности, на чијим ставовима се може изградити целокупни црквено-народни живот и обезбедити будућност српске државе. Православна црква почива на идеологији богочовека Христа, који је мера узрастања сваког човека за Светог Саву. Стога данас има немерљив значај за српски народ.

За разлику од Светог Саве, Доситеј Обрадовић свој животни пут види у рационалистичким етичким погледима. По угледу на античке филозофе, у својим сазнањима истиче суштинску повезаност знања и врлина. Као и Сократ, Доситеј Обрадовић сматра да се за истином може трагати разумом (Hothersall, 2002). Такође, прихвата и Платонову највишу идеју, идеју доброг. Подређена је идеји истине, лепоте, праведности. Као рационалиста, слично Декарту, Русоу, Волтеру, Доситеј Обрадовић проглашава здрав разум основ свега, а оно што је противно здравом разуму, треба оддацити као „застарело и штетно“ (Парлић-Божовић, 2011, стр. 27). Тако, где год би могао наћи грађданске русијске историјске књиге (Обрадовић, 1985), Доситеј их узима на читање. На

овај начин почне се воздуђивати у Доситеју жеља и другачијих књига осим црквених (Тасић, 2018). Здрав разум за Доситеја постаје врховни судија у свим питањима, једино оруђе сазнања, највећи божији дар. Ово је разлог што са просветитељима XVIII века има „неограничено поверење у човека који постаје мера и мерило свега“ (Бановић, 1952, стр. 13). Све што је противно здравом разуму у животу треба одбацити као застарело и штетно за просветитеље (Реџић, 2006, стр. 17–18). Сви људи могу бити добри, „но за доћи к добродјетели, ваља најпре истребити злобе“ (Обрадовић, 1985, стр. 118). На овим и сличним поставкама о доброти и вери у људе, оптимизму и могућностима остварења срећнијег живота, заснивају се Доситејеви животни погледи, након одласка из манастира Хопово.

Супротности су очигледне, јер где се појави симбол Доситеја, ту престаје симбол светосавствености (Вујић, 1935, стр. 339–340). Долазак Растков у манастир је опредељење за христоликост живљења која се налази у истини, понизности, праведности, поштовању, љубави према свим људима. За Растка, извор и снага, деловање, уверења и мишљења су једна нераздвојива целина човека и само тако могу бити право и чисто христолико живљење. Доситејев одлазак из манастира је опредељење за живот са предзнаком рационалистичког хуманизма и *жизжак* људског разума. Основа Савиног просветитељства је светост, прожета христоликошћу живљења; основа Доситејевог просветитељства је одбацивање духовне дисциплине и уздизање себе и своје моћи (Вујић, 1935; Zjenjkovski, 1935). Разлог схватања Савиног просветитељства је мудрост коју је окусио из божанских књига и указао да су „царство и богатство, слава и сјај и свака срећа многометежни и непостојани“ (Теодосије, 1966, стр. 94). Савина визија вечног света, коме није био познат ни рационализам, ни национализам, није имао везе са Доситејевим деизмом, ери ослобађања, хуманизма, „тријумфа разума као једине светлости и човека као свемоћнога бића коју је желио Доситеј“ (Вујић, 1935, стр. 338). То је разлог да школе у периоду Светога Саве нису школе које је желио Доситеј. Просвета Светог Саве није просвета Доситеја. Просветитељство Светога Саве није Доситејево просветитељство. Али и поред тога, Доситеј Обрадовић, као и многи мислиоци тога времена познавали су и са великим поштовањем односили се према делу Светог Саве.

Доситеј Обрадовић поменуо је чудеса која је чинио Свети Сава у свом делу *Живои и њикљученија* (Обрадовић, 1985). Такође,

претпоставља се да је идеја о набавци звона са „ликом Светог Саве за Велику школу могла доћи од Доситеја Обрадовића и Вићентија Ракића“ (Дурковић-Јакшић, 1977, стр. 390). Црквено звонно имало је своју симболику и намену: дуги низ година позивало је народ на молитву, опомињало на заједницу са мајком Србијом, подсећало на тешко и опасно време (Дурковић-Јакшић, 1977). С правом се може казати да историја српске средњовековне просвећености почиње искључиво Светим Савом (Црњански, 1988). Заштитници породице Светог Саве, Немањићи обележили су средњи век као династија у својој светлости, „као метеори“ (Црњански, 1988, стр. 16), који су дали печат просветилачкој српској епохи. Свети Сава је поред државне и верске организације дао основе за школско васпитање српске деце и младих. Манастири у Савино доба били су седишта у којим се стицало образовање за свештеничке дужности. Свети Сава, у манастиру Студеница, оснива центар црквено-државне и просветне делатности. Захваљујући Светом Сави постојао је целовит систем образовања свештеника и калуђера, који су једини образовани учитељи у Србији тога времена (Вукићевић, 1867). Сам систем је обухватао три нивоа: основно описмењавање – учење књига, виши ниво образовања стицао се у епископском седишту и највиши ниво образовања добијао се у Жичи, архиепископском седишту, престоници просветитељства (Црњански, 1988). Ради се о школи која је при епископији била највише богословско училиште које би данас одговарало нивоу Теолошког факултета (Парлић-Божовић, 2011, стр. 16–17). На ова три нивоа училишта, учило се читање и писање (стицала писменост, појање, црквени обреди, права и дужности, чистоћа православне вере, историја српског народа, која се налазила у уводима манастирских типика).

За разлику од Светог Саве који је у својој личности остварио идеал православне духовности у мери у којој је она највише доступна човеку, Доситеј Обрадовић верује у доброту људи, у оптимизам (Сенић и Petrović, 2012). Његове просветитељске идеје усмерене су на жељу да се осавремени школство, против механичког учења је, жели отворити школе независно од цркве. Такође, у својим рационалистичким погледима истиче суштинску повезаност знања и врлина, важност људског разума (Hothersall, 2002). Под утицајем француских материјалиста, Доситеј Обрадовић указује да од васпитања зависи не само срећа и благостање појединца већ и целокупног друштва (Обрадовић, 1985). У самом дефинисању циља васпитања истиче основну мисао просветитеља,

а то је да васпитање треба створити услове за срећан живот, како појединца тако и целокупног друштва. Један од важних задатака за Доситеја је просвећивање народа. Подразумевало је борбу против сујеверја, незнања и свих штетних и застарелих обичаја. Жели да свој народ изведе из заосталости и уведе у светску цивилизацију и културу. То је разлог да објављује одлучну „борбу против незнања и верске затуцаности маса“ (Бановић, 1952, стр. 125). Својим схватањем цркве Доситеј Обрадовић јавља се као убеђени апостол верске толеранције. Он не одбацује цркву, већ је само против једног црквеног убеђења и против оних црквених установа које спречавају слободно расуђивање и културни напредак (Šmaus, 2011, стр. 38–39). Попут многих хуманиста просветитеља, сматра да наука може растерати мрак и унети светлост у живот човека. У духу филозофије просвећености Доситеј Обрадовић науку ставља изнад свега, а са друге стране објашњава зашто се неки необразовани народи противе просвећивању у науци.

Може се казати да је Савино просветитељство почивало на његовом светитељству (Вујић, 1935). То је разлог да педагогија Светог Саве почива на извесним метафизичким претпоставкама које не треба тражити међу „хрпама филозофија“ (Вујић, 1935, стр. 338). Она је мисао хришћанског предања за коју је Свети Сава живио. Из Савине хришћанске, аскетске метафизике проистекла су схватања о основним педагошким проблемима везаним за васпитање и образовање. Кроз напоре, подвиге, саограничења, веру и честу молитву у вечни живот (Бојовић, 2002), може се достићи крајњи циљ његовог христоликог живљења. Такође, смисао христолике педагогије је у светосавствености, очишћеној од кривих тумачења и пребацивања на туђа духовна земљишта (Вујић, 1935, стр. 339–340). Тако су његова житија (посебно *Житије Свјетіої Симеона*) представљала живу методу васпитања народа на примерима праведника и подвижника. Свети Сава показује да се човек стално може дограђивати и да се све може довести до савршенства, јер су човекова својства васпитљива (Сладоје Бошњак, 2019). У васпитању, важност даје самоизграђивању, под којом подразумева властиту активност, контролу, самоконтролу, самодисциплину. У Савиним житијима осветљава се утицај породице на васпитање, посебно однос оца и сина, као израз дубоке љубави, прво оца према сину, затим и сина према оцу, хвали се очинство, утврђује патријархални поглед на свет и нуди спектар емоција које из тог погледа произилазе (Павловић, 1998, стр. 15–16). Делујући на људе својим примером, Свети Сава није просвећивао

децу директно, него причом: најпре их је разумео, а онда заједнички прозборио на њиховом, дечијем језику. Вероватно је желео да се сретне са њима, да се заједнички радују и откривају по нешто, са пуно поверења, искрености, толеранције, која је и данас легитимна и универзална вредност и чини част светосављу (Граорац, 1997; Сладоје Бошњак, 2019).

Као највећи учитељ, Свети Сава је својим примером упућивао, водио и саветовао своје ученике. За њега је просвета светост и боголикост, а обраћајући се својим ученицима говорио: „Он је наставник сваком добру и добри учитељ [...]“, мислећи на Исуса Христа (Коларић, 2004, стр. 133). У *Светом њисму* „Исус Христос се назива – Путем, Дверима, Добрим пастиром, Животом, Васкрсењем и Светлошћу“ (Капсанис, 2004, стр. 24), што је и сам Свети Сава био. Сагласно са православним исповедањем својим христоликим учењем (Сладоје Бошњак, 2019), Свети Сава обнављањем и обликовањем човека по образу оног који га је створио и неговао напитавање (храњење) вечном дожанском светлошћу, истином, лепотом и добротом – свим дожанским савршенствима (Амфилохије Радовић, 2006), васпитава своје ученике. Васпитање човека за Светог Саву је његово непрекидно узвишавање од приземности ка дожанским савршенствима. На развој личности делују и други фактори, посебно утицај имају они у оквиру друштвене средине попут културе, традиције, обичаја, веровања и др. Значајне су легенде попут Извора са благословом Светог Саве у Одмењу, где се Одмењска вода користила за видање рана и припремање мелема за лечење разних болести, затим испосница Савине воде, која се налази изнад Овчарско-кадларске клисуре. Воде су лековите и постоје народна веровања која се негују вековима, да је Свети Сава управо освештао воду (Ђоровић, 1995). Светом Сави су се тако приписивала многа чудеса, а постоји низ анегдота о његовој свемоћној сили (Црњански, 1988). Савин благослов није никад пресахнуо, него је и данас спасоносно уточиште онима који желе да умножавају Божије дарове у себи. Извори духовних вода које је отворио Свети Сава и данас су питки и животворни. Ко са њих пије, по Јеванђељу Божијем, неће никад ожедњети, него ће имати истине и живот вечни (Ђоровић, 1995).

Други важан педагошки проблем за Светог Саву је образовање. Према Санду и Живковићу (2015) и Амфилохију Радовићу (1993), образовање значи обнављање образа Божијег у човеку, његово разоткривање и развој. Човек је икона Божија кога Свети Сава животом речи Божјом и предавањима праве вере, нарочито у догмат-

ским беседама (попут беседе *Поученије*), жели издићи изнад свих осталих створених живих бића. Ученик и први биограф Светог Саве, Доментијан (1970), посведочио је и записао да је догоносни и равноапостолни отац Српске и Васељенске православне цркве, Свети Сава, као велики богослов „храњаше христољубиве душе корисним беседама и духовним речима, Христом испуњен свим духовним даровима [...] свагда горећи Духом Светим за стадо своје“ (Доментијан, 1970, стр. 221). То га чини лицем и личношћу, заправо све оно што човека чини личношћу за Светог Саву јесу дарови *по образу Божијем* (Капсанис, 2004). Духовно образовање представљало је пут стицања Духа светог, пут покајања, смирења, моралног очишћења, процес непрекидног дијалога живе душе са живим Богом за Светог Саву.

ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ – ПРИПРЕМА ЗА ЖИВОТ

Српска православна црква теоријски се мало бавила питањима васпитања и образовања. Историјски извори указују да се у списима Светог Саве не даје повода за претпоставку о посебно израженој свести о педагошким проблемима, или бар не у оном смислу у којем ми то данас чинимо. Ипак, подразумевала се интерпретација неких идеја на нивоу савремених схватања која су данас присутна у науци о васпитању и образовању.

Као педагог своје земље и свога народа, рад Светог Саве обележен је проблемима просвећивања српског народа. Свети Сава је дуго времена учитељ свега, школски светитељ са идејом „знање је светлост, знање је моћ“ (Свети Сава, 1986, стр. 26). Секундарни извори наглашавају да садржину „духовног живота чини тежња за знањем (*гносисом*)“ (Мајендорф, 2001, стр. 227). Поред ових проблема Свети Сава је схватао васпитање и образовање као припрему за живот (Сенић и Petrović, 2012, стр. 91–92). За време у коме је живио није се могао тражити уобличен васпитнообразовни систем који треба да достигне овај циљ васпитања. Сврсисходније је прихватити неке фрагменте који се односе на васпитнообразовну делатност Светог Саве. Сасвим је сигурно да је Свети Сава изузетно ценио писменост и ученост, те тако подстицао и обавезивао калуђере и монахе да стално читају, уче. Сваки члан манастирске братије требало је се наћи у улози учитеља, али и ученика, јер године не доносе привилегије (данашњи концепт целоживотног учења). Свети Сава је тако указао да свако треба да учи од онога који зна (чиме даје важност колективу) да се „васпитава

неваспитани и неразумни од разумног“ (Свети Сава, 1986, стр. 84).

Својим идејама Свети Сава је поставио темеље времену које долази (Миливојевић, 1996, стр. 378–379). Човека схвата као биће које поседује различите сфере личности, међусобно су одвојене и функционишу свака за себе; упозорава на бескорисност знања које се не користи у практичном делању. Данас можемо казати да су његова размишљања била футуролошка, да је индиректно упозоравао на задатке интелектуалног васпитања који треба да оспособе појединца за развијање „културе интелектуалних активности“ (Branković i Ilić, 2011, стр. 30). Те активности су проткане моралним поукама, попут „дудите творци речи, а не само читаоци“ (Свети Сава, 1986, стр. 46). Ове Савине речи данас указују на идеју о неопходној повезаности моралних правила и моралног акта као сложеног педагошког процеса, сложенијег и од интелектуалног васпитања. Исправно морално понашање је могуће једино ако човек поседује свест о своме знању, ако је усвојено знање усмерено законитостима развоја природе, друштва и човека, упознавању човека са системом моралних врлина и вредности (Branković i Ilić, 2011, стр. 32–33). Дакле, за Светог Саву значајне су оне позитивне моралне врлине и вредности које подстичу христоликоност човекове душе, а не оне негативне које утичу на грех човека који свим силама настоји да га ођаволичи, да у души његовој потисне христоликоност, а измами *ђаволикоси* (Поповић, 2004). За морално формирање личности важне су и методе моралног васпитања, попут поучавања, уверавања, а посебно методе спречавања непожељних моралних понашања и деловања када је реч о обоголичењу.

С обзиром на то да интелектуално васпитање, заједно са задацима и садржајима представља једну од битних основа сваког васпитања, Свети Сава је указао на важност избора садржаја учења. Неопходно је да „при примању речи“ [...] васпитаник не остане на „механичком памћењу, тако уобичајеном у то време“ (Свети Сава, 1986, стр. 46), већ да га упуту како да размишља, како да стечено знање има своју примењивост у свакодневном животу. Оно што ми данас подразумевамо под дидактичким принципом активности, Свети Сава је сасвим сигурно познавао бар у смислу практичне вредности тог теоријски формулисаног става. Посебно је важан његов „дидактичко-методички спис“ (Илић и Михајловић, 2016, стр. 67), који је први такве врсте код нас. У њему Свети Сава даје *Уџуиџсџива како џреда држџиџи џсалџиџр*. Сматрао је да

сваки члан манастирске братије треба да се нађе у улози учитеља, али и ученика, јер године не доносе привилегије, с обзиром да свако треба учити од онога који зна. Израда упутства могла је имати и „практичну функцију, наравно поред примарне, теолошке“ (Миливојевић, 1996, стр. 380). Такође, и метода самоизграђивања заузимала је истакнуто место у схватањима Светог Саве, као један од путева остваривања интелектуалног васпитања. Самоизграђивање је подразумевало властиту активност, унутрашњу мотивацију, изражену дисциплину и самоконтролу у жељи да се христолико живи. Стога је Свети Сава својом скромношћу и тежњом да учи, да усавршава своје властите могућности, константно незадовољан знањем које поседује (Црњански, 1988). То је разлог што негује идеал учености и образованости као циљ образовања (Миливојевић, 1996; Поткоњак, 2015). Наравно, то је био динамичан циљ коме се перманентно мора тежити, захваљујући човеку који исказује љубав према ближњима, учествује у активностима протканим моралним поукама у жељи да христолико живи.

Поред образовања, важан педагошки проблем који се назире у списима Светог Саве је васпитање. Свети Сава је писао о смислу живота човека, васпитања које је један од основних чинилаца његовог развоја као људског бића и личности усмерене на постизање тог смисла живота (Поткоњак, 2015). За Светог Саву је важно да човек током живота служи Богу, да стекне његову благодат и блаженство Божије и постигне крајњи циљ и смисао свога постојања, а то је христоликост. Човек за Светог Саву треба да схвати да је „овоземаљски живот само припрема за вечни живот“ (Сенић и Petrović, 2012, стр. 92), да на путу којим идемо нисмо сами, јер имамо своје заштитнике и заступнике. Они нам могу помоћи да идемо правим, божанским путем, али главни терет и одговорност је на човеку.

Сваки човек у својим подвизима за Светог Саву води добру, верује у Бога, понаша се „мудро и будно у животу“ (Свети Сава, 1986, стр. 109), чини све што је Богу мило. Заправо човек је слободан да себи свесно бира пут којим ће у свом животу ићи, али га на том путу чекају искушења. Сва та искушења човек може да преброди ако „журећи кроз уска врата и тескобни пут који води у вечни живот“ (Свети Сава, 1986, стр. 105) човек човека поштује, уважава, помаже, један другоме тегобе носе (Свети Сава, 1986). Свети Сава указује да је „Бог светлост и добро [...]“, те ако се окрене од Бога човек прихвата „таму и зло“ (Свети Сава, 1986,

стр. 129). Предност даје духовном уздицању које значи потпуну прихваћеност хришћанско-православних вредности, с обзиром на то да сав човеков труд почиње од самовласности. Самовласност је способност (*faculty*) људске природе која омогућава да се људи понашају на „недетерминисан начин, да нико не може присилити људско биће да учини нешто што оно, свесно или несвесно није одлучило да учини“ (Говорун, 2011, стр. 19). Ова способност урођена је сваком људском бићу и повезана је са Савиним моралним врлинама, које су „неодвојиве од христоликог блистања“ (Христу, 1997, стр. 257). Такође, Свети Сава није посматрао човека само као члана калуђерске бротије у својим типцима. То се односило и на друге заједнице у којима човек живи, од породице чији чланови треба да христолико живе (Вујић, 1935), па све до заједница везаних за цркву, народ, државу. Сматрао је да у таквој заједници сваки човек има своје обавезе и дужности, које мора испуњавати, не избегавајући их, не чинећи штету другима. За Светог Саву потребна је искрена вера, молитва, дела, смиреност, одређено понашање и одношење према Богу и другим људима, на које је указао у својој *Бесеги* у Жичи.

Врлине у васпитању које Свети Сава наводи су исповедање, опраштање, богољубно испуњавање свега што Господ заповеда, саосећајност, смиреност, блаженост, кроткост. Овим врлинама треба додати и добротинство, правду, правичност, истину, истинољубивост, стрпљивост, скромност и рад, самовласност, родољубивост (Црњански, 1988). Љубав и слобода су примарне врлине и представљају основу свих осталих сажете у исказу „љуби Господа бога свога“ (Свети Сава, 1986, стр. 131). Да би се подстицале ове врлине Свети Сава саветује истинско исповедање које води до чистог душевног здравља (Свети Сава, 1986, стр. 114–115), исповедање пред самим собом, али и пред другима. Тако човек постиже христоликоост свога бића, своје душе и заслужује бесмртност у царству Божијем. С правом се може казати да развијање таквих људских врлина чини садржај светосавског васпитања човека и богочовека. Отуда се и једно и друго могу узети и као ближе одреднице циља васпитања, односно као конкретни задаци васпитања човека у светосављу.

Рад, чињење, активност човека у животу, молитве, духовно бдење постом и самоћом (подвизавању) имају пресудну улогу, воде истини, смирењу и љубави према свим људима, у православљу, а онда и светосављу. Може се казати да васпитање треба током живота пружити помоћ човеку да сам бира прави пут, да уме

да схвати и одабере добро, светлост ка Богу, цркви која помаже људима да постигну смисао свога постојања, а то је христологија (Свети Сава, 1986). Вера за Светог Саву не признаје пасивност, неактивност. Она тражи веровање, чињење, ангажовано претварање сопствених речи у дела. Једна од највећих мана на које указује Свети Сава је лењост (тела и духа). Ипак сматра да човек не може увек на прави начин да се одупре искушењима, како телесним тако и духовним. У таквим случајевима, да би се човек вратио на прави пут врлине, треба заједница (калуђерска и друге) да примени васпитне казне. За Светог Саву богослужбени елементи подразумевали су дисциплиновање у виду различитих васпитних казни (епитимије различитог степена). У својим типцима управо је поклањао посебну пажњу дисциплини, али је строга дисциплинска правила и различите степене епитимије прилагођавао потребама својих монашких колектива (Свети Сава, 1986, стр. 18–19).

Свети Сава у својим педагошким погледима на васпитање поштује принципе православне педагогије. Принципи васпитања у духу хришћанске антропологије указују да васпитање помаже „човеку да се припрема за земаљски и за вечни живот“ (Zjenjkovski, 1935, стр. 326). Важно начело православне педагогије које има доминантну улогу у Савиним педагошким погледима на васпитање јесте начело духовности. Представља спој узајамног односа „духа и емпирије у човеку“ (Zjenjkovski, 1935, стр. 327), ствара могућност његовог самоопредељења унутра. Начело греха, које је ушло у човека, у његово биће помоћу „мистичке истоветности свих људи“ (Zjenjkovski, 1935, стр. 328), Свети Сава објашњава чињеницом да сваки човек има мане. Човек их може избећи својом личном активношћу, сопственим спасењем. Принцип потпуне личности важан је за Светог Саву јер човеку допушта да задатак васпитања формулише као откриће његове личности (Zjenjkovski, 1935, стр. 328). Заправо задатак васпитања потребно је „усмерити ка линијама унутрашње хијерархичности у човеку“ (Zjenjkovski, 1935, стр. 328), с тим што је развој личности немогуће одвојити од њеног физичког, психичког или социјалног живота. Принципи васпитања у духу хришћанске антропологије за Светог Саву представљају руководећа начела у васпитању. Доприносе подстицању христологије човекове душе која неминовно води ка Богу и даје могућност његовог самоопредељења, светли душу љубављу према добру и истини.

ЗАКЉУЧАК

У српском народу не постоји ни једна личност која је кроз дуге векове хваљена и вољена као што је то Свети Сава. То је и разумљиво с обзиром на то да је Свети Сава духовни препородитељ српског народа, оснивач народне цркве у српском народу, први њен архиепископ и организатор, најумнији просветитељ народа српског. Такође, Свети Сава је више од једног века званично и незванично патрон и заштитник свих српских школа, први и једини заједнички Свети учитељ све деце. Његов наука се не мења, поуке не застаревају, савети су савремени и универзални. И поред тога што Свети Сава није писао радове педагошког карактера, у ономе што је написао има много реченог о човеку, његовом смислу живота, о односу човека према Богу, другим људима, о његовим врлинама и манама.

Христоликост је као смисао живљења за Светог Саву подразумевала да се на људе делује примером, начином живота и делом, примером учитеља, а не силом, теоријом. Крајњи циљ Савиног христоликог живљења достиже се захваљујући напорима, подвизима, самоограничењима, молитвама, христоликим моралним врлинама и вери у вечни живот. Свети Сава је неговао идеал учености и образованости као циљ образовања, који је динамичан и коме се перманентно мора тежити. Овај идеал могуће је достићи захваљујући човеку који исказује љубав према ближњима, учествује у активностима које су проткане моралним поукама заједно са унутрашњом мотивацијом и методом самоизграђивања. С правом се може казати да су за Светог Саву циљеви васпитања и образовања тежили моралним врлинама и вредностима које подстичу христоликост човекове душе, док принципи васпитања представљају руководећа начела у васпитању која их воде до тог циља. Принципи васпитања вежу васпитаникову душу са црквом и хране је даровима одозго, о чијој важности Свети Сава указује у својој *Беседи* у Жичи.

Педагошке импликације педагогије светосавља дају нам за право да се у нашем систему васпитања и образовања негују особине које су красиле Светог Саву. Поставља се питање на који начин васпитавати васпитаника данас, како му помоћи да пронађе пут, истину и живот, и на који начин ми, одрасли, можемо стећи Савину духовну дисциплину, захваљујући којој бисмо истински помогли младим људима у њиховом духовном одрастању. Једно је сигурно, а то је да пожељне особине или божанске врлине наставника, попут искрене опредељености и оданости позиву, љубави према васпитаницима, оптимистичком ставу према раду и

животу, отворености за нова сазнања, кооперативности и организованости, могу допринети стицању Савине духовне дисциплине. Могућност за то данас даје веронаука, као школски предмет у основним и средњим школама. Има за циљ верско образовање и васпитање ученика, пружање целовитог религијског погледа на живот, слободно усвајање духовних вредности којима је тежио Свети Сава.

- ЛИТЕРАТУРА   Алексић, С. (2019). Допринос Светог Саве херменеутици. *Црквене сѣудује*, 16, 311–327.
- Амфилохије Радовић (1993). *Основи љавославној васѣићања*. Врњачка бања: Св. Симеон Мироточиви.
- Амфилохије Радовић (2006). *Свећи Сава: љринц и љросвећићель*. Цетиње: Светигора.
- Бановић, А. (1952). *Посѣанак и развој европских универзићейа*. Београд: Штампарија Народне банке ФНРЈ.
- Богдановић, Д. (2008). *Свећи Сава. Сабрани сѣиси*. Београд: Просвета.
- Бојовић, Д. (2002). *Молићве Свећој Саве*. Ниш – Косовска Митровица: Центар за црквене студије – Филозофски факултет.
- Branković, D. i Ilić, M. (2011). *Uvod u pedagogiju i didaktiku*. Ванја Лука: Comesgrafika.
- Влахос, Ј. (2003). *Госѣоде, ко је човек? Православна анљроѣолоѣија и љајна личносѣи*. Београд: Образ светачки.
- Вујић, В. (1935). Педагогија Светог Саве. *Учићель*, 5, 336–340.
- Вукићевић, Н. (1867). Српске народне школе пре десет година и данас. *Школски лист*, 16, 250–300.
- Говорун, К. (2011). Два значења слободе у источно-светоотачком предању. *Богословље*, 1, 8–19.
- Граорац, И. (1997). *Свећи Сава и школа*. Приштина: Грачаница.
- Доментијан (1970). Живот светога Саве од Дометијана. У: Д. Павловић (прир. и ур.), *Сѣара српска књижевносѣи I* (117–309). Нови Сад – Београд: Матица српска – Српска књижевна задруга.
- Дурковић-Јакшић, Љ. (1977). Прилог историји лика Светог Саве као заштитника српских школа у Високој школи у Београду. У: Ј. Бојовић (прир. и ур.), *Свећи Сава, сѣоменица љоводом осамсѣоодишњице рођења 1175–1975*. Београд: Београдски издавачко-графички завод.
- Илић, М. и Михајловић, Т. (2016). *Исѣорија националне љедаѣоѣје*. Бања Лука: ППГД Комесграфика д. о. о. Бања Лука.

- Јевтић, јеромонах др А. (1977). *Из дојословља Свешћој Саве – Жичка беседа Свешћој Саве о љравој вери*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Капсанис, А. Г. (2004). *Обожење – циљ човековој живојш*. Београд: Задужбина Светог манастира Хиландара.
- Коларић, И. (2004). *Харизма и мишћ Свешћој Саве Српској*. Чачак: Легенда.
- Марјановић-Душанић, С. (2004). Молитве светих Симеона и Саве у владарском програму краља Милутина. *Зборник радова Визанћолошкој инстћишћуш*, XLI, 235–250.
- Мајендорф, Ц. (2001). *Визанћјско дојословље*. Београд: Плато.
- Маројевић, С. (2016). *Слобода – људав – љаћња: ејзисћенћјализам и хришћансћво у Дијалоју* (необјављена докторска дисертација). Православни Богословски факултет, Универзитет у Београду.
- Мандзаридис, Г. (2003). Обожење човека по Св. Григорију Палами и православном Предању. *Зборник радова о Св. Григорију Палами, Православље и мисћика Свешћосћи у Београду*, 48, 345–366.
- Миливојевић, А. (1996). Време, личност и просветитељски рад Светог Саве. *Насћава и васћишћање*, 2, 371–386.
- Обрадовић, Д. (1985). *Живошћ и љрикљученија*. Београд: Матица српска.
- Павловић, М. (1998). *Анћолојија српској љеснишћива од XI века до данас*. Београд: Просвета.
- Петровић, М. (1995). *Самосћалносћ Цркве и Државе љо законима Свешћој Саве*. У: К. Миловановић, Д. Калезић (прир. и ур.), *Свешћ Сава (143–148)*. Београд: Народно дело.
- Поповић, Ј. (2004). *Дојмаћика Православне Цркве, Том II*. Београд: Задужбина „Свети Јован Златоуст Аве Јустина Ђелијског и манастир Ђелије код Ваљева“.
- Поповић, Ј. (2014). Светосавска философија просвете. У: Д. Сандо (прир. и ур.), *Српско-љедајошка каћихейска мисао (7–10)*. Београд: Православни Богословски факултет – Педагошко-катихетски институт.
- Поткоњак, Н. (2012). *Педајојија у Срба*. Београд: Едука.
- Поткоњак, Н. (2013). Седам „божанских врлина“ и „седам смртних грехова“ у педагошком раду наставника (вероучитеља). *Вероучишћел у школи*, 5, 98–105.
- Поткоњак, Н. М. (2015). Будимо људи, Циљ васпитања у Православљу – Светосављу. Београд: Српска академија образовања. Преузето са: <http://www.sao.org.rs/documents/2016/Pedagogijapravoslavlja.pdf>
- Парлић-Божовић, Ј. (2011). *Исћорија љедајошких идеја у Срдији*. Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, Филозофски факултет.

- Продић, С. (2013). *Савино жићије Свѣиої Симеона Мироиочивої као исторјјски извор*. Шибеник: Фондација Студеница.
- Сандо, Д. и Живковић, И. (2015). *Православна његајоїија*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Свети Сава (1986). *Садрани сїиси*. Београд: Просвета–СКЗ.
- Сладоје Бошњак, Б. (2019). *Теоанїроїолошки асїекїиї у васїиїању*. Београд: Јасен.
- Ступар, В. (2015). Боголиконост и слобода у педагогији Цркве. *Годишњак*, 14, 90–95. doi: 10.7251/CPBFSVO090S
- Тасић, М. (2018). *Живоїоїииси срїских великана: Досиїеј Обраговић*. Београд: Riniger Axel Springer d. o. o.
- Теодосије (1966). *Живої Свѣиої Саве*. Београд: Матица српска – СКЗ.
- Трнавац, Н. (2012). *Лексикон исторјје његајоїије срїскої народа*. Београд: Завод за уџбенике.
- Ђоровић, В. (1995). *Пегесей леїенди о Свѣиом Сави*. Горњи Милановац: ЛИО.
- Христу, П. (1997). *Тајна доїа – Тајна човјека*. Београд: Хелнид.
- Црњански, М. (1988). *Свѣиї Сава*. Шабац: Глас Цркве.
- Zjenjkovski, V.V. (1935). Principi pravoslavne pedagogike. *Učitelj*, 6, 326–330.
- Pešić, J. (2006). Kritičko mišljenje između pomodarstva i promišljanja: ka teorijskom utemeljenju koncepta. *Psihologija*, 36 (4), 411–423.
- Hothersall, D. (2002). *Povijest psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Cenić, S. i Petrović, J. (2012). *Vaspitanje kroz istorijske epohe. Knjiga prva*. Vranje: Univerzitet u Nišu, Učiteljski fakultet u Vranju.
- Šmaus, A. (2011). *Studije o južnoslovenskoj narodnoj epici*. Београд: Zavod za udžbenike.

TATJANA V. MIHAJLOVIĆ

MILE Đ. ILIĆ

UNIVERSITY OF BANJA LUKA

FACULTY OF PHILOSOPHY

REPUBLIKA SRPSKA, BiH

SUMMARY

CHRISTLIKENESS OF SAINT SAVA'S PEDAGOGY

Among the Serb people, Saint Sava was an educator, the teacher of everything in life. The authors believe that one can speak of the pedagogy of Saint Sava on the condition that the term of pedagogy is understood in its broader sense, rather than as a technical and

modern term for a scientific discipline. However, any pedagogy, in its broader sense, relies on the understanding of the human essence, human life, world in which a human being lives. Saint Sava can then be justifiably viewed as a pedagogue in the sense of the contemporary rationalist educator.

The primary and secondary sources of study explicitly show that Saint Sava was destined to take, through historical eras, upon himself the „deposits“ of ideas, thoughts, beliefs revealing underneath, irrespective of the influences, a genuine saint, the educator of his country and his people. Sava's escape to the monastery meant his departure to the spiritual discipline, asceticism, solitary world from the realm of which comes light, brought about by laborious and strenuous exploits thanks to the Christ-like lifestyle. Terminologically, the word Christlikeness implies a human being as a genuine Christ-like being, Christlikeness of the soul, sanctity and inviolability of his personality that Saint Sava pursued. The pedagogy of Saint Sava has the characteristics of Christlikeness, which is reflected in the directly or indirectly formulated objective of the education of a human being—orthodox believer that possesses, and nurtures, Christ-like qualities. The paper includes the main characteristics of the Saint Sava's pedagogy that seeks its own essence in endlessly moving closer to sanctity through efforts, exploits, co-limitations, prayerful moods, and belief in eternal life, or, in a word, through the Christ-like lifestyle, and thereby also education of children, young, and adults in the spirit of deification and orthodox Saint-Sava-like enlightenment.

From the futurological point of view, the goal of the Orthodox pedagogy for Saint Sava included an optimal implementation of implicit educational and functional tasks with the desire to nurture, through education, the traits such as philanthropy, sense of justice, truthfulness, patriotism, and the love of Christ that are almost disappearing in our era.

KEYWORDS: Christlikeness; principles of Orthodox pedagogy; pedagogy of Saint Sava.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ТАТЈАНА П. КОМПИРОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА ПЕДАГОГИЈУ

СОЦИОДЕМОГРАФСКЕ ДЕТЕРМИНАНТЕ КАО ПРЕДИКТОРИ СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

САЖЕТАК. Циљ истраживања усмерен је на испитивање разлика у социјалним компетенцијама ученика у односу на неке социодемографске карактеристике (пол ученика, школски успех ученика, образовање родитеља, радни статус родитеља, редослед рођења ученика, место становања ученика). У оквиру истраживања које је реализовано у периоду од марта до маја 2015. године, обухваћено је 705 ученика 7. и 8. разреда, у школама на територији Косова и Метохије. Процене социјалних компетенција ученика у школи вршиле су одељењске старешине (N=47). У истраживању је примењена Скала социјалног понашања у школи (субскала Социјалне компетентности). Добијени резултати указују да се социјалне компетенције ученика основне школе разликују у односу на издвојене социодемографске варијабле. Сходно томе, утврђене су статистички значајне релације између пола, школског успеха, места становања

¹ tatjana_kompirovic@yahoo.com

Рад је резултат истраживања у оквиру пројекта ИИИ 47023 „Косово и Метохија између националног идентитета и евроинтеграција“, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Рад представља проширено истраживање проистекло из докторске дисертације „Утицај породице на развој социјалних компетенција ученика“, др Татјане Компировић, одбрањене на Филозофском факултету у Косовској Митровици, дана 16. 9. 2016. године, под менторством проф. др Бранка Јовановића.

Рад је примљен 11. септембар 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

ученика и образовања родитеља. У погледу зависности социјалних компетенција у односу на запосленост родитеља и редослед рођења ученика, нису утврђене значајне разлике. Добијени резултати делимично су у складу са ранијим истраживањима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјалне компетенције; социјалне вештине; ученици; социодемографске варијабле.

УВОД

Да би се појединац што успешније носио са захтевима данашњег друштва, од њега се очекује усвајање и развијање великог броја различитих компетенција, које му могу омогућити брзо прилагођавање новим друштвеним и професионалним захтевима. С обзиром на комплексност ситуација са којима се човек у савременом свету живота и рада сусреће, готово је немогуће дефинисати све компетенције које би појединац требало да поседује ради лакшег и ефикаснијег интегрисања у друштвене и професионалне токове. У низу тих компетенција посебно место припада социјалној компетенцији.

Социјалне компетенције су изузетно важан конструкт, јер је готово немогуће пронаћи област живота у којој оне не долазе до изражаја. Социјалне компетенције обухватају оне облике понашања којима се мора овладати да би појединац био способан да учествује на ефикасан и конструктиван начин у социјалном животу. Оне подразумевају поседовање личних, интерперсоналних и интеркултуралних компетенција које покривају све облике понашања и оспособљавају нас за учествовање у друштвеном животу, на ефикасан и конструктиван начин у све разноликијим друштвима. Управо због свега тога, феномен социјалних компетенција врло интензивно привлачи интерес и пажњу многих истраживача.

ОДРЕЂЕЊЕ СОЦИЈАЛНЕ КОМПЕТЕНЦИЈЕ

Појам социјална компетенција је врло широк, па самим тим ни у литератури није једнозначно одређен. Многи аутори (Lang, 2010; Arghode, 2013) упућују на непостојање универзалне дефиниције социјалне компетенције. Различитост дефиниција социјалне компетенције произлази из чињенице да још не постоји општеприхваћени теоријски концепт који је емпиријски потврђен, али би један од разлога могао бити и тај што је предмет истраживања

социјалне компетенције у различитим гранама друштвених наука. Додатна потешкоћа у дефинисању концепта социјалне компетенције је та што је сам концепт дефинисан многим различитим изразима. На пример, Ланг тврди да се термин социјална компетенција користи наизменично са терминима као што су „интеракциона компетенција“, „комуникациона компетенција“, „интерперсонална компетенција“, „релациона компетенција“, „емоционална компетенција“, „комуникациона компетенција“ или „социјалне вештине“, па одатле и „спектар различитих нивоа концептуалних и оперативних описа“ (Lang, 2010, стр. 13).

Постојеће дефиниције социјалне компетенције могуће је сажети у две групе: теоријске (опште) дефиниције и дефиниције које интерпретирају специфичне димензије и способности које представљају индикаторе развоја социјалне компетенције. Иако се теоријски прикази социјалне компетенције углавном усмеравају према ефикасном функционисању у социјалним контекстима, неслагање многих аутора се јавља и кад се са теоријских приказа прелази на емпиријске анализе.

Већина оперативних дефиниција социјалне компетенције започиње средишњим концептом ефикасног функционисања у оквиру социјалног контекста. У Кадвеловом (Cadwell, 2003), као и у неким другим истраживањима (Brdar, 1994) социјално компетентна је она особа која се ефикасно сналази у различитим социјалним ситуацијама јер запажа знакове који долазе од других људи, те, у складу с тим, правилно и усклађено реагује на њихове поступке. Социјалне компетенције често су дефинисане као „динамичка комбинација знања, вештина, ставова и вредности које омогућавају ефикасност у социјалним интеракцијама и успешну социјалну адаптацију“ (Миловановић, 2012, стр. 662).

Katz и McClellan (1999) тумаче социјалне компетенције као сложене способности које укључују све врсте комуникативног знања које чланови једне заједнице и културе треба да поседују, да би били интерактивни, на начине који су социјално ефикасни и прикладни. Покушавајући да објасни појам социјалне компетенције на теоријској и практичној основи, Шварц наглашава да су социјалне компетенције „поседовање и коришћење способности интегративног мишљења и понашања због усвајања социјалних способности и последица социјалних контаката вреднованих од стране окружења и културе у којој живимо, чији смо саставни део“ (Schwartz, 1999, стр. 61). На основу реченог, може се закључити да социјалне компетенције обухватају низ различитих спо-

собности које утичу на покретање, развијање и одржавање интерперсоналних односа, као и на самостално овладавање многим социјалним ситуацијама. Социјално компетентна особа треба да буде осетљива на реакције других људи и да помаже у задовољавању њихових потреба, односно треба да има развијено просоцијално понашање, алтруизам и емпатију.

Одређење социјалне компетентности може се разликовати и с обзиром на то да ли је нагласак стављен на исходе, садржаје или на процесе социјалних поступања. Према Грешаму и Елиоту (Gresham & Elliott, 1987, наведено према: Gagić i sar., 2015, стр. 56), појам социјална компетенција укључује социјалне вештине, али и друга адаптивна понашања, као што су, на пример: самостално функционисање, самоусмеравање, личну одговорност, функционалне академске вештине, економске и професионалне активности и слично. Социјална компетенција може да се дефинише као способност остваривања личних циљева у социјалној интеракцији, уз истовремено одржавање позитивних односа са другима током времена и у различитим ситуацијама (Rubin & Rose-Krasnor, 1992, стр. 286). Ова дефиниција садржи многе од битних компоненти социјалне компетенције. Социјална компетенција је схваћена као развојни конструкт који зависи од времена и контекста и истиче комплексне циљеве са којима се особе суочавају као појединци (задовољавајући личне циљеве) и као чланови групе (уз одржавање позитивних односа).

Без обзира на разлике у дефинисању појма социјалне компетенције, може се уочити да међу ауторима који се баве овом проблематиком постоји сагласност да поседовање социјалних компетенција подразумева делотворно и ефикасно функционисање појединца у социјалним ситуацијама. Уважавајући претходно изнесене дефиниције, најприхватљивије нам се чини одређење социјалних компетенција као скупа изграђених способности и вештина да се постигну лични циљеви и друштвена интеракција, док се у исто време одржавају позитивни односи са другима током времена и у различитим ситуацијама.

Социјалне вештине у својој основи представљају испољавање друштвено прихватљивог понашања које у ситуацијама извршавања различитих задатака може да доведе до значајних исхода у социјалном пољу (Gresham et al., 2001). Социјалне вештине, у својој суштини, омогућавају особи успешну интеракцију са другима на начине који доводе до позитивних и избегавања негативних реакција околине.

У литератури се сусрећу три типа дефиниција социјалних вештина. Првој групи припадају дефиниције које се у тумачењу социјалних вештина користе индикаторима прихваћености од вршњака, те се, сходно њима, социјално вештом сматрају деца која су прихваћена од вршњака, популарна су у школи и својој околини. Другој групи дефиниција припадају бихевиоралне дефиниције, које тумачењу социјалних вештина прилазе као ситуацијски специфичним понашањима, која повећавају могућност похвале и награђивања, односно, смањују вероватноћу кажњавања социјалног понашања појединаца. Трећа група дефиниција усмерена је на саме компетенције, те су социјалне вештине дефинисане као социјална понашања за која је познато да су добри индикатори социјалне компетентности.

Социјална компетентност појмовно је надређена социјалним, комуникацијским и интерперсоналним вештинама (Žižak, 2003). Социјалне вештине представљају специфична понашања неопходна да би се остварила интеракција на социјално прихватљив начин, док се социјална компетенција односи на нечије укупно социјално функционисање и представља укупну процену адекватног социјалног функционисања неке особе.

Таксономијом Калдарела и Мерела (Caldarella & Merrell, 1997) издвојено је пет општих димензија социјалних вештина, чије поседовање и испољавање чини основу за социјалну компетентност: интерперсонални односи; контрола сопственог понашања; академске вештине; кооперативност; асертивне вештине.

Поседовањем и испољавањем социјалне компетентности остварују се значајни социјални исходи, који могу бити различити и зависе од узрасних очекивања. Као социјално компетентна понашања у школском окружењу, за потребе овог рада узети су у обзир квалитет интерперсоналних односа, управљање собом, односно контрола сопственог понашања и академске вештине (Merrell, 2002). Учестало испољавање наведених вештина указује на добру социјалну прилагођеност школском окружењу у адолесцентном узрасту.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Циљ истраживања био је усмерен на испитивање разлика у социјалним компетенцијама ученика завршних разреда основне школе са подручја

ВАРИЈАБЛЕ ИСТРАЖИВАЊА

Социјална компетенција операционализована је путем Скале социјалног понашања у школи, скраћено SSBS-2 (Merrell, 2002). Скала је састављена из две независне субскеле: скале социјалне компетентности и скале антисоцијалног понашања. За потребе овог истраживања издвојена је Скала социјалне компетентности. Она је намењена проценама наставника и покрива све узрасте од 5 до 18 година. Чине је 32 ставке и три емпиријски изведена фактора, који се оцењују на петостепеној скали Ликертовог типа. Ајтеми описују позитивне социјалне вештине и особине које су карактеристичне за добро прилагођене и социјално веште ученике. Њене ставке емпиријски су груписане у три фактора: Односи са вршњацима (интерперсоналне вештине), Управљање собом/Повиновање захтевима и Академско понашање. Ставке које улазе у компоненту Односи са вршњацима доминантно су усмерене на испитивање успешности у успостављању, одржавању и унапређивању различитих врста односа са вршњацима и статуса који ученик има у разреду. Ставке које улазе у компоненту Управљање собом/Повиновање захтевима односе се на способност самоконтроле и усклађеност понашања са важећим школским и опште-друштвеним правилима. Садржај ставки за фактор Академско понашање везан је за поузданост, тачност, марљивост и самосталност у извршавању школских обавеза и адекватност комуникације са наставником.

Социодемографске варијабле: пол ученика, школски успех ученика, образовање родитеља, радни статус родитеља, редослед рођења ученика и место становања ученика.

УЗОРАК И ПОСТУПАК ИСПИТИВАЊА

Истраживањем су били обухваћени ученици старијих разреда основне школе (7. и 8. разред) у школама на територији Косова и Метохије. Истраживање је реализовано у периоду од марта до маја 2015. године, а укупан узорак се састојао од 705 ученика. Процене социјалних компетенција ученика у школи вршило је 47 одељењских старешина. У наставку је дата табела која приказује број ученика који су истраживањем обухваћени.

МЕСТО	НАЗИВ ШКОЛЕ	БРОЈ УЧЕНИКА 7. РАЗ.	БРОЈ ОДЕЉЕЊА 7. РАЗ.	БРОЈ УЧЕНИКА 8. РАЗ.	БРОЈ ОДЕЉЕЊА 8. РАЗ.	УКУПАН БРОЈ ИСПИТАНИХ УЧЕНИКА	УКУПАН БР. ОДЕЉЕЊА
СЕВЕР КИМ							
КОС. МИТРОВИЦА	БРАНКО РАДИЧЕВИЋ	20	1	30	2	50	3
КОС. МИТРОВИЦА	СВЕТИ САВА	89	4	75	3	164	7
ЛЕПОСАВИЋ	ВУК КАРАЦИЋ	27	2	13	1	40	3
ЗУБИН ПОТОК	ЈОВАН ЦВИЈИЋ	23	1	26	2	49	3
ЗУПЧЕ	БЛАГОЈЕ РАДИЋ	17	1	6	1	23	2
ЗВЕЧАН	ВУК КАРАЦИЋ	26	1	41	2	67	3
ЕНКЛАВЕ							
ГОРЊЕ КУСЦЕ	ПЕТАР ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ	26	2	22	2	48	4
ГРАЧАНИЦА	КРАЉ МИЛУТИН	54	4	26	2	80	6
КЛОКОТ	СВЕТИ САВА	6	1	6	1	12	2
КОС. КАМЕНИЦА	ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ	14	1	7	1	21	2
РАНИЛУГ	ВЕЉКО ДУГОШЕВИЋ	11	1	20	2	31	3
ШИЛОВО	ВУК КАРАЦИЋ	12	1	11	1	23	2
ШТРПЦЕ	СТАЈА МАРКОВИЋ	38	2	20	2	58	4
ВЕЛИКО РОПОВО	ТРАЈКО ПЕРИЋ	12	1	16	1	28	2
КОСОВСКА ВИТИНА	МАРКО РАЈКОВИЋ	0	0	11	1	11	1
	УКУПНО	375	23	330	24	705	47

ТАБЕЛА 1: СТРУКТУРА УЗОРКА УЧЕНИКА

Према месту становања, узорак је подељен на подузорке север Косова и Метохије и енклаве, а подаци су исказани у табели 1. Према расположивим подацима у узорку је учествовало 47,2%

ученика женског пола и 52,8% ученика мушког пола. У укупном скору било је 53,2% ученика седмог разреда и 46,8% ученика осмог разреда, а према успеху највише је било одличних ученика (35,6%), затим врло добрих (32,6%), добрих (22,4%), довољних (3,3%) и недовољних (6,1%) ученика. У погледу структуре ученика према образовању родитеља, најзаступљенији је проценат ученика чији родитељи имају средњу школу (очеви 56,4%; мајке 56,5%), затим вишу (очеви 20,5%; мајке 15,9%), високу (очеви 17,4%; мајке 17,0%), основну (очеви 5,1%; мајке 9%), односно чији су родитељи без основног образовања (очеви 0,6%, мајке 1,6%). Заступљеност појединих категорија је била недовољна да би се извршиле даље анализе, па је извршено сажимање ових пет категорија у три групе: основно образовање, средње образовање и високо образовање. У погледу запослености родитеља, највећи број ученика чине ученици чије мајке припадају два категоријама у погледу (не)запослености: запослене (46,9%) и незапослене (42,6%), док су остале категорије слабије заступљене (повремено запослена 7,4%; пензионисана 1,4%; запослена не прима плату 1,0% и остало 0,7%). Ученици чији су очеви запослени у сталном радном односу (61,7%) најзаступљенији су, док је ученика из осталих категорија у погледу радног статуса оца мање (незапослени 16,5%; пензионери 8,4%; повремено запослени 9,2%; запослен не прима плату 2,5%; остало 1,7%). Ова варијабла је због недовољне заступљености појединих категорија накнадно подељена у две групе: запослени и незапослени. Према редоследу рођења ученика узорак је расподељен на следећи начин: прво дете 42,7%, друго 34,4%, треће 17,3%, четврто 4,4%, пето 1,0% и шесто дете 0,1%.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

МЕТРИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ СКАЛЕ

Дескриптивни показатељи и поузданост скале за процену социјалне компетенције приказани су у Табели 2.

СКАЛЕ	ОПА- ЖЕНИ МИН.	ОПА- ЖЕНИ МАКС.	S	K	AS	SE	SD	КРОН- БАХ А
Односи са вршњацима	14	70	-,776	-,027	53,67	,469	12,44	,96
Управљање сопственим понашањем	11	50	-,891	,209	40,22	,310	8,23	,93
Академско понашање	8	40	-,719	-,281	31,15	,259	6,89	,89
СКАЛА СОЦИЈАЛНЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ	33	160	-,772	-,089	125,01	,987	26,16	,97

ТАБЕЛА 2: ДЕСКРИПТИВНЕ МЕРЕ И ПОУЗДАНОСТ СКАЛЕ СОЦИЈАЛНЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ

S – хоризонтално одступање (скјунис); K – вертикално одступање (куртозис); AS – Аритметичка средина; SE – Стандардна грешка аритметичке средине; SD – Стандардна девијација.

Поузданост скале социјалне компетентности је задовољавајућа, тј. вредности Кронбах алфа су високе, како за целу скалу тако и за све субскале.

Разлике у социјалним компетенцијама ученика у односу на њихових ученика испитане су помоћу т-теста, а резултати су приказани у Табели 3.

	АРИТ. СРЕДИНА		С. ДЕВИЈАЦИЈА		t	df	p
	МУШКИ	ЖЕНСКИ	МУШКИ	ЖЕНСКИ			
Односи са вршњацима	50,82	56,22	12,42	11,91	-5,886	701	,000
Управљање сопственим понашањем	38,07	42,14	8,49	7,49	-6,763	703	,000
Академско понашање	29,23	32,87	7,22	6,08	-7,257	703	,000
Соц. компетентност – Скала А	118,06	131,22	26,67	24,08	-6,876	701	,000

ТАБЕЛА 3: Т-ТЕСТ ЗНАЧАЈНОСТИ РАЗЛИКА У СОЦИЈАЛНИМ КОМПЕТЕНЦИЈАМА ИЗМЕЂУ УЧЕНИКА МУШКОГ И ЖЕНСКОГ ПОЛА

Као што се може видети у Табели 3. постоје статистички значајне разлике у социјалним компетенцијама у односу на пол ученика. Према проценама наставника, девојчице су у односу на дечаке процењене као социјално компетентније, што је у складу са налазима из литературе и резултатима пређашњих истраживања о социјалној компетенцији и социјалном понашању девојчица и де-

чака (Kann & Hanna, 2000; Lumley et al., 2002; Kranželić & Bašić, 2008). Из резултата је видљиво да девојчице постижу статистички значајно боље резултате на свим факторима социјалне компетенције, односно наставници процењују да су социјално компетентније у односу на дечаке. Ако се ови налази посматрају из угла ајтема на скали који описују социјалне компетенције, може се закључити да су девојчице вештије и успешније у успостављању, одржавању и унапређивању различитих врста односа са вршњацима, социјално су прилагођеније и прихваћеније од стране вршњака. Девојчице имају израженију способност самоконтроле и усклађеност понашања са важећим школским и опште-друштвеним правилима. Такође, оне су самосталније, марљивије и поузданије у погледу извршавања школских обавеза и поседују адекватну комуникацију са наставником.

Ове разлике могу се тумачити из различитих перспектива и теорија, нпр. у оквиру биолошке теорије, когнитивне теорије, теорије социјалног учења и развојно системског приступа (Galambos, 2004). Зависно од тога која ће се перспектива заступати, разлике између ученика мушког и женског пола могу се протумачити кроз утицај хормона на понашање, научена родно стереотипна понашања и усвојене родне шеме или као комбинацију свега наведеног.

У контексту временског преклапања овог истраживања са појавом и трајањем пубертета (7. и 8. разред), вредно је у објашњењу ових разлика навести и разматрати хипотезу о јачању рода (енгл. *The gender intensification hypothesis*) (Hill & Lynch, 1983, према: Galambos, 2004) и интензивирању родне припадности. Наиме, ови аутори наводе како с појавом пубертета девојчице и дечаци почињу све јаче доживљавати очекивања повезана с родом. Разлике у понашању и ставовима између дечака и девојчица повећавају се с узрастом, те су резултат појачаног друштвеног притиска према прилагођавању традиционалним мушким и женским родним улогама. Ти притисци долазе из различитих извора који преносе поруке о одговарајућим родним улогама, попут родитеља, вршњака, наставника, медија и шире друштвене средине (Kann & Hanna, 2000). Узмемо ли у обзир шири контекст овог истраживања, где су на истом узорку били испитивани и васпитни стилови родитеља у односу на пол детета, те да емпиријски показатељи говоре о различитим васпитним поступцима према деци женског, односно мушког пола (Компировић, 2016, стр. 128), тумачењу разлика у погледу социјалних компетенција оправда-

но је прићи са аспекта родних улога. Наиме, резултати су показали да родитељи у васпитању деце женског пола више прибегавају топлим и попустљивом стилу васпитања, односно да се у васпитању мушке деце више користе хладним и ограничавајућим поступцима. Сходно томе, јасно је да су поруке, које родитељи упућују девојчицама и дечацима, различите и међусобно супротстављене, те да доводе и до различитих исхода у понашању деце, а која су уклопљена у традиционални модел понашања у српској култури и усклађена са женском полном улогом, односно мушком полном улогом у друштву (Тредјешанин, 1991).

Повезаност социјалне компетенције ученика са успехом у школи утврђена је помоћу коефицијента Пирсонове линеарне корелације. Резултати су приказани у Табели 4.

	ВАРИЈАБЛЕ	УСПЕХ
Односи са вршњацима	PEARSON CORRELATION	,456**
	SIG. (2-TAILED)	,000
Управљање сопственим понашањем	PEARSON CORRELATION	,446**
	SIG. (2-TAILED)	,000
Академско понашање	PEARSON CORRELATION	,507**
	SIG. (2-TAILED)	,000
Соц. компетентност – Скала А	PEARSON CORRELATION	,491**
	SIG. (2-TAILED)	,000

ТАБЕЛА 4: КОРЕЛАЦИЈЕ ИЗМЕЂУ СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА И УСПЕХА У ШКОЛИ

* $p < .05$, ** $p < .01$.

Као што се може видети, између свих испитаних облика социјалне компетенције и успеха у школи добијене су статистички значајне корелације, што нас упућује на закључак да постоји значајна повезаност школског успеха и социјалних компетенција ученика. Наиме, ученици са израженијим социјалних компетенцијама постижу и бољи школски успех.

Да социјалне компетенције могу бити значајан предиктор оствареног академског успеха, упућују нас и резултати неких ранијих истраживања. У једном сличном истраживању провераван је реципрочан модел утицаја социјалне компетенције и школског постигнућа (Welsh et al., 2001, према: Спасеновић, 2003, стр. 271). У споменутом истраживању, утврђено је да академско

(школско) постигнуће утиче на социјалну компетенцију, прихваћеност и просоцијално понашање, али да је овај утицај видљив и у обрнутом смеру.

Резултати и неких других истраживања показују да је просоцијално понашање тесно повезано са школским успехом деце. Тако је, лонгитудинална студија, Капраре и сарадника (Caprara et al., 2000), која је истраживала просоцијално понашање ученика и њихова академска постигнућа, потврдила да просоцијално понашање утиче на школски успех. Буљубашић Кузмановић и Ботић (Buljubašić Kuzmanović & Botić, 2012) испитивале су однос школског успеха и социјалних вештина код ученика основне школе, настојећи да утврде колико се квалитет социјалних вештина манифестује на школски успех (социјалне вештине су представљале показатељ социјалне компетентности ученика). Добијени резултати индикују да су социјалне вештине и школски успех повезани и указују на то да социјалне вештине стоје у основи интеракцијског односа, те да је школски успех један од важних чинилаца који га одређује.

Налази нашег истраживања слични су налазима које смо издвојили и приказали у претходном тексту, те можемо закључити да су социјално компетенције и академско постигнуће у интеракцијском односу и међудејству.

Разлике у социјалној компетентности ученика у односу на образовање родитеља испитане су помоћу једнофакторске анализе варијансе. Како би се утврдило између којих категорија постоје значајне разлике спроведен је накнадни Шефе (Scheffe) тест. Резултати су приказани у табелама 5 и 6.

	ОБРАЗОВАЊЕ			F
	ОСНОВНО	СРЕДЊЕ	ВИСОКО	
ОДНОСИ СА ВРШЊАЦИМА	46,62 ^a	53,47 ^b	54,89 ^b	7,665 ^{***}
УПРАВЉАЊЕ СОПСТВЕНИМ ПОНАШАЊЕМ	37,38 ^a	39,80 ^{ab}	41,22 ^b	4,787 ^{**}
АКАДЕМСКО ПОНАШАЊЕ	28,08 ^a	30,91 ^b	31,91 ^b	5,802 ^{**}
СОЦ. КОМПЕТЕНТНОСТ – СКАЛА А	112,08 ^a	124,15 ^b	127,99 ^b	6,761 ^{***}

ТАБЕЛА 5: ПОРЕЂЕЊЕ СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА У ОДНОСУ НА ОБРАЗОВАЊЕ ОЦА

Средње вредност са различитим експонентом (а и б) у редовима се значајно разликују; ** p<.01, *** p<.001.

	ОБРАЗОВАЊЕ			F
	ОСНОВНО	СРЕДЊЕ	ВИСОКО	
ОДНОСИ СА ВРШЊАЦИМА	48,95 ^a	54,10 ^b	54,43 ^b	6,092 ^{**}
УПРАВЉАЊЕ СОПСТВЕНИМ ПОНАШАЊЕМ	38,15 ^a	40,22 ^{ab}	40,89 ^b	3,126 [*]
АКАДЕМСКО ПОНАШАЊЕ	29,08 ^a	31,27 ^b	31,61 ^b	3,971 [*]
СОЦ. КОМПЕТЕНТНОСТ – СКАЛА А	116,18 ^a	125,56 ^b	126,90 ^b	4,965 ^{**}

ТАБЕЛА 6: ПОРЕЂЕЊЕ СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА У ОДНОСУ НА ОБРАЗОВАЊЕ МАЈКЕ

Средње вредност са различитим експонентом (a и b) у редовима се значајно разликују; * p<.05, ** p<.01, *** p<.001.

Када се пореде приказане категорије, узимајући у обзир смер Б експонента, може се закључити да су наставници проценили да код оних ученика чији очеви и мајке имају ниже образовање постоје и знатни дефицити социјалних компетенција, док супротно њима ученици чији родитељи имају средње и високо образовање социјално су вештији и показују значајно адекватније социјалне компетенције.

Овакве релације упућују да ниво образовања родитеља (оца и мајке), значајно предвиђа и са вишим нивоом образовања повећава родитељска очекивања везана за социјално компетентно понашање њихове деце. Можемо закључити да родитељи са средњим и високим нивоом образовања, са једне стране, имају виша очекивања у погледу социјалног понашања своје деце, обликујући га и доприносећи му пожељним васпитним поступцима, док са друге стране, могуће је да родитељи који имају нижи ниво образовања постављају и нижа очекивања у понашању своје деце.

Разлике у социјалним компетенцијама ученика у зависности од запослености родитеља испитане су помоћу т-теста. Резултати су приказани у табелама 7 и 8.

	АРИТ. СРЕДИНА		С. ДЕВИЈАЦИЈА		t	df	p
	Запосл.	Незап.	Запосл.	Незап.			
ОДНОСИ СА ВРШЊАЦИМА	53,89	52,04	12,27	13,44	1,440	683	,150
УПРАВЉАЊЕ СОПСТВЕНИМ ПОНАШАЊЕМ	40,37	39,28	8,16	8,61	1,278	685	,202
АКАДЕМСКО ПОНАШАЊЕ	31,31	30,13	6,75	7,50	1,670	685	,095
СОЦ. КОМПЕТЕНТНОСТ – СКАЛА А	125,52	121,45	25,91	27,59	1,510	683	,131

ТАБЕЛА 7: Т-ТЕСТ ЗНАЧАЈНОСТИ РАЗЛИКА У СОЦИЈАЛНИМ КОМПЕТЕНЦИЈАМА У ОДНОСУ НА РАДНИ СТАТУС ЊИХОВИХ ОЧЕВА

	АРИТ. СРЕДИНА		С. ДЕВИЈАЦИЈА		t	df	p
	Запосл.	Незап.	Запосл.	Незап.			
ОДНОСИ СА ВРШЊАЦИМА	54,61	52,39	11,90	13,06	2,343	699	,019
УПРАВЉАЊЕ СОПСТВЕНИМ ПОНАШАЊЕМ	40,88	39,32	8,04	8,41	2,492	701	,013
АКАДЕМСКО ПОНАШАЊЕ	31,65	30,50	6,66	7,11	2,199	701	,028
СОЦ. КОМПЕТЕНТНОСТ – СКАЛА А	127,08	122,21	25,31	27,05	2,448	699	,015

ТАБЕЛА 8: Т-ТЕСТ ЗНАЧАЈНОСТИ РАЗЛИКА У СОЦИЈАЛНИМ КОМПЕТЕНЦИЈАМА У ОДНОСУ НА РАДНИ СТАТУС ЊИХОВИХ МАЈКИ

Т-тест је показао да нису постојале значајне разлике у социјалним компетенцијама ученика у односу на радни статус њихових родитеља.

Уношењем променљиве – *радни стајтус родитеља*, намера нам је била да утврдимо да ли и колико радна ангажованост, оптерећеност и преокупираност послом оца, односно мајке, може довести до извесних разлика у социјалним компетенцијама деце. Наша претпоставка је била да време проведено на послу подразумева истовремено и мању посвећеност родитеља деци, односно да мањак времена проведеног са децом може резултирати мањом контролом у укупном њиховом функционисању (у васпитању, извршавању обавеза, поштовању правила...). То нужно може имплицирати и нижу контролу понашања деце, те може довести до нежељених облика понашања, распуштености, агресивности, те самим тим резултирати и дефицитом социјалних компетен-

ција. Запосленост оба родитеља, у условима недовољне развијености одговарајућих друштвених институција, какве су средине испитиваног узорка, може имати неповољне последице по младе и по њихово понашање. Међутим, добијени резултати указују на једну потпуно другачију релацију: запосленост родитеља не индицира разлике у социјалним компетенцијама деце.

Разлике у социјалним компетенцијама ученика у односу на редослед рођења испитане су помоћу једнофакторске анализе варијансе. Како би се утврдило између којих категорија су разлике значајне спроведен је накнадни Шефе (Scheffe) тест. Резултати су приказани у Табели 9.

	РЕДОСЛЕД РОЂЕЊА			F
	Прво	Друго	Треће+	
Односи са вршњацима	54,70 ^a	52,42 ^a	53,64 ^a	2,248
Управљање сопственим понашањем	41,08 ^a	39,41 ^a	39,83 ^a	3,011
Академско понашање	31,97 ^a	30,56 ^a	30,53 ^a	3,481
Соц. компетентност – Скала А	127,72 ^a	122,32 ^a	124,00 ^a	3,024

ТАБЕЛА 9: ПОРЕЂЕЊЕ СОЦИЈАЛНИХ КОМПЕТЕНЦИЈА УЧЕНИКА У ОДНОСУ НА РЕДОСЛЕД РОЂЕЊА

Резултати приказани у Табели 9 показали су да нема значајних разлика у социјалним компетенцијама ученика у односу на редослед њиховог рођења.

Емпиријску проверу утицаја редоследа рођења на неке карактеристике личности спровело је низ истраживача, али ћемо овом приликом издвојити само оне које можемо довести у везу са нашим истраживањем. Према налазима Хока (Hock, 2004), прворођена деца су склонија анксиозности и љубомори, конвенционалнија су и агресивнија од касније рођене деце. Деца која су рођена касније отворенија су за нова искуства, слободнија у друштвеним ситуацијама, лакше и једноставније комуницирају с непознатим особама, популарнија су међу вршњацима. Маревски и сарадници (Murawski et al., 2006) наводе податке истраживања који показују да касније рођени испољавају више емпатије према људима са којима су у интеракцији и са онима које опажају као сличне себи.

Дакле, упркос наведеним налазима, претпостављене везе између редоследа рођења и социјалних компетенција деце, у нашем истраживању нису евидентиране. Редослед рођења детета

не утиче на социјалну компетенцију, а изнети емпиријски налази показују да је у истраживањима утицаја редоследа рођења на социјалне карактеристике деце неопходно укључити и неке друге аспекте и односе, који би ближе истражили ову релацију.

Разлике у социјалним компетенцијама ученика у односу на место становања (север КиМ/енклаве) испитане су помоћу т-теста. Резултати су приказани у Табели 10.

	АРИТ. СРЕДИНА		С. ДЕВИЈАЦИЈА		t	df	p
	Север КиМ	Ен-клаве	Север КиМ	Ен-клаве			
Односи са вршњацима	52,07	55,68	12,26	12,40	-3.854	701	.000
Управљање сопственим понашањем	39,57	41,04	8,29	8,09	-2.360	703	.019
Академско понашање	30,53	31,94	6,97	6,71	-2.707	703	.007
Соц. компетентност – Скала А	122,10	128,65	26,05	25,88	-3.322	701	.001

ТАБЕЛА 10: Т-ТЕСТ ЗНАЧАЈНОСТИ РАЗЛИКА У СОЦИЈАЛНИМ КОМПЕТЕНЦИЈАМА УЧЕНИКА У ОДНОСУ НА МЕСТО СТАНОВАЊА

Поређење социјалних компетенција ученика у односу на место становања показало је да ученици који живе у енклавама показују значајно виши степен социјалних компетенција у односу на ученике са северног дела Косова и Метохије.

У функцији аргументације објашњења ових резултата, осврнућемо се на опис узорка који је приказан у Табели 1. У наведеној табели приказано је да је у укупном узорку било 312 ученика са подручја енклава, испитаних у оквиру 9 школа, а 393 ученика са подручја севера Косова и Метохије испитаних у оквиру 6 школа. Овакви подаци упадљиво говоре да је много мањи број ученика у одељењима у школама на подручју енклава, супротно броју ученика у одељењима на подручју севера Косова и Метохије. Сходно томе, тумачењу добијених резултата оправдано је прићи са аспекта психологије група, уважавајући притом чињеницу да је процена социјалних компетенција вршена у оквиру одељењске заједнице као формалне групе. Када се одељењски колектив посматра као примарна, контактна група, онда њена ефикасност зависи од: величине групе, начина руковођења групом, интерперсоналних односа у групи и садржаја рада групе (Јовановић, 2004). С обзиром на податак да су одељењске заједнице ученика са подручја енклава препознате као мале групе, наставак објашњења

добијених резултата кретаће се у том смеру. У малој групи постоји интензивна интеракција међу члановима, њихова узајамна зависност, сарадња, дружељубивост, изражен осећај припадности групи, као и снажан утицај групе на мишљење, осећања и понашање својих чланова (Требјешанин и Лаловић, 2012). Највидљивија карактеристика мале групе је ограничен број чланова (од 2 до 20, што одговара броју ученика у одељењима на подручју енклава), који им омогућава да готово свакодневно, непосредно и присно контактирају. Интеракција у малим групама је непосредна (лицем у лице), а чланови групе утичу једни на друге, како на ставове тако и на понашање. У свим групама постоје утврђене норме и правила понашања, али су у мањим групама, због интимнијих и блискијих веза њених чланова и већег степена припадности, оне сталније. У формалној, малој групи, каква су одељења са подручја енклава, усвајају се правила школске дисциплине, понашања према ауторитетима (наставнику, директору, стручним лицима), према другом ученику, стичу се радне навике, учи се правилима групног рада. Упоредимо ли назначене описе са испитиваним социјалним компетенцијама ученика, идентификованим кроз факторе Односи са вршњацима, Управљање сопственим понашањем и Академско понашање, јасно ћемо препознати вредност одељењских заједница са мањим бројем ученика као предикторски чинилац већег степена ученичке социјалне компетентности и функционалнијег понашања. Стога би једна од наших препорука, заснована на приказаним резултатима, могла да се креће у правцу смањивања броја ученика у одељењима.

ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

Приказано истраживање било је усмерено на испитивање односа социјалних компетенција и издвојених предикторских варијабли, које описују различите социодемографске карактеристике ученика. На основу добијених налаза истраживања, утврђено је да постоји међузавистан однос социјалних компетенција ученика основне школе и социодемографских варијабли. Наиме, резултати су показали да су девојчице социјално компетентније од дечака, што указује да постоје разлике у социјалним компетенцијама ученика у односу на пол. Резултати јасно указују и на чињеницу да је школски успех у знатној мери повезан са социјалним компетенцијама, те да су ученици са бољим школским успехом процењени као социјално компетентнији, док слабији школски успех ученика корелира са неадекватном социјалном компетенцијом. У погледу односа образовања родитеља и социјалних

компетенција ученика, пронађене су занимљиве корелације, које иду у прилог констатацији да код ученика чији родитељи имају ниже образовање постоји значајан дефицит у погледу социјалних компетенција. Супротно њима, ученици чији родитељи имају средње и високо образовање показују значајно виши степен социјалних компетенција. Такође, истраживањем је утврђено да ученици са подручја енклава поседују значајно израженије социјалне компетенције у односу на ученике са подручја севера КиМ, што може бити резултат бројчано мањих одељења ученика из енклава у односу на север КиМ. У погледу зависности социјалних компетенција у односу на запосленост родитеља и редослед рођења ученика, нису утврђене значајне разлике.

На крају, сматрамо важним указати и на одређена ограничења реализованог истраживања. Када је реч о емпиријском истраживању, као једини извор информација у погледу социјалних компетенција ученика користили смо скале процене. Могуће је да је у извесној мери то утицало на резултате истраживања и на могућност објективнијег сагледавања понашања ученика. С друге стране, с обзиром на корелациону природу истраживања, не можемо са сигурношћу говорити о смеру утицаја између главних варијабли у истраживању. Због описаних ограничења, мишљења смо да би у будућим истраживањима било пригодно употребити и неке друге инструменте којима би се дошло до прецизнијих и детаљнијих података.

-
- ЛИТЕРАТУРА   Компировић, Т. (2016). *Утицај њородице на развој социјалних компетенција ученика* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Косовска Митровица.
- Миловановић, Р. (2012). Социјалне компетенције кандидата за педагошки факултет. *Насишава и васишишање*, 61 (4), 662–679.
- Спасеновић, В. (2003). Вршњачка прихваћеност/одбаченост и школско постигнуће. *Зборник Института за педагошка истраживања*, 35, 267–288.
- Тредјешанин, Ж. (1991). *Предсишава о деишеу у српској култури*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Тредјешанин, Ж. и Лалевих, Л. (2011). *Појединац у ируи*. Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Arghode, V. (2013). Emotional and social intelligence competence: Implications for instruction. *International Journal of Pedagogies & Learning*, 8 (2), 66–77.
- Brdar, I. (1994). Što je socijalna kompetencija?. *Godišnjak Odsjeka za psihologiju*, 2 (1), 13–21.

- Buljubašić Kuzmanović, V. & Botić, T. (2012). Odnos školskog uspjeha i socijalnih vještina. *Život i škola*, 27 (58), 38–54.
- Cadwell, L. (2003). *Bringing learning to life*. New York: Teachers College Press.
- Caldarella, P. & Merrell, K. W. (1997). Common dimensions of social skills of children and adolescents: A taxonomy of positive behaviors. *School Psychology Review*, 26 (2), 264–278. Retrieved from: <https://digitalcommons.usu.edu/etd/6089/>
- Caprara, G. V., Barbaranelli, C., Pastorelli, C., Bandura, A., Zimbardo, P. G. (2000). Prosocial foundations of children's academic achievement. *Psychological Science*, 11 (4), 302–306. Retrieved from: <https://www.uky.edu/~eushe2/Bandura/Bandura2000PS.pdf>
- Gagić, S., Japundža-Milisavljević, M., Đurić-Zdravković, A. (2015). Determinante socijalne kompetencije osoba sa sindromom fragilnog X hromozoma. *Beogradska defektološka škola - Belgrade School of Special Education and Rehabilitation*, 21 (1), 53–73.
- Galambos, N. L. (2004). Gender and gender role development in adolescence. In: R. M. Lerner, L. Steinberg (Eds.). *Handbook of adolescent psychology* (2nd ed.) (233–262). New York: Wiley. Retrieved from: <http://www.al-edu.com/wp-content/uploads/2014/05/LernerSteinberg-eds-Handbook-of-Adolescent-Psychology.pdf>
- Gresham, F. M., Sugai, G., Horner, R. H. (2001). Interpreting Outcomes of Social Skills training for Students with High- Incidence Disabilities. *Exceptional Children*, 67 (3), 331–344.
- Hock, R. R. (2004). Rođeno prvo, rođeno pametnije. U: *Četrdeset znanstvenih studija koje su promijenile psihologiju* (141–148). Zagreb: Naklada Slap.
- Kann, R. T. & Hanna, F. J. (2000). Disruptive behavior disorders in children and adolescents: How do girls differ from boys? *Journal of Counseling and Development*, 78, 267–274. Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/j.1556-6676.2000.tb01907.x>
- Katz, L. G. & McClellan, D. E. (1999). *Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije*. Zagreb: Educa.
- Kranželić, V. & Bašić, J. (2008). Socijalna kompetencija i ponašanje djece predškolske dobi kao osnova preventivnim programima – razlike po spolu. *Kriminologija i socijalna integracija*, 16 (2), 1–14.
- Lang, N. C. (2010). *Group work practice to advance social competence: A specialized methodology for social work*. New York: Columbia University Press.
- Lumley, V. A., McNeil, C. B., Herschell, A. D., Bahl, A. B. (2002). An examination of gender differences among young children with disruptive behavior disorders. *Child Study Journal*, 32 (2), 89–99.

Merrell, K. W. (2002). *School Social Behavior Scales* (2nd ed.). Eugene OR: Assessment Intervention Resources.

Murawski, M. M., Miederhoff, P., Rule, W. R. (2006). Birth order and communication skills of pharmacy students. In: W. R. Rule, M. Bishop (Eds.), *Adlerian lifestyle counseling, practice and research* (249–254). New York, London: IG Roudledge Taylor & Francis group.

Rubin, K. H. & Rose-Krasnor, L. (1992). Interpersonal Problem-Solving and Social Competence in Children. In: V. B. Van Hassett, M. Hersen (Eds.), *Handbook of social development* (283–323). New York: Plenum. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/267974099_Interpersonal_Problem-Solving_and_Social_Competence_in_Children

Schwartz, W. (1999). *Developing social competence in children*. New York: Choices Brifes. Retrieved from: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED432624.pdf>

Žižak, A. (2003). Konceptualni aspekti učenja socijalnih vještina. *Kriminologija & socijalna integracija*, 11 (2), 107–115.

TATJANA P. KOMPIROVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA

FACULTY OF PHILOSOPHY

DEPARTMENT OF PEDAGOGY

SUMMARY

SOCIO-DEMOGRAPHIC DETERMINANTS AS PREDICTORS OF
ELEMENTARY SCHOOL PUPILS SOCIAL COMPETENCES
IN KOSOVO AND METOHIJA

The goal of this research is to investigate the differences in social competences of pupils in relation to certain socio-demographic characteristics (gender, academic success, parental educational background, parental employment status, birth order, and hometown). The research, conducted in the period of March-May 2015, involves 705 7th and 8th grade pupils from the territory of Kosovo and Metohija. The assessments of pupils' social competences in school were carried out by the class teachers (N=47). The Scale of Social Behavior in School (Social Competence Subscale) was applied in the research. The obtained results indicate that social competences of the pupils vary in relation to the selected socio-demographic variables. Accordingly, we found statistically significant relations between the gender, academic success, hometown, and educational background of parents. Regarding the dependence between social competences, parental employment status and birth order, no significant differ-

ences were found. The obtained results are partly accordant with some previous research.

KEYWORDS: social competences; social skills; pupils; socio-demographic variables.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

LJUBICA S. ISAKOVIĆ¹
TAMARA R. KOVAČEVIĆ²
MAJA S. SRZIĆ³
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

SIGN LANGUAGES – THEN AND NOW

ABSTRACT. A way of communication on an equal footing with oral and written speech is sign language. Oral speech is a common way of communication, written speech has, with the development of information technologies, been taking up more and more space. In a parallel with them, communication can also take place through sign language, which is, to deaf people, as well as to all those who use it, a natural, simple and easy way to communicate. Relationship towards sign language has changed significantly throughout history—from acceptance and isolated use, to complete rejection, and then to encouraging its adoption and emphasizing its importance for the cognitive, emotional, educational, social, and general development of deaf children.

Serbian Sign Language (SSL) serves deaf people in Serbia as a means for everyday communication, for expressing desires, willingness, for learning, for intellectual discussions, for expressing personal style. Although the standardization of the Serbian Sign Language was completed in 2015, even nowadays we may still find certain gestures of expression varying in different regions.

Different countries have different sign languages that are not reciprocally understood in use. They are distinguished by their own grammar (semantics, morphology, and syntax), different from the grammar of spoken lan-

---

¹ ljubicaisakovic07@gmail.com

² 21tamarak@gmail.com

³ majcezmajcek@hotmail.com

The paper is from the Project of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia entitled “The Effect of Cochlear Implantation on the Education of Deaf and Hard of Hearing Persons”, No. 179055

Рад је примљен 3. јуна 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

guages. The distinguishing and recognition of sign languages in the world has led to changes in the field of education of deaf children. In bilingual schools, children acquire both sign and spoken languages, and teachers know both of the mentioned languages. The importance of sign language in the education of deaf children is emphasized.

KEYWORDS: sign language; communication; education; deaf and hard of hearing.

INTRODUCTION

The communication process involves people interacting with each other. Communication fails when its participants do not transmit or receive messages adequately, which leads to inadequate interaction between them. People communicate in different ways. The effectiveness of any communication will depend on each individual participant.

Communication represents the interactive process of information being exchanged using symbols. Such communication can be successful under the condition that signs that the participants in communication recognise as the same are in use. As a rule, the communication between people takes place through speech. Nevertheless, hand, face, and the entire body movements are commonly used in communication. Occasionally, speech may be excluded and replaced with body movements, such as in the circumstances where the noise is intense (Isaković & Kovačević, 2015).

We can communicate very easily in many ways, without the use of voice. We nod our heads – which means “yes”, we shake our heads no – which means “no”, we lower our shoulders – which means “I don’t know.” We do this every day, often without even being aware of it. In addition, when somebody asks us where we are going - we will point our finger to show direction, to ask for silence we will put our finger over our lips. All these movements have their own significance and messages. With the help of mimicry, we express different messages and feelings. Every facial expression carries a notification - when we are smiling, frowning, being amazed... The messages of hands, faces and bodies are natural and obvious, and we have received them through our eyesight. When, to these movements, we add the conventional, established, and agreed ones, we get a fuller and better understanding and sign language, as the basic way of communication of the deaf. Gestures in sign language are what words in speech represent. Instead of hearing, through which we adopt the meanings

of words, we use vision through which we interpret the meaning of signs in sign language (Isaković, 2013).

DIFFERENT MODES OF COMMUNICATION

People communicate in various ways. We can say that the need for communication is almost as old as mankind. As the mankind evolves, the conveyance of information develops and perfects (Isaković & Kovačević, 2015).

The usual mode of human communication is speech. Singleton (2007) considers verbal communication to involve interdependent successive stages and mental processes that are conditioned by each other.

Nowadays, with the development of information technologies, written communication takes up more and more space. A mode of communication on equal footing with oral and written speech is sign language. Sign language represents a natural language expression of deaf people. Attitude towards sign language, as well as the language itself, has changed a lot throughout history. From the complete rejection and prohibition of sign language and punishing those who use it, to the acceptance and encouragement of its adoption and emphasizing its importance for the cognitive, emotional and general development of deaf children.

Sign language is not a new construct. Many researchers have reported that the first human language was sign language rather than spoken language (Armstrong, 1999; Stokoe, 2001).

The role of sign language in the learning process and the education of the deaf has also been a subject of a lot of research. This primarily referred to ways of learning, gaining knowledge in various fields, but also to establishing communication among the deaf.

Dimić (1996) states that gesture is a specific human activity. It is an inseparable human companion from the origin of the first humans. Today, as well, it follows the speech of man. In various emotional states, a man, unconsciously resorts to using gestures with the intention of being as expressive and convincing as possible. We also use gesture when meeting people whose language we do not know.

ROOTS OF SIGN LANGUAGE

The early use of sign languages has been documented sporadically. Western as well as Middle Eastern cultures report that deaf people and communities of the deaf have been using sign language for a number of thousands of years back. In Plato's and Socrates' work, we can see the earliest discussions about sign communication. Socrates asks a question what we would be doing if we had no voice or speech and we would like to say something to each other. We would then, like the deaf, create signs using our heads, hands, and body parts. In the fifteenth century, the courts of the Ottoman sultans used to include a larger number of the deaf who were responsible for training and sign learning and they were subordinate directly to the sultan (Woll & Ladd, 2003).

It is a very old question whether deaf children should be taught sign language at all. This has often been the subject of various researches and discussions. The main argument against sign language is that it makes deaf people different and excluded from all other people who do not belong to their society. As a result, they are perceived as stigmatised, different and communication with the hearing world is made impossible. However, insufficiently developed and somewhat incomprehensible oral speech further increases their exclusion (Isaković, 2013).

The development of sign language correlates with the growth of the community of the deaf. The appearance of big cities brought about the enlargement of these communities. Prior to that, the smaller communities of the deaf communicated through specific signs, which were for the most part incomprehensible to other deaf people and their surroundings (Isaković & Kovačević, 2015).

In case of a relatively large number of the deaf populating a small territory, relations will be established between both hearing and deaf members of such a community, who will interact with each other through signs. A typical example of such a community is an island off the coast of Massachusetts, Martha's Vineyard. From the seventeenth to the mid-twentieth century, small spaces gathered both hearing population and a relatively large number of the deaf. In these cities, the use of signs was an accepted and natural form of communication before the first schools for the deaf were established. Interaction using signs represented an important segment of daily life.

Nevertheless, communities like these ones are quite uncommon (Groce, 1985).

At the end of the fourteenth century, Agricola described a deaf person who had been taught to read and write, which was one of the first suggestions that deaf people were able to be educated successfully. His work was later reviewed by Girolamo Cardano who emphasized the fact that deaf children have the ability to speak through writing and hear through reading. Very often, Pedro Pons de Leon, who describes the deaf people enabled to read and write, is said to be the father of the education of the deaf (Marschark, Schick & Spencer, 2006).

The roots of sign language date back to the 16th century and Europe, and American Sign Language (ASL or formerly Ameslan) was initially used primarily in the community of the deaf in the US - and in parts of Canada, too. Many linguists of the time debated sign communication, while some argued that sign communication reaches further and deeper into history than speech communication (Encyclopedia of American Disability History, 2009, according to Isaković, 2013).

In the mid-eighteenth century, Charles Michel de l'Epee opened the first state-sponsored school for deaf children. He developed a system of signs using the natural signs of the Parisian community of the deaf, and expanded and modified them with respect to spoken French. These signs were useful for learning the spoken language but not sufficiently accepted in the natural sign language of the deaf (Marschark, Schick & Spencer, 2006). He insisted on the use of sign language, considering it the only natural way of communication for the deaf, through which all cognitive structures, including abstract thinking, could be developed. Such signs have spread to the territory of Americas through Thomas Hopkins Gallaudet, but they have not come to life because they were described as slow, confusing and difficult to remember. He pointed out that sign language is inferior to speech in the process of abstract thinking, but it is superior to speech in expressing the emotions of the deaf. Proponents of speech-based education accepted the oral method in Leipzig in 1778, as the only method that can help the deaf to cognitively progress and develop abstract thinking (Marschark, Schick & Spencer, 2006). After the International Congress in Milan in 1888, the lead is taken by the oral method which overtakes the sign language, which had hitherto been dominant, and throws at it the stigma of a less worthy language (Bradarić-Jončić, 2000).

Since then, the oral method has become dominant in the education of the deaf. The use of signs was, for the most part, completely forbid-

den—people were very often punished for it. People insisted solely on speech, on the clarity of articulation. Many words, the meaning of which was in the background, were learned. The outcome of such learning was often the knowledge of the pronunciation of a large number of words, but without their function and everyday use. However, in the deaf community, in their culture, sign language continues to live, to be a basic, irreplaceable means of communication. Deaf children, housed in boarding schools, continued to communicate through signs, often in a tacit manner, because they were not allowed to do so publicly and in schools. Also, deaf adults continued using sign language, considering it a significant segment of their cultural identity.

Samuel Heinicke, who founded a school for the deaf in Leipzig, where the work was based exclusively on oral speech, is considered the initiator of the oral method. Insistence on oral speech led to speech becoming the very essence of teaching, while the content of the school subjects was neglected. Consequently, there was disagreement among Heinicke's followers, which caused a split into two streams, the formal one and the material one. Representatives of the formal direction had the motto: "Everything is in speech," meaning that they were primarily striving to build a clean and clear articulation using consonant groups with no meaning. On the other hand, the representatives of materialism worked under the motto: "Speech is in everything", that is, they believed that speech could be adopted and developed through various teaching contents. Conflicting views were later reconciled by Johannes Vater (J. Kovačević, 2003).

In the mid-19th century, a major anti-sign language campaign was launched in America, led by Alexander Graham Bell and other prominent Americans, with the aim of stifling the use of sign language among the deaf. Discussions about sign language have raised fundamental questions about the differences between Americans and non-Americans, the civilized and savages, men and women, natural and unnatural, normal and abnormal. On the other hand, proponents of the necessity of using sign language claimed that the debate over the use of dialects and language was, in fact, the linguistic tip of the iceberg of arguments about power, social control and nationalism. A question was raised about who and why had the right to control the mode of speech. Linguists in the late 19th century often used a theory called "linguistic Darwinism": inferior languages became extinct and in the so-called struggle for survival, they were replaced by superior languages. Gesture communication, still in its beginning, gained the

position of a loser. American philologist William Dwight Whitney considered human communication to once have consisted of an inferior set of tones, gestures and grimaces and, he considered, through a process of natural selection and survival, a better voice has won (Baynton, 1996, according to Isaković, 2013).

In the past, sign language was often referred to as a basic and less valued mode of communication. It was pointed out that the “civilized” people were usually distinguished from the “savage” ones by how rich or precise their oral language was. As a result, communicating in gestures is reduced nowadays. The use of gestures with or instead of speech is a sign of worse and inferior intellectual powers (Encyclopedia of American Disability History, 2009, according to Isaković, 2013). On the other hand, attempts to understand the structure of sign languages as linguistic systems date from the middle of the last century (Stokoe, 1960; Stokoe, Casterline & Cronenberg, 1965, according to Marschark & al., 2006).

In the second half of the last century, a new approach emerged that sought to take over the best of the sign and oral method, and it was known as the total method. This method involves the use of all available means that will facilitate the reception and understanding of the message, which means that it is permissible and desirable for oral speech to be accompanied and supplemented with sign language (Bradarić-Jončić, 2000). Total communication means the simultaneous communication of hearing impaired persons in spoken and sign language. This mode of communication is considered to be the most effective way due to the use of both visual and auditory communication channels (Šešum, Dimić & Isaković, 2016).

In schools for hearing impaired children, this method is still present today, although modern schooling in our country strives for inclusive education, i.e. inclusion of hearing impaired children in regular schools. The importance of inclusive education is reflected in the fact that hearing-impaired children are enabled to interact with their peers, communicate with them and participate in the activities of their social circle. Given the communication difficulties that are an inevitable consequence of hearing impairment, these early childhood experiences contribute to the development of skills that will be important to them later, both in the work environment and in everyday life (Kovačević, Isaković & Dimić, 2016).

Brentari (2010) raises the questions of what it is that makes sign languages so fascinating and what the scientists know about human languages, at all. He explores how sign languages survive, how they

are passed on from generation to generation, but also how the use of a visual (non-auditory) system affects the grammatical structure of sign languages.

SIGN LANGUAGES TODAY

Nowadays it is known that the sign languages can be compared with the standard languages by their complex construction. Various sign languages are used in different parts of the world and they are not reciprocally understood. Various signs and various rules (various order of signs), as well as various sentence constructions are used for their forming (different sign order) (Kristal, 1996).

Sign language represents the natural language expression of the deaf. As such, it is marked by special grammatical rules that are different from those that exist in their language community (Bradarić-Jončić, 2000).

In the modern world, sign language is considered to be a language equal to other natural human languages. It has its structure and vocabulary and it can perform all the functions just like any other natural human language. Linguistic research has contributed to the acknowledgment of sign language as the natural language of deaf people. Numerous studies have described linguistic systems of different national sign languages (vocabulary, phonology, morphology, syntax, semantics, and pragmatics) (Kovačević, Dimić & Isaković, 2014).

Various sign language forms are utilized in the communication of deaf people, even though they have not been officially recognised as languages. The most developed sign languages are American Sign Language (ASL) and British Sign Language (BSL). ASL is entirely different from the English language by its structure (Encyclopedia of Disability, 2006).

Sign languages used in different countries are not the same, and there is no “international sign language” that deaf people around the world could understand. In addition, they are not simple gesture collections and they are not the same. They are on an equal footing with other languages (Kristal, 1996, according to Isaković & Kovačević, 2015).

American Sign Language has a large number of users in the US (Baker & Cokely, 1980). The number of about half a million deaf people who are the users of ASL does not comprise hearing people who

have learned it in the course of their lives. That way we get a number that is two or three times larger. Most signers use Spanish Sign Language, then Italian Sign Language, and American Sign Language is in the third place (O'Rourke, 1975).

The dominant language of the deaf in the USA is the American Sign Language (ASL), which is far more used than the English language (Lane, Hoffmeister & Bahan, 1996). Many words have been taken from English; the grammatical structure differs entirely from the structure of the English language (Klima & Bellugi, 1979). Teaching deaf children to use signs is a quick and spontaneous process, just like teaching hearing children to use their spoken language. It can be assumed that precisely this is the reason why deaf signers have a poor capability to use the English language (Lillo-Martin, 1999).

Deaf young people insist on using sign language in the schooling process. They use lip-reading and oral communication and consider them very helpful, but they emphasize that their essential mode of communication is the sign language (Encyclopedia of Disability, 2006).

By rejecting the stigma, sign language has become a subject of numerous neurolinguistic, psycholinguistic and defectological studies that have yielded interesting results. Namely, it has been ascertained that the use of sign language stimulates the same areas of the left hemisphere, as is the case with the oral language, that deaf children adopt sign language following the same principles as their hearing peers in the process of spoken language acquisition (Bradarić-Jončić & Mohr, 2010). Children who freely adopt and use sign language have greater confidence, a better image of themselves, they are more independent in their everyday activities, but also more flexible in their behavior (Dimić & Isaković, 2018).

SERBIAN SIGN LANGUAGE TODAY

Serbian Sign Language (SSL) is the primary language of the deaf people in Serbia. Through this language, they study, converse and give their opinions on everyday topics on a daily basis. This language differs from one part of the country to another (Dimić, Polovina & Kašić, 2009).

The basic advantage of sign language is that it represents the mother tongue of deaf children, who have deaf parents. It expresses children's primary feelings, sensations and attitudes, but also children's

needs, wishes, pleas, requests, and helps them establish relationships with their surroundings. This is precisely why difficulties arise for the deaf children who have hearing parents. These parents do not know sign language, it is not rare that they show resistance to it, so deaf children have difficulty establishing both emotional and social communication (Isaković & Kovačević, 2015).

The standardization of Serbian Sign Language was completed in 2015. However, it still has many varieties and it is different depending on the region of the country where it is used, even between smaller communities of the deaf. We must emphasize that there are so-called dialectal differences, which are not big, but there are many cases where the same notions are shown in a completely different way. However, this does not cause problems in the communication of the deaf with each other. They communicate very quickly and easily, regardless of these language differences. This applies even to deaf people from different countries, who very quickly and easily start communicating and understand each other. A large number of natural signs in sign language (demonstrative, imitating, and drawing) makes this easier. Moreover, just like in any language, new signs appear, enter the language, and some of them disappear or remain in some more closed environments.

Dimić & Isaković (2018) state that Serbian Sign Language (SSL) is a living language that constantly evolves and its vocabulary gets enriched constantly.

Speech, mimicry and dactylogy always accompany sign language, which makes the communication and comprehension easier. It is followed through speech because lip reading greatly facilitates the understanding of many synonymous signs and prevents misunderstandings. For example, one sign is used for the terms human, people, father, man; one sign for the terms name, illness, and sick-leave; one sign for the question “how” and the term teacher; the term for the city of Novi Sad and the notion of grandmother are shown identically. Therefore, understanding is more difficult, and thus the context of the communication is largely used. Synonymous signs are differentiated by pronunciation, but also by the use of additional signs. Mimicry and facial expression are necessary because they also facilitate understanding and give additional “strength” to what is shown. Facial expression and body language are important, almost as much as manual communication. It is very important for them to be coordinated in order to bring about the true meaning of the message. Signs that show emotions, such as “joy” or “sadness” or

“worry” should display an adequate facial expression. Head movement and facial expression can change the meaning of a certain sign or a certain expression completely.

Mimicry is a gesture intonation (Dimić & Isaković, 2018). Dactylology (finger alphabet) is actually spelling by the use of fingers. Names and surnames of people, names of cities, countries and professional terminology from different fields are spelled.

What characterizes the Serbian Sign Language is the existence of a large number of synonymous signs, which makes it more difficult to understand the message and this understanding depends on the context of the conversation itself. Its shortcomings are overcome by completing it by mimicry, speech, and dactylology (Isaković & Kovačević, 2015). The children master the Serbian sign language by learning it from their parents who cannot hear, hearing-impaired friends and fellow students they get to know at school (Isaković & Kovačević, 2015; Dimić & Isaković, 2018).

One of the peculiarities of Serbian Sign Language is that words that signify completely different terms, while they are both visually and acoustically similar, are shown identically in signs (for example: answer - responsible, conclude - lock, stay - leave (to not take with you), finding - find). Words are arranged one next to the other the way they are perceived in space and time (Dimić & Isaković, 2018).

Serbian Sign Language is characterized by three indicatives, namely, the past, the present and the future. They differ from each other in the use of individual signs that denote each individual tense (the sign for now - today, the sign for before and the sign for after). There are no conjugation and cases. Demonstrative body movements are largely utilized. The visual perception and sensations affect the word order within a sentence. What has left the strongest impression on the person that shows signs will be found at the beginning of the sentence. As a result, interpretation into oral speech and vice versa may be difficult. Sign language cannot be spoken in the dark and in low light conditions. Serbian Sign Language comprises body movements that are learnt promptly, easy to memorize, understandable and didactically useful during schooling. It can also be used for communication in physically harsh circumstances, which involve a noisy environment or being far from a person engaged in conversation (Isaković & Kovačević, 2015; Dimić & Isaković, 2018).

SIGN LANGUAGE AND EDUCATION OF DEAF CHILDREN

When you see it throughout history, when it comes to the early use of sign language in the education of deaf children, there is relatively little information, isolated descriptions and individual cases. These were the pioneers in the education of the deaf through sign communication. The focus on learning for the deaf was, in its beginnings, based on language learning through reading and writing.

For many years, debates have taken place in the world and in our country on how best to approach the education of hearing impaired children. Which approach and model of education will be the most successful one and contribute most to adequate achievements and knowledge acquisition. The population of hearing impaired children is very heterogeneous, and because of that, different educational approaches need to exist in order to successfully meet their needs as regards their communication and education. Impaired hearing and speech results in certain specific characteristics and impediments with children. Special methods and approaches, the support provided by the family, the surroundings and professional institutions are very important. During the history of schooling and rehabilitation of hearing impaired children, the dominance of the oral method and that of the sign method have been taking turns (Kovačević, Isaković & Arsić, 2019).

The followers of the oral method in their critiques consider the sign language to be concrete, that it communicates the abstract terms with difficulty, that it renders the development of abstract thinking and spoken language difficult with deaf and hard of hearing children (Savić, 2002).

The authors who underline the importance of the sign language assert that this language is the key element of educational programmes for the deaf within the bilingual approach in teaching and learning. The studies of the Italian authors point out that the sign language encourages visual discrimination, non-verbal intelligence, attention and expressive speech (Caprici, Cattani, Rossini & Volterra, 1998).

For those hearing impaired children who don't have the capacity for language acquisition and speech development through listening, a different approach in education is needed, which will use their visual processing capabilities to the maximum and enable them to adopt the language, knowledge and skills appropriate for their individual abili-

ties and possibilities. This can be achieved by using sign language in their education and training (Kovačević, Dimić & Srzić, 2018).

The studies of foreign and national authors point to the fact that the early learning of the sign language will accelerate the learning of the spoken language, regardless of whether its spoken and written modality is in question. In the contemporary world, the sign language is considered the language on an equal footing as other natural human languages. It has its structure and vocabulary and it can perform all functions as any other natural human language.

When coming to school, deaf children of deaf parents are socially and communicatively more developed than deaf children of parents who can hear as they have developed the ability to communicate through gestures – signs. The studies show that persons who learn the sign language from their birth (deaf children of deaf parents) achieve better results than their peers who start to learn the sign language at a later stage (the deaf children of the partners who can hear) in almost all measures of linguistic competence, speech, reading, writing, social development and academic knowledge (Kovačević & al., 2014).

The schooling of hearing impaired children in the developed countries of the world has been shifting from schools for the deaf to regular schools in the last couple of decades. This is mostly influenced by the development of technology, or timely diagnosing of hearing impairments. Modern hearing aids and cochlear implants lead to better access to sound and better hearing for children. Normal hearing parents decide for and want more access to spoken language for their children. Their presence in classrooms requires additional support of the family, school, society, then additional lessons with listening and speaking practice, modern technology or sign language interpreters, if needed.

Isaković & Kovačević (2015) state that the inclusion of hearing impaired children at ordinary schools can be challenging for all who are included in the educational process due to difficulties in the communication process that require understanding and a special approach in working with them. Deaf and hard of hearing children at ordinary schools need to be specifically treated in accordance with their abilities and capabilities (a specialized program, tools used, and forms of work that are tailored to suit each pupil's needs in an optimal way).

Thanks to the cochlear implantation, children are enabled to access sound at an early stage, which helps them to develop their speech and language. If children miss the critical stage at which they are to be

exposed to the natural language, their subsequent development of cognitive activities may be underdeveloped (Humphries et al., 2012).

In the last couple of decades, in both the developed countries and our country there has been a steady increase in the number of hearing impaired pupils in ordinary educational circumstances. Toe & Paatsch (2010) state that the communication process is often characterized by a series of questions and answers. Little is known about the extent to which deaf and hard of hearing students understand their peers in inclusive education situations (according to Isaković, Dimić & Kovačević, 2014).

Deaf and hard of hearing students have difficulty communicating under regular educational conditions. The communication difficulties for the deaf students that use interpreters are visible to teachers, while hard of hearing students' difficulties are often not noticed. Hard of hearing students communicate verbally. Their needs in communication and education may be overlooked as they face fewer problems than the deaf students do. Low acoustical conditions and difficulty in lip-reading make gaining knowledge harder for hard of hearing students (Marschark et al., 2002; Ross et al., 1982, according to Radić - Šestić, 2013).

The acknowledgment and acceptance of sign languages worldwide has had as its consequence a change in the policy of educating deaf children. Thirty years ago, abroad, bilingual schools were established for deaf children (Neal Mahshie, 1995; Bradarić-Jončić & Ivasović, 2004, according to Bradarić-Jončić & Mohr, 2010). The sign language has been considered to be the primary language at these schools and the language of the hearing environment is learned by the deaf children as a foreign language. Deaf children learn both sign and spoken language and teachers know both of them at bilingual schools. Evaluation of these forms of education of deaf children has shown excellent results.

A lot of hearing impaired children are taught in ordinary schools. The development of spoken language is grounded on the use of hearing residues and amplification. The approach involving oral method in the education of deaf children is gaining more and more significance with the use of cochlear implantation (Bradarić-Jončić & Mohr, 2010).

When teaching the deaf children sign and spoken language, it is most important to provide an environment and situations that are sufficiently stimulating to motivate the child to communicate using both languages. One of the basic postulations of the bilingual devel-

opment of deaf children is that it is necessary to provide them with an opportunity to communicate interactively with both their peers and adults, both with the hearing persons and the deaf ones, both in sign and in spoken language. It should be borne in mind that a language has its own oral, written and sign expressions, and these expressions should be used both together and individually. The deaf children—who, at a critical time for language adoption, do not have the ability to interact with the environment in a high-quality way that sign language provides for them—achieve a low threshold of language knowledge and are predestined for semilingualism and all its harmful consequences on the child's entire development and academic achievements (Kovačević, 2013; Kovačević & Isaković, 2019).

Sign language is a language that deaf children spontaneously adopt and learn, just like the hearing children adopt the spoken language of their environment. Deaf children who are, from an early age, exposed exclusively to sign language go through the same basic levels of language acquisition as the hearing children who are learning to speak in their environment (Kovačević, 2012; Kovačević, Isaković & Dimić, 2016; Kovačević & al., 2019).

At an early age, it is very important to encourage language development. Whether that will be of spoken or sign language will depend on many factors. Primarily on whether the child comes from a family of the deaf or a family where the parents have normal hearing. Most often, it is very difficult for hearing parents to accept their child's deafness and to learn sign language, at least some initial, natural movements that they will use in their earliest communication with their child. Early language development will provide emotional security, interconnection and cognitive progress, but it will facilitate inclusion in educational institutions.

The aim of the educational process is to develop communication skills in children, to provide a higher level of education for them and to include them in the life of the community. In the educational work, at preschool age, the following should be provided: for the educator and the defectologist who is fluent in sign language to be able to take part; adequate sign language training for parents; encouraging the child to go to school with a developed first language, spoken or sign language (Kovačević & Isaković, 2019).

The educational achievements depend on the degree and kind of backing from specialists, tailored interaction, appropriate acoustic environment and precise interpretation into sign language (Schick et

al., 2006; Luckner & Muir, 2001, according to Radić-Šestić, 2013; Isaković & Kovačević, 2015).

Early detection of a hearing impairment in the child and implementation of intervention programs, as early as possible, are necessary. It is recommended by the ASHA (American Speech-Language-Hearing Association) that appropriate early family-oriented intervention programs are created, which provide a possibility to choose to professionals, parents, and children with hearing impairments. The hearing-impaired child's family needs to have access to all information about the child's general development, specific information about the hearing impairment, communication possibilities and language development of deaf children. Local community, state, health and education projects must target their goal toward early detection of a hearing impairment and early intervention (Kovačević, Isaković & Arsić, 2017).

Insisting on the use of oral speech in hearing impaired persons aims to encourage this population to better integrate into their social community. However, as verbal expression and understanding of the verbal message are often made more difficult for the deaf, they prefer to express themselves in sign language, by which they inadvertently separate themselves from the social life of the community even more (Isaković & Kovačević, 2015).

The integration of the deaf depends directly on the level of recognition of the sign language as the most appropriate for the deaf. Deaf persons should be enabled to choose between the oral or bilingual school systems and to participate in the community fully and equally with others. This will improve their everyday life as regards its quality and their rights (Timmermans, 2003).

The self-development and integration into society directly correlate with the education. Only successful educational programs can prevent exclusion, and provide adequate education and consequently employment and active social life.

CONCLUSION

Throughout their history, sign languages have gone through different periods - from being completely rejected, assertions that they are a less valued language, that it is not a language at all, but an aggregate of movements and mimicry, to its acknowledgement as a natural and first language of deaf persons. The deaf were very often forbidden to use it and communicate in it with each other. The education was exclusively reduced to insisting on oral speech, lip reading, reading and writing. Signs existed exclusively in the communities of the deaf.

The main argument against the sign language was that it separated and isolated the deaf persons from all other, that their social interaction was reduced to their restricted community, the community of the deaf. On the other hand, persisting with the use of speech, which is frequently insufficiently developed, has its limitations and is hard to understand, and makes the integration into the community of the persons who can hear harder. What could be said here is that each deaf person is an entity for himself or herself, with his or her own potential to develop his or her own first – the sign language, but speech as well, which is necessary for functioning within the world that is not familiar with signs.

With time and the development of science, especially linguistics, psycholinguistics, but defectology sciences as well, the analysis of signs was started through the systematization and standardization of most developed languages, and thus they gradually gained their right place and function. The research on how sign languages survive, how they are passed on from one generation to another was also started, while one of the most important questions was how the use of visual system (not auditory) affected the grammatical structure of sign languages. We have to emphasize that sign languages are not the clusters of gestures and they are not universal.

They exist separately from spoken (written) languages and they differ markedly from them (in structure, semantics, grammar, lexis).

The year of 2015 was particularly significant for our country, as it was the year when the standardisation of the Serbian Sign Language was done. However, it still has many varieties and it differs from the part of the country where it is used, even among the smaller communities of the deaf. These so-called dialectal differences are not great and they do not cause problems in the interpersonal communication of the deaf. They understand each other quickly and easily. Moreover, in the Serbian sign language, as well as in any spoken language, new signs appear, and some disappear, although they frequently exist in parallel within communities that use them.

Over the several past decades, the schooling of hearing impaired, in developed countries in the world has been redirected from the school for the deaf to regular schools. What happens there is that deaf and hard of hearing students come across difficulties in conversing as well as in learning. Hard of hearing students mainly use the verbal expression and lip reading, whereas the deaf children most often require interpreters/translators for the sign language. They exist and they are defined by law, but they rarely and rather sporadically ap-

pear in practice. We can conclude that the support which has an effect on the scholastic attainments of hearing impaired students primarily comprises the extent and the type of the support offered by specialists, who are a very important link in the entire system. In addition to that, it comprises adjusted communication (precise and impartial translating into the sign language – the services of interpreters/translators), adequate amplification and necessary adequate visual and acoustic surroundings.

The successful inclusion and integration of deaf children is the right to free choice between the oral and bilingual scholastic system. The recognition and the use of the Serbian Sign Language as a language of choice, of the deaf population, would bring many positive innovations into their education. The Serbian Sign Language, with all its specificities and varieties, is the first and natural mode of communication of the deaf. Recognized by law, it should be socially accepted, as it is the only way in which the community of the deaf could equally participate in the everyday life and in its surroundings. This would contribute to the improvement of life quality, the development of educational and cultural distinctiveness as well as the human rights of deaf persons.

-
- REFERENCES
- Радић-Шестић, М. (2013). Тешкоће у образовању, запошљавању и социјалној интеграцији наглувих уметника, (Difficulties in the Education, Employment and Social Integration of Hearing Impaired Artists). *Специјална едукација и рехабилитација*, 12(4), 501-521
- Савић, Љ. (2002). *Невербална комуникација глувих и њена интeрпeрeиација*. Београд: Савез глувих и наглувих Југославије.
- Armstrong, D.F. (1999). *Original signs*. Washington, DC: Gallaudet University press.
- Baker, C. & Cokely, D. (1980). *American Sign Language: A teacher's recourse a text of grammar and culture*, Silver Spring, MD: T.J. Publishers
- Baynton C.D. (1996). *Forbidden Sign: American Culture and the Campaign against Sign Language*, University of Chicago Press
- Bradarić-Jončić, S. (2000). Manualna komunikacija osoba oštećena sluha (Manual Communication of Hearing Impaired Persons). *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 36 (2), 123-136.
- Bradarić-Jončić, S. & Mohr, R. (2010). Uvod u problematiku oštećenja sluha (Introduction to the Issue of Hearing Impairment). *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, 53 (2), 55-62
- Brentari, D. (2010). *Sign Languages*, Cambridge University Press, New York

- Dimić, D.N. (1996). *Specifičnosti u pisanju slušno oštećene dece* (Specificities in Hearing Impaired Children's Writing). Beograd: Defektološki fakultet
- Caprici, O., Cattani, A., Rossini, P., & Volterra, V. (1998). Teaching sign language to hearing children as a possible factor in cognitive enhancement. *Journal of deaf studies and deaf education*, 3(2), 135–142.
- Dimić, N., Polovina, V. i Kašić, Z. (2009). O Srpskom znakovnom jeziku (About Serbian Sign Language). *Beogradska defektološka škola*, 1, 1–28
- Dimić, N. i Isaković Lj. (2018). *O znakovnom jeziku* (About Sign Language). Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- Groce, N.E. (1985). *Everyone here spoke sign language: Hereditary deafness at Martha's Vineyard*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Encyclopedia of Disability (2006). Ed. Albercht, G.L., Sage Publications.
- Isaković, Lj. (2013). *Analogni oblici izražavanja u specifičnom jezičkom funkcionisanju gluvih i nagluvih* (Analogous forms of expression in the specific linguistic functioning of the deaf and hard of hearing). Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Isaković, Lj., Dimić, N. i Kovačević, T. (2014). Specifičnost pitanja i odgovora u pisanom, govornom i znakovnom jeziku kod gluvih i nagluvih učenika (Specificity of Questions and Answers in Written, Spoken and Sign Language in Deaf and Hard-of-hearing Pupils). *Nastava i vaspitanje*, 3 (493-504)
- Isaković, Lj. & Kovačević, T. (2015). Komunikacija gluvih i nagluvih-mogućnosti i ograničenja u obrazovanju (Communication of the deaf and hard of hearing—the possibilities and limitations in education). *Teme*, 39 (4), 1495–1514.
- Kovačević, J. (2003). *Didaktički sistemi u školovanju gluvih* (Didactic Systems in the Schooling of the Deaf). Beograd: Društvo defektologa Srbije
- Kovačević, T. (2012). Karakteristike znakovnog i govornog jezičkog izraza kod dece predškolskog uzrasta sa kohlearnim implantom i slušnim aparatima (Characteristics of sign language and verbal expression in preschool children with cochlear implants and hearing aids). *Beogradska defektološka škola*, 18 (3), 54, 403–416
- Kovačević, T. (2013). *Funkcija znakovnog jezičkog izraza u razvoju jezika kod gluve i nagluve dece*. (Function of sign language expression in the development of language in the deaf and hard of hearing children). Doktorska disertacija. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
- Kovačević, T., Dimić, N. & Isaković, Lj. (2014). Razumevanje pojmova u znakovnom jeziku i govoru kod gluve i nagluve dece osnovnoškolskog uzrasta (Understanding Terms in Sign Language and Speech in Deaf and Hard-of-hearing Children of School Age). *Nastava i vaspitanje*, 2 (287-298)
- Kovačević, T., Isaković, Lj. & Dimić, N. (2016). Bilingualism with deaf and hard of hearing preschool children. In: S. Nikolic, R. Nikic, V. Ilankovic (Eds.), *Early*

Intervention in Special Education and Rehabilitation (347-360). Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation.

Kovačević, T., Isaković, Lj. i Arsić, R. (2017). Pružanje podrške porodici gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta (Giving support to family of deaf and hard of hearing pre-school children). U: S. Nikolić (ur.), *Zbornik radova naučnog skupa: Prevencija razvojnih smetnji i problema u ponašanju* (53-62). Beograd, Srbija: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Kovačević, T., Dimić, N. & Srzić, M. (2018). Upotreba znakovnog jezika u obrazovanju gluve i nagluve dece. *Zbornik sažetaka Multidisciplinarni pristupi u edukaciji i rehabilitaciji* (str.64-65). I Međunarodna naučno-stručna konferencija Sarajevo, 20-22.4.2018. Sarajevo: Pedagoški fakultet.

Kovačević, T., Isaković, S. i Arsić, R. (2019). Bilingualni pristup u obrazovanju gluve i nagluve dece (Bilingual approach in the education of deaf and hard of hearing children). *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini (Kosovska Mitrovica)*, 49 (4),107-124.

Kovačević, T. i Isaković, Lj. (2019). Oblici neverbalne i verbalne komunikacije gluve i nagluve dece predškolskog uzrasta (Forms of Non-verbal and Verbal Communication in Deaf and Hard of hearing Children of Preschool Age). *Baština*, Priština-Leposavić, sv.49,433-453, doi:10.5937/bastina1949433K.

Klima, E.S. & Bellugi, U. (1979). *The signs of language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Kristal, D. (1996). *Kembrička enciklopedija jezika*. Beograd: Nolit

Lane, H., Hoffmeister, R. & Bahan, B. (1996). *A journey into the Deaf-World*. Down Sign Press: San Diego, (CA).

Lillo-Martin, D. (1999). Modality effects and modularity in language acquisition: The acquisition of American Sign Language. In W.C. Ritchie & T. K. Bhatia (Eds.), *Handbook of child language acquisition* (pp. 531-67). New York: Academic Press Alexandria, VA: National Association of State Directors of Special Education.

Marschark, M., Schick, B. & Spencer, P.E. (2006). Understanding Sign language Development of Deaf Children. In. B. Schick, M. Marschark & P. E. Spencer (Eds.), *Advances in the Sign Language Development of Deaf Children*. Oxford University Press.

O'Rourke, T.J. (1975). National Association of the deaf communicative skills program. *Program for the Handicapped* (Publication No. 75-2, pp. 27-30). Washington, DC: Department of Health, Education, and Welfare, Office for Handicapped Individuals.

Singleton, D. (2007). *Second language acquisition*, Multilingual matters Ltd, Clevedon, Buffalo, Toronto.

Stokoe, W. (1969). Sign language diglossia. *Studies in Linguistics*, 21, 27-41.

Stokoe, W.C. (2001). *Language in hand*. Washington, DC: Gallaudet University press.

Šešum, M., Dimić, N. & Isaković, Lj. (2016). The assessment of career indecision of deaf and hard of hearing primary and secondary school students, *Teme*, 40(3), 987-999, Niš: Univerzitet u Nišu.

Timmermans, N. (2003). *Report: A Comparative Analysis of the Status of Sign Language in Europe*. Strasbourg: EU Council.

Humphries T., Kushalnagar P., Mathur G, Napoli D., Padden C, Rathmann C. & Smith SR. (2012). Language acquisition for deaf children: Reducing the harms of zero tolerance to the use of alternative approaches. *Harm Reduction Journal*, 9 (1), 16.

Woll, B. & Ladd, P. (2003). Deaf communities. In. M. Marschark & P.E. Spencer (Eds.), *Oxford handbook of deaf studies, language, and education* (pp. 151-163) New York: Oxford University Press.

ЉУБИЦА С. ИСАКОВИЋ

ТАМАРА Р. КОВАЧЕВИЋ

МАЈА С. СРЗИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

РЕЗИМЕ

ЗНАКОВНИ ЈЕЗИЦИ – НЕКАД И САД

Равноправан начин комуникације са усменим и писаним говором јесте знаковни језик. Усмени говор је уобичајени начин комуникације, а писани говор развојем информационих технологија заузима све више простора. Паралелно са њима може се одвијати и комуникација путем знаковног језика, који је природан, једноставан и лак начин комуникације глумим људима, али и свима онима који га користе. Однос према знаковном језику се кроз историју значајно мењао. Од прихватања и изоловане употребе до потпуног одбацивања, затим и до подстицања његовог усвајања и истицања значаја за когнитивни, емоционални, едукативни, социјални и општи развој глуве деце.

Српски знаковни језик (СЗЈ) глумим особама у Србији служи као средство за свакодневну комуникацију, за исказивање жеља, воље, за учење, интелектуалне расправе, изражавање личног стила. Стандардизација српског знаковног језика завршена је 2015. године и данас имамо могућност регионалних варијација појединих гестова и начина изражавања.

У различитим деловима света користе се различити знаковни језици који нису међусобно разумљиви. Одликују се сопственом граматиком (семантиком, морфологијом и синтаксом) различитом од граматике говорних језика. Препознавање и признавање знаковних језика у свету довело је до промена у сфери васпитања и образовања глуве деце. У двојезичним школама деца уче оба језика, и знаковни и говорни, а наставници истовремено владају и једним и другим обликом изражавања. У раду се истиче значај знаковног језика за образовање глуве деце.

Кључне речи: знаковни језик; комуникација; образовање; глуви и наглуви.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

МИЛИЦА П. БАЈИЋ¹

ГОРДАНА В. КОЗОДЕРОВИЋ²

МИА Р. МАРИЋ³

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ У СОМБОРУ

СТАВОВИ УЧИТЕЉА О ПРИМЕНИ АМБИЈЕНТАЛНЕ НАСТАВЕ У ПОЧЕТНОМ ЕКОЛОШКОМ ОБРАЗОВАЊУ

САЖЕТАК. У свакодневној пракси учитељи су суочени са одабиром адекватних и прилагодљивих модела еколошког учења и могућностима за њихову реализацију у практичном раду. Амбијентална настава (АН), пружа флексибилан приступ у имплементацији целовитог еколошког образовања. Истраживање у овом раду је имало за циљ да испита структуру ставова учитеља о примени амбијенталне наставе у почетном еколошком образовању. Задаци истраживања усмерени су на анализу ставова о примени амбијенталне наставе, на ставове о ефикасности њене примене на еколошко образовање, као и на ставове о ефикасности њене примене укључивањем школа у еко-пројекте. Од инструмената су примењени Социодемографски упитник и Упитник за мерење ставова. Узорак је чинило осамдесет учитеља из три основне школе. Добијени резултати указују на то да учитељи имају позитиван став о имплементацији еколошких садржаја путем амбијенталне наставе, али да би се чешће примењивала ова настава, потребно је да се школа интегрише са одређеним еколошким пројектом и постане део њега. Самим тим би се

---

¹ milica256@hotmail.com

² gocakozoderovic@gmail.com

³ mia.maric@pef.uns.ac.rs

Рад је примљен 24. августа 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

остварило квалитетније еколошко образовање, како учитеља тако и ученика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: амбијентална настава; еколошко образовање; учитељи; еколошки пројекти.

УВОД

Активно спровођење педагошких реформи поставља учитеље у улогу моделатора најподобнијих стратегија и методских оруђа којима би допринели еколошком образовању (Stanišić, 2016). Као дискурс одрживог еколошког образовања, како закључују Андевска, Урошевић и Стаматовић (2012), истиче се потреба да школски едукативни систем искристалише нови начин организације наставних метода и начине за њихову имплементацију. Амбијентална настава учења (АН) пружа организациону форму наставе која подстиче процес учења и истиче важност природног и социјалног контекста (Anđelković, Stanisavljević, Petrović, 2012). Како наводе Доналдсон и Доналдсон (Donaldson & Donaldson, 1958), овај метод састоји се из У, О и ЗА сегмента. Ови сегменти указују на **место** где се изводи настава, на **тему**, као и на **циљеве** наставе. Оваквим организационим начином реализације наставе долази се до језгровитог приступа наставној теми и могућностима за успостављање везе са активним стицањем не само знања већ и комуникационих вештина, одговорности и етичког понашања (Gilbertson et al., 2006). Прист (Priest, 1986) износи нови приступ учењу ван школског простора кроз 6 тачака на којима је заснована ова настава. Према његовом мишљењу, настава на отвореном је: (1) метод учења; (2) искуствена настава; (3) одиграва се ван простора школске установе; (4) укључује употребу свих чула; (5) интердисциплинарна је; (6) укључује људе и природне ресурсе. Након свих реформи и лутања, амбијентална настава уочиште налази у теоријским схватањима присталица контекстуалног приступа у процесу учења, где централизује аутентичност самог амбијента (Jedličko, 2003; De Zan, 2005). Полазећи од правца дидактичког прагматизма који је у педагогију увео Џон Дјуи (John Dewey), а води се перманентним стицањем знања кроз примену рационалних и ефикасних метода учења, при креирању курикулума еколошког образовања морамо се усредсредити на дијалектички однос когнитивног мишљења који се темељи на конкретном мишљењу (Dewey, 1962). Насупрот овом односу, кон-

цепција школе највише се базира на знању које се не учи у непосредном животном окружењу, а комплексна еколошка повезаност нам даје импулсе које подстиче истраживачки систем, као и искуствени доживљај (Kundačina i Visković, 2016). Претпоставка за укључивање ових приступа у сам наставни процес је и добра обученост наставника (Andevski, 2016). Стручно усавршавање едукатора је круцијално када је реч о методичким приступима који подстичу различите облике искуственог код ученика (Kundačina i Visković, 2016). Иако еколошко образовање утиче на процес мењања и развоја индивидуе још од најранијег узраста, мора се континуирано наставити све до адолесцентног периода, али друга етапа еколошког образовања кроз ниже разреде основног школовања има круцијалну улогу, јер се у том периоду развија структурално индуктивно-дедуктивно закључивање (Cifrić, 2005). Амбијентална настава укључује технику стицања и сређивања непознатог искуства и уопштавање тог искуства, што подразумева изграђивање сазнања кроз активан однос према својој физичкој и друштвеној средини (Pešikan i Antić, 2012). Еколошко образовање, које само по себи има интегришући карактер, нераскидиво се везује за сваки метод учења који пружа ученику наставу примењиву у свакодневном животу. На овај начин се ствара пут ка новој еколошкој култури учења (Kundačina i Visković, 2006). Нове културе еколошког образовања имају конструктивистички приступ, те обухватају коришћење различитих извора учења и мењање улоге едукатора (Zimmerman & Schunk, 2001). У структури креативне и активне наставе усмерене на еколошко образовање, еколошким се темама отвара предиспозиција ученичког осврта ка неким новим начинима учења, што еко-теме имају у својој основи (Previšić, 2008). Еколошко образовање је неизоставни део амбијенталног модела учења и као важан фактор успешне интеграције и имплементације издваја се и едукативна улога самих учитеља (Quay, 2005). Амбијентална настава стимулише емоције код ученика и буди емпатију код ученика и на тај начин се формира схватање њихове непосредне везе са околином и утицаја на њу (Bogner & Wiseman, 2004; Larson, Green, Castleberry, 2011).

План и програм амбијенталне наставе дефинисан је годишњим структурирањем и стратешким планирањем на нивоу саме школе. Од евалуационог плана школе, као и могућности реализације АН зависи и број часова који су планирани (ZOUV, 2019). Учитељи веома често имају ниску мотивацију за АН, јер њихова са-

моиницијатива за реализацију ове наставе није подржана путем свеобухватног курикулума са еколошким темама (Anđelković i Stanisavljević Petrović, 2013). Њихови програми морају бити унапред представљени у плану стручног усавршавања, што сужава могућности жељеног делања у току добијања идеје или прилике за реализацију АН (UNESCO, 2002). Одличан начин да се превазиђе и заобиђе ова проблематика обавезног структурирања плана је и укључивање школа у еколошке пројекте. Ти пројекти могу бити локалног и глобалног карактера – на пример, пројекти на нивоу државе које нуди Министарство заштите животне средине, Министарство просвете, науке и технолошког развоја, међународни пројекти еко-школа, као и пројекти еколошких друштава на нивоу града (Moreno-Fernández, 2017).

Искуства у подстицајима при реализацији наставе засноване на учењу ван школских учионица „outdoor learning“ у свету су многобројна. У САД се истичу програми: „Ohio EE2000: A Strategic Plan for Environmental Education in Ohio“ и „The Early Childhood Outdoors (ECO) Institut“, из којих су се развили програми попут: „The Children’s Forest“ и „Earth Child: Games, Stories, Activities, Experiments and Ideas About Living Lightly on Planet Earth“ (Sheehan & Waidner, 1997). У оквиру локалних пројеката у Србији постоји Савез еколошких удружења – Зелена листа Србије, који убраја много пројеката из различитих градова Србије и пружа могућност умрежавања школа у исту еколошку акцију (Савез еколошких удружења – Зелена листа Србије, 2019). На међународном нивоу најчешће се школе укључују у пројекат еко-школа, а пре учлањења очекују од школе испуњење одређених корака и резултата. На основу остварених циљева и еко делања школе добијају зелену заставу и могућност сарадње са другим еко-школама, како у региону тако и шире. Интелектуални власник пројекта је FEE (Foundation for Environmental Education) са седиштем у Копенхагену (Moreno-Fernández, 2017a). Овлашћени представник у Србији (Национални оператер) јесте струковно удружење „Амбасадори одрживог развоја и животне средине“ (Амбасадори одрживог развоја и животне средине, 2019).

У последњих 10-15 година у Аустралији и Новом Зеланду су се водила бројна истраживања и разматрања о доприносима амбијенталне наставе на еколошко образовање као и утицајем ове методе на учитеље и њихову еколошку освешћеност (Dicson, Gray, Hayllar, 2005; Fägerstam, 2012; Sanderseter, 2012; Martin, 2012; Merewether, 2015). Резултати истраживања спроведеног у Ау-

стралији 2003. године показали су да је у току образовања на отвореном едукација наставника остварена паралелно са ученичком. Одласцима у Национални парк са ученицима учитељи су се еколошки едуковали јер су у парку били ангажовани стручни предавачи који су им држали еко-часове. Учители су били интервјуисани пре и након едукативних одлазака и упоређивали су се њихови утисци. У истраживање су били укључени учитељи из различитих школа који су примењивали амбијентални метод учења. Разматрањем документације коју су водили учители у току реализације наставе, као и посматрањем самог тока наставе, установљено је да је учитељима веома потребна потпора у реализацији овог модела наставе, јер и сами морају обогатити своје еколошко образовање да би ти часови били успешни (Lugg & Slatery, 2003).

Компаративна студија реализована у Канади 1998. године, која је укључивала 184 ученика нижих разреда, шест одељења која са била обухваћена полудневним програмом амбијенталне наставе са еколошким садржајима и шест одељења која су имала традиционални вид наставе, имала је за циљ да утврди да ли амбијентални модел има позитивни утицај на развој когнитивних достигнућа ученика. Резултати су ишли у корист експерименталне групе и потврдили су хипотезу да ученици који су били обухваћени програмом еколошке едукације кроз амбијентални модел наставе имају већи скор у прогресивном мењању и усложњавању когнитивних структура и функција (Eaton, 2000). Студија која се бавила мотивацијом учитеља за креирање и поставку разноврсних локација и одговарајућу припрему за њихову реализацију укључила је 59 испитаника: Учителима су показиване слике различитих животних станишта (река, језера, високих шума, мочвара...). Од њих се тражило мишљење о реализацији наставе са еколошким садржајима на овим локацијама. Факторском анализом издвојени су одређени фактори који утичу на укљученост учитеља у реализацију овог модела наставе (припреме за реализацију, бриге око опасности по ученике док су на терену, потреба за едукацијом и потешкоће око предавања комплексних еколошких тема). Крајњим разматрањем ипак је установљено да учители сматрају да су за еколошко образовање подобнији ови локалитети, али би се они ипак одлучили за урбанија места, као што су паркови или оближње ливаде (Simmons, 1998). Метаанализа која је укључила више од 150 истраживања, која су се бавила применом амбијенталне наставе у периоду од 1993. до 2003. године,

при закључном разматрању наводи да постоје неоспорни докази о ефикасности овог модела наставе (Dillon et al., 2006). Студија спроведена у Финској, која се базирала на резултатима имплементације еколошког образовања кроз амбијентални метод, укључила је 194 учитеља који су примењивали овај метод у току наставе (у Финској су нижи разреди од 1. до 6. разреда, узраст ученика је од 6 до 12 година). Учесници у истраживању су имали завршене мастер студије (300 ECTS). Један од издвојених фактора који су анализирани је мултидисциплинарни приступ кроз АН, а један од битних чиниоца је еколошко образовање. Године радног стажа су такође имале веома пресудни значај. Учители са више искуства су нудили практичне примере за реализацију часова. Из истраживања произилазе индикације и потребе за стручним усавршавањем учитеља о АН (Salmi, Kaasinen, Suomela, 2016). Иако се примењује у многим земљама, АН има различите концепте, као и многа значења (Rickinson et al., 2004).

ИСТРАЖИВАЊА О ПРИМЕНИ АМБИЈЕНТАЛНЕ НАСТАВЕ КОД НАС И У РЕГИОНУ

Компаративна анализа рађена 2019. године у Србији имала је за циљ да се сагледа на који начин се организује настава у природи у Србији (од законских регулатива па до релевантне стручне и научне литературе) и да се постојеће теорије и праксе упореде са праксом у скандинавским земљама (Норвешка, Шведска, Данска). Сагледале су се и потенцијалне могућности за унапређење планирања и реализације наставе у природи у Србији. Анализа је показала да се у Србији настава у природи поистовећује са термином школа у природи (реализација наставе ван школског места у трајању од 7 до 10 дана годишње), без могућности да се настава у природи реализује континуирано током школске године, за разлику од скандинавских земаља где постоји концепт који је много напреднији и разрађенији. Основне препоруке након анализа су усмерене на потребу за више истраживања у области наставе у природи (Dubljanin, Mihajlović, Radović, 2019).

Ставови и мишљење о „изванучионичком учењу“ испитивани су у оквиру истраживања реализованог у Бијељини 2016. године. Узорак је чинило 140 просветних радника. Резултати истраживања показују да изванучионичка настава није довољно заступљена у настави природе и друштва у односу на програмске могућности. Разлози оваквих резултата су, како аутори истичу, недостатак мотивације и неискуство учитеља. У анализи ставова про-

светних радника о примени наставних метода у основним школама у Бијељини најчешће се примењују методе које се односе на посматрање, објашњавање кроз разговор, које у свом раду примењује 81,43%, просветних радника, док методе које се односе на практичан рад примењује свега 12 просветних радника (86%), што указује на недовољно добар одабир адекватних и разноврсних метода у свом раду на отвореном. Резултати овог истраживања такође показују да просветни радници сматрају да амбијентално окружење позитивно утиче на квалитет знања ученика (Radivojević i Jelić, 2016). Истраживањем у хрватским основним школама са узорком од 121 наставника разредне наставе проучавано је стање у пракси васпитнообразовног рада учитеља у току реализације наставе у природном амбијенту, као и самоперцепцију учитеља кроз суделовање у активностима уређења школског природног окружења. Резултати су показали да је, и поред честог извођења ученика на отворене просторе, њихова улога узора и активно подстицање ученика у естетском обликовању и дизајнирању природног окружења школе процењена веома slabим резултатом (Anđić, 2007). Како истичу Новаковић и Јанковић (2018), који су фокус усмерили на анализу циљева образовања за унапређење животне средине или еколошког образовања у Републици Србији, закључено је да су у последњим деценијама учињени важни кораци у укључивању еколошких садржаја у наставни процес у односу на претходну ситуацију, те да постоји значајан број удружења која се баве еколошком садржајем.

ПРОБЛЕМ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Истраживањем дискурса одрживог еколошког образовања у нашем школству, дошло се до закључка да је он децентрализован посредством недовољне мотивисаности учитеља, без квалитетних програма, као и самовредновања школе (Andevski, Urošević, Stamenović, 2012). Проблем истраживања се управо базира на овом доказу о недовољној мотивисаности учитеља за примену амбијенталне наставе, као и начинима за њену примену. Један од кључних фактора у самом предмету истраживања је и укључивање основних школа у еко-пројекте, као подстицаја за примену АН. Да би се вратили на прави пут који је проткан квалитетним еколошким образовањем, од круцијалног значаја је да учитељи поседују неисцрпну мотивацију за примену иновативних метода као што је амбијентална настава у еколошком образовању код нас. Важан фактор је и стручно-методичка обученост за

имплементирање еколошких садржаја у амбијенталну наставу. Како нема довољно поузданих података на тему ставова учитеља о примени ове методе у почетном еколошком образовању, намеће се питање које је окренуто ка проучавању управо тог феномена, а оно гласи: „Какве ставове имају учитељи наших школа према примени амбијенталне наставе у почетном еколошком образовању?“

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

ЦИЉ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Главни циљ овог истраживања је „испитати ставове учитеља о примени АН у почетном еколошком образовању“. Из главног циља произилази подциљ: „Утврдити да ли постоје разлике у ставовима учитеља с обзиром на присуство подстицаја имплементације укључивањем школе у еко-пројекте“.

На основу циља формиран су следећи задаци:

- 1) Испитати ставове учитеља о позитивном ефекту примене АН;
- 2) утврдити стање мотивисаности учитеља за примену АН;
- 3) испитати ставове учитеља о потреби за еколошким образовањем;
- 4) испитати ставове о могућностима имплементације АН у текући наставни процес.

Из подциља се издваја задатак: „Утврдити има ли статистички значајне разлике између ставова учитеља који су били укључени у реализацију еко-пројеката и оних који нису“.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

X1 – Учитељи имају позитиван став о ефектима примене АН;

X2 – Учитељи су делимично мотивисани за реализацију АН;

X3 – Учитељи су недовољно упознати са потребом за еколошко образовање;

X4 – Учитељи сматрају да је подстакнута и олакшана имплементација АН у сам наставни процес благовременим планирањем;

X5 – Постоје статистички значајне разлике у ставовима учитеља у односу на оне који су учествовали у еколошким пројектима и оних који то нису.

ВАРИЈАБЛЕ ИСТРАЖИВАЊА

ЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА: Ставови учитеља о примени АН у почетном еколошком образовању;

НЕЗАВИСНА ВАРИЈАБЛА: Укључивање учитеља у еко-пројекте.

УЗОРАК ИСТРАЖИВАЊА

У овој студији учествовало је 80 испитаника – учитеља из школа на територији општине Новог Сада. Укључене су две школе из градске четврти Новог Сада: ОШ „Јован Поповић“ и ОШ „Петефи Шандор“, као и ОШ „Јожеф Атила“, која припада изван градској четврти – Телеп. Међу испитаницима, њих 50 (62,5%) било је укључено у реализацију еколошког пројекта у својој школи, док њих 30 (37,5%) није учествовало у оваквим пројектима. Узорак истраживања је пригодног карактера. Од укупног броја испитаника укључио је учитеље који су истраживачу били на располагању.

ТЕХНИКЕ И ИНСТРУМЕНТИ ИСТРАЖИВАЊА

Сви испитаници су попуњавали Упитник у форми скале ставова, састављеног од 20 тврдњи (ајтема) чији су потенцијални одговори представљени Ликертовом скалом оценама од 1 до 5, односно, одговори су у функцији изражавања ставова испитаника о степеноу слагања са наведеном тврдњом (1 – уопште се не слажем, 5 – потпуно се слажем). Скала ставова учитеља сачињена је на основу дугогодишњег посматрања и испитивања примене амбијенталног модела учења у оквиру основне школе са ученицима нижих разреда основне школе, као и изучавањем ефеката саме примене на еколошко образовање.

Факторском анализом, факторским принципом „principal axis factoring“ (PAF), издвојено је четири фактора у оквиру скале. Први фактор је у Табели 1. означен као *Позитивне сйране АН*, а везан је за ставове о остваривању васпитнообразовних циљева путем примене АН, као и успостављања везе ученика са природом. Примери тврдњи (*item*) ајтема: (5) „Амбијенталном наставом подстиче се социјализација и осамостаљивање ученика“;

(4) „Амбијенталном наставом се подстиче сналажење у новим животним околностима, развијање моторичких вештина и способности“. Други фактор је означен као *Модивисаноси учишеља за њрмену АН*, а обухвата схватања узајамног односа са еколошким образовањем у односу на традиционалну наставу и упознатост учитеља са еколошким програмима на нивоу школе. Примери тврдњи (*item*) ајтема: (12) „Упознат-а сам са еколошким програмима у оквиру школе“; (14) „Ученицима су занимљиви садржаји из екологије без обзира где се реализују“. Трећи фактор је означен као *Еколошко образовање* и обухвата поимања учитеља о унапређењу еколошког образовања и њене рефлексивности на утемељење еколошке свести. Примери тврдњи (*item*) ајтема: (17) „Од спремности учитеља да прихвати и унапреди наставу са еколошким садржајима, зависи утемељење еколошке свести и савести ученика“; (11) „Стручно еколошко образовање је важно“. Четврти фактор је у Табели 1. означен као *Имплементација*, а односи се на увиђање имплементационе могућности укључивања амбијенталне наставе у наставни програм, као и укључивање наставе са еколошким садржајима у АН. Примери ајтема: (10) „Еколошко васпитање и образовање би било унапређено укључивањем АН у сам наставни процес“; (8) „Унапред планираним активностима еколошких пројеката, олакшано је имплементирање еколошких садржаја путем АН“.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Са циљем одређивања фактора овог Упитника употребљена је експлоративна факторска анализа (EFA). Пошто услов нормалности није био задовољен употребљен је метод Факторски принцип (Principal Axis Factoring – PAF). Препоручени ротациони метод у овом случају је облимин. Карактеристике EFA биле су КМО=0,67 и Батлеров тест је $p < 0,001$. За одређивање оптималног броја фактора употребљена је паралелна анализа (енгл. *the parallel analysis*). Установљено је да је оптимални број фактора 4. Укупна варијанса овог модела износи 65%. Ајтеми чије факторско оптерећење није прелазило вредност 0,30 нису укључени у даљу анализу. То су били ајтеми под редним бројевима 1, 3, 7, 13 и 16. Остали ајтеми су подељени у 4 фактора чија структура је приказана у Табели 1.

ФАКТОР	АЈТЕМИ	ФАКТОРСКО ОПТЕРЕЋЕЊЕ	КОМУНАЛИТЕТ	CRONBACH- A
1. ПОЗИТИВНЕ СТРАНЕ АН	2	0,70	0,46	0,83
	4	0,76	0,74	
	5	0,81	0,69	
	6	0,61	0,40	
	9	0,51	0,54	
2. МОТИВАЦИЈА	12	0,79	0,64	0,66
	14	0,67	0,45	
	18	0,44	0,35	
3. ЕКОЛОШКО ОБРАЗОВАЊЕ	11	0,47	0,38	0,70
	17	0,70	0,50	
	19	0,49	0,32	
	20	0,69	0,78	
4. ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА	10	0,46	0,48	0,64
	8	0,76	0,57	
	15	0,41	0,42	

ТАБЕЛА 1: ЕКСПЛОРАТИВНА ФАКТОРСКА АНАЛИЗА

Фактор 1 сачињавају ајтеми 2, 4, 5, 6 и 9. Фактор 2 чине ајтеми 12, 14 и 18. Фактор 3 чине ајтеми 10, 17, 19 и 20, док фактор 4 сачињавају 8, 11 и ајтеми 15. За сваки фактор израчунат је Кронбахов алфа коефицијент поузданости (енгл. the Cronbach alpha). Он за Фактор 1 износи 0,83, за Фактор 2 је 0,66, за Фактор 3 је 0,70 док је за Фактор 4 он 0,64. За скалу у целини износи 0,71, што је задовољавајући резултат и говори да је скала поуздана у терминима унутрашње конзистентности.

Из резултата Табеле 1. можемо уочити да је најоптерећенији ајтем бр. 5, под називом *Позитивне стране*, који гласи: „Амбијенталном наставом подстиче се социјализација и осамостаљивање ученика“ и износи 0,81. Овај ајтем и формира овај фактор, а из да тог налаза произилази закључак да професори разредне наставе посматрају амбијенталну наставу као „дружење у природи“. Веома занимљиво је оптерећење фактора бр. 9, јер има најмање оптерећење ајтема у оквиру фактора 0,51, а гласи: „Еколошка одговорност ученика формира се у непосредном контакту са природом и конкретним показатељима еколошког делања“. Ово

поређење оптерећења у оквиру ајтема овог фактора нам ствара веома јасну слику тумачења и схватања учитеља о могућности-ма амбијенталне наставе. Поимања се везују за тумачење да у току АН ученици могу да се друже и играју, али не да имају искоришћен пун капацитет амбијенталне наставе са интеграцијом са еколошком наставом. У оквиру овог фактора сви ајтеми су имали *Факторско оптерећење* преко 0,50 на основу чега можемо да закључимо да учитељи имају позитиван став о ефектима примене АН, на основу чега је потврђена прва хипотеза истраживања (X1).

У другом фактору под називом *Мотивација*, ајтем бр. 12, претрпео је највеће факторско оптерећење које износи 0,79, а гласи: „Упознат-а сам еколошким програмима у оквиру школе“, а најмање оптерећење ајтем бр. 18, он износи само 0,44 и гласи: „Организација наставног процеса у природи увек има предност у односу на традиционалне облике наставе“. На основу овога можемо да изведемо закључак да су учитељи делимично мотивисани, јер иако су упознати са еколошким програмом у оквиру школе, традиционална настава ипак има предност. Добијени резултати могу потврдити другу хипотезу (X2).

У оквиру трећег фактора под називом *Еколошко образовање*, најоптерећенији ајтем који формира сам фактор је ајтем бр. 17 он износи 0,70 и гласи: „Од спремности професора разредне наставе да прихвати и унапреди наставу са еколошким садржајима, зависи утемељење еколошке свести и савести“. Контрадикторно томе је поимање најмање оптерећеног ајтема бр. 11 који износи 0,47 и гласи: „Стручно еколошко образовање је важно“. Ово је интересантан податак, јер учитељи сматрају да су они моделатори и покретачи у еколошком образовању, али занемарују важност еколошке едукације. Из овог становишта се закључује да учитељи нису довољно упознати са круцијалном потребом за еколошком едукацијом, која би требало да их оснажује заједно са ученичком. Самим тим је потврђена трећа хипотеза истраживања (X3).

Четврти фактор под називом *Имплементација*, као најоптерећенији фактор има бр. 8, који износи 0,76 и гласи: „Унапред планираним активностима еколошких пројеката, олакшано је имплементирање еколошких садржаја у наставни процес, путем амбијенталне наставе“. Овај ајтем и формира сам фактор. Остали ајтеми имају сличан распон у факторском оптерећењу, од 0,41 до 0,44, али су тврдње везане за реализацију АН без унапред планираних програма, већ уткану у сам наставни процес или путем еколошке учионице. Овим резултатом можемо закључити да

учитељи сматрају да је имплементирање АН олакшано само детаљним благовременим планирањем реализације АН, укључивањем у еко-пројекте, а не пратећи наставни план и програм и по њему чекати на предвиђену реализацију. Добијени резултати указују на делимично потврђену четврту хипотезу (H4), јер учитељи сматрају да није само довољно благовремено планирање АН, већ и укључивање у еко-пројекте, ради једноставније имплементације.

У Табели 2. приказана је корелациона матрица између добијених фактора.

	ФАКТОР 1	ФАКТОР 2	ФАКТОР 3	ФАКТОР 4
ФАКТОР 1	1	0,41	0,06	0,34
ФАКТОР 2	0,41	1	0,11	0,23
ФАКТОР 3	0,06	0,11	1	-0,11
ФАКТОР 4	0,34	0,23	-0,11	1

ТАБЕЛА 2: КОРЕЛАЦИОНА МАТРИЦА

Из Табеле 2. може се увидети да фактори у оквиру истраживања могу бити и појединачно изоловани и као такви парцијално функционисати јер не постоји висока корелација између фактора. У Табели 3. приказане су дескриптивне карактеристике субскала односно фактора за испитанике који су били укључени у реализацију еколошких пројеката у школи. У Табели 4. приказане су дескриптивне карактеристике субскала односно фактора за испитанике који нису били укључени у реализацију еколошких пројеката у школи.

	МИН.	МАКС.	СРЕДЊА ВРЕДНОСТ	МЕДИЈАНА	СТАНДАРДНА ДЕВИЈАЦИЈА
ФАКТОР 1	12	25	23,30	24	2,21
ФАКТОР 2	3	10	7,72	8	1,75
ФАКТОР 3	13	20	17,46	18	2,11
ФАКТОР 4	8	15	12,58	13	1,89

ТАБЕЛА 3: ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА СУБСКАЛА ИСПИТАНИКА КОЈИ СУ БИЛИ УКЉУЧЕНИ У РЕАЛИЗАЦИЈУ ЕКОЛОШКИХ ПРОЈЕКТА

	МИН.	МАКС.	СРЕДЊА ВРЕДНОСТ	МЕДИЈАНА	СТАНДАРДНА ДЕВИЈАЦИЈА
ФАКТОР 1	15	25	22,47	23	2,60
ФАКТОР 2	3	8	5,60	6	1,75
ФАКТОР 3	11	20	16,93	18	2,66
ФАКТОР 4	10	15	12,83	12	1,74

ТАБЕЛА 4: ДЕСКРИПТИВНА СТАТИСТИКА СУБСКАЛА ИСПИТАНИКА КОЈИ НИСУ БИЛИ УКЉУЧЕНИ У РЕАЛИЗАЦИЈУ ЕКОЛОШКИХ ПРОЈЕКТА

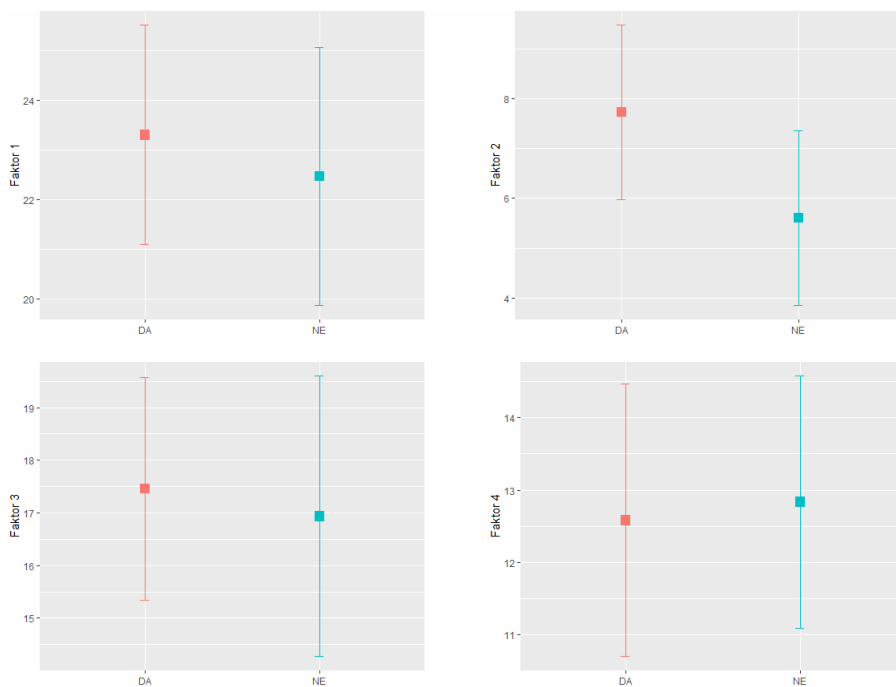
Поређење средњих вредности субскала односно фактора између ове две групе испитаника приказано је на Графикону 1. Статистички значајна разлика код субскале 2 (Фактор 2) између испитаника који су учествовали у реализацији еколошких пројеката и оних који нису јесте доказана ($p=0,00002$). Статистички значајна разлика код субскале 3 (Фактор 3) између испитаника који су учествовали у реализацији еколошких пројеката и оних који нису није утврђена ($p=0,361$). Статистички значајна разлика код субскале 4 (Фактор 4) између испитаника који су учествовали у реализацији еколошких пројеката и оних који нису није утврђена ($p=0,543$).

Путем графичке методе олакшан је увид у анализу дескриптивног приказа субскала у табелама 3 и 4. Из приказа се може закључити да је делимично потврђена пета хипотеза (H_5), јер значајне статистичке разлике постоје само код субскале 2 (Фактор 2) под називом *Моштивација*, што је изузетно важан фактор истраживања, јер из мотивисаности за примену произилази жеља за стручним усавршавањем, а затим позитивни ставови. Податак који указује да не постоје значајне статистичке разлике код осталих субскала можемо повезати са схватањем учитеља да укључивањем у еколошке пројекта неће стећи потребно стручно усавршавање које им је потребно и да се на то треба обратити посебна пажња.

ЗАКЉУЧАК И ИМПЛИКАЦИЈЕ ЗА ПРАКСУ

Резултати овог истраживања указују на позитивне ставове учитеља везане за примену АН у почетном еколошком образовању, мада се може закључити да је њихова мотивација на недољном нивоу јер нису још сагледали свеобухватне потенцијале

ГРАФИКОН 1. ПОРЕЂЕЊЕ СРЕДЊИХ ВРЕДНОСТИ СУБСКАЛА

АН. У складу са тим можемо се надовезати на потврђену трећу хипотезу, где се доказује да учитељи сматрају да је еколошко образовање усмерено само на ученике, а седе постављају у устаљену улогу предавача, што је последица честе реализације наставе на традиционалан начин. Да би се АН разумела у потпуном смислу и реализовала на прави начин, мора се преиспитати перцепција учитеља о њиховој улози у еколошком образовању. Едукација ученика и учитеља треба да тече паралелно и да се надограђује, како је закључено на основу истраживања (Lugg & Slattery, 2003). Један од кључних података у истраживању је управо доказ о унапређењу мотивације за реализацију АН укључивањем учитеља у еколошке пројекте, што је, како истичу Радивојевић и Јелић (2019), кључни фактор из којег се развијају потребе за стручним усавршавањем.

Непостојање значајних статистичких разлика код субскала 1, 3 и 4 (фактори 1, 3 и 4), јасно указује да учитељи и поред позитивног става о примени АН сматрају да им је потребно стручно усавршавање путем семинара и стручних трибина, да им учешће у еколошким пројектима неће омогућити ту врсту едукације. Исто тако је потребно у оквиру АН имати осмишљен целовит програм

који ће ученике поставити у активну улогу. Самим тим АН не би била само извођење ученика у природу. Делимичном потврдом четврте хипотезе (Х4) може се закључити да учитељи не увиђају имплементационе могућности АН и то им само по себи представља препреку за њену учесталу примену. Исто тако, из непостојања статистички значајне разлике код субскеале 4 потврђујемо недовољну едукованост учитеља о еколошким пројектима јер, како истичу Салми, Касинен и Суомела (2016), постоје бројне могућности за имплементацију АН кроз еколошке пројекте. Са овог становишта постоје снажне индикације и потреба за додатним стручним усавршавањем учитеља у домену амбијенталне наставе. Делимично потврђена пета хипотеза (Х5), јасно указује на резултат недовољног учешћа учитеља у еко-пројектима у које се укључује школа, јер се више од пола испитаника изјаснило да нису никад учествовали у неком еко-пројекту. Из ових резултата произилази потреба за даљим истраживањима која су усмерена на испитивање броја школа које учествују у неким еко-пројектима и резултатима њихове евалуације.

-
- ЛИТЕРАТУРА Andevski, M., Urošević, S., Stamanović, M. (2012). Discourse of sustainable development – a base of environmental education in Serbia. *Environmental Engineering and Management Journal*, 11 (9), 1611–1626.
- Andevski, M. J. (2016). Sustainable environmental education: Perspective for the change of learning culture. *Inovacije u nastavi – časopis za savremenu nastavu*, 29 (4), 16–31.
- Andevski, M. i Kundačina, M. (2004). *Ekološko obrazovanje – od brige za okolinu do održivog razvoja*. Užice: Učiteljski fakultet u Užicu, Univerzitet u Kragujevcu.
- Andelković, S. i Stanisavljević Petrović, Z. (2013). Učenje i poučavanje van učionice – Ambijentalna nastava. *Nastava i vaspitanje*, 62 (1), 39–52.
- Anđić, D. (2007). Učenje i poučavanje prirode i društva na otvorenim prostorima. *Metodički obzori: časopis za odgojno-obrazovnu teoriju i praksu*, 2 (3), 7–23.
- Ambasadori održivog razvoja i životne sredine (2019). *Ambasadori održivog razvoja: Eko-škole, 2019* [Zvanični podaci]. Dostupno na veb-sajtu: <https://ambassadors-env.com/>
- Bogner, F. X. & Wiseman, M. (2004). Outdoor Ecology Education and Pupils' Environmental Perception in Preservation and Utilization. *Science Education International*, 15, 27–48.
- Cifrić, I. (2005). Ekološka edukacija – Utjecaj na oblikovanje novog identiteta. *Filozofska istraživanja*, 25 (2), 327–344.
- De Zan, I. (2005). *Metodika nastave prirode i društva*. Zagreb: Školska knjiga.

- Dickson, T. J., Gray, T., Hayllar, B. (2005). *Outdoor and experiential learning: Views from the top*. Otago: University Print.
- Donaldson, G. W. & Donaldson, L. E. (1958). Outdoor education a definition. *Journal of Health, Physical Education, Recreation*, 29 (5), 17–63.
- Dubljanin, S., Mihajlović, D., Radović, V. (2019). Comparative Analysis of Outdoor Education in Serbia and Scandinavian Countries. *TEME: časopis za društvene nauke*, 43 (1), 175–192.
- Eaton, D. (2000). *Cognitive and affective learning in outdoor education* (Doctoral dissertation). National Library of Canada, Canada.
- Fägerstam, E. (2012). *Space and Place: Perspectives on outdoor teaching and learning* (Doctoral dissertation). University Electronic Press, Linköping.
- Gilbertson, K., Bates, T., Ewert, A., McLaughlin, T. (2006). *Outdoor education: Methods and strategies*. Champaign: Human Kinetics.
- Jedličko, J. (2003). Izvanučionička nastava prirodoslovlja u osnovnoj školi. U: Zbornik Učiteljske akademije u Zagrebu Vol 5, n1, 109–119.
- Larson, L. R., Green, G. T., Castleberry, S. B. (2011). Construction and Validation of an Instrument to Measure Environmental Orientations in a Diverse Group of Children. *Environment and Behavior*, 43, 72–89.
- Martin, P. (2010). Outdoor education and the national curriculum in Australia. *Journal of Outdoor and Environmental Education*, 14, 3–11.
- Moreno-Fernández, O. (2017). Zaštita okoliša i građanstvo u školama koje sudjeluju u programu eko-škola: Predodžbe učenika osnovne škole o društvenim i ekološkim problemima. *Croatian Journal of Education: Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 19 (2), 637–664.
- Merewether, J. (2015). Young children's perspectives of outdoor learning spaces: What matters?. *Australasian Journal of Early Childhood*, 40, 99–108.
- Novaković, M. & Janković, D. (2018). Education as a factor of ecological awareness development. *Proceedings of the IAE Scientific Meetings*, 18, 401–418.
- Previšić, V. (2008). Globalne dimenzije održiva razvoja u Nacionalnom školskom kurikulumu. U: V. Uzelac, L. Vujičić (ur.), *Cjeloživotno učenje za održivi razvoj*, svezak 1 (55–65). Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- Priest, S. (1986). Redefining outdoor education: A matter of many relationships. *The Journal of Environmental Education*, 17, 13–15.
- Quay, J. (2005). Connecting social and environmental education through the practice of outdoor education. *Outdoor and experiential learning in Australia and New Zealand: Views from the top*, 82–94.
- Radivojević, D. i Jelić, M. (2019). Izvanučionička nastava u nastavi prirode i društva. *Nova škola, Pedagoški fakultet Bijeljina*, 11, 235–248.
- Rickinson, M., Dillon, J., Teamey, K., Morris, M., Choi, M. Y., Sanders, D., Benefield, P. (2004). *A Review of Research on Outdoor Learning*. National Foundation

- for Educational Research and King's College London. Preuzeto 15. 6. 2019. sa: <http://www.field-studies-council.org/index.asp>
- Savez ekoloških udruženja – Zelena lista Srbije. (2019). *Savez ekoloških udruženja – Zelena lista: Oplaneti se, 2019* [Zvanični podaci]. Dostupno na veb-sajtu: <http://www.oplanetise.com/>
- Sandseter, E. B. H., Little, H., Wyver, S. (2012). Do theory and pedagogy have an impact on provisions for outdoor learning? A comparison of approaches in Australia and Norway. *Journal of Adventure Education & Outdoor Learning*, 12, 167–182.
- Salmi, H., Kaasinen, A., Suomela, L. (2016). Teacher Professional Development in Outdoor and Open Learning Environments: A Research Based Model. *Creative Education*, 7, 1392–1403.
- Simmons, D. (1998). Using natural settings for environmental education: Perceived benefits and barriers. *The Journal of Environmental Education*, 29 (3), 23–31.
- Stanišić, J. (2016). Characteristics of Teaching Environmental Education in Primary Schools. *Institute for Educational Research, Belgrade*, 24, 87–100.
- UNESCO (2002). *Teaching and Learning for Sustainable Future – A Multimedia Teacher Education Programme*. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. <http://www.unesco.org/education/tlsf>
- Zavod za unapređenje školstva, ZOUV. (2019). *Zavod za unapređenje školstva: Plan i program za 2019. školsku godinu* [Zvanični podaci]. Dostupno na veb-sajtu: <https://zuov.gov.rs/>
- Zimmerman, B. J. & Schunk, D. H. (Eds.). (2001). *Self-Regulated Learning and Academic Achievement: Theoretical Perspectives*. Routledge.

MILICA P. BAJIĆ

GORDANA V. KOZODEROVIC

MIA R. MARIĆ

UNIVERSITY OF NOVI SAD

FACULTY OF EDUCATION IN SOMBOR

SUMMARY

TEACHER'S ATTITUDES ON AMBIENT TEACHING
IMPLEMENTATION IN THE BEGINNING
OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

In everyday practice, teachers are faced with the choice of appropriate and adaptable models of environmental learning and the possibilities for their realization in practice. Ambient Teaching (AT) provides a flexible approach to the implementation of comprehen-

sive environmental education. The research in this paper was aimed at examining the structure of teachers' attitudes on the application of ambient teaching in initial ecological education. Tasks of the research are focused on the analysis of attitudes on the application of ambient teaching, attitudes on the efficiency of its application to environmental education, as well as attitudes on the efficiency of its implementation by involving schools in eco-projects. The socio-demographic questionnaire and questionnaire for measuring attitudes were applied as the instruments of methodology. The sample consisted of 80 teachers from three primary schools from the territory of the Novi Sad municipality. The obtained results indicate that teachers have a positive attitude to the implementation of ecological content through ambient teaching. However, in order to more frequently apply this way of teaching, it is necessary for the schools to take part in a specific ecological project and achieve better quality education for both teachers and students.

KEYWORDS: Ambient Teaching; environmental education; teachers; ecological projects.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

СОЦИОЛОГИЈА

ЗОРАН Д. НЕДЕЉКОВИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

ТРИ ЛИЦА АМЕРИКЕ И ПРОБЛЕМ АСИМИЛАЦИЈЕ У ХАНТИНГТОНОВОЈ ПАРАДИГМИ

САЖЕТАК. Аутор је у овом раду приступио тумачењу Хантингтоновог приказа о могућа три лица, друштвено-политичког стања Америке у непосредној будућности. Ове три мисаоне перспективе он је извео из своје парадигме о сукобу цивилизација. Та три лица Америке су: 1. Америка као отворено друштво за остали свет; 2. Империјална Америка, у којој би свет био преображен у Америку; 3. Америка остаје Америка, наспрот ширењу новог таласа идеја путем медија о мултикултурализму као најхуманијем начину егзистирања културно разноликог становништва у људској заједници. Хантингтон се између ова три избора опредељује за трећу опцију, јер се само у случају да Америка остане Америка може очувати национални идентитет на темељима англопротестанске културе. Асимилација усељеника представља кључ решења проблема за опстанак САД-а. У овом тексту аутор разматра Хантингтонова три тумачења појма асимилације и долази до закључка да се кроз појам странца, оног другог, који се попут квазара удаљава од домицилног становништва, као отелотворење људске отуђености, преламају све три могуће имагинарне историје Америке.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: култура; нација; асимилација; странац; сукоб цивилизација.

---

¹ zoramino@gmail.com

Рад је примљен 10. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

ИСТОРИЈСКА ПЕРСПЕКТИВА ИЗ КОЈЕ ХАНТИНГТОН СТВАРА СВОЈЕ ПОЈМОВЕ ЧОВЕКА И ДРУШТВА

Доба прохибиције (1920–1933) и Велике депресије (1928–1939) у Сједињеним Америчким Државама поклапа се са првом деценијом живота Семјуела Хантингтона. Криза није била само економска него и политичка и морална, и захватила је друштвени нерв грађанина САД-а. Јапански напад на Перл Харбур (Pearl Harbor) 7. децембра 1941. године увукао је Америку у Други светски рат. У то време историја као да је престала да буде „учитељица живота“ (Херодот), наступило је доба у ком је рат постао учитељ насиља (Тукидид). Носач авиона „Ентерпрајз“ (енгл. *enterprise*, тј. предузимљивост) постао је симбол непобедивости ратне морнарице Сједињених Држава, јер до краја рата јапанске камиказе нису успеле да га потопе. „Ентерпрајз“ је представљао савршен спој сарадње науке и технологије у војној индустрији. Био је реликвија модерног доба и указивао на иноваторску надмоћност западне цивилизације. Није случајност што је поменуто реч имала исто значење и током и после Хладног рата. Она је подразумевала смелост упуштања у непознато. Ризик је био наличје те смелости, иначе карактеристичне за западног човека.¹

Појам прогреса постао је синоним западних вредности које су незадрживо напредовале и искрцавале се, попут марицаца, на тлу незападних цивилизација. Своје порекло идеја напретка је имала у духу модерне. Ипак, Хантингтон са извесном сумњом пише о том духу.

Погођене наглом модернизацијом, а без ових институција, ове државе би изгубиле социјалну виталност. Деколонизована држава би била у конфликту са самом собом, попут човека чији емотивни живот заостаје за интелектуалним развојем. Иако је након Другог светског рата наступио процес деколонизације, у свету је од 1945. до 2002. било 226 већих оружаних сукоба који су се од деведесетих махом водили између држава и наоружаних група: „Међудржавни рат је постао мање уобичајен од унутар-државног, као и од транснационалних ратова који укључују недржавне актере“ (Нај, 2012, стр. 54). Страх од рата је постао егзистенцијални проблем човека двадесетпрвог века. Иза страха од рата стоји

¹ Ово је име у иреалном свету научно фантастичног серијала *Звездане стазе* (Star trek, 1966), понео међузвездани брод на истраживачком задатку. У реалном свету спејс шатл Ентерпрајз је 2012. окончао свој свемирски програм, откад је, одлуком агенције НАСА, у свемирском музеју у Њујорку.

страх од смрти као прототип свих страхова (Bauman, 2010, стр. 66) који повлачи за собом немоћ као „најгори ефекат страха“ (Bauman, 2010, стр. 31). У свом најзначајнијем делу *Сукоб цивилизација*, Хантингтон се пита шта изазива тај страх. Да ли се након два светска рата изгубило поверење у идеју напретка и дух модернизма? У страху од трећег светског рата, тињао је пожар Хладног рата. Када је срушен Берлински зид (1989), мислило се да више нема разлога за страх. Након две године распао се СССР. Чинило се да је са окончањем сукоба између Америке и Совјетског Савеза, дог рата (Арес) прогнан из људске историје. Али његови пратиоци Фобос (ужас) и Дејмос (страх) сведочили су својим присуством да је он (Арес) још увек ту, овога пута на културним границама завађених држава.

Постхладноратовски човек егзистира у атмосфери грађанских ратова. Ситуација је алармантна, јер личи на повратак човечанства у Хобсово (Т. Hobbes) „природно стање“ и „рат свију против свих“. Хантингтон сматра да страх првенствено изазивају културне, односно религијске разлике (Хантингтон, 2000, стр. 107). Његово размишљање је више еклектичко, у духу постмодерне и окренуто ауторитетима из прошлих времена, пре свега Макијавелију (Machiavelli) и већ поменутом Хобсу. Притом, оно што је нарочито карактеристично за овог писца је и величање националног духа Америке, што, опет, не чуди. Хантингтон је био члан Харвардског одељена за владу 1950. године, а у Белој кући је од 1977. до 1978. радио као координатор безбедносног планирања за Национални савет безбедности. У две речи, ради се о правом – интелектуалном војнику. Његов поглед на свет је сродан војничком духу, па не изненађује пристрасност када је у питању опстанак националног духа САД-а. Очи војника прве виде непријатеља, како унутрашњег тако и спољашњег.

МУЛТИКУЛТУРАЛНОСТ И ТРИ ЛИЦА АМЕРИКЕ У ХАНТИНГТОНОВОЈ ПАРАДИГМИ

Своје интелектуално стваралаштво Хантингтон је стога посветио очувању западних вредности, будно стражарећи на границама англопротестантске културе. Ради се о новим границама, које је управо он уписао својом парадигмом о сукобу цивилизација. Цивилизацијска парадигма подразумева да у свету постоји седам или осам цивилизација, у које спадају: кинеска, јапанска, хинду, муслиманска, православна, западна и латиноамеричка. Осма ци-

визација, коју Хантингтон сматра потенцијалном цивилизацијом (јер је пише испред везника или) јесте афричка цивилизација. Стога је немали број аутора приметио како Хантингтон избегава да припише Африци атрибуте цивилизације. Такође, цивилизације о којима пише наш аутор као да постоје одувек, оне: „или постоје миленијумима или су, као латинскоамеричка, непосредно резултат друге дуговечне цивилизације“ (Хантингтон, 2000, стр. 47). Овоме ваља додати да оне немају ни јасне границе. Хантингтон нас упознаје са западним, само по себи разумљивим ставом, да су појам цивилизације развили француски просветитељи XVIII века као сушту супротност идеји варваризма. Када пише о цивилизацији, он не говори о цивилизацији у једнини, јер се о њој може мислити као о идеји универзалне светске цивилизације. Хантингтонова знатижеља је у вези са цивилизацијом у множини. Сам појам цивилизације наш аутор схвата као шири *културни енџинџеј*. Одричући немачки модел разликовања појмова *културе* и *цивилизације*, он изјављује: „Цивилизација је, тако, највише културно груписање људи и најшири ниво културног идентитета који их разликује од других врста“ (Хантингтон, 2000, стр. 46). Оно што овај идентитет чини препознатљивим јесте језик, историја, религија, обичаји, институције, али и поистовећивање људи са њим као обележјем сопствене људскости. Људскост се тако препознаје унутар цивилизације, а нељудскост као све што је изван њених граница.

У последњем поглављу дела *Ко смо ми*, у одељку „Америка у свету“, наш аутор размишља о будућности Америке. Постоје три пута у будућност, односно три Америке које могу да се остваре, у зависности од тога ко води Америку, народ или елита. Те три перспективе или три лица Америке су: 1. Америка постаје свет, 2. Свет постаје Америка и 3. Америка остаје Америка.

Прво лице Америке препознајемо у Хантингтоновој изјави: „Американци могу пригрлити свијет, то јест отворити своју земљу другим људима и културама“ (Huntington, 2007, стр. 341). У оваквој Америци, разноликост је најважнија врлина. Отворено друштво било би космополитског карактера. Елите које би водиле друштво, истицале би значај мултикултуралности, отворене границе, поднационалне етничке, расне идентитете. Национално питање било би сувишно, а доминантни систем вредности био би у складу са нормама глобалног поретка, Уједињених нација и Светске трговинске организације. Савезна или федерална власт постепено би губила ауторитет међу својим грађанима.

Средњи слој (везивно ткиво између мишића и костију једног друштва) такође би се променио. Свој идентитет припадници овог слоја пронашли би на радном месту, у истуреним огранцима светских предузећа, под хипнозом „рекламократије“, а не у свом суседству, на улици, градској четврти.

Хантингтонов приказ овакве имагинарне будућности Америке личи на претњу упућену својим суграђанима, јер би у овом случају сирена за узбуну упозоравала да ће „свијет... преобликовати Америку“ (Huntington, 2007, стр. 341). Стиче се утисак да његов исказ неизбежно прати фама као „фатална пратиља историје“ (Nojbauer, 2010, стр. 17). Између питања која се нижу у овом делу текста, може се наслутити морална паника, забринутост за опстанак америчке нације. Страх од инвазије усељеника различитих култура који из овог дела издија, шаље афективну поруку сличну оној из 1938. када су О. Велс (Welles) и Х. Кох емитовали радио емисију о инвазији Марсоваца. Дело *Ко смо ми* покреће читаоце слично слушаоцима наведене радио емисије – да у паници просуђују о културним вредностима својих суседа усељеника, попут фанфара у рукама Фаме. Гласина се шири као страх од космополитизма и мултикултурализма који је „противзападна идеологија“ (Huntington, 2007, стр. 169).

На питање да ли је могуће преобликовати *амерички дух*, тј. национални карактер, Хантингтон одговара да је та промена већ почела седамдесетих година двадесетог века са мултикултурним покретом. Он наводи податак добијен приликом испитивања гимназијалаца из 1987. да је национална историја у последњих тридесет година двадесетог века, у наставним програмима јавних школа Америке била недовољно заступљена. Већина гимназијалаца је знала ко је Харијет Тубман¹, док им историјска улога Џ. Вашингтона и А. Линколна није била позната. Произилази да се поднационална историја више учила у средњим школама од оне националне – о Америчкој црној одбеглој робињи се више знало него о америчким председницима. Другачије, космополитска улога Америке у свету је погубна за њен национални

¹ Harriet Tubman (1820–1913) јесте америчка црначка активисткиња позната по надимку *Црни Мојсије*. Рођена је као ропкиња у држави Мериленд (Maryland), одакле је 1844. побегла на Север. Након тога је уз помоћ аболициониста организовала 19 експедиција током којих је ослобођено 300 робова. Јужњачки робовласници су јој уценили главу на 40.000 америчких долара. За време америчког грађанског рата, била је шпијун за војску Уније. (Извор: http://sh.wikipedia.org/wiki/Harriet_Tubman приступљено 25. 2. 2014)

идентитет. Овакав искорак САД-а у будућност за Хантингтона је могућ, али непожељан.

Друго лице Америке је империјална Америка: „Свијет постаје Америка“ (Huntington, 2007, стр. 544). По завршетку Хладног рата, Сједињене Државе су постале једина суперсила на планети. Загнутаост између САД-а и СССР-а симболички је окончана рушењем Берлинског зида. Распад Совјетског Савеза покренуо је лавину, чланице Варшавског споразума након 1991. године почеле су, једна за другом, да гравитирају ка НАТО-у. Америка је победила последњег великог непријатеља који је персонификовао страх од другог, странца, непознатог. У тренутку манифестације америчке моћи, спала је маска са многих лица поклоника историјско-материјалистичке филозофије К. Маркса. Бивше социјалистичке државе су, попут планете у некој научно фантастичној причи, напуштале своју орбиту и стари Сунчев систем, приближавајући се и кружећи у политичкој и економској зависности око новог Сунца – НАТО-а. Америчка елита је, по Хантингтону, имала одлучујућу улогу за овакво престројавање држава у новом светском поретку. Неопходан је био спољни непријатељ јер: „Ако вањска опасност буде јењала, деконструкцијски покрети могли би доживјети нов замах“ (Huntington, 2007, стр. 175). У овој империјалној алтернативи, однос Америке према осталом делу света је такав да је превредновање вредности у земљама периферије и полупериферије у складу са западно-либерално демократским вредностима – први потез у отварању на великој шаховској табли (светско историјско позоришној представи), о којој је писао З. Бжежински. Намећући своје вредносне ставове онима који их немају али их желе имати, и онима који их не желе зато што их нису имали, Америка би, по Хантингтону, могла да изгуби свој национални идентитет јер би постала самопреовладавајући део једне наднационалне империје.

У књизи *Култура је важна* Хантингтон дефинише културу „чисто субјективним одредницама као вредности, ставове, веровања, оријентације и основна полазишта која преовлађују међу припадницима једног друштва“ (Harrison, 2004, стр. 12). Као носилац западних вредности, Америка је у опасности да изгуби себе, јер оно по чему је разликују од других не би било препознатљиво. Уместо педесет, на њеној застави би било четири пута више звездица. Где је ту амерички идентитет – пита се Хантингтон. У поменутом зборнику он поставља питање на који начин вредности уобличавају људски прогрес. Нагласак је, разуме се, стављен на

западне вредности. Група аутора покушала је да одговори и на следећа питања: У којој мери култура обликује економски и политички живот држава у транзицији, колико култура поспешује или омета развој друштва, који се културни елементи опирају вредностима западно-либералне демократије, о каквом сукобу вредности се ради?

Као показатељ опадања културних вредности Хантингтон узима степен корупције у државама западне и незападне цивилизације. Корупција је најнижа у протестантским земљама северне Европе, слична је ситуација и у друштвима која су настала од британских исељеничких заједница. Сасвим је другачија распрострањеност корупције у Русији, Латинској Америци и Африци. Конфуијанске земље су, по Хантингтону, на средини између друштава са највишом и најнижом корупцијом. Корупција узрокује пад морала и опадање друштвено пожељних вредности. Кључ акултурације између земаља западне и незападне цивилизације је, по нашем аутору, у сузбијању корупције. Тек тада би западне вредности могле да буду прихваћене и *свеи ди ѿсиао Америка*, при чему би равнотежа моћи услед усклађености културних вредности била успостављена. С обзиром на то да „култура прати моћ“ по узору на Вебера, Хантингтона интересује проблематика равнотеже моћи на светској политичкој сцени. Немачког социолога је плашила могућност доминације руске и англопротестанске политике у Европи, док америчког социолога брине опадање америчке моћи у целом свету. Ипак, он то гудљење моћи не види исто као И. Волерстин, који Америку сагледа из сасвим другачије перспективе. За Волерстина су САД „ударна игла капитализма“, који је као светски историјски систем после завршетка Хладног рата и распада Совјетског Савеза, остварио Пирову победу:

„Слом комунизма у суштини је означио слом либерализма уклањањем јединог идеолошког оправдања америчке хегемоније, оправдања којег је прећутно подржавао наводни идеолошки противник либерализма.“ (Volerstin, 2004, стр. 26)

Совјетски Савез је претрпео културни шок, док се Америка као усамљени хегемон нашла под стресом у новој улози једине империјалне силе. Остале земље и западних и незападне цивилизације, морале су да се изборе за место у новом прегруписавању око центра моћи. Ово престојавање држава не може да прође без трауматских повреда културних вредности. То се догађало у прошлости, збива се и у садашњости, а да би се избегли такви до-

гађаји – друштва могу да промене своју културу (Harison, 2004, стр. 12). Ово се односи на друштва Немачке и Јапана која су се после Другог светског рата преобразила из милитаристичких у пацифистичке државе. Након Другог светског рата херојски тип човека се више не тражи у војничком духу, идеалу ратника, већ у приватној предузетничкој вољи бизнисмена на светском тржишту. Социолог Р. Милс (Mills) међу првима је писао о том новом херојском типу човека, о ризичном путовању малог чиновника и пословног човека на тржишту (Mills, 1966, стр. 68). Укратко, променивши своју културу, Немачка и Јапан су променили и своју историјску улогу, и то је оно што плаши Хантингтона у вези са САД-ом. На питање може ли политичко руководство „бити покретач културне промене“ (Harison, 2004, стр. 13), Хантингтон даје потврдан одговор. Овакав закључак не изненађује, јер је он још у *Трећем шаласу* изјавио да се историја креће напред ако се политички лидери потруде. Притом, по њему – бити некаква „наднационална империја“ није најприхватљивији одговор на питање којим путем Америка треба да иде у будућност.

Треће лице Америке огледа се у слогану „Америка остаје Америка“, и то је национална Америка. Велика већина америчког народа преузела би одговорност за очување националног интегритета своје земље. Императив је не постати и не бити ни космополитска ни империјална сила, већ остати Америка онаква каква је одувек била. Дело *Ко смо ми* својеврсно је огледало америчког идентитета. Мултикултурно друштво је стварано по инерцији, већ неколико векова у духу заједништва на тлу Америке. Саживот међу њеним грађанима, без обзира на њихове расне, етничке и културне разлике, могућ је и у будућности. Проблем мањинских група остајао је исти, само су се актери мењали током историје САД-а. Индијанци су били прва мањина у Америци. У Канади су то били Французи, као први досељеници у односу на Енглеze који су после њих населили тај простор. Како би рекао Л. Вирт (Wirth): „У готово свим колонијалним земљама 'странци' су ти који владају, а домаће становништво је подређено“ (Parsons, 1969, стр. 300). Може се закључити да је номадски дух преовлађивао где год је било судара култура. У вртлогу колонизације, мањинске групе у Америци су могле бити плуралистичке, асимилационистичке, сецесионистичке и борбене у односу на шире становништво, доминантну групу.

Хантингтон даље истражује карактер поменутих мањинских група у САД-у. Прве две наведене мањинске групе (оне плурали-

стичке и асимилационистичке) својим системом вредности, трпељивошћу, жељом да истрају у друштву, да буду асимиловане од стране доминантне групе – не представљају проблем захтеву да „Америка остане Америка“. Друге две (сецесионистичке и борбене) за Хантингтона представљају енигму коју он решава још од *Сукоба цивилизација*. Прве две су за мир и очување америчке нације, друге две за борбу и цепање интегритета САД-а. У односу на доминантну групу, мањинска група као да има два лица, попут староиталског бога Јануса. Испод маске младића, она је окренута будућности Америке, са маском старца још гледа у прошлост, изазивајући у својој групи носталгију за земљом предака. Схватајући значење маске у Зимеловом (Simmel) смислу (Parsons, 1969, стр. 318), може се разумети Хантингтонова забринутост за очување америчког идентитета. Једноставно, Американац може остати Американац само ако се понаша у складу са вредностима протестантске вере. Хантингтон наводи и католицизам као битан фактор одржавања пољског и ирског националног идентитета, али додаје: „Отпаднички протестантизам од кључне је важности за амерички идентитет“ (Huntington, 2007, стр. 344). Америка је током своје историје била нација имиграната, а асимилација је најчешће значила американизацију. Хоће ли Америка остати Америка, зависи од тога да ли ће националне мањинске групе, махом католичке и исламске вероисповести, прихватити начела доминантног протестантског друштва.

Сва три описана лица или избора чекају Америку у будућности, али то да ли ће она бити космополитска, империјална или национална, не зависи само од Америке и њених држављана (како би желео Хантингтон), него и од светско-историјских околности, од којих зависи политичка судбина сваке нације – па и америчке.

ПРОБЛЕМ АСИМИЛАЦИЈЕ

Под питањем шта је асимилација, Хантингтон претпоставља неколико потпитања, увиђајући да се појам асимилације може различито тумачити. Шта значи то да „усељеници требају и морају упити англопротестанску културу насељеника утемељитеља“? Да ли то значи да та култура „хоће или мора... апсорбирати њих?“ (Huntington, 2007, стр. 128). Хантингтон нас тиме на посредан начин уводи у проблем *сиранца*, у анатомију људске отуђености. У одељку: „Грађани и неграђани“, подсећа нас на значење

грчке речи *меѿек* (Huntington, 2007, стр. 208). Да би најпластичније илустровао смисао овог појма, узима за пример друштвени положај Аристотела у Атини. Неграђани у граду, полуслободни међу слободнима, нису имали политичка права. Метецима је недостајало право саветовања и суђења у друштвеном животу Атине, јер „грађанин једне државе је онај ко може да учествује у саветодавној и судској власти“ (Aristotel, 1960, стр. 72).

Хантингтон истиче основни мотив доласка усељеника-метека у град: економске могућности и бољи материјални живот, уз ризик да и њихови наследници остану без грађанског статуса и могућности да учествују у политичкој власти а не само у господарској која важи за робове. Поставља се начелно питање Зашто Хантингтон у свој текст уноси и Аристотелове наводе? Чини се да он посредством ауторитета овог грчког мислиоца жели да наговести читаоцу куда иде његова мисао о усељенику-раднику у страни држави, посебно у САД-у. Аристотел у својој *Полијици* пише: „У стара времена је код неких народа радник сматран као роб или странац, и стога су многи од њих и данас такви“ (Aristotel, 1960, стр. 79). Као наслов неког поглавља, међутим, појам *сѿранца* изричито се не појављује у делу *Ко смо ми*. Ипак, њега налазимо кад год Хантингтон у овом раду претреса проблем асимилације усељеника – која произилази из судара култура, народа, радника и личности. Из сусрета познатог и непознатог, поверења и неповерења, цивилизованог и варварског, наш аутор тражи одговор на питање *Ко смо ми*. На ово питање експлицитно је одговорено у књизи *Сукоб цивилизација*, премда на одредбено негативан начин, тј. *a contrario*: „Ми знамо ко смо само када знамо ко нисмо и, често, када знамо против кога смо“ (Хантингтон, 2000, стр. 28).

Ово *МИ*, као синоним за друштвену групу, национални идентитет, Хантингтон открива међу првим европским досељеницима у САД-у почетком седамнаестог века. *Ми* се може тумачити као поклич човека масе, први глас у хору демократије улице коју је М. Вебер описивао у *Привреди и друшћиву*. Проблем *сѿранца* Хантингтон је, међутим, тек индиректно анализирао у делу *Ко смо ми*, вешто га избегавајући, чинећи га невидљивим у свом тексту. Притом, наводи мноштво података о усељавању са асимилацијом или без ње. Два велика усељеничка таласа заплуснула су обале Америке. Између 1820. и 1924. год. у САД је пристигло око 34 милиона Европљана. Други „цунами“ је између 1965. и 2000. носио у себи 23 милиона усељеника из Латинске Америке и Азије. Водећа америчка англопротестантска култура као углавном јед-

нојезична, тиме је губила свој идентитет, нарочито после другог таласа усељеника. Више се није примењивао принцип разноликости и дисперзије пристиглог становништва којим би се ономогућило стварање етнички чистих подручја усељеника.

За разумевање проблема обостраног прихватања-неприхватања културе усељеника и насељеника (потомака првих колоништа), морамо разјаснити појам *сџранац* као симболичког граничног прелаза између њихових друштвених светова.

СТРАНАЦ

Суочен са проблемом асимилације у САД-у, Хантингтон је у дилеми, истичући да би ублажавање захтева који се морају испунити да би се добило америчко држављанство повећало број његових тражитеља. Смањење разлика у правима и повластицама грађана и странаца би пак вероватно ослабило побуде за стицање држављанства (Huntington, 2007, стр. 212). Која је опција прихватаљивија за стабилност друштвеног система и очување културног и националног идентитета САД-а? Ово је питање које аутор дела *Ко смо ми* све време намеће и себи и читаоцу. Шта значи бити странац? Немачки социолог Г. Зимел (Simmel) овај „друштвени тип“ окарактерисао је као „особу која није ни сувише близу али ни далеко“. Да ли можемо имати поверење у странца? Појединац када се нађе ван своје групе, писао је Зимел, често се поверава странцу јер зна да се то што је изговорио неком непознатом ни њему ни његовој групи неће вратити као бумеранг. Он је неко ко је на средини између познатог и непознатог јер: „поверење се налази на средини између знања и незнања о човеку“ (Parsons, 1969, стр. 308).

Хантингтона више занима један другачији угао посматрања странца, који је такође битан за горенаведеног немачког социолога. Појединац данас стиче поверење у другог не својим личним искуством него посредством институција и јавног мњења. Тиме као да више верује групи, него себи. Искуство групе има примат над искуством индивидуе.

Хантингтон посматра странца са становишта институционалног поретка. Из ове друге перспективе, анализира начин на који се усељеник прима у мрежу друштвених односа и на које све административне тешкоће наилази у лавиринту бирократских одељења док чека да му се одобри улазна виза. Врата конзулата САД-а за многе остају затворена. У свом делу *Сџрах од малих дрoje-*

ва А. Ападурај (Appadurai) каже да се најчешће тада оживљава и појављује код чекалаца ген мржње према странцу – у овом случају светској сили САД (Appadurai, 2008, стр. 137). Амерички конзулати широм света претварају се том приликом у својеврсна мала узгајалишта мржње. Да би могли боравити на територији САД-а, будући усељеници морају испунити неке услове, а Хантингтон наводи два основна захтева: 1. Основно познавање енглеског језика и 2. Опште знање о америчком систему власти и америчкој историји.

Поставља се питање да ли је за Америку битно из које државе, политичког система долазе емигранти? На ово питање Хантингтон одговара изјавом америчког председника Т. Џеферсона (Jefferson) „да су усељеници из апсолутних монархија велика пријетња Америци, дијелом зато што се одатле може очекивати највише емиграната“ (Huntington, 2007, стр. 183). Тако схваћени усељеници су попут извиднице на њима непријатељској територији, а зна се какав је задатак извиднице: не бити виђен а видети, стварајући атмосферу неповерења. Анализирајући овај Џеферсонов став, Хантингтон такође изражава забринутост због система вредности и моралних начела које су усељеници понели са собом као печалбари, и додаје да „већина њих није са собом ’донијела начела власти’ тих држава, јер та су их начела угњетавала и жељели су их се ослободити“ (Huntington, 2007, стр. 183). Ипак, „политика и власт остају једно од подручја где постоје знатне разлике између држављана и странаца“ (Huntington, 2007, стр. 211). Учешће у власти разврстава појединце на оне који су са њима и на оне који су против њих. Странац нема право гласа, не може добити изборни положај или бити поротник. Он се, као мањина, не може идентификовати са већином. Као гласач је невидљив, тј. нема га на гласачким листама, премда је као потрошач и те како присутан.

Пословна предузећа су се путем рекламне политике обраћала усељеницима на њиховим матерњим језицима, желећи да их придобију за широку потрошњу сопствене робе. Смањивање разлике између држављана и странаца у политици је било успоравано питањима о националном и политичком идентитету, док је у економији оно било убрзавано јединственим потрошачким менталитетом на територији САД-а. Носећи маску *homo oesopotamicus*-а, странац је могао избећи улогу странца у ксенофобичној средини и постати учесник у свечаној поворци карневала западно либералне демократије. Својеврсна неосетљивост према

странцима кулминира деведесетих година двадесетог века. Тако је Конгрес 1996. год. изгласао забрану права на социјалну помоћ и поделу купона за храну странцима који легално живе у САД-у. Ово, дакако, нимало не приличи једном „отвореном друштву“, с обзиром на то да су у Данској, Финској, Ирској, Холандији, Шведској и појединим кантонима Швајцарске, недржављани могли гласати на локалним изборима још у деветнаестом веку.

Пре 11. 9. 2001. године, када се десио познати терористички акт, по Хантингтону је било исправно рећи да је „туђинима – као и држављанима – зајамчено поштено суђење у казним и грађанским предметима, да могу уживати у слободи говора и религије, што им јамчи Први амандман“ (Huntington, 2007, стр. 210). Након тога настао је проблем на релацији држављанин-недржављанин САД-а. Наиме, од овог датума, по Хантингтону, процес асимилације страних грађана, најчешће из Латинске Америке и католичке вероисповести, представља озбиљан проблем за очување националног и културног идентитета грађана Америке. Ситуација је забрињавајућа јер појам *грађансџива* представља карику која недостаје у повезивању идентитета појединца са идентитетом нације (споне између грађанина и нације више нема).

Ако је на почетку двадесетог века асимилација значила *американизацију*, након сто година то више није истина. Странац, као некада номад, код сендентарног типа човека изазива неповерење и бојазан да ће му бити угрожена егзистенција на сопственој територији, на простору за који је везан не само физичким него и духовним везама јер од када постоји осмишљава свој живот у њему. Страх од великих бројева након усељеничких таласа у САД-у сада је заменио страх од „малих бројева“, тј. од непознатих суседа у градској четврти са другачијом културом и стилем живота. У свом познатом роману *Сџранац*, француски књижевник А. Ками (Camus) описује страх од непознатог који се персонификује у појави странца. О ономе што не познаје, обичан човек (неко ко не жели да се издвоји из групе) најчешће има преувеличане представе. Главни јунак романа Мерсо, исповедним тоном казује шта се мисли о њему и како га неко из те групе обичних дефинише: „Изјавио је да ја немам ничег с једним друштвом чије најосновније законе не признајем“ (Ками, 1982, стр. 102). У вези са дешавањима на америчком тлу, Хантингтон се пита морају ли усељеници да усвоје англопротестантску културу као своју. Такође се пита: „Хоће ли или мора ли та култура абсорбирати њих?“ (Huntington, 2007, стр. 128).

Друго значење појма *асимилација*, Хантингтон је формулисао у форми потпитања: „Значи ли то да ће се они хтјети и морати придружити потомцима насељеника, робова, побијеђених и ранијих досељеника, како би створили неку нову америчку културу и 'новог америчког човјека'?“ (Huntington, 2007, стр. 128). У једанаестом поглављу, под називом „Расједи стари и нови“ (Huntington, 2007, стр. 281), он делимично одговара на то питање, остављајући слободу читаоцу да на основу обиља података сам закључи да ли је могућ *свеамерички* тип човека. Свеамеричка култура оваквог типа човека настајала је вековима мешањем раса којима су усељенички таласи преплавили тло Америке. Уколико би на овакав начин размишљали, амерички држављани би, по Хантингтону, избегли замке етничке, културне и расне поделе и цепање националног идентитета. Национално јединство било би остварено: „ако бијелом Америком одјекне позив Warda Connerlyја и Американци закључе да их мјешовито подријетло чини „Свеамериканцима“ („Allamerican““ (Huntington, 2007, стр. 288). Хантингтон закључује да идеја о *свеамериканцу* доводи и до теме о раси – што је веома симптоматично, јер упућује на мишљење да историја на америчком континенту почиње у расним разликама људи. За нашег аутора, Америка је још увек „обрнути Вавилон“ у коме триста милиона људи говори један заједнички језик – енглески. Више од три стотине година добро познавање енглеског језика било је предуслов за напредовање у свим сферама живота, али „сада је течност и у енглеском и у шпањолском све важнија за успјех у кључним гранама пословања, у знаности у медијима, те поглавито у политици и власти“ (Huntington, 2007, стр. 304).

Идеја *Allamerican* асоцира на библијску слику зидања Вавилонске куле.¹ Она се изражавала у говорима америчких председника Ф. Д. Рузвелта (Roosevelt), Џ. Вашингтона (Washington) и А. Линколна (Lincoln), у представама о америчком народу под једном заставом и о оном који говори само један језик – енглески. Хантингтонова сумња да се целовитост културног и националног идентитета Америке може одржати, изражена је забринутошћу због цепања некада заједничког језика на два: енглески и шпански.

¹ У Првој књизи Мојсијевој, Господ у земљи сенарској видевши да су се њени житељи узохолили и да зидају кулу високу до неба, одлучи „да сиђе(мо), и да им помете(мо) језик да не разумеју један другог шта говоре“ (Библија, 2007, стр. 8).

Основна тема књиге *Ко смо ми* је „трајна углављеност англо-протестанске културе у америчком националном идентитету“ (Huntington, 2007, стр. 40). Религијска атмосфера горенаведене Хантингтонове реченице, упозорава на озбиљност ситуације у којој се налазе грађани САД-а. Божја воља да се заустави изградња Вавилонске куле симболизује казну изречену у једној хебрејској речи: Вавилон (забуна). Онемогућити људе да се разумеју је најтежа казна за разумна бића која у деветнаестом веку подижу *Кий слободге* у Њујорку као симболу стогодишњице независности САД-а. Менхетн је представљао нови Вавилон са кулама близнакињама и *Empire State Building*-ом. Био је изазов који траје и после 2001. године.

У вишерасној средини, у окружењу где је питање расног порекла и у двадесетпрвом веку доминантно, замисао о свеамеричком типу човека је све мање уверљива. Ипак, Хантингтон изјављује: „Овог тренутка раса је још важна у Америци, но у све више сегмената националног живота све је небитнија“ (Huntington, 2007, стр. 294). Наш аутор подсећа да се шездесетих година двадесетог века, путем штампе, радија и телевизије у САД-у провлачило гесло „Црно је лепо“ као вредносни суд јавног мњења, да би се у деведесетим проширио у став „Дворасно или вишерасно је лепо“. Многе познате личности поносе се својим мешовитим расним пореклом. Хантингтон за пример узима чувеног голф играча Тајгера Вудса (Woods) који за себе каже да је „cablinasian“ (мешавина Аријевца, Црнца, Индијца и Тајланђанке). Други пример наводи из часописа *Тајм* (Time) за 1993. годину, на чијој насловној страни једног посебног издања наилазимо на компјутерски састављену слику привлачне младе жене која изгледа као успела генетска комбинација настала мешањем многих раса. Овакав графички подухват у новинарству насловљен је у овом недељнику као „ново лице Америке“ у двадесетпрвом веку.

Након Другог светског рата, видан је значајан пораст постотка „мешовитих“ бракова на верској, међуетничкој и међурасној основи. Иако је идеја о свеамеричком типу човека омогућавала да се заобиђу међуетничке, међуверске и међурасне разлике, Хантингтон упозорава да се бела Америка мења, преображавајући се из *мултиетничкој друштва* (неколико десетина етничких скупина) у *неетничко друштво мултиетничких њојединаца*: „Плиме усељавања не производе новог америчког човијека већ небројено мноштво етнички различитих“ (Huntington, 2007, стр. 285). Ру-

шење Вавилонске куле, попут домина од једног града до другог, од прве државе до педесете у САД-у и даље траје.

Треће значење појма асимилација, Хантингтон је разумео као потпитање дато у следећим алтернативама: „Или је стварање заједничке културе непожељно или немогуће и хоће ли, или мора ли, Америка бити смјеса народа различитих култура?“ (Huntington, 2007, стр. 128). И ово треће значење, као претходна два, изражено је у форми *или-или*. Поставља се питање зашто Хантингтон присиљава и себе и читаоце да се одлуче за једну од понуђених алтернатива? Колективна паника изазвана нападом 11. септембра 2001. само је убрзала Хантингтонову решеност да буде искључив и изнесе проблем асимилације усељеника у дисјунктивној форми. За Хантингтона горе постављена потпитања би могла да открију „срце америчког етничког и културног идентитета“ (Huntington, 2007, стр. 128). Да ли су усељеници страног тела у културном организму САД-а? Ако нису, зашто је процес асимилације Мексиканаца успорен? Хантингтон примећује да се 1998. године име *Мајкл* (Michel), до тада најчешће за новорођенчад у Калифорнији и Тексасу, заменило именом – *Хозе* (Jose). Деца мексичког порекла рођена у Мексику или Америци, према истраживању спроведеном 1992. године (на југу Калифорније и Флориде), на питање „Како се идентификујеш, односно називаш?“ се нису изјашњавала као Американци него као Хиспанци или Мексиканци. Позивајући се на репрезентативни узорак америчке јавности из 1990. године, Хантингтон оцењује Хиспанце „као слабије патриоте од Жидова, Црнаца, Азијаца и Ђелаца с југа“ (Huntington, 2007, стр. 234), као да културни организам Америке не може да прими трансфузију усељеника једино од хиспано крвне групе.

Зашто је асимилација Мексиканаца успорена? Хантингтон пише да је најзначајнији показатељ асимилације хиспанских усељеника њихово прелажење из католичке вере у протестантизам. За овог америчког социолога морал је стабло дрвета израсло из корена вере. Међу америчким Мексиканцима број склопљених ендогамних бракова је остао непромењен, као да и даље живе у Мексику. Копнену границу између Америке и Мексика, дугу три хиљаде и двеста километара, није лако надзирати. Пограничне патроле су немоћне. Проблем постаје још већи, јер се дуж границе стварају прекограничне заједнице, тако да је непримећени прелазак границе олакшан вештином мимикрије (тешко је пронаћи скривени предмет у цртежу где га свака линија прикрива). У демографији бројеви имају моћ, а за Хантингтона тако-

ђе и у мултикултуралном друштву, политичкој демократији и потрошачкој економији.

Страх од малих бројева претвара се у панику од мноштва Хиспанаца и Кубанаца у Мајамију, у америчкој држави Флориди. Слична ситуација је и у Аризони, Калифорнији и Колораду. Некада већинско англопротестанско становништво, седамдесетих и осамдесетих година двадесетог века постепено постаје мањина. Велики бројеви се претварају у мале бројеве и обрнуто, национална мањина постаје демографска већина. Енглеско говорно подручје се скупља, а шпанско шири. Двојезичност замењује једнојезичност. Све је теже наћи запослење за оне који знају само један језик – енглески. Лична примања су мања за англосе и црнце који не поштују нова правила игре премештања моћи, социјалне и економске политике. Англоси су, каже Хантингтон, тек тада схватили шта значи бити припадник мањине. Могли су или да остану по страни као аутсајдери у подређеном друштвеном положају, или да напусте Мајами – што су, у периоду од 1983. до 1993. њих 140 хиљада и учинили, или да својевољно прихвате понашања, обичаје и језик хиспанске заједнице.

Овај трећи избор Хантингтон назива „акултурација унатраг“ (термин који је преузео од америчких социолога А. Портеса и А. Степика/Stepick). Ипак, сâм чин асимилирања не збива се на нивоу групе него у самом појединцу. Асимилација се разликује од особе до особе. Социјални и културни капитал није исти међу припадницима једне етничке групе. Статусне, класне разлике између чланова заједнице условљавају начин асимилирања. Црнци из нижих слојева друштва и даље верују у „амерички сан“. Тај исти сан црнци из средње класе тумаче као пробудени људи. Хантингтона стога брине будућност америчког друштва, нарочито ако амерички Мексиканци стекну статус средње класе унутар америчко-мексичке заједнице.

Почетком двадесетог века, јеврејске, пољске и италијанске усељеничке заједнице су се у наредна три нараштаја, попут пелцера, лако примиле у североисточним и средњезападним градовима САД-а. Супротно, мексичка култура се тешко калемила на америчком тлу. Колико једна заједница може трајати у туђем времену и простору зависи од тога колико је велика и изолована. У условима енклаве, мале заједнице могу одржавати друштвену и културну повезаност између својих чланова и не бринути што се њихова асоцијална улога не уклапа у сценарио *свеамерике*. У овом случају опстајање енклаве односи превагу над асимилаци-

јом појединца. О мексичкој енклави на америчком тлу, Хантингтон пише са великим неповерењем, као да у сваком члану те заједнице види лукавог Одисеја, а малу етничку групу замишља као тесаног Тројанског коња који доноси пропаст свеамеричком човеку и његовом праву на „амерички сан“. То показује и на крају деветог поглавља речима: „Амерички Мексиканци моћи ће судјеловати у том сну и у том друштву само ако буду сањали на енглеском“ (Huntington, 2007, стр. 246).

ЗАКЉУЧАК Називајући себе „демократским Макијавелијем“, Хантингтон се својим читаоцима представио не само као научни радник него и као „политички консултант“, као један од најзначајнијих идеолога западнолибералне демократије у двадесетом веку. Хантингтон сматра да се цивилизација која би изгубила своју културну особеност, не би више могла називати тим именом. Што се тиче западне цивилизације, САД су њена најважнија држава, јер Француска, Немачка и Британија у односу на Америку представљају тек „труга моћи“ на европском континенту и чине европску под-цивилизацију (Milinković, 1997, стр. 329). Забринут да Сједињене Државе не изгубе епитет „најважније“ државе Запада, Хантингтон покушава да одговори на питање *Ко смо ми* (Американци), налазећи једино у религији одговор на ово питање; морал проистиче из протестантске вере, а не из вере у свеопшти напредак човечанства карактеристичне за доба *модерне* када је западна цивилизација била у свом зениту. За разлику од осталих, западна цивилизација је суштински заинтересована за сваки културни ентитет. Међутим, та заинтересованост се испољава кроз структурну „потребу за непријатељем“ као основном аспирацијом сваке групе или индивидуе (па и читаве цивилизације) да спозна свој сопствени идентитет. Отуд и узрок проблема асимилације који у XXI веку Америку претвара у затворено друштво. Вођен овом мишљу, Хантингтон се у свом раду више приближио актуелно политичком ставу о *два свећа*: Ми и Они (Запад и остатку света), а не сопственој парадигми о седам или осам цивилизација одвојених културним границама.

Од три могућа „лица“ будуће Америке (космополитске, империјалне и националне), Хантингтон бира њено треће лице под називом: *Америка осјћаје Америка*, остајући тиме веран њеном националном духу, при том заборавља да то треће лице Америке ни мало не зависи од гласноговорника англопротестантске културе Америке и њених држављана (како би желео Хантингтон),

него и од светско-историјских околности, од којих зависи политичка судбина сваке нације – па и америчке. Вођен идејом о сукобу цивилизација као „племенском сукобу“, Хантингтон сматра да космополитска Америка нема будућност због могућег грађанског рата унутар саме Америке. У глобалном поретку, идеја о космополитском човеку није остварљива, иако у ери глобализације и доминације „друштва“ над државом, америчка елита жели да постане транснационална и тиме запоставља националне интересе своје земље. У космополитској имагинарној историји, свет би преобликовао Америку: космополитизам би се укоренио у средњим слојевима америчког друштва кроз идентификовање радника са пословном политиком страних предузећа, док би елите у вишим слојевима развиле свој нови транснационални карактер. У том „модерном Вавилону“, најзначајнију улогу би играла транснационална елита са својим смислом за склапање послова и увећавањем профита, без обзира на национално перекло учесника у бизнису. Појавио би се изнова *homo mercator* на глобалном тржишту који разуме само језик и филозофију новца, а таквом типу човека космополитски поглед на свет је само изговор за што веће стицање капитала.

-
- ЛИТЕРАТУРА Библија. (2007). Ваљево: Глас Цркве.
- Хантингтон, С. (2000). *Сукоб цивилизација*. Подгорица: ЦИД.
- Aristotel. (1960). *Politika*. Beograd: Kultura.
- Apaduraj, A. (2008). *Strah od malih brojeva*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bauman, Z. (2010). *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediteran.
- Volerstin, I. (2004). *Opadanje američke moći*. Podgorica: CID.
- Harison, L. (2005). *Kultura je važna*. Beograd: Plato.
- Huntington, S. (2007). *Tko smo mi*. Zagreb: Izvori.
- Mils, R. (1966). *Znanje i moć*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Naj, Dž. (2012). *Budućnost moći*. Beograd: Arhipelag.
- Nojbauer, H. J. (2010). *Fama*. Beograd: Clio.
- Parsons, T. (1969). *Teorije o društvu*. Beograd: Vuk Karadžić.

ZORAN NEDELJKOVIĆ

UNIVERSITY OF PRIŠTINA IN KOSOVSKA MITROVICA
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SUMMARY

THE THREE FACES OF AMERICA AND THE PROBLEM
OF ASSIMILATION IN THE HUNTINGTON'S PARADIGM

In this paper, the author offers an interpretation of Huntington's account of three possible faces of America, the socio-political state of America in the immediate future. He derived these three perspectives from his paradigm of the clash of civilizations. These three faces of America are: 1. America as an open society to the rest of the world; 2. Imperial America, in which the world would be transformed into America; 3. America remains America, as opposed to spreading a new wave of ideas through the media about multiculturalism as the most humane way of existence of culturally diverse population in the human community. Between these three choices, Huntington opts for the third option, because only if America remains America can the national identity be preserved on the foundations of Anglo-Protestant culture. Immigrant assimilation is the key to solving the problem for the survival of the United States. In this text, the author discusses Huntington's three interpretations of the concept of assimilation and comes to the conclusion that through the concept of a foreigner, the other, who moves away from the domicile population like a quasar, as an embodiment of human alienation, all three possible imaginary histories of America are broken.

KEYWORDS: culture; nation; assimilation; foreigner; clash of civilizations.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons

Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 |

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ИНФОРМАТИВНИ ПРИЛОЗИ,
НАУЧНЕ КРИТИКЕ,
НАУЧНЕ ПОЛЕМИКЕ,
ОСВРТИ, ПРИКАЗИ

АЛЕКСАНДРА С. КОСТИЋ ТМУШИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

50 година Универзитета у Приштини /
50 years of the University of Priština
(УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ
СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ У КОСОВСКОЈ
МИТРОВИЦИ, 2020, 198. СТР.)

У издању Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (2020) објављена је двојезична књига у луксузном издању *50 година Универзитета у Приштини / 50 years of the University of Priština*, штампана у међусобно обрнутим смеровима, чији је главни и одговорни уредник проф. др Јован Базић, проректор за научноистраживачку делатност. Ово капитално издање представља значајан преглед развитка и начина рада Универзитета, почев од његовог оснивања, тренутног стања, али и визије коју Универзитет гаји према будућим данима, са посебним освртом на рад факултета и осталих организационих јединица које се у његовом саставу налазе. Књига је прилагођена за едукацију читалаца о бољем упознавању са Универзитетом у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, његовом историјом, факултетима и радом у контексту образовног и стручног усавршавања, али и друштвеноекономског и културног развоја што својим постојањем доприноси.

¹ aleksandra.kostic.tmusic@pr.ac.rs

Приказ је примљен 7. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

Монографија се састоји од 198 страна стандардног А5 формата, али како је штампана у истом броју страна и потпуно истог садржаја, двојезично на српском и енглеском језику у међусобно обрнутим смеровима, она се заправо састоји од 396 страна укупно. Поред дела књиге који почиње „Речју ректора“ и „Сећањима“, књига је подељена на седам посебних поглавља (1. „Универзитет: јуче – данас – сутра“; 2. „Факултети у саставу Универзитета“; 3. „Организовање и деловање студената на Универзитету“; 4. „Универзитетска библиотека“; 5. „Студентски центар“; 6. „Студентска поликлиника“; 7. „Изводи из рецензија“) од којих су два (прво и друго) подељена на даља потпоглавља. Дело је обogaћено како текстовима мемоарског карактера тако и пригодним фотографијама, значајним скенираним документима и пропратним табелама, које потпуно одговарају садржају текста. Сваки од поменутих елемената представља значајан део, јер се захваљујући њиховом преплитању ово капитално дело образује и добија свој коначан и аутентичан изглед.

У почетном делу монографије сусрећемо се са „Речју ректора“ проф. др Здравка Витошевића, који укратко разматра положај Универзитета у Приштини и говори о његовом идентитету, флексибилности кроз времена и прилике, али и о свим изазовима који му тек предстоје. Ректор усмерава посебну пажњу на значај постојања ове институције и изражава јасну наду у њен даљи опстанак и рад.

Поглавље „Сећања“, које следи након уводне речи, доноси нам сећања проф. др Стевана Баљошевића (*Универзитет у врлоју драматичних историјских превирања*), проф. др Томислава Д. Бокића (*Успостављање паралелног Универзитета*), проф. др Јагоша Зеленовића (*Пројект Универзитета из Приштине*), проф. др Зорана Павловића (*Фрагменти сенимениталног сећања*) и проф. др Радивоја Кулића (*Забелешка о људима и догађајима*), која говоре о тешким временима великих политичких превирања и нестабилности у друштву, када се и сам Универзитет налазио у деликатном положају.

Посебно издвојено поглавље, од кога почиње њихова нумерација, „Универзитет: јуче – данас – сутра“ говори о оснивању и хронолошком развијању поменуте установе, са приказом свих ректора који су били њени руководиоци од 1970. до 2020. године. Поглавље је обogaћено табеларним приказима десет факултета (Економски факултет, Медицински факултет, Пољопривредни факултет, Правни факултет, Природно-математички факултет,

Учитељски факултет, Факултет за спорт и физичко васпитање, Факултет техничких наука и Филозофски факултет) и 95 студијских програма (од којих је 39 на основним академским студијама, два на интегрисаним, један на специјалистичким, 39 на мастер и 14 на докторским академским студијама), као и фотографијама са низа свечаности, седница, међународних и међуниверзитетских сарадњи.

Следеће поглавље, које заузима истакнуто место у монографији, и бројем страна и садржајем, јесте детаљнији приказ десет факултета, њиховог простора, организационих јединица и програма које нуде, што је све пропраћено статистичким подацима о броју уписаних студената из године у годину, бројем наставног и ненаставног особља, али и значајним информацијама о реализацији ваннаставних активности и разних скупова, о издавачкој делатности и еминентним предавањима истакнутих предавача и пројектима у оквиру одговарајућих установа. Оно што из приложеног обједињује све факултете јесу јасно постављени циљеви, добра сарадња, жеља за сталним напредовањем и усавршавањем на свим могућим пољима и, наравно, што значајнији број студената који ће сутра, ако не за време студија, својим радом дати одговарајући допринос науци, односно уметности или спорту, у зависности од кадра за који су се определили.

Како факултети највећим својим делом постоје због студената, потврђује и засебно поглавље које им је посвећено („Организовање и деловање студената на Универзитету“) и које говори о њиховом активизму са жељом да кроз сваки предузети подухват допринесу побољшању студентског стандарда. У том случају, истакнуто место припада Студентском парламенту, органу Универзитета, преко којег студенти остварују своја права и штите своје интересе, а добра вест је да право да буду бирани за једног од чланова имају сви студенти факултета у саставу Универзитета. Монографија у овом поглављу истиче да су студенти, мимо стандардних активности током године, посебно поносни на своја учешћа у активностима које су изазвале ванредне ситуације, какве су поплаве у Србији 2016. године, покушај такозваног Косова да уђе у УНЕСКО и чувени студентски перформанси у оквиру кампање „#100%taxes0%freedom“.

Четврто поглавље „Универзитетска библиотека“ говори о наведеној установи, почев од њеног оснивања, али и тренутка када је званично почела са радом. Сазнајемо да је библиотека богато опремљена библиотечким материјалом и да располаже са 17.219

библиотечних јединица, 2.500 серијских публикација – часописа и око 500 наслова из руске књижевности. Универзитетска библиотека је и чланица COBISS система од 2008. године и поседује издања Универзитета и факултета, докторске дисертације, као и одређен број уџбеничке, стручне, научне и приручне литературе, која одговара програмским садржајима свих студијских програма који се изводе на факултетима. Омогућена је и међубиблиотечка позајмица, позајмица где се евидентирају чланови, претраживање у локалном каталогу и увид у стање грађе, где је омогућено корисницима да резервишу грађу и онлајн, а ту су и стручно оспособљена лица и савремена технолошка опрема са циљем бољег рада и ефикаснијег сналажења.

Како су одвијање наставе на факултетима Универзитета морале да прате обезбеђена исхрана и смештај студената и ученика као неизоставни делови студентског живота и рада тако посебно поглавље припада и значају Студентског центра, као носиоца и организатора већинске активности. Објекти Студентског центра су домови, ресторани, Хала спортова и заједничке службе, који су смештени у једном кругу, како би студентима било омогућено рационално коришћење простора и времена, што уједно олакшава и организовање услуга које им се пружају. Домови су опремљени читаоницама, ТВ салама, библиотеком, савременим Студентским клубом, Студентским интернет центром и теретанама. Поседна пажња посвећује се култури, спорту и рекреацији студената. Подаци показују да се просечно на годишњем нивоу организује стотинак културно-уметничких, спортских, туристичких и едукативних програмских садржаја, на којима су гости репрезентативна имена српске и међународне културне сцене. Развој Центра посебну захвалност дугује Министарству просвете, које је својим правовременим одлукама и улагањем средстава у великој мери заслужно за успех у његовом поновном настајању и развоју.

Последње нумерисано поглавље резервисано је за бригу о заштити и здрављу студената, о којима се брине Студентска поликлиника. Она се налази у кругу студентског кампуса у Косовској Митровици, где је смештена већина циљане групе, како би била доступна у свим могућим приликама. У склопу Поликлинике налазе се: амбулантна служба опште медицине, амбуланте специјалистичко-консултативних служби за интерну медицину, гинекологију, дерматовенерологију и офталмологију, стоматолошка амбуланта за ултразвучну дијагностику, служба за праћење и

унапређење здравља студената и лабораторија за хематолошку и биохемијску дијагностику.

На самом крају овог капиталног издања налазе се „Изводи из рецензија“ проф. др Гојка Савића и проф. др Благоја Недељковића поводом јубилеја, када се слави 50. година постојања и рада Универзитета у Приштини, али и објављивање монографије под истим називом. Проф. др Гојко Савић истиче да поменута монографија није објављена само „са циљем да пружи целокупан увид од оснивања до данас, већ и да да подстрек и ентузијазам младим, перспективним и паметним стручњацима овог Универзитета да отргну од заборава све потешкоће рада у веома тешким условима, постигнутим резултатима, и више од могућих“ (Савић, 2020, стр. 193), а обојица су сагласни поводом препоруке за публикавање ове монографије и почаствовани својом улогом рецензента у њој.

Монографију *50 година Универзитета у Приштини / 50 years of the University of Priština* одликују, пре свега, посвећеност, систематичност, јасноћа и поткрепљеност у хронолошком приказивању изнетих података. Користећи се разноврсним елементима, писаним и материјалним изворима, главни и одговорни уредник, као и читав низ уређивачког одбора и других сарадника, успео је у реализацији идеје захваљујући којој је ова публикација сада пред нама. Успелост монографије *50 година Универзитета у Приштини / 50 years of the University of Priština* налазимо у рационалном објашњењу да је она „осим информативног карактера“, како то наводи проф. др Благоје Недељковић, „вредно штиво које ће бити од велике користи свима, нарочито онима који се баве високим образовањем и питањима Косова и Метохије, без обзира да ли се ради о онима који одлучују о овим питањима или онима који их изучавају, јер су овај Универзитет и Косово и Метохија нераздвојни“ (Недељковић, 2020, стр. 195–196).

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).
This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

САРА Р. ЈЕКИЋ¹

УНИВЕРЗИТЕТ У ПРИШТИНИ СА ПРИВРЕМЕНИМ СЕДИШТЕМ
У КОСОВСКОЈ МИТРОВИЦИ, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА ЗА СРПСКУ КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Поетски елементи у српској хагиографској књижевности Александре Костић Тмушић

*(Александра Костић Тмушић, Поетски
елементи у српској хагиографској
књижевности, Филозофски факултет у
Косовској Митровици – Међународни центар
за православне студије Ниш, 2017, 369. стр.)*

У издању Филозофског факултета у Косовској Митровици и Међународног центра за православне студије у Нишу (2017) објављена је монографија Александре Костић Тмушић *Поетски елементи у српској хагиографској књижевности*, која представља значајан допринос у изучавању и даљем расветљавању заступљености поетског и његове функције у историји старе српске књижевности. С обзиром на то да су пре овог дела неки од проучавалаца већ дали свој драгоцен удео при проучавању неких од поетских елемената у српској средњовековној књижевности, мо-

¹ sara.jekic@gmail.com

Приказ је примљен 16. октобра 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

нографија Александре Костић Тмушић наставља трагом започетих истраживања и покушава да проникне у саму срж српске хагиографије и хронолошки да један свеобухватни приказ поетских елемената у житијиним остварењима, почев од времена Светога Саве, па све до патријарха Пајсија – писца чијим се делом завршава златно доба старе српске књижевности. Монографија је прилагођена како за научна истраживања тако и за едукацију читаоца о бољем упознавању са прозним и поетским жанровима у контексту средњовековне књижевности.

Монографија се састоји од 369 страна стандардног формата, од којих је 350 страница основног текста, а остатак чине списак литературе и коришћених извора. Поред дела књиге који је насловљен „Уместо предговора“, „Увода“ и „Закључних разматрања“, монографија је подељена на два основна дела („Теоријско-методолошки осврт на српску хагиографску књижевност“ и „Поетско у српском житију“) од којих свако обухвата по шест поглавља. Студија укључује најразноврснија дела из књижевне теорије, књижевне историје, као и дела која се баве проблемима теолошких питања, односно поетиком црквене књижевности. Поред списка разноврсне литературе, основ студије не чини само идентификација поетских елемената и њихово графичко приказивање и појашњење него и ауторова оригинална тумачења књижевних дела уопште из којих су поменути елементи преузети. Александра Костић Тмушић, такође, своје ставове усаглашава са мишљењима других аутора, што доприноси једном ширем приказу одређеног проблема и тако обликује своје оригинално дело. Из приложеног списка литературе, међу најистакнутијим именима налазе се радови Димитрија Богдановића, Драгише Бојовића, Борђа Трифуновића, Љиљане Јухас-Георгиевске, Петра Милосављевића, Радмиле Маринковић и др. Поред дела теоретичара и историчара књижевности, аутор користи и дела која се баве и другим питањима која су у блиској вези са књижевношћу, односно филозофијом, теологијом, есхатологијом, естетиком, стилистиком, лингвистиком и др. Посебно значајан део представљају цитирани делови из проучаваних извора, од чијих анализа монографија и почиње, али од којих се и образује и добија њен коначни облик.

У почетном делу монографије насловљеном „Уместо предговора“, аутор објашњава своје разлоге и мотиве који су га подстакли на одабир, истраживање и писање теме. Такође, разматра допринос сопствене студије у контексту дотадашњих истражива-

ња, одређујући њене основне циљеве, кроз, сажетом анализом дат, хронолошки и композициони приказ садржаја. Аутор усмерава пажњу на значај поетских елемената, са жељом да покаже у коликој мери су они, иако пропратни елементи, односно најчешће у функцији поджанра, били готово неодвојиви део средњовековне прозе. Не без разлога, јер се на тај начин житијин жанр богатио и постајао сложенији, те захтевао и шире образованог ствараоца.

На почетку студије (у „Уводу“) аутор нас подсећа на основна обележја старе српске књижевности, од почетних страних утицаја који су били пресудни за њен развој, па до конкретних бораца и аутора за њено трајање и даљи опстанак. Такође нас подсећа и на њену сложеност, богатство мотива и тема, јер стара српска књижевност представља неисцрпан извор, што потврђује њено никад довршено и свеобухватно истраживање.

У првом поглављу („Књижевноуметнички текст“) првог дела монографије, аутор указује на развој књижевности и језика уопште и пружа приказ њиховог положаја у уметности, те како се он кроз време мењао. Ослањајући се на више дефиниција датих појмова, аутор тежи да представи разлику између књижевноуметничког дела и књижевноуметничког текста, те констатује да је књижевноуметничко дело „завршено дело и представља затворени систем, док књижевноуметнички текст никада није сам, није затворен, нити завршен систем. Текст је, у ствари, један динамичан процес“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 7). Стога, аутор сматра да је за изучавање поетских елемената изузетно важно да се направи разлика између појмова *текст* и *дело*, чијем разграничавању је тежио још Аристотел у својој *Поетици*, али и да се укаже на значај компаратистике, односно интертекстуалности, која је отворила нове путеве у разумевању књижевности.

У другом поглављу првог дела („Структура књижевног текста“), аутор посвећује пажњу *сѝрукѝури* као основном појму књижевног текста, чије се значење такође кроз векове мењало и која, поред *садржине* као другог основног елемента, представља суштину највећих и непрекидних спорова припадника различитих епоха, праваца, кружока и школа. Аутор у наставку кроз засебан поднаслов („Структура књижевног текста у старој српској књижевности“) ближе одређује значај структуре код средњовековних књижевних жанрова, показујући да „она означава организовану целину, сачињену од елемената који се узајамно допуњују, међу којима сваки елемент понаособ зависи од осталих

елемената и не може да постоји онакав какав јесте уколико није у кореспонденцији са осталим елементима“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 23–24). За саму структуру средњовековних текстова, аутор истиче колико су важну улогу имала и општа места као део топике, која је била веома богата.

У следећа два поглавља („Однос поезије и прозе“ и „Жанрови у старој српској књижевности“) која су главна у првом делу монографије, приказује се пут проучавања од поезије ка прози као сложеној структури, па све до тренутка када се обе, и поезија и проза, јављају као два самостална, иако често испреплетана, уметничка система. Посебан поднаслов („Однос поезије и прозе у старој српској књижевности“) у првом поглављу које смо навели, прати однос ова два система на конкретном примеру, посвећујући посебну пажњу ритму, мелодији и звуку. Такође, аутор прати развој тог односа, тачније развој свести о њему, почев од античке реторике па до српског песништва, истичући најрепрезентативнија имена поменутих доба. Поглавље посвећено жанровима је најзначајније у првом делу, јер по речима аутора „појам жанра заузима средишње место у изучавању књижевне историје“, те је „темељније проучавање старе српске књижевности незамисливо без озбиљнијег дављења и проблемом жанра“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 43). Поглавље обухвата погледе других аутора на важност жанрова као посебну категорију, а посебно су уз историјска и књижевнотеоријска појашњења приказани најзначајнији жанрови старе српске књижевности, односно житије, молитва, похвала, плач и богослужбене песме, у које се убрајају тропар, стихира, кондак, канон и акатист.

Пето поглавље („Богослужење“) укратко казује о значају богослужења, односно Свете Литургије, која представља један од најсложенијих облика молитвене традиције, јер својом целином обухвата скуп свих других жанрова и својом природом представља, по речима аутора, „богослужбени кључ“ без кога се ништа не може разумети ни решити.

У последњем поглављу првог дела монографије („Преглед антологија старог српског песништва“), како сам његов назив казује, дат је преглед антологија у чијем избору нема старе српске поезије, али и преглед оних антологија у којима је она заступљена, као и преглед тематских антологија старе српске књижевности уз њихова закључна разматрања.

Следи други основни део монографије („Поетско у српском житију“), у коме свако од шест поглавља представља по један по-

етски елемент, који је значајан за структуру комплетне хагиографске књижевности код Срба, пратећи њен хронолошки след. Обимом највећа поглавља која следе, посвећена су испитивању заступљености жанрова молитве, похвале, плача, богослужбених песама и песничких ритмичких целина у српском житију, односно у делима наших репрезентативних аутора: Светог Саве, Стефана Првовенчаног, Доментијана, Теодосија Хиландарца, Данила Другог, Даниловог ученика, Григорија Цамблака, Константина Филозофа и Патријарха Пајсија. Аутор нас, осим прегледа поменутих жанрова и њиховог графичког приказа кроз конкретне примере у изабраним делима, укратко обавештава и о њиховом садржају, као и о значајним стилским одликама проучаваних писаца. То је разумљиво, јер су поетски елементи, иако најчешће у функцији поджанра, посебно молитва и плач, кључни за психолошко расветљавање и уобличавање јунака житија.

Дванаесто поглавље ове књиге испитује стил у књижевности уопште, али са посебним освртом на стил у (старој) српској књижевности. Аутор подсећа да сваки жанр понаособ има свој јединствени стил, али и да је он „веома динамичан и променљив и да зависи од уметничких и културних тенденција раздобља као и од опредељења самих аутора“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 308). Уочено је присуство неких стилских фигура и поступака, као што су акростих и анафора, затим три вида ритма у организацији текста (силабички, музикално говорни, синтаксичко-интонациони), у великој мери цитираност књига *Светиої йисма*, међу којима псалтир привлачи нарочиту пажњу и употреба великог броја синонима, а захваљујући чијим елементима је стил старих српских писаца сматран „високим стилем“. Аутор примећује и присуство најзаступљенијих метафора и симбола, које су главни елемент сваког стила, а посебно истиче симболе светлости (сунца, звезда, месеца) јагњади, оваца, стада, природних непогода, симболе стреле и копља, огња и ватре. Применом и комбинацијом свих наведених стилских одлика, аутор тврди да је „приповедање, које обилује песничким сликама, које је испуњено великим емоцијама и експресивношћу израза, било намењено да засени слушаоце и читаоце“ (Костић Тмушић, 2017, стр. 319), те отуд у њиховим делима толико вишезначности и мистике, али и оригиналности.

Монографију *Поетски елементи у српској хагиографској књижевности* Александре Костић Тмушић одликује, пре свега, посвећеност, систематичност, јасноћа и креативност у идентификацији

и тумачењу поетског у српском житију. Користећи се разноврсном литературом и сопственим закључцима, аутор је показао однос поетског и прозног у контексту старе српске књижевности, потврђујући њихову повезаност. Иако је студија подељена на два основна дела, где се први део бави проблемом теоријске природе, а други историјским прегледом поетских елемената као поджанрова, они су такође неодвојиви и надовезују се један на други, баш како је случај и са главном темом ове монографије, тачније односом поетског и прозног. Успелост монографије *Поетски елементи у српској хисторијској књижевности* налазимо у чињеници да се дело не бави само испитивањем поменутих елемената већ и у томе што оставља места даљем проучавању у истом смеру. Монографија Александре Костић Тмушић значајна је за даља проучавања књижевних дела старе српске књижевности, њихових аутора и засебних елемената. Теме које она расветљава увек су актуелне, јер је већ наглашено како средњовековна књижевност представља неисцрпан извор за проучавање са богатством могућности које пружа. Изнета су решења која не затварају извесна поглавља, него напротив, пружају смернице за наставак откривених и започетих путева, али и оних тек наслућених, које само чекају ауторе довољно смеле да се упусте у њихово даље и прецизније испитивање.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

ЉИЉАНА С. ЈЕРКОВИЋ¹
УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
СТУДИЈСКИ ПРОГРАМ ПЕДАГОГИЈЕ

НАУЧНО-КРИТИЧКО ПОИМАЊЕ НАЦИОНАЛНОГ ВАСПИТАЊА У НАСТАВИ МУЗИЧКЕ КУЛТУРЕ

*(Биљана Белојица Павловић и Драјана Цицовић
Сарајлић, Национално васпитање у настави
музичке културе, Учишљески факултесей
у Призрену, Лепосавић – Факултесей уметности
у Пришћини, Звечан – Универзитесей
у Пришћини, Косовска Мишровица 2018, 294. сћр.)*

Научна монографија *Национално васпийање у насћави музичке кул-
шуре* истакнутих научника, музичких педагога и методичара Би-
љане Белојице Павловић и Драгане Цицовић Сарајлић публико-
вана је 2018. године у издању Учитељског факултета у Призрену
са привременим сједиштем у Лепосавићу, Факултета уметности

---

¹ ljiljana.jerkovic@ff.unibl.org

Приказ је примљен 29. маја 2020, а прихваћен за објављивање на састанку Редакције Зборника одржаном 26. новембра 2020.

у Приштини са привременим сједиштем у Звечану и Универзитета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици. Монографија је посвећена угледном професору Методике наставе музичке културе Универзитета у Београду, Мирјани Ивановић, која је дала немјерљив допринос развоју ове дисциплине у Србији и шире.

Поред инспиративног „Предговора“ и врло информативног „Увода“, научна монографија структурирана је у пет студиозно и логички повезаних поглавља: „Теоријске основе рада“, „Методолошке основе истраживања“, „Резултати емпиријског истраживања“, „Закључци“ и „Прилози“.

У првом поглављу под насловом „Теоријске основе рада“, аутори критички разматрају суштину и смисао националног васпитања у школи, те националног васпитања у настави музичке културе у специфичним цивилизацијским и глобализацијским токовима. Аутори расвјетљавају смисао српског традиционалног музичког стваралаштва у настави, те улогу традиционалних пјесама и игара у подстицању интеркултуралне комуникације и атмосфере у школи. Студиозно разматрају развојне токове српских патриотских пјесама, духовне и умјетничке музике у специфичним историјским и друштвеним околностима у Србији, те васпитне вриједности тих садржаја у настави музичке културе. Аутори систематично, хронолошки и критички врше анализу и преглед значајнијих радова о музичким садржајима националног васпитања од деведесетих година до данас. Иако је већина научника, музиколога и истраживача сагласна да су српске патриотске пјесме, духовна и умјетничка музика прикладни садржаји националног васпитања у настави музичке културе, аутори указују да је њихова заступљеност у наставним плановима и програмима, уџбеницима и настави недовољна, те да постоји теоријски, друштвени и практични разлози за истраживање тог проблема.

Поглавље „Методолошке основе истраживања“ садржи све релевантне и студиозно дефинисане компоненте: проблем, предмет, циљ, задатке, истраживачке хипотезе, истраживачке методе, технике и инструменте, те популацију и узорак истраживања. Аутори су пошли од хипотеза да музички садржаји, прикладни за остваривања националног васпитања у основној школи, нису у довољној мјери заступљени у наставним плановима и програмима и уџбеницима, те да се у дидактичко-методичком смислу неадекватно реализују у настави музичке културе.

Такође, претпоставили су да ученици основношколског узраста нису у довољној мјери упознати са музичким садржајима националног васпитања. Популацију истраживања су чинили ученици осмих разреда основних школа са територије Централне Србије и Косова и Метохије, а узорак су чинила 534 ученика из поменуте популације. Како би развили и остварили тематски прикладну динамику процеса истраживања, дошли до валидних података, свестраније расвијетлили предмет истраживања, поузданије интерпретирали резултате и извели генерализације, аутори су се одлучили за примјену различитих епистемолошких приступа и истраживачких парадигми (квантитативна и квалитативна).

У поглављу „Резултати емпиријског истраживања“ коректно су интерпретирани резултати истраживања, а све истраживачке хипотезе су верификоване. На основу опсежне квалитативне анализе аутори су дошли до закључака да су музички садржаји националног васпитања недовољно заступљени у наставним плановима и програмима, те уџбеницима музичке културе. Овај закључак може бити индикативан и инспиративан за креаторе наставних планова и програма, те ауторе уџбеника музичке културе. Такође, индикативни су закључци да ученици основношколског узраста не познају довољно патриотске пјесме, духовну и умјетничку музику, да имају развијену свијест о значају српских традиционалних и патриотских пјесама у развијању љубави према својој земљи и народу, али да нису довољно заинтересовани за извођење српских традиционалних пјесама, духовне и умјетничке музике ван школе, да не познају довољно српску умјетничку музику, традиционалне пјесме и игре народа који живе у њиховом окружењу.

У „Прилозима“ аутори су пажљиво и студиозно направили избор традиционалних народних пјесама и игара, српских патриотских и духовних пјесама, те умјетничких композиција, које могу бити инструктивни садржаји националног васпитања у настави музичке културе.

Национално васпитање у настави музичке културе је ново, студиозно, оригинално монографско дјело трајније вриједности које се изнад свега одликује научном егзактношћу и интердисциплинарношћу. Културно-историјски, аксиолошко-етички, педагошко-психолошки и дидактичко-методички је утемељено и теоријско-емпиријски уравнотежено. Немјерљив је допринос развоју музичке педагогије и методике наставе музичке културе.

Научну монографију *Национално васпитање у настави музичке културе* Биљане Белојице Павловић и Драгане Цицковић Сарајлић с дубоким увјерењем у њену научну, стручну и друштвену вредност, препоручујем теоретичарима, истраживачима, педагозима, учитељима, наставницима, професорима и асистентима, студентима учитељских студија и факултета музичке умјетности, креаторима наставних планова и програма, будућим ауторима уџбеника музичке културе, те свима онима који су заинтересовани за истраживање бројних отворених проблемских питања наставе музичке културе, те националног васпитања у таквој настави.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом Creative Commons Ауторство-Некомерцијално Међународна 4.0 (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial International 4.0 licence (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција Зборника радова Филозофској факултету у Приштини разматра за објављивање радове који испуњавају услове наведене у овом упутству.

НАЧИН ДОСТАВЉАЊА РАДА

Рад се доставља електронски, путем налога отвореног у систему за онлајн уређивање часописа Асистент, у складу са Упутством за пријављивање радова у Асистенту. У Асистент се поставља анонимизиран рад. Документ са пуним подацима (види секцију САДРЖАЈ РАДА) доставља се на адресу Зборника

zbornik.ffkm@pr.ac.rs.

Радови не улазе у процес рецензирања док аутори не испуне захтеве наведене у Упутству за ауторе и Упутству за пријављивање радова у Асистенту.

РОКОВИ ЗА ДОСТАВЉАЊЕ РАДОВА

Редакција прихвата радове током целе године. Када се уређивачки процес заврши, након распоређивања у свеску рад добија DOI број. Уредник може да распореди рад у било коју свеску планирану за објављивање.

КАТЕГОРИЈА (ТИП) ЧЛАНКА

Чланци су категоризовани у складу са смерницама важећег Акта о уређивању научних часописа надлежног министарства Републике Србије.

УРЕЂИВАЧКА ПОЛИТИКА

На сајту СЦИндекс (који развија и одржава Центар за евалуацију у образовању и науци) у секцији Зборник радова Филозофског факултета у Приштини:

<http://scindeks.ceon.rs/journalDetails.aspx?issn=0354-3293>

уз податке о часопису, доступне су информације о уредништву, упутствима за ауторе, као и актуелна уређивачка политика у којој су прецизирани:

- рецензентски поступак: рецензенти, рецензентски процес, разрешавање несагласности;
- одговорности: аутора, уредништва и рецензена;
- етичност публикација: разрешавање неетичких поступака, спречавање плагијаризма и политика повлачења;
- отворени приступ: политика отвореног приступа, архивирање дигиталне верзије;
- ауторска права и лиценцирање.

Уредништво Зборника чини све што је у његовој моћи да спречи плагирање и објављивање радова у којима се крше одредбе Закона о ауторским и сродним правима Републике Србије. За ове преступе аутору ће трајно бити забрањено објављивање радова у Зборнику.

При достављању прилога, сви аутори секретару достављају потписану Изјаву о ауторству, којом потврђују упознатост са уређивачком политиком часописа, као и да рукопис није плагиран ни у ком облику. Аутори превода обезбеђују право на објављивање превода.

Упркос томе, моралну и законску одговорност за садржину прилога носе сами аутори.

ЈЕЗИК

Радови на српском језику пишу се ћириличним писмом. Часопис прихвата радове написане на другом језику, уобичајеном у међународној комуникацији.

САДРЖАЈ РАДА

Рад мора да има следеће елементе, написане следећим редоследом:

- категорија рада;
- име, средње слово и презиме аутора; адреса електронске поште у подножној напомени; година рођења у посебној напомени на крају рада;

- афилијација, са наведеним пуним називом установе (код установа са сложенем организацијом наводе се сви организациони нивои, од највишег ка најнижем (нпр. назив универзитета, назив факултета, назив катедре или одељења);
- наслов (треба се руководити тиме да наслов одражава садржај рада, али имати у виду начело економичности);
- сажетак (до 300 речи) и кључне речи (од 3 до 7), написани истим језиком као и сам рад;
- текст рада;
- литература;
- извори грађе (уколико је има);
- продужени резиме (Summary) на енглеском језику или, уколико је то научно оправдано, на другом језику уобичајеном у међународној академској комуникацији, са следећим елементима:
  - име, средње слово и презиме аутора (са дијакритикама);
  - наслов
  - ознака Summary;
  - текст резимеа (до 10% обима рада);
  - кључне речи преведене на страни језик;
  - прилози писани на страном језику треба да имају резиме написан на српском, ћириличним писмом, или другом страном језику уобичајеном у међународној комуникацији.

ДУЖИНА

Очекивана дужина рада је до 36.000 карактера са размацама (текст у фуснотама, литература и резиме не урачунавају се у ову бројку).

ФОРМА

Аутори образац за израду радова могу добити од секретара Редакције. Уколико не користе образац, неопходно је водити рачуна о следећем:

ФОРМАТ ДАТОТЕКА	<p>Радови се достављају у doc, rtf или odt формату. Скрећемо пажњу да код docx формата може доћи до губитка форматирања при лектури и уносу у програм за прелом штампе.</p> <p>Цртежи, карте, фотографије и илустрације достављају се као засебне датотеке у JPG или TIFF формату, у резолуцији већој од 200 x 200 тачака по инчу. Векторски цртежи достављају се у SVG, EMF или WMF формату.</p> <p>Цртежи, карте, фотографије и илустрације прилажу се у засебним датотекама, док се у тексту рада пише наслов илустрације на месту на ком треба да се налази, на језику рада и језику резимеа. Графикони састављени у програму за обраду текста остају у тексту, док се они направљени спољним програмом достављају као засебне датотеке.</p>
СЛОВНИ ЛИКОВИ	<p>Писмена која се користе морају бити у уникод (unicode) стандарду, као што су Times New Roman или Arial. Прихватљиви су SIL словни ликови (Charis SIL, Doulos SIL, Gentium plus), који су погодни за транскрипцију дијалекатских текстова и за текстове из фонетике и историјске фонетике. Исто важи и за текстове са одломцима на грчком, црквенословенском или старословенском.</p> <p>У случају да у раду постоје друга писмена неопходно је доставити их као засебну датотеку и интегрисати их у документ (embed).</p> <p>Радови писани нестандартним писменима неће бити прихваћени. Молимо да не користите ascii и uscii писмена, као ни властичке словне ликове заштићене ауторским правима. Специфично овде указујемо на словне ликове који се обично употребљавају у дијалекатским текстовима, као што су THP, који се не могу користити.</p>
ТАБУЛАТОР	<p>Табулатор се не употребљава у тексту. За увучен први ред пасуса, што није неопходно, у старијој верзији програма Word отворите „Format – Styles and Formatting“. Кликом на „normal“ појавиће се ставка „modify“. У новоотвореном дијалогу отворити „format – paragraph“ за подешавање пасуса. Први ред се увлачи одабиром „first line“ у пољу „Indentation – special“. У новијој верзији програма опција се налази у делу „Home“, поље „Paragraph“, које отвара „Indents and spacing“, унутар којег се налази опција „Indentation“.</p> <p>За текст у две колоне неопходно је направити одговарајућу невидљиву табелу.</p>

НУМЕРИСАЊЕ	Параграфи, наслови и поднаслови се не нумеришу. Потребно је адекватно структурирати рад издвајањем наслова и поднааслова од остатка текста.
НАВОДНИЦИ И ИНТЕРПУНКЦИЈА	Наводнике и интерпункцију потребно је прилагодити језику рада. У радовима на српском језику користе се ресичасти наводници (двојни зарез на почетку, а изврнути двојни апостроф на крају), на пример „овако“.
ЦИТАТИ	Дужи наводи који нису део реченице, издвајају се у нови пасус и пишу се под наводницима, без употребе курзива, са изузетком навода који су изворно написани курзивом. Стихови се пишу курзивом.
ТАБЕЛЕ	Табеле треба да буду једноставне, без боја и сенки. Увлачења и поравнања у табелама морају бити изведена аутоматским формирањем, а не мануелним додавањем размака. Све табеле ће бити преформатиране у Зборнику, због чега им није потребно давати посебан изглед. Свака табела мора да има наслов на језику рада и језику резимеа.
СТИЛОВИ	Уколико користите сопствене стилове именујете их тако да њихова употреба буде јасна.
НАГЛАШАВАЊЕ	За наглашавање користите курзив, док писање великим словима, подебљана и подвучена слова треба избегавати. У случају да је потребно користити више начина наглашавања, редослед је следећи: курзив, мала велика слова, мала велика слова курзивом. У специфичним случајевима, у складу са захтевима научних области, може се користити верзал.
ПОДНОЖНЕ НАПОМЕНЕ	Подножне напомене (фусноте) уносе се искључиво аутоматски, употребом одговарајуће опције за унос у програму за обраду текста. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље. Најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

НАВОЂЕЊЕ ЛИТЕРАТУРЕ

У одељку Литература наводе се само цитирани, а не и остали извори употребљени приликом припреме рукописа.

Литература се наводи коришћењем АПА стандарда, прилагођеног језику и писму рада.

Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања, у оригиналном писму. Уколико је цитирана литература штампана ћирилицом и референце у парентезама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом.

Наводи се само једно место издања у списку литературе, чак и уколико је у самој публикацији наведено више њих.

НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ

АУТОР(И) У ТЕКСТУ	ПРВО НАВОЂЕЊЕ У ТЕКСТУ	ДРУГО И ДАЉА НАВОЂЕЊА
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	Бжежински (2001)	Бжежински (2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	Поповић и Станојчић (1994)	Поповић и Станојчић (1994) ^а
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић (2010)	Минић и др. (2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	Хонкинен и др. (2008)	Хонкинен и др. (2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ (САНУ, 2005)	САНУ (2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)	ЦЕНТАР ЗА ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ ЗАПОСЛЕНИХ У ОБРАЗОВАЊУ (2010)

^а У тексту на страном језику може се користити и лигатура & (et). Такође, уместо „и др.“ користи се и латинско „& al.“

Један аутор:

Бжежински (2001), као разлог због кога је...

или

Још је 2001. Бжежински тврдио да је...

Два аутора:

Илић и Петровић (2007) наглашавају њихов велики значај у...

или

И наши аутори (Илић и Петровић, 2007) наглашавају њихов велики значај у...

Више аутора:

Ђорђевић, Илић и Петровић (2007) разматрају питања...

Свако следеће позивање на овај рад у истом тексту:

Илић и др. (2007) разматрају питања...

Приликом позивања истовремено на неколико аутора, према АПА стилу, унутар исте библиографске заграде њихова дела наводе се азбучним, односно абecedним редом.

Они аутори који сматрају да је то прихватљиво (Бенкс, 2008; Lyons, 2005; Симонс, 2003) наглашавају да...

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

АУТОР(И)	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ПРВОМ НАВОЂЕЊУ У ТЕКСТУ	БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА ПРИ ДРУГОМ И ДАЉИМ НАВОЂЕЊИМА У ТЕКСТУ
ДЕЛО ЈЕДНОГ АУТОРА	(Бжежински, 2001)	(Бжежински, 2001)
ДЕЛО ДВА АУТОРА	(Поповић и Станојчић, 1994)	(Поповић и Станојчић, 1994)
ДЕЛО ТРИ ДО ПЕТ АУТОРА	(Минић, Ристић, Вујовић, Цвејић, Ранђеловић, 2010)	(Минић и др., 2010)
ДЕЛО ШЕСТ И ВИШЕ АУТОРА	(Honkinen & al., 2008)	(Honkinen & al., 2008)
ГРУПА (ИНСТИТУЦИЈА, ОРГАНИЗАЦИЈА, УСТАНОВА) С ПРЕПОЗНАТЉИВОМ СКРАЋЕНИЦОМ	(Српска академија наука и уметности [САНУ], 2005)	(САНУ, 2005)
ГРУПА БЕЗ ПРЕПОЗНАТЉИВЕ СКРАЋЕНИЦЕ	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)	(Центар за професионални развој запослених у образовању, 2010)

У библиографској парентези се број стране одваја запетом, уз навођење скраћенице „*сир.*“: (Бжежински, 2001, стр. 145)

НАВОЂЕЊЕ У БИБЛИОГРАФИЈИ – ПРЕГЛЕД НАЈЧЕШЋИХ ТИПОВА РЕФЕРЕНЦИ

МОНОГРАФИЈЕ Презиме, Иницијал имена. (година издања). *Назив монографије у курзиву*. Место издања (град): Назив издавача.

Уколико постоји више градова са истим именом у више држава (што у САД није редак случај), после имена града убацује се име државе.

Уколико је монографија доступна онлајн додаје се линк на крају.

Тодоров, Ц. (1987). *Увод у фантастичну књижевност*. Београд: Рад.

Михајловић, Д. (2012). *Психолошке расправе*. Нови Сад: Издавач.

Преузето са: <http://linkknjige.co.rs>

ЗБОРНИЦИ,
ПОГЛАВЉЕ У
КЊИЗИ, АКТА
СА КОНГРЕСА

Презиме, Иницијал имена. (година издања). Наслов рада. У: Иницијал имена и презиме уредника/приређивача (ур. или прир.), *Наслов њудликације у курзиву* (стр. број станица од-до). Место издања: Назив издавача.

Perović, A. (2015). Razumevanje ličnih i povratnih zamenica kod odraslih sa Daunovim sindromom. У: М. Лончар-Вујновић (прир. и ур.), *Сусрети народа и култура: међународни тематски зборник* (271–287). Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини.

ПЕРИОДИКА

Презиме аутора, Иницијал имена. (година издања). Наслов чланка. *Назив часописа у курзиву*, др. вол (број у текућој години), странице на којима је чланак објављен од-до.

Уколико чланак има DOI број, он се наводи на крају.

Уколико чланак преузет из електронског извора нема DOI број, наводи се линк.

Петровић, А. (2014). Философија образовања и људска слобода. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 44 (1), 447–461. doi:10.5937/zrffp44–5873

Марковић, Д. (2013). Компетенција и инвентивност – основне парадигме високог образовања у наступајућем друштву знања. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 43 (1), 323–335. Преузето са <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0354-3293/2013/0354-32931301323M.pdf>

ЛЕКСИКОНИ,
РЕЧНИЦИ,
ЕНЦИКЛОПЕ-
ДИЈЕ

Назив одреднице. (година издања). У: Иницијал имена, Презиме (ур. или прир.). *Наслов њудликације у курзиву* (издање, том, страна). Место издања: Назив издавача.

Computers. (1999). In: J. Clute & P. Nicholls (Eds.). *The Encyclopedia of Science Fiction* (2nd. ed, p. 253). London: Orbit.

Мандрагора. (2008). У: П. Ћосић и др. *Речник синонима* (стр. 315). Београд: Корнет.

Пример за онлајн енциклопедију:

Van Gulick, R. (2014). Consciousness. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2016 ed.). Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/consciousness/>

Пример за онлајн издање, без аутора и уредника:

Cyberpunk. (n.d.) *Merriam-Webster's online dictionary*. Preuzeto 8. марта 2017. са <http://www.merriam-webster.com/dictionary/cyberpunk>

ТЕКСТОВИ ИЗ
ДНЕВНИХ
ЛИСТОВА

Презиме, Иницијал имена. (датум издавања). Наслов текста. *Назив дневној листи* (курзив), број стране.

Ако је аутор непознат ставити Аноним.

Петровић, С. (1992, 12. август). Лепота писане речи. *Дневник*, стр. 14.

Пример за онлајн издање:

Радовић, Д. (2008, 11. март). Од Пикаса до Марине Абрамковић. *Политика*. Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/35894/Од-Пикаса-до-Марине-Абрамовић>

НЕОБЈАВЉЕНЕ
МАГИСТАРСКЕ
ТЕЗЕ И
ДОКТОРСКЕ
ДИСЕРТАЦИЈЕ

Презиме, Иницијал имена. (година). *Наслов дисертације или тезе у курзиву* (одбрањена докторска дисертација у рукопису/магистарска теза). Назив институције, Место.

Iričanin, G. (1983). *Stepen interferencije pri usvajanju rečeničnih obrazaca u nastavi nemačkog jezika* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Novi Sad.

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис [или Рукопис у припреми за штампу].

НЕОБЈАВЉЕНИ
РУКОПИСИ СА
АФИЛИЈАЦИЈОМ

Презиме аутора, Иницијал имена. (година). *Наслов рукописа у курзиву*. Необјављен рукопис, Катедра, Факултет Универзитета, Град, Држава.

АУДИОВИЗУАЛНИ МЕДИЈИ

Филм

Презиме продуцента, Иницијал имена (продуцент), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година). *Назив филма у курзиву* [филм]. Земља порекла: Студио.

Петровић, Д. (продуцент), & Бјелогрлић, Д. (режисер). (2010). *Монтевидео, Бог те видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network, Радио телевизија Србије.

ЕПИЗОДА
ТЕЛЕВИЗИЈСКЕ
СЕРИЈЕ Презиме сценаристе, Иницијал имена (сценариста), & Презиме режисера, Иницијал имена (режисер). (година емитовања). Назив епизоде [епизода телевизијске серије]. У Иницијал имена, Презиме (извршни продуцент), *Назив серије у курсиву*. Град: Медијска кућа.

Перишић, П. (сценариста), & Вукобратовић, М. (режисер). (1993). *Мушка мама* [епизода телевизијске серије]. У Синема дизајн (извршни продуцент), *Полицајац са Петовог брда*. Београд: Радиотелевизија Београд.

ВИДЕО ЗАПИС Презиме аутора, Иницијал имена. ИЛИ Назив записа на екрану. (година, дан и месец постављања записа). Назив видео записа [Видео запис]. Преузето са адреса записа

Лулић, Ј. (2013, 26. новембар) *Драма као књижевни род* [Видео запис]. Преузето са https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ

РАЧУНАРСКИ ПРОГРАМИ ЗА ЦИТИРАЊЕ

Већина савремених текст процесора омогућава организацију цитата и аутоматску примену стилова цитирања. У програму Word, од верзије 2007, могуће је парентезе и литературу аутоматски обликовати према АПА стилу.

Од самосталних апликација, Zotero је бесплатан, локализован и може се користити у скоро свим програмима за обраду текста. Погодни за коришћење су и Mendeley и Qiqqa.

DOAJ

SCINDEX

ERIH PLUS

ROAD

CROSSREF

GOOGLE SCHOLAR

MIAR

OPENAIRE

CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)

Зборник радова
Филозофског факултета Универзитета у Приштини
Број L (4), 2020. година

Лектура и коректура
Анија Јанковић
Душан Сијефановић
Сузана Сиојковић

Ликовно решење корица
Мирослава Карајанковић, академски сликар

Слог
Бодан Сијанојевић

Штампа
Graficolor DOO
Краљево

Тираж
80 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

378:159.9

ЗБОРНИК радова Филозофског факултета /

Универзитет у

Приштини = Recueil de travaux de la Faculté de philosophie / Université
de Priština = Collection of papers of the Faculty of philosophy / Faculty
of Philosophy ; главни и одговорни уредник Звездан Арсић. – 1990,
бр. 20- . – Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета
у Приштини, 1990- (Краљево : Graficolor). – 25 cm

Тромесечно. – Текст на више светских језика; од 2015. год. бр. 3
увек на енгл. језику. – Је наставак: Buletin i punimeve të Fakultetit
filozofik = ISSN 0351-3750. – Преузео је: Зборник Филолошког
факултета у Приштини = ISSN 0354-7795. – Друго издање на другом
медијуму: Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у
Приштини (Online) = ISSN 2217-8082

ISSN 0354-3293 = Зборник радова Филозофског факултета –
Универзитет у Приштини

COBISS.SR-ID 10455311